

म. ग्रं. सं. टाणें
विषय निबंध
सं. नं. १५००

स्थल प्रत
सं. नि. नं. २१६
ता. २१/११/३०
टा. णं.

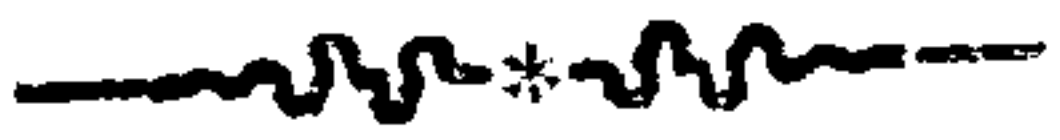
विचार संग्रह सं. नि. नं. ६०

गु. केळूसकर-ग्रंथमाला, सुमन १ लं.

विचार-संग्रह

अर्थात्

गुरुवर्य कृ. अ. केळूसकर यांचे निवडक लेख

भाग १ लं

REFBK-0005043

किंमत १ रुपया

At 220
2019/30

60/2

गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केळसकर.

जन्म :- ता. २० ऑगस्ट १८६०.

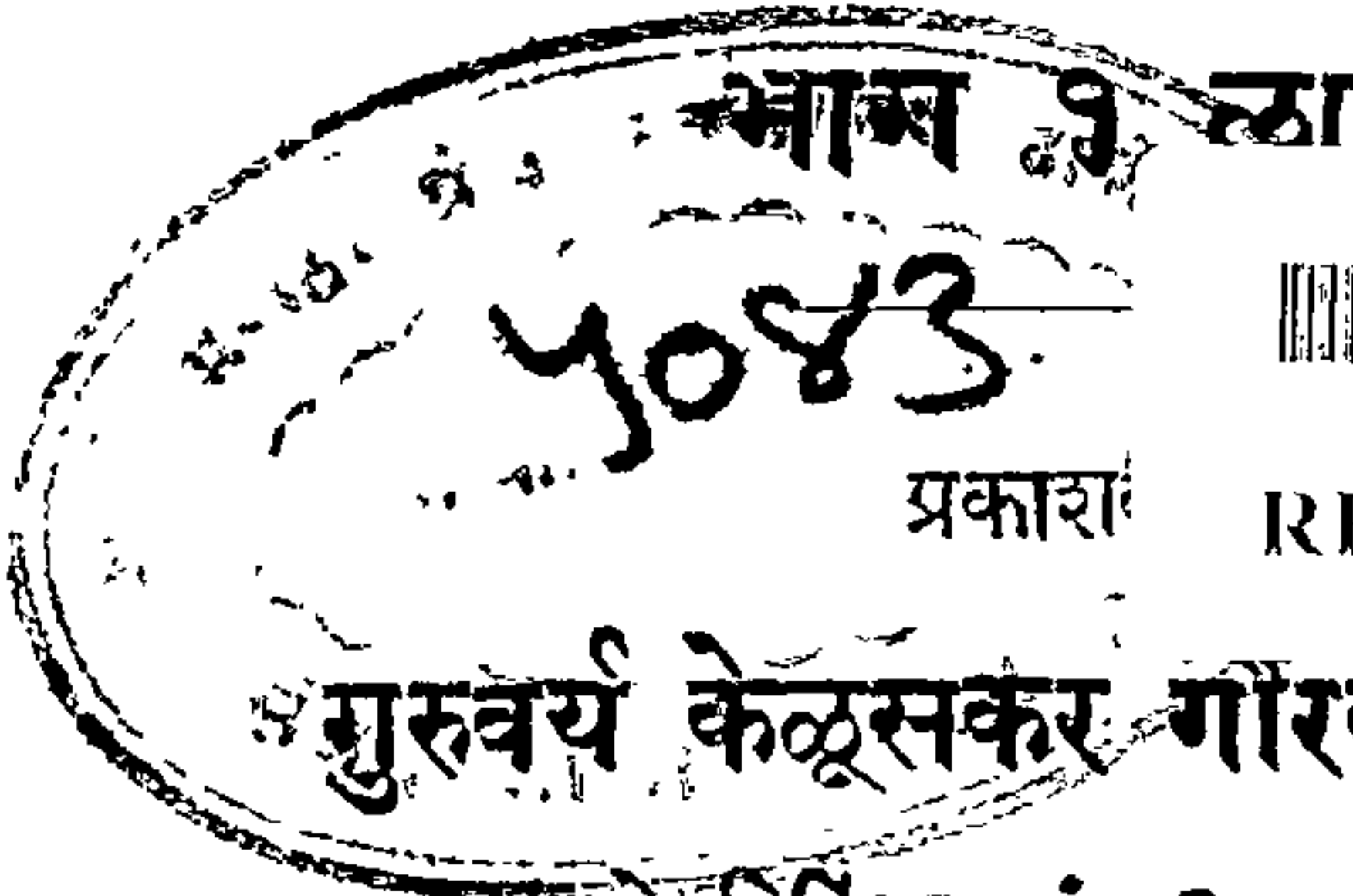
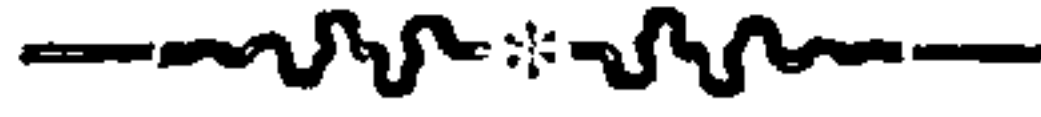
गु. केळूसकर-ग्रंथमाला, सुमन १ ले.

५०८२

विचार-संग्रह.

अर्थात्

गुरुवर्य कृ. अ. केळूसकर यांचे निवडक लेख

प्रकाशक REF BK-0005043

गुरुवर्य केळूसकर गौरव-मंडळ

खाडके बिल्डिंग, नं. ३ दादर, मुंबई

सन १९३४ इ.

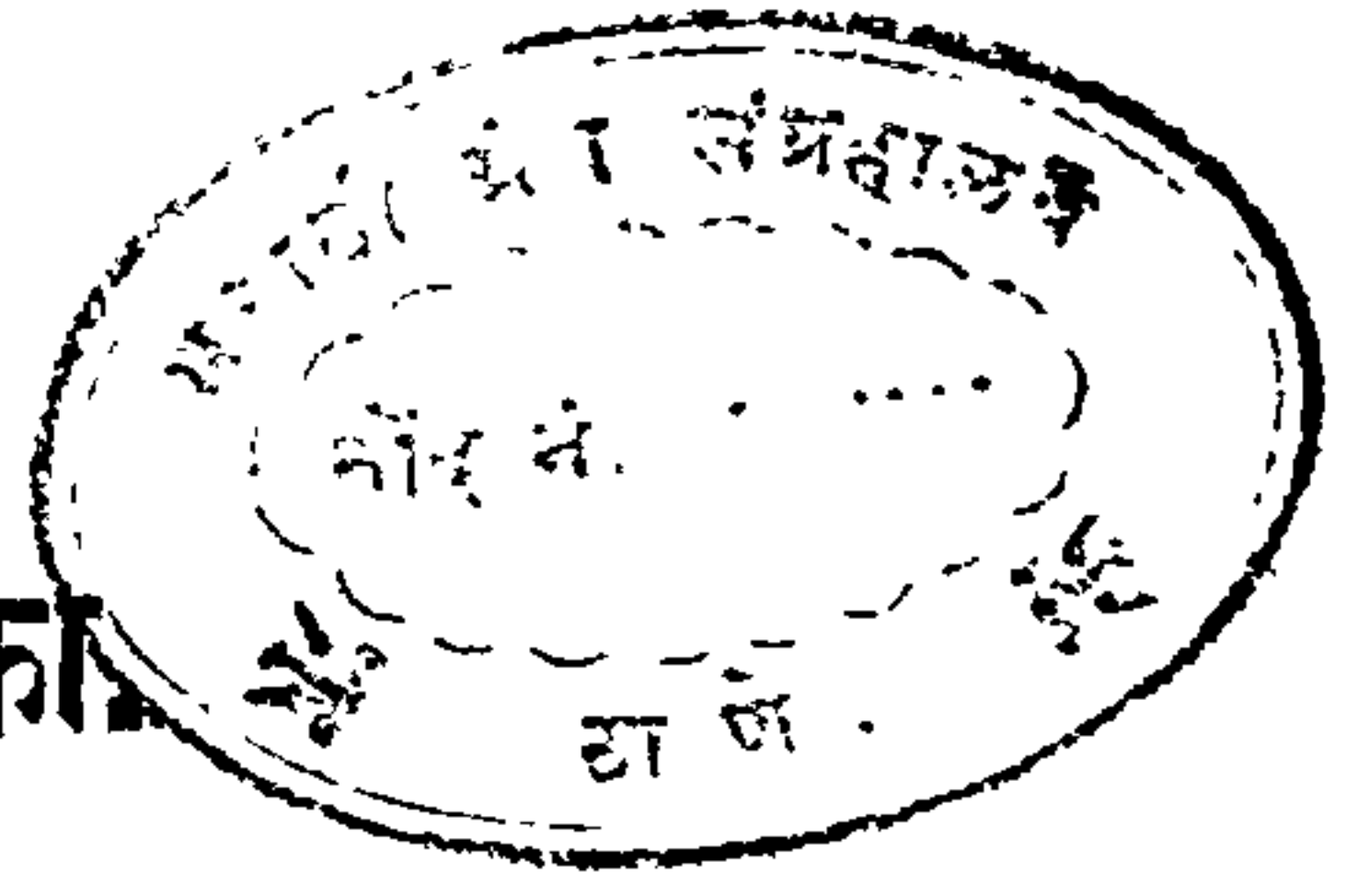
(सर्व हक्क संग्राहकांनी स्वाधीन ठेविले आहेत.)

किंमत १ रुपया

मुद्रकः—नरद्वरी माधवराव यंदे
इंदुप्रकाश छापखाना, नं. ३८०, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

अनुक्रमणिका

- १ संग्राहकाचे दोन शब्द. ९
 २ गु. केलूसकरांचें त्रोटक चरित्र. ११
 ३ प्रस्तावना. १२

लेखांक	विषय	पृष्ठ.
१ ते ४	आमच्या देशाची स्थिति	१
५ ते ७	आमच्या निकृष्टावस्थेची वास्तविक कारणें	१७
८	आमचें करांचें ओझे.	२७
९	दौलतीचा योग्य उपयोग	३६
१०	राष्ट्ररक्षक मंडळीची आवश्यकता	३४
११	अयोग्य कर कमी करण्याविषयी आमच्या सरकारची नाराजी कां ?	३७
१२	मिठावरील कराचा बोजा	४१
१३	चार्ल्स ब्राडला	४५
१४	चार्ल्स ब्राडलाविषयीची आमची कृतज्ञता	५०
१५	शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रसारावांचून गति नाही	५३
१६	आमची शेती	५७
१७	पाऊस पाडतां येईल काय ?	६२
१८	आमच्या समाजांतील दुहि	६५
१९	मद्यप्रीतिरूप रोगांची चिकित्सा	६९
२०	स्वदेशाभिमान	७२
२१	अभिमानाचे कांहीं अयोग्य प्रकार	७६
२२	राष्ट्रीय सभेची संस्था चिरस्थायी करण्याबद्दल विनंति	८०
२३	राष्ट्रीय सभा चिरस्थायी झाली	८४
२४	आफूचा व्यापार बंद कां करावयाचा ?	८७

लेखाक	विषय	पृष्ठ.
२५	आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु कां होतात?....	... ९०
२६	सध्यांची शिक्षण पद्धति आयुष्य खुंटविणारी आहे.	... ९३
२७	आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु होण्याचें भाणखी एक कारण	... ९८
२८	अनीति आयुष्य क्षीण करणारी आहे	... १०२
२९	नेटिव्ह वैद्य आणि संमति वयाचा कायदा	... १०५
३०	मांसाहार १०८
३१	नशीब ११९
३२	अश्लोक्षव्यवहार निर्बंध	... १४३
३३	सामाजिक सुधारणा १६२
३४	समाजास धर्माची आवश्यकता आहे काय ?	... १७६
३५	चरित्र लेखनाविषयी अनास्था	... १९४
३६	शीलमाहात्म्य २०४
३७	मातृवात्सल्य आणि पुत्रधर्म	... २०९
३८	ज्ञानविनिमय २२६

संग्राहकाचे दोन शब्द

गुरुवर्य कृ. अ. केळूसकर यांनी गेल्या अर्ध शतकांत अनेक ग्रंथ आणि वर्तमानपत्रांतील संपादकीय लेखांव्यतिरिक्त वर्तमानपत्रांतून व व्याख्यानप्रसंगी लिहिलेल्या विविध उपयुक्त विषयांवरील लेखांच्या संग्रहाचा हा पहिला भाग आज विजयादशमीच्या शुभदिनी मराठी वाचकांच्या हाती देतांना संग्राहकास परमानंद होत आहे. गु. केळूसकरांचे बरेच लेख आज उपलब्ध नाहीत, परंतु जे थोडे प्रस्तुत संग्राहकाला मिळाले तेवढे त्याने जपून ठेविले; ते प्रसिद्ध करण्याची त्याला इच्छा फार दिवसांपासून होती. परंतु लोकाश्रय मिळेल किंवा नाही या भीतीने हे कार्य अजूनपर्यंत तसेच राहिले. अखेर गेल्या जुलै महिन्यांत येथे 'गु. केळूसकर गौरवमंडळ' नांवाची संस्था स्थापन झाली असून तिने सुमारे दहा हजार रुपये फंड जमविण्याचे कार्य आंगावर घेतले आहे. या मंडळाचे अध्यक्ष मुंबई सरकारचे माजी फडणीस सर गोविंदराव बळवंतराव प्रधान के. टी. बी. ए., एल्. एल्. बी. हे असून कमिटीत येथील निरनिराळ्या समाजांतील श्रीमंत व कर्तबगार लोक आहेत. या मंडळाने ग्रंथप्रकाशनाचे कार्य करण्याचेही मनावर घेतले आहे, हे अत्यंत अभिनंदनीय होय, आणि त्याच्याच विद्यमाने हा निबंधसंग्रह प्रसिद्ध करण्याचा योग आला आहे.

मनुष्याच्या हस्तरेषांवरून उत्तम ज्योतिषी जसे त्याचे भविष्य बऱ्याच अंशी विनचूक वर्तवितो, तद्वत बुद्धिमान ग्रंथकार आपल्या लेखांद्वारे देशाच्या किंवा समाजाच्या परिस्थितीचे भविष्यकथन त्यावेळच्या एकंदर स्थितीवरून करितात ही गोष्ट बऱ्याच लोकांच्या बाबतीत खरी ठरली आहे; आणि या पुस्तकांतील लेख जे निर्विकार मनाने वाचतील त्यांना वरील सत्य गु. केळूसकरांच्या बाबतीतही आढळून येईल. गु. केळूसकर हे स्वतःच्या कार्याचा फारसा गाजावाजा करीत नसल्यामुळे त्यांची सामाजिक, आर्थिक, शिक्षण व वाङ्मयविषयक कामगिरी त्यांच्या परिचितांशिवाय इतरांना फारशी माहित नाही; परंतु सदरहू पुस्तकांतील व पुढे प्रसिद्ध होणाऱ्या दुसऱ्या भागांतील लेखांवरून आधुनिक

सुशिक्षितांस त्यांच्या निरनिराळ्या विषयांवरील मतांची ओळख होऊन कित्येकांच्या मनांत जो अकारण गैरसमज वसत आहे तो दूर होईल.

विचारसंग्रहाच्या प्रकाशनाच्या कामीं अनेक मित्रांचें साहाय्य झालें आहे. त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. विशेषतः श्री. द्वा. गो. वैद्य यांनी सुबोध पत्रिकेच्या १८९१-९२ सालच्या फायली पहावयास जर दिल्या नसत्या तर प्रथमच्या लेखांत बरेंच वैगुण्य राहिलें असतें. त्याचप्रमाणें जुन्या फायलीवरून नवी हस्तलिखित प्रत तयार करण्याचे आणि प्रुफें तपासण्याचे कामीं श्रीयुत मुरलीधर गोंदकर आणि माझ्या पुतण्या कु. पुतळाबाई आणि कु. कमळाबाई यांनी बरीच मदत केली. तसेंच छपाईचें काम इंदुप्रकाश छापखान्याचे मालक शेट दामोदर सांवळाराम उर्फ काकासाहेब यंदे, यांनी आपुलकीच्या भावानें केलें, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच होतील.

आधुनिक मराठी वाङ्मयांतले नांवाजलेले लेखक व उत्तम वक्ते प्रो. माधवराव दामोदर अळतेकर एम्. ए., यांनी मार्मिक व विद्वत्ताप्रचुर प्रस्तावना लिहून या संग्रहास फारच शोभा आणिली आहे. तसेंच मित्रवर्य पुरुषोत्तम बालकृष्ण कुळकर्णी यांच्या अनुभवी लेखणीतून उतरलेल्या गु. केळूसकरांच्या त्रोटक चरित्र लेखावरून त्यांच्याविषयींची वाचकांस साधार माहिती मिळेल यांत शंका नाही.

हा ग्रंथ छापण्याचें काम घाईनें करावें लागल्यामुळें त्यांत बऱ्याच चुका व अशुद्धें राहिलीं आहेत, त्याबद्दल वाचकांनी क्षमा करावी.

शेवटीं ज्यांच्या आश्रयावर पूर्ण विश्वास ठेवून हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचें धाडस केलें, आहे त्या मराठी वाचकांचे आगाऊच आभार मानून पुढील ग्रंथांसही ते असाच उदार आश्रय देतील अशी आशा व्यक्त करितों.

विठ्ठलवाडी, दादर
१२-१०-१९३४

}

दत्ताराम पु. वेंगुर्लेकर
संग्राहक,

नि. ५०

५०८२

गु. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांचा अल्पपरिचय

“ मराठी वाङ्मयांत लेखकांची संख्या वाढत आहे; तथापि कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करण्याची इच्छा वाढत असलेली दिसत नाही. ललितवाङ्मय घेतले तरी त्यासाठी जो अभ्यास पाहिजे, तसा करणारे लेखक फार थोडे आढळतात. व्याकरण, अलंकारशास्त्र तसेच जुन्या वाङ्मयाचा अभ्यास, हा अशा लेखनाचा पाया होय. तसा पायाशुद्ध व्यासंग फारच थोड्या लेखकांनी केला आहे. मग कथानकाचा व पात्रांचा परिपोष, निरनिराळ्या रसांचा परिपोष वगैरे दाखविण्यास जरूर असलेला अभ्यास तर दूरच. ”

पहिल्या मुंबई मराठी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या भाषणांतून गु. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांनी काढलेल्या वरील उद्गारांत, त्यांनी आपल्या यशस्वी व अनुकरणीय जीवनक्रमाचे रहस्य कथन केले आहे. आधी केले, मग सांगितले. कॉलेजमध्ये जाऊन उच्च शिक्षणाचा लाभ करून घ्यावा ही उराशी बाळगलेली महत्वाकांक्षा गृहपरिस्थितीमुळे त्यांना तृप्त करून घेता आली नाही, म्हणून ते निराश झाले नाहीत. उत्तमोत्तम ग्रंथांचे पद्धतशीर वाचन व मनन यांच्या सहाय्याने जेवढा म्हणून ज्ञानसंग्रह करता येणे शक्य होते तेवढा त्यांनी केला, व त्याचा आपल्या देशबांधवांस यथाशक्ति उपयोग करून दिला.

ग्रंथाध्ययन व ग्रंथलेखन हे व्यवसाय विशिष्ट ज्ञातीतील लोकांसाठी नसून, मागासलेल्या वर्गातील लोकांनी मनांत आणल्यास व तशी त्यांना संधि मिळाल्यास त्यांनाही दीर्घ व्यासंगाच्या बलावर त्या प्रांतांत प्रवेश करून कोणालाही थक्क करून सोडण्यासारखे प्राविण्य संपादन करता येते, हे श्री. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांनी आपल्या उदाहरणाने सर्वांस दाखवून दिले आहे.

या जगांत प्रत्येक मनुष्यास निरनिराळ्या प्रकारच्या भूमिका स्वीकारून लोकसेवेचे व्रत पार पाडता येते. आपल्या आवडीचा एखादा व्यवसाय पत्करून व त्यांत प्राविण्य मिळवून, त्या व्यवसायाद्वारे, लोकसेवेची आपली हास भागवून घेणारी माणसे वारंवार दृष्टीस पडतात. त्या दृष्टीने पहाता शिक्षक व लेखक

यांची भूमिका अत्यंत श्रेष्ठ प्रकारची आहे. शिक्षक व लेखक हे कोणत्याही समाजाचे खरेखुरे आधारस्तंभ होत. प्रत्येक शिक्षकाने व लेखकाने समाजातील आपले उच्चस्थान ओळखून आपल्या वाणीचा, लेखणीचा व संपादन केलेल्या ज्ञानाचा समाजकार्याकडे उपयोग करण्याचे ठरविले तर त्याच्याकडून पार पडणाऱ्या कामगिरीचे महत्त्व इतर कोणत्याही कामगिरीपेक्षा श्रेष्ठ आहे.

शिक्षक व लेखक यांचे मोल त्यांना होणाऱ्या अत्यंत कनिष्ठ अशा द्रव्यप्राप्तीवरून ठरवावयाचे नसून, त्यांच्याकडून पार पडणाऱ्या श्रेष्ठतर कामगिरीवरून ठरवावयाचे आहे.

आमचे चरित्रनायक श्री. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांनी शिक्षक व लेखक या उभय नात्याने गेल्या अर्ध शतकांत जी अभिनंदनीय समाजसेवा केली, तिला सध्यांच्या काळांत क्वचित्च तोड सांपडेल. शिक्षक असून पुन्हां आजन्म विद्यार्थी. आज त्यांच्या वयास जवळ जवळ पाऊणशे वर्षे होत आली; 'कृत्तांत कटकामल ध्वज जरा दिसो लागली' अशा स्थितीप्रत ते येऊन पोहोचले आहेत; त्यांची सर्व गात्रे आतां विगळीत झाली आहेत. दुसऱ्यांच्या सहाय्याशिवाय त्यांना बाहेर पडतां येत नाही; परंतु जोंपर्यंत त्यांना हातांत पुस्तक घेऊन वाचणे व लिहिणे शक्य होतें, तोंपर्यंत त्यांनीं आपल्या आत्यंतिक आवडीच्या या दोन्ही गोष्टी पार पाडण्यांत केव्हांहि कुचराई केली नाही. वाचन, मनन व निदिध्यास या ज्ञानप्राप्तीच्या तिन्ही पायऱ्या झिजविण्याचे भाग्य त्यांच्याप्रमाणें फार थोड्यांच्या वाट्यास येतें. चौपाटीवर किंवा चर्नीरोडच्या बागेत सकाळच्या शांत वेळीं, हातांत एखादा ग्रंथराज घेऊन वाचनानंदांत मग्न झालेली त्यांची ती भव्य, शांत गंभीर मूर्ती पहाण्याचे भाग्य ज्यांच्या वाट्यास आलें असेल, त्यांना आमचे म्हणणें पटल्याशिवाय रहाणार नाही.

स्वतः आजन्म विद्यार्थी राहून गु. कृष्णराव केळूसकर यांनी शिक्षक व लेखक या नात्याने स्वीकारलेल्या दोन्ही भूमिका उत्कृष्टपणें शोभवून दाखविल्या आहेत. त्यांचा कोणताहि लेख ध्या, त्यांनीं लिहिलेल्या कोणत्याहि पुस्तकाचे पान उघडून पहा, त्यांत तुम्हांला त्यांचा दांडगा व्यासंग व विवेक दिसून येईल. त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास "पायाशुद्ध व्यासंग" पदोपदीं

तुमच्या दृष्टीस पडेल. यामुळेच त्यांचे लेखन समाजोपयोगी व चिरस्थायी होऊन रहाणारे आहे.

श्री. कृष्णरावांचा जन्म ता. २० आगष्ट १८६० साली श्रीकृष्णाष्टमीच्या दिवशी वें. लें तालुक्यातील केळूस गावी झाला. घरची स्थिती फार गरिबीची होती; यामुळे आरंभापासून शिक्षण संपादनाच्या बाबतीत त्यांना कष्ट सोसावे लागले. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण सावंतवाडी येथे झाले. त्यांचे वडील कामधंद्या-निमित्त मुंबईस येऊन राहिले होते. आपल्या मुलाने त्याकाळच्या मानाने थोडेबहुत शिक्षण संपादन करून कुटुंबभार उचलावा अशी त्यांची इच्छा असणे स्वाभाविक होते. त्या उद्देशाने त्यांनी कृष्णरावांस मुंबईत आणिले, व त्यांना एका इंग्रजी शाळेत माफी देण्याची व्यवस्था केली; परंतु त्यांतहि व्यत्यय येऊन त्यांना आपल्या वडिलांबरोबर गावी जावे लागले. अशा परिस्थितीत येथेच त्यांच्या शिक्षणक्रमास खप्रास ग्रहण लागावयाचे; परंतु सुदैवाने त्यांस पुनरपि मुंबईस येण्याची संधि मिळून त्यांचा विल्सन हायस्कूलांत प्रवेश झाला, व तेथून १८८१ साली कृष्णराव मॅट्रिकची परिक्षा उत्तीर्ण झाले.

त्या काळच्या मानाने पहातां, अनेक अडचणींचे खंदक ओलांडीत मॅट्रिकची परिक्षा पास होईपर्यंत मजल गांठणे हे कांहीं कमी महत्वाचे नव्हते; परंतु कृष्णरावांची महत्वाकांक्षा त्या काळांत व त्या वयांतही फार दांडगी होती; आपण विश्वविद्यालयांत शिक्षण संपादन करून मागासलेल्या वर्गाचे नाव उज्वळ करावे असे त्यांना फार वाटत असे. घरची फार गरिबी, यामुळे विश्वविद्यालयांत प्रवेश करण्याची आपली बलवत्तर इच्छा कशी तृप्त होणार, असे वाटून मॅट्रिकच्या वर्गांत असतांना त्यांनी नाना शंकरशेटची संस्कृत शिष्यवृत्ति मिळविण्याची कसून तयारी चालविली होती; परंतु अवध्या तीनच मार्कांनी त्यांना त्या शिष्यवृत्तीस मुकावे लागले व त्याचबरोबर कॉलेजांत प्रवेश करण्याची त्यांची आकांक्षा फलद्रूप होऊं शकली नाही. तरीहि ते निराश झाले नाहीत. अन्य तऱ्हेने त्यांनी प्रयत्न चालविले होते, व त्यांच्या प्रयत्नांस यश मिळू लागले होते. डॉ. मॅकीकन यांची त्यांचेवर फार मर्जी होती. केवळ गरिबीमुळे त्यांना कॉलेजांत प्रवेश करतां येत नाही, हे समजून त्यांनी कृष्णरावांस दरमहा सहा रुपयांची शिष्यवृत्ति व विल्सन कॉलेजांत फीची माफी देण्याची

व्यवस्था केली; परंतु शेवटीं घरचें दारिद्र्यच त्यांच्या आड आलें व त्यांना नोकरी पत्करल्याशिवाय दुसरा मार्ग राहिला नाहीं. उच्चशिक्षण संपादन करण्यासाठीं हपापलेल्या त्यांच्या मनाची त्यावेळीं केवढी निराशा झाली असेल त्याची कल्पना त्यांच्या स्थितीतील माणसांशिवाय कोणाला होणार आहे ?

कॉलेजांत जाऊन उच्चशिक्षण संपादन करण्याचा मार्ग खुंटला व नोकरीपेशा पत्करावा लागला ! नोकरीच करावयाची तर जिच्यामुळें ज्ञानसंपादन व ज्ञानदानाचें कार्य अविरत चालू ठेवतां येईल, अशी कमी पगाराची असली तरी शिक्षकाची नोकरी पत्करण्याचें ठरवून दरमहा पंधरा रुपये पगारावर प्रथम साडेचार वर्षे त्यांनीं मुंबईतील एका इस्त्रायली शाळेंत व नंतर विल्सन हायस्कूलंत शिक्षकाची नोकरी पत्करली.

शिक्षकाचा आयुष्यक्रम म्हणजे ठरावीक साच्याचा असावयाचा. ठरावीक वेळीं ठरावीक विषय आपल्या मगदुराप्रमाणें शिकविले म्हणजे झालें. त्या पलिकडे पहाण्याची जरूरी असतेच असें नाहीं. कृष्णरावांचें मात्र तसें नव्हतें. एक आदर्शशिक्षक या नात्यानें विल्सन हायस्कूलांतील आपली कारकीर्द त्यांनीं संस्मरणीय करून ठेविली आहे. वर्गांत त्यांची शिस्त कडक असे व कोणताहि विषय, विशेषतः व्याकरण शिकवितांना त्या विषयाशीं ते तद्रूप होऊन जात असत. त्यांच्या हाताखालीं शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेले विद्यार्थी त्यांच्या शिकविण्याच्या प्रशंसनीय पद्धतीबद्दल त्यांची आठवण अत्यादरपूर्वक काढतात. १९२५ सालीं त्या शाळेंतून कृष्णराव सेवानिवृत्त झाले, त्यावेळीं त्यांस अर्पण करण्यांत आलेल्या मानपत्र समारंभाच्यावेळीं विद्यार्थीवर्गावर त्यांनीं केवढी छाप वसविली आहे हें सर्वांच्या निदर्शनास आलें.

अध्यापन व्यवसाय करणाऱ्यानें फारतर जे विषय शिकवावे लागतात, त्यांचें अध्ययन केलें म्हणजे पुरेसें असतें. कृष्णरावांचें तसें नव्हतें. त्यांची अलोट ज्ञानतृष्णा त्यांना तेवढ्यावर स्वस्थ राहूं देत नव्हती. अध्यापनापेक्षांहि त्यांची अध्ययनाची आवड फार दांडगी होती.

उच्चशिक्षणाचा लाभ घडो वा न घडो; ज्याला ज्ञानसंपादन करून त्याचा इतरजनांस पद्धतशीर उपयोग करून देण्याची इच्छा आहे त्याला ग्रंथाध्ययनाच्या सहाय्यानें केवढें अपरंपार कार्य पार पाडतां येण्यासारखें आहे, याच

आदर्शवत् व स्फूर्तिदायक उदाहरण म्हणजे श्री. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांचे होय.

त्यांचे वाचन एकांगी नव्हते. ज्ञानमंदिरांत प्रवेश करुं इच्छिणाऱ्याने त्या मंदिराच्या नानाविध दालनापैकी, एखाद्या दुसऱ्या दालनांत प्रवेश करुन कसे चालेल ? त्याने सर्व दालने पादाक्रांत करुन त्यावर आपली हुकमत चालविण्यासाठी बद्धपरिकर होऊन राहिले पाहिजे. कृष्णरावजींनी अफाट ज्ञानभांडारांतील सबहुमोल व दैदिप्यमान रत्ने पारखून तीं हस्तगत केलीं. तेवढ्यावर ते थांबले नाहींत. महत् प्रयासाने हस्तगत केलेल्या रत्नालंकारांची शोभा, बंदिस्त पेटित ठेवल्याने वाढणार नसून, त्यांची मुक्तहस्तांनी खैरात करण्यांतच आयुष्यातील खरी मौज आहे, हे ओळखून त्यांनी नानाविध विषयांवर उपयुक्त व चिरस्थायी स्वरूपाचे ग्रंथ लिहून ते सर्वांच्या आटोक्यांत आणून सोडले.

संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या भाषांतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचे परिशीलन चालू असतां, त्या त्या वेळीं सूचित झालेले महत्वाचे मुद्दे टिपून ठेवण्यासाठीं एखादी वही ते आपल्याबरोबर नेहमीं ठेवीत असत. प्रत्येक ग्रंथाचा कसून अभ्यास करावयाचा हा त्यांचा नेहमींचा परिपाठ असल्यामुळे कृष्णराव म्हणजे एक चालते बोलते 'ग्रंथभांडार' होऊन राहिले असल्यास नवल नाहीं.

इस्त्रायली शाळेंत शिक्षकांचे काम करीत असतां मराठी भाषेचे अध्ययन करण्याकडे त्यांचे लक्ष वेधण्यास त्या शाळेचे मुख्याध्यापक कारण झाले. कृष्णरावजीस उद्देशून ते सहज विनोदाने म्हणाले कीं, " हें पहा, केळूसकर तुम्ही मराठे अहांत, तेव्हां तुम्हांला मराठी भाषा फार चांगली आली पाहिजे. "

ते सहज बोलले असले, तरी कृष्णरावजींनी ही गोष्ट मनास लावून घेतली. व तिचा परिणाम त्यांनी मराठी भाषेचे पद्धतशीर व पायाशुद्ध अध्ययन करण्यांत झाला. मराठी भाषा आपणास उत्तमप्रकारे लिहितां व बोलतां आली पाहिजे, या दृढनिश्चयाने त्यांनी जरूर असलेली तपश्चर्या केली, व तिचे भरपूर फळ त्यांच्या पदरांत पडले.

ज्याला समाज जागृति करावयाची आहे, आपल्याकडून कांहीं तरी समाजकार्य पार पडावे अशी ज्याची आकांक्षा आहे, त्याला सहाय्य करणारीं दोन प्रमुख साधने म्हणजे लेखन व वक्तृत्व हींच होत. कृष्णरावजींनी हीं दोन्ही

साधनें दीर्घ अभ्यासानें आपलींशीं केलीं, व समाजकार्याकडे त्यांचा भरपूर प्रमाणांत उपयोग केला.

गेल्या ५०-६० वर्षांत लोकोपयोगी व समाजजागृतीचें कार्य करणाऱ्या असंख्य संस्थांशीं त्यांचा निकट संबंध आला. अशा कांहीं संस्थांचा येथे उल्लेख केल्यास अप्रासंगिक होणार नाहीं.

श्रीमती जनाबाई रोकडे जे. पी. यांनी आपल्या वडिलांच्या नांवें स्थापन करून नंतर म्युनिसिपालिटीच्या स्वाधीन केलेली प्राथमिक शाळा, ' धर्माजीराव रोकडे मोफत वाचनालय ' ' अहल्याबाई मोफत सूतिकागृह ' ' मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय ' ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळी, सेवासदन सोसायटी, बुद्ध सोसायटी, ' गोमन्तक मराठा समाज ' ' नाईक मराठा मंडळ ' ' वाङ्मय सेवा मंडळ ' ' आर्यन एक्सलशियर लीग ' ' मदर्स डे लीग ' ' मराठा ऐक्येच्छु सभा ' मराठा प्राविडेंट फंड, पिसाळ शेतकी शाळा वगैरे अनेक संस्थांशीं कोणत्या ना कोणत्या नात्यानें त्यांचा संबंध आला असून, त्यांपैकी कांहीं संस्थांचे कर्णधार या नात्यानें त्यांनी स्वार्थत्यागपूर्वक बजावलेली कामगिरी त्या त्या संस्थांच्या इतिहासांत प्रामुख्यानें नमूद केली जाईल.

वहुजनसमाजाच्या कल्याणाचें कोणतेंहि कार्य असो, त्यांत भाग घेतल्या-शिवाय ते सहसा रहात नसत. केवळ आपल्या लेखन वाचनाच्या वेळांत मग्न होऊन ते राहिले नाहींत. विद्याव्यासंग हा जितका जिव्हाळ्याचा, तितकेंच समाजकार्य हें जिव्हाळ्याचें मानून त्यांनी त्यांत यथाशक्ति भाग घेतला.

कृष्णरावजींची वाङ्मयसेवा भरीव, त्याचप्रमाणें विविधप्रकारची आहे. वडो-द्याचे विद्याभिलाषी महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी आरंभीच्या काळांत त्यांना दिलेलें प्रोत्साहन अत्युपयोगी ठरलें. " दि स्टोरी ऑफ नेशन्स सीरीज " या नांवाची ग्रंथमाला तयार करण्याचें ठरवून ती कामगिरी महाराजांनीं वारा विद्वान लेखकांवर सोपविली. त्यांत ' फ्रान्सचा जुना इतिहास ' लिहिण्याची कामगिरी कृष्णरावजींकडे आली व ती त्यांनीं अत्यंत समाधानकारक रतिनें पार पाडिली. परिक्षक कमिटीनें त्यांचा ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट ठरून त्याबद्दल त्यांना भरपूर पारितोषिक मिळालें. हा ग्रंथ सुमारे ६०० पृष्ठांचा असून माहिती पूर्ण आहे. त्यानंतर ' सेनेका व एपिकटेटस यांचीं बोधवचनें ' हा सुमारे ६२५ पृष्ठांचा दुसरा ग्रंथ महाराजांनीं त्यांच्याकडून लिहवून घेतला. सेनेका व एपि-

क्वेटस हे ग्रीस देशातील स्टोईक पंथाचे दोन महासाधू सुमारे दीड हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेले. या ग्रंथाच्याद्वारे स्टोईक तत्वज्ञानाची व त्या दोन्ही साधूंच्या बोधवचनांची ओळख करून देतांना तत्सम अशीं आर्य साधूवर्गांचीं बोधवचनें त्यांनीं मधून मधून गोविलीं असून त्यावरून निरनिराळ्या धर्मासंबंधानें त्यांनीं तुलनात्मक दृष्ट्या कसा अभ्यास केला होता हें दिसून येतें.

त्यांचें एक मित्र कै. लक्ष्मण पांडुरंग नागवेकर यांनीं १८९४ सालीं ' अध्यात्मिक ज्ञानरत्नावली ' या नांवाचें विशेषतः अध्यात्मिक विषयांस वाहिलेले एक मासिक सुरू करून त्याचें संपादकत्व त्यांनीं श्री. कृष्णरावजीकडे सोपविलें. या मासिकाच्याद्वारे त्यांचें बरेंच अध्यात्मिक वाङ्मय प्रसिद्ध झालें. याच मासिकांतून त्यांनीं भगवद्गीतेवर अनेक ग्रंथांच्या आधारे टीका लिहिण्यास सुरवात केली. गीतेतील प्रत्येक श्लोकाचा अन्वय, अर्थ, त्याखालीं वामनपंडितांचा श्लोक, मोरोपंतांची आर्या, तुकारामाचा अभंग, मुक्तेश्वराची ओवी व उद्धवचित्घनाची सवाई हीं क्रमशः देण्यास सुरवात केली. अशा रीतीनें गीतेतील श्लोकांचें स्पष्टीकरण करण्याचा उपक्रम त्यांनींच प्रथम केला. पुढें श्री. नागवेकर यांनीं ही टीका स्वतंत्र पुस्तकरूपानें छापवून ती प्रसिद्ध केली. त्यानंतर १९३० सालीं मुंबईतील सुप्रसिद्ध प्रकाशक शेट दामोदर सांवळाराम यंदे यांनीं त्या ग्रंथाची द्वितीयावृत्ति प्रसिद्ध केली. याच मासिकांतून त्यांनीं गौतमबुद्ध व तुकारामबुवा यांची स्वतंत्र व विस्तृत चरित्रें क्रमशः प्रसिद्ध करून पुढें तीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालीं. हीं दोन्ही चरित्रें फार महत्त्वाचीं आहेत. बुद्ध चरित्रावर अभ्यासपूर्वक लिहिण्यांत आलेला हाच पहिला व महत्त्वाचा ग्रंथ होय. सुप्रसिद्ध बुद्धभक्त व येथील बुद्धसोसायटीचे संस्थापक प. वा. डॉ. आनंदराव नायर यांच्यासारख्या थोर पुरुषांचे लक्ष सर्वस्व बुद्धतत्वज्ञानाकडे वळविण्यास हेंच चरित्र मुख्यत्वेकरून कारणीभूत झालें.

१९०७ सालीं मुंबईतील ' Advocate of India ' पत्राच्या मालकांनीं ' जगदवृत्त ' या नांवाचें एक मराठी साप्ताहिक सुरू करून त्याचें संपादकत्व कृष्णरावजीकडे सोपविलें होतें. या वृत्तपत्राशीं त्यांचा सुमारे सात वर्षे संबंध होता. या पत्रातून त्यांनीं अभ्यासपूर्वक लिहिलेले विविधविषयांवरील लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. मागासलेल्या वर्गातील थोर व कर्तबगार पुरुषांची चरित्रें,

तसेच समाजसुधारणेचें स्वरूप, नीतिबोध, संपत्तीची उत्पत्ति व वांटणी, आरोग्यशास्त्र वगैरे अनेक विषयांवर त्यांनीं वाचनीय लेख लिहिले. याच पत्रांतून त्यांनीं 'नीतिबोधमाला' या नांवाची नीतिशास्त्रावरील लेखमाला गुंफिली त्यानंतर या मालेचे प्रत्येकीं २५० पृष्ठांचे असें चार भाग प्रसिद्ध झाले. या भागांतून निरनिराळ्या ५५ नीतिविषयांवर सुमारे ८०० सुबोध गोष्टी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. लहान मुलांचे दृष्टीनें हें वाङ्मय अत्यंत महत्त्वाचें आहे. अशा प्रकारचे वीस ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचा आपला मानस त्यांनीं जाहिर केला होता व तत्संबंधीं जरूर ती तयारीहि चालविली होती; परंतु पुढें महायुद्धामुळें छपाईची साधनें महाग होऊन मालेस पुरेसा आश्रय न मिळाल्यामुळें त्यांना ती वंद ठेवावी लागली. या मालेची अद्यापीहि चार पुष्पें गुंफतां येतील इतकें लेखन त्यांच्यापार्शीं तयार आहे.

कृष्णरावजींनीं लिहिलेला सर्वांत महत्त्वाचा व चिरस्मरणीय असा ग्रंथ म्हणजे श्रीछत्रपति शिवाजी महाराजांचें चरित्र हाच होय. या ग्रंथाची सामुग्री जमविण्यांत त्यांनीं सतत ३१४ वर्षे मेहनत घेतली. या ग्रंथाचें लेखन चालू असतां त्यांची पत्नी आजारी पडून त्यांतच तिचें देहावसान झालें; तरीहि एकदां आरंभलेलें महत्कार्य अर्ध्यावर सोडून द्यावयाचें नाहीं, हा त्यांचा नेहमींचा बाणा असल्यामुळें सहाशें पानांचा हा चरित्र ग्रंथ त्यांनीं लिहून पूर्ण केला, व १९०७ सालीं येथील मराठा प्रोव्हिडंट फंडातर्फे तो प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथास कोल्हापूरचे महाराज श्रीशाहू छत्रपति यांनीं उदार आश्रय देऊन शिवाय कृष्णरावजीस एक हजार रुपयांचें पारितोषीक दिलें. त्याशिवाय कागल, बडोदा वगैरे संस्थानांतूनहि त्यांस या ग्रंथाबद्दल लहान मोठीं बक्षिसें मिळालीं.

कोणताहि ग्रंथ तसाच महत्त्वाचा असल्याशिवाय त्याचें इंग्रजी किंवा इतर कोणत्याहि भाषेंत भाषांतर होत नसतें. या शिवचरित्राचीं भाषांतरें गुजराथी व हिंदी भाषांतून झाली असून, संध्यां धारवाड कॉलेजांत असलेले प्रो. नि. स. ताकखाव एम्. ए. यांनीं या ग्रंथाचें इंग्रजी भाषेंत भाषांतर करण्याचें ठरवून तें १९१८ सालीं पूर्ण केलें, व पुण्याचे रेव्हरंड डॉ. मॅकनिकल यांनीं तें तपासून दिलें. या ग्रंथाची छपाई म्हणजे फार मोठ्या खर्चाचें काम होतें, त्याचबरोबर गेल्या दहा वर्षांत उपलब्ध झालेल्या माहितीची भर घालून कृष्णरावजीस मराठी शिवचरित्राची दुसरी आवृत्ति छपावयाची होती. मनोरंजन छापखान्याचे त्या वेळचे

मालक कै. काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांनी हे दोन्ही ग्रंथ आपल्या छापखान्यांत छापिले. त्यापारीं कृष्णरावजीस हजारो रुपयांचें कर्ज झालें. धडाडीने पुढें सरसावून, अनेक मित्रांच्या सहाय्याच्या वळावर त्यांनीं हे दोन महत्वाचे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले खरे, परंतु कर्जाचा भार फार वाढलेला होता. तो हलका व्हावा म्हणून त्यांची व त्यांच्या मित्रांची सदैव धडपड चालू होती, इतक्यांत इंदूरचे उदार अधिपति श्रीमंत सवाई तुकोजीराव होळकर महाराजांच्या कार्नी कृष्णरावांची करुण कहाणी गेली. खरोखर त्या काळांत कृष्णरावजींची स्थिति अत्यंत करुणाजनक झालेली होती. त्याच सुमारास श्रीशिवाजी महाराजांचें वाङ्मयस्मारक करण्यासाठीं कृष्णरावजींनीं आपल्या कांहीं मित्रांच्या सहाय्यानें एक कमिटी स्थापन केली होती; परंतु त्यांनीं जमविलेला रकमेचा आंकडा कांहीं पांच हजारांपलिकडे गेला नव्हता. इतक्यांत इंदुराधिपतींची २४००० रुपयांची उदार देणगी मिळून त्या मोवदला जगांतलil प्रमुख इंग्रजी ग्रंथलयांस फुकट वाटण्यासाठीं इंग्रजी चरित्राच्या ४००० प्रति त्यांनीं घेतल्या व त्या मूळ उद्देशानुरूप जगांतलil प्रमुख ग्रंथलयांतून ठेवण्याची व्यवस्था केली. अशा रीतीनें कृष्णरावजीं हे वृद्धापकाळीं एका मोठ्या काळजींतून मुक्त झालें.

कृष्णरावजींनीं अनेक सुप्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें लिहून प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांत कै. रा. ब. खासेराव जाधव, कै. दि. व. रामचंद्रराव विठोजी धामणस्कर, कै. रा. ब. यल्लाप्पा बाळाराम जे. पी., कै. शेट तुकाराम जावजी जे. पी., कै. माधवराव राघोजी रोकडे जे. पी., श्रीमती जनाबाई रोकडे जे. पी., श्री. गोविंद 'जर्नादन बोरकर उर्फ गजानन स्वामी ज्योतिषी, श्री. गुणाजी धोंडुजी धुले जे. पी. वगैरे चरित्रांचा प्रामुख्यानें उल्लेख करतां येईल. बायबलच्या जुन्या कराराचें नवें भाषांतर करण्याच्या कामीं बायबल रिव्हिजन कमिटीवर त्यांनीं दहा वर्षे काम केलें आहे.

एवढ्यावरून कृष्णरावजींची वाङ्मयसेवा किती भरीव व चिरस्थायी स्वरूपाची आहे याची कल्पना सहज करतां येण्यासारखी आहे.

प्रस्तावना

रा. रा. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर हें जुन्या पिढींतले म्हणजे आगरकर पिढींतल्या पिढींतले मराठी लेखक होऊन गेले. मुंबईत त्यांनी शिक्षकाचा धंदा चाळीस वर्षे केला, त्यामुळे या शहरांत त्यांचे शिष्य हजारों आहेत. विशेषतः अशा शिष्यांच्या प्रयत्नानें केळूसकर-गौरव-मंडळ ही संस्था निर्माण होऊन तिच्या विद्यमानें रा. केळूसकरांचें नियतकालिकांतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेले व कांहीं अप्रकाशित असलेले अशा लेखांतून निवडक निबंध घेऊन त्यांना ग्रंथरूपानें प्रसिद्धी देण्याचें ठरलें आहे, व विचारसंग्रह हें त्या इच्छेचें फल होय. रा. केळूसकरांनीं जसो कांहीं चांगले ग्रंथ लिहून मराठी वाङ्मयांत भर टाकली आहे तरी सध्यांच्या पिढीला त्यांची फारशी माहिती नाही. ती होण्याला हा विचारसंग्रह फार उपयोगास येईल. मुंबई शहराचा मराठी वाङ्मयाच्या बाबतींत एक विशेष आहे, आणि हा विशेष मराठी वाङ्मयाच्या उदयकालापासून आपल्या दृष्टीस पडतो, मराठी सारस्वताची जोपासना ज्ञानेश्वरांच्या काळीं सुरू आली तेव्हां तिला जातिभेदांमुळे उपस्थित झालेल्या किंवा होणाऱ्या कलहांची दृष्ट बिलकूल लागली नाही; आणि अठरा पगडजातीच्या मराठी बोलणाऱ्या हिंदूंनीं व मुसलमानांनीं या भाषेचें कौतुक करून तिच्या वाङ्मयांत भर टाकली ही गोष्ट इतिहासास अवगत आहे. मराठी वाङ्मयाची ही अगदीं पहिली परंपरा आजकाल जर कोठें उत्कर्षानें नांजून असेल तर ती मुंबई शहरांत होय. जातिकलहाळ कधीं कधीं तीव्र स्वरूप आलें तरी सुद्धां मराठीची सेवा करण्यांत ते या शहरांत कधींही आडवे आलेले नाही, व साहित्यसेवकांचा गौरव व कौतुक करण्यांत मुंबईतील मराठी भाषा बोलणाऱ्यांनीं आजपर्यंत कसलीही भेदभावना दाखविलेली नाही. नुकत्याच मुंबई येथें होऊन गेलेल्या साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षस्थान रा. केळूसकर यांना दिलेंलें होतें ही गोष्ट वरील विधानाच्या सत्यतेची प्रचक्षित आणणारी आहे.

रा. केळूसकर आज जवळ जवळ चार तप मराठींत लिहीत होते, व त्यांच्या लेखनांत विचाराचा फार अभिनंदनीय प्रवाह खेळतो, ही गोष्ट विचार-संग्रह

च्या लहानशा ग्रंथावरूनही लक्ष्यांत येण्यासारखी आहे. त्यांची भाषासरणी ज्या थोर पिढीत ते नांदले त्या पिढीच्या किर्तीला साजेशी आहे. सरळ, सुबोध आणि व्याकरण शुद्ध मराठी लिहिणारे जे उत्तम लेखक आहेत त्यांत केळूसकरांची गणना हें निबंध वाचल्यानंतर कोणीही रसिक केल्याशिवाय राहणार नाही. या विचारसंग्रहांत आर्थिक, सामाजिक, आणि धार्मिक अशा सर्व विषयांवर लेख आले आहेत, आणि त्या लेखांत गेल्या पिढीतील थोर पुरुषांच्या विचारसरणीचा पुरस्कार आढळतो, ही गोष्ट आजच्या वाचकांनी लक्षांत ठेवण्यासारखी आहेत. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे त्यावेळीं राष्ट्रीय-सभा, सामाजिक परिषद वगैरे संस्था ज्या विचारांचा प्रसार करीत त्या विचारांचा पुरस्कार केळूसकरांनी आपल्या लेखांत केलेला आढळतो.

रा. केळूसकरांच्या लेखांतील विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांचा उत्कृष्ट देशाभिमान, त्यांची दुःखिताविषयी कळकळ, त्यांची सरकारकडून लोकांच्या योग्य मागण्याविषयी होणाऱ्या अवहेलनेबद्दल तळमळ या होत, पण त्यांच्याबद्दल फार महत्वाची गोष्ट म्हणजे विचार, विवेक, किंवा जुन्या परंपरेच्या भाषेत बोलावयाचें म्हणजे निःशंक ज्ञान आणि शुद्ध व दयामय आचरण याबद्दल त्यांना वाटणारे अत्यंत प्रेम ही होय. केळूसकर विवेकाला पटेल ती गोष्ट करा म्हणणारे होते; आंधळ्या जनरुढीच्या पाशांत सांपडून स्वतःला गळेफास लावण्याच्या वृत्तीला देशाभिमान किंवा धर्माभिमान म्हणणाऱ्यांत ते नव्हते. त्यांची विचारसरणी आगरकरांच्या विचारसरणीसारखी आहे हें आपल्या तत्काल लक्षांत येतें. केळूसकरांची मराठी भाषा आगरकर-टिळकांच्या काळाला शोभण्यासारखी आहे हें वर म्हटलेंच आहे. आपल्या इकडे कांहीं विशिष्ट प्रकृतीच्या मंडळींनी कांहीं काळ “ सुधारकां ” च्या लेखनाचें महत्त्व कमी करण्याचा यत्न केला होता; पण आगरकरांच्या नितांतसुंदर भाषासरणीपुढें असले प्रयत्न फसले. आतां पूर्वीचा काळ बदलला आहे, व “ सुधारकी ” विचार सर्वांना योग्य विचार म्हणून पटलेले आहेत. तेव्हां या विचारांचा सुबोधपणनें ज्यांतील कित्येकांत प्रचार केला आहे असें केळूसकरांचे निबंध लोक आतां नव्या कौतुकांनें वाचतील असा मला भरंवसा आहे.

ही प्रस्तावना लिहीत असतांनाच रा. केलुसकरांना पक्ष घाताचा झटका येऊन ते दिवंगत झाल्याची कठोर बातमी आली. त्यामुळे या प्रस्तावनेला अश्रुसिंचनेचे रूप आले आहे. हा ग्रंथ केलुसकरांनी पाहिला असता व दोन दिवसांनी दस-च्याच्या मंगलदिनी त्यांचा गौरव करण्याचे भाग्य त्यांच्या मित्रांना व शिष्यांना मिळाले असते तर फार उत्तम झाले असते. पण ते भाग्य जरी आपणांस लाभले नाही तरी गेल्या साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगाने त्या भाग्याचा कांहींसा भाग आपण मिळविला यांतच आतां समाधान मानले पाहिजे.

केलुसकरांचे निबंध स्वदेशाविषयी कळकळीने पूर्ण व विचारप्रवर्तक असे आहेत. ते वाचून गाजावजा न करतां मराठी वाङ्मयाची व जनतेची जवळ जवळ अर्धशतक सेवा करणाऱ्या या थोर पुरुषांचे कौतुक वाटल्याशिवाय रहात नाही. त्यांचे अद्यापि पुष्कळ निबंध प्रसिद्ध होण्यासारखे आहेत तेही प्रकाशांत येवोत अशी इच्छा प्रदर्शित करून आणि केलुसकरांच्या कीर्तिरूपाने अमर झालेल्या विभूतीला प्रणाम करून ही शोकयुक्त प्रस्तावना पुरी करतो.

व्हिलेपार्ले १४-१०-३४.

माधव दामोदर अळतेकर.

शोकनिवेदन

या पुस्तकाच्या छपाईचे काम पुरे होऊन बांधणीचे काम सुरू होण्यापूर्वी म्हणजे रविवार ता. १४ ऑक्टोबर १९३४ रोजी पहाटे २॥ वाजतां गु. केलुसकरांनी इहलोकची लोकोत्तर कामगिरी संपवून आपला देह ठेविला, ही खेदजनक बातमी येथे लिहितांना अत्यंत खेद होत आहे. त्यांच्या शवास त्यांच्या थोर कीर्तीस व उज्ज्वल चारित्र्यास शोभेल असाच अंत्यविधी देण्यांत आला.

संग्राहक.

गु. कृ. अ. केळूसकर यांचे निवडक लेख.

विचार—संग्रह

१ आमच्या देशाची स्थिति.

(सुबोधपत्रिका, २२ फेब्रुवारी १९२१)

लॉर्ड डफरिन साहेबांनी सेन्ट्रल अँड्र्यूच्या बळ्या खान्याच्या वेळी केलेल्या सुप्रसिद्ध भाषणांत आमच्या देशाच्या विपन्न स्थितीचा उल्लेख करून ती कशी सुधारेल याचा विचार लोकांनी व विशेषकरून राष्ट्रीयसभेनें करणे अत्यंत अगत्याचें आहे असें सांगितलें. ही त्यांची सूचना आमच्या देशांतील कित्येक पुढारी लोकांस पसंत वाटून तदनुसार वागण्याच्या प्रयत्नास ते लागले. आमच्या इलाख्यांत गतवर्षी रा. व. रानडे यांनी चालविलेली खटपट बहुतेकांस महशूर असेलच. त्यांच्या मते हा प्रश्न एकदम राष्ट्रीयसभेत विचारास न घेतां त्यांची वाटाघाट त्या सभेचें काम आटपल्यावर सामाजिक परिषदेप्रमाणें औद्योगिक परिषद भरवून करावी असें होतें. ह्याच उद्देशास अनुसरून पुणें सार्वजनिक सभेनें गतसालच्या आपल्या प्रथम त्रैमासिकांत आमच्या औद्योगिक स्थितीविषयी फारच नामी उहापोह केला आहे. हा लेख व ह्या पूर्वीचा त्या सभेचा व्यापारावरील लेख यांचा मुख्यत्वेकरून आधार घेऊन आमच्या तर्फेनें इंग्लंडांत खटपट करणारे प्रसिद्ध साहेब जे मि. डिग्बी यांनी एक उत्कृष्ट पत्र पार्लिमेन्ट सभेच्या सभासदांस लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. तें आमच्या देशाच्या तर्फेनें इंग्लंडांत निघणाऱ्या इन्डिया नामक मासिक पत्रकांत साद्यंत आलें आहे. परंतु हे वर निर्दिष्ट केलेले सार्वजनिक सभेचें लेख किंवा मि. डिग्बी साहेबांचें पत्र मिळवून वाचण्याची ऐपत, संधी किंवा योग्यता आमच्या वाचणारांपैकीं फारच थोड्यांना असेल हें जाणून आम्हीं यथावकाश त्यांतील ठळक ठळक गोष्टी सांगण्याचें योजिलें आहे. त्या सांगण्याचा हेतु एवढाच कीं; आमच्या देशाच्या राज्यकारभारांत आह्मांस

हितप्रद असे फेरफार करण्याचें ज्यांच्या हातीं आहे, त्यांस आमची वास्तविक स्थिति कळणें जसें अत्यावश्यक आहे, तसेंच ती ज्यांची आहे त्यांस ती यथाशक्ति सुधारण्याची इच्छा उत्पन्न होण्यास तिचें खरें स्वरूप समजणेंही जरूरीचें आहे.

मि. स्ट्रॉचे प्रभृति कित्येक आंग्लोइन्डियनांच्या मते आमच्या देशाची संपत्ति क्षपाक्षप वाढत चालली आहे. ह्या मताच्या पुष्टीकरणार्थ ते मुख्यतः चार प्रमाणें सांगतात. तीं येणेंप्रमाणें:—(१) आमच्या देशांतील जमीन अधिकाधिक लागवडीत येत आहे; (२) आमचा परदेशाशीं व्यापार वाढत चालला आहे; (३) आमच्या इकडे सोन्यारूप्याचा खप वाढत चालला आहे आणि (४) कित्येक प्रकारचे धनोत्पादक उद्योग वाढून भरभराट पावताहेत. ही त्यांची प्रमाणें सकृतदर्शनीं सत्यशीं वाटतात खरीं, पण जो कोणी त्यांचें सूक्ष्म रीत्या परीक्षण करील त्यास त्याचें सत्यत्व संशयार्ह वाटेल. हें कसें तें आम्हीं एके बोडक्यांत सांगतो. त्यांचें पहिलें प्रमाण जें शेतकीच्या वृद्धीचें त्याजविषयीं विचार करितां असें म्हणावें लागतें कीं, जरी गेल्या ४०-५० वर्षांत पुष्कळ नवी जमीन लागवडीत आली आहे; तरी कृषिकर्मांत म्हणण्यासारखी सुधारणा बिलकुल झालेली नसून सरकारमहसुलाच्या ओझ्याचें चढतेंच मान आहे, व इकडे जमीन दिवसेंदिवस खताच्या कमताईमुळे विनकस होत चालली आहे. दुसरें असें कीं, देशांतील इतर उपयुक्त धंदे बहुतेक बसत चालल्यामुळे त्या धंद्यांतील लोकांस शेतकीवांचून दुसरें उपजीविकेचें साधन बहुतेक नाहीसें झालें आहे. तेणें करून शेतकाम करणारांत विलक्षण चढाओढ चालू होऊन त्या धंद्यांतील मजुरीचें व उत्पन्नाचें मान कमी होत चाललें आहे. यावरून पाहतां शेतकीच्या वाढीनें देशांत सुबत्ता झाली असें खास म्हणतां येत नाहीं. आतां दुसरें प्रमाण जें व्यापारवृद्धीचें त्याजविषयीं इतकेंच सांगावयाचें कीं, आमचा परदेशाशीं चाललेला व्यापार बहुतेक परस्थांच्या स्वाधीन असून त्याजपासून होणारा फायदा येथील लोकांच्या हातीं अगदीं अल्प प्रमाणानें येत आहे. इतकेंच नव्हे तर, त्याच्या योगानें उलट आमच्या देशाचें पुष्कळ नुकसान होत आहे; आणि तो सध्यां चालला आहे त्याच रीतीनें व त्याच प्रकारचा चालू राहिल्यास आमचें नुकसान उत्तरोत्तर वाढतच राहील. आमच्या देशांतून १८८८-८९ साली सरासरी एक अब्ज रुपयांचा माल बाहेरमुलखी गेला असून देवांत सुमारे पंचावन्न कोट रुपयांचा

माल आला. हा जवळ जवळ दुपटीचा फरक आयात व निर्यात मालांत असण्याची कारणे अनेक आहेत. पैकी एक मुख्य कारण असे आहे की, आम्हांस इकडून पुष्कळ पैसा आंग्लोइन्डिअनांच्या पेन्शनासाठी, इन्डिआ ऑफिसच्या खर्चासाठी व हिंदुस्थान संबंधी विलायतेंत लागणाऱ्या इतर खर्चासाठी वगैरे पाठवावा लागतो. दुसरें कारण आमचा बहुतेक वहन व्यापार परकीयांच्या हाती असल्यामुळे नोराच्या मोबदला पुष्कळ माल परदेशांच्या घरांत जातो. ह्या व दुसऱ्या अशाच कांहीं गोष्टींचा विचार केला असतां हे व्यापारवृद्धीचें प्रमाण लटपटीत आहे असे कोणासही वाटल्यावांचून राहणार नाही. आतां तिसरें प्रमाण जें सोन्यारुप्याच्या खपाचें, त्यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं. पहिली गोष्ट तर ही उघड आहे की, केवळ मोलवान् धातूंचा खप वाढल्यानें देशांत संपत्ति वाढलीच असें ह्मणवत नाही. ह्या वाढलेल्या खपामुळे देशाच्या व्यापारांत, धनोत्पादक कारखान्यांत किंवा शेतकींत गुंतलेल्या भांडवलांत भर पडल्याचा जोपर्यंत पुरावा होत नाही, तोपर्यंत तो देशाच्या उत्कर्षाचें प्रमाण ह्मणवत नाही. दुसरें असें पहा की, सोन्यापेक्षां रुप्याचा खप पुष्कळ जास्त असून तें बहुतेक टांकसाळींत जाऊन त्याचें नाणें बनतें. आतां नाण्याचा खपही देशांतील उद्योगवृद्धीचा सूचक होय असें म्हणतां येत नाही. कारण आमचा संबंध इतर धनाढ्य राष्ट्रांशी अपरिहार्यत्वानें आल्यामुळे आमच्या किंमतीचें मान त्यांच्या किंमतींशीं मिळतें राहणें प्राप्त झालें, म्हणून आमच्या इकडील वस्तूंचे दर वाढत जाणें स्वाभाविक आहे. हल्लींचें ज्या त्या वस्तूंचे दर महाग असल्याचें कारण हेंच आहे, आणि दर वाढले म्हणजे नाणीं वाढलींच पाहिजेत. आणखी एक गोष्ट अशी लक्षांत ठेवली पाहिजे की; रुप्यापेक्षां सोन्याचा खप अगदीं कमी असून त्यांतल्या बऱ्याच सोन्यास एतद्देशीय संस्थानांत गिऱ्हायकी आहे. तेव्हां उरलेलें सोनें आम्हां इंग्रजांच्या आमलांतल्या वीस कोट प्रजेस वांटून दिल्यास एक एकाच्या वांट्यास दोन दोन आण्याचें सुद्धां घेणें मुष्कील होईल; ही गोष्ट आमचे लोकप्रिय दादा-भाई नौरोजी यांनीं निर्विवाद सिद्ध केली आहे. अशी जर स्थिति आहे, तर त्याचा खप आमच्या संपन्नतेचा खोतक कसा, तें आम्हांस कळत नाही. आतां राहतांपैकीं राहिलें चवथें उद्योगधंद्याच्या वृद्धीचें प्रमाण. पण आम्हांस सांगण्यास दुःख वाटतें की, हेही त्यांचें प्रमाण ह्मणण्यासारखें बळकट नाही. कर्षे

तें वहा. आमच्या इकडे आगगाड्या, मोठमोठे कारखाने व इतर धनोत्पादक उद्योग, जे सुरु झाले आहेत ते बहुतेक परस्थांच्या भांडवलानें व यंत्रसाहित्यादिकांनी झाले आहेत. तेव्हां त्यांजपासून होणारा नफा त्यांच्या पदरांत पडून आमच्या वाठ्यास थोडीबहुत मजुरी काय ती येते. इतकेंच नव्हे तर, विलासतच्या बड्या बड्या भांडवलवाल्यांपुढें व यंत्रकलेपुढें आमच्या लोकांचें कांहीं-एक चालनासें होऊन निवळ त्यांच्या तोंडाकडे बघण्याची आम्हांस पाळी आली आहे. त्यांच्या भांडवलास जसा काय ऊत आला आहे; आणि मार्गेपुढें आमच्या इकडेच चांगले चालण्याजोगे जे कित्येक धंदे अजून थोडासा तग धरून राहिले आहेत तेही हे भांडवलवाले बळकावून बसतील, असा दृढ संभव आहे. असें झाल्यानें आम्हीं केवळ निकृष्ट प्रतीचे मजुर वनून राहूं. मुंबई प्रांतांत ज्या थोड्या गिरण्या आज दिसताहेत, त्या जरी बहुतेक आमच्या लोकांच्या भांडवलानें चालत आहेत तरी त्या चालविणारे इसम व सर्व यांत्रिकसामान हीं बहुतेक विलायतेहूनच आणावीं लागतात; शिवाय एवढ्याशा गिरण्या आमच्या ह्या विस्तीर्ण देशाशीं लावून पाहिल्या असतां कांहींच नाहींत. म्हणावयाच्या; आणि त्या तरी पुढें मॉन्चेस्टरवाल्यांच्या स्पर्धेपुढें टिकतील याची वानवाच आहे. येथें आणखी एक गोष्ट अशी लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, हे विलायतेचे भांडवलवाले जो नफा मिळवितात, त्याचा उपभोग ते स्वदेशींच राहून घेतात. यांत आमचें वरेंच नुकसान आहे. सारांश काय कीं, कोणीकडूनही पाहिलें असतां आमच्या देशाची भरभराट आहे असें जें म्हणतात, त्यांच्या म्हणण्यांत मुळींच जीव नाहीं.

२ आमच्या देशाची स्थिति.

(सुबोधपत्रिका १-३-१८९१)

मागल्या खेपेस कित्येक आत्मराज्यव्यवस्थासमर्थनपटु आंग्लोइन्डियनांनी दाखविलेली ह्या देशाच्या अभ्युदयाचीं प्रमाणें कितपत विश्वसनीय आहेत तें संक्षेपानें सांगितलें. आज आमचा याच्या उलट समज होण्याचीं कारणें कोणतीं आहेत त्यांचा विचार करूं.

कोणत्याही देशाच्या स्थितीचा विचार करतांना, प्रथमतः त्या देशाचे वार्षिक उत्पन्न किती व ते सर्व लोकसंख्येस वांटून दिले असता प्रत्येकाच्या वांट्यास काय येते, ते पाहणे उचित होय. हे काम आमच्या देशास केवळ भूषणभूत जे असिद्ध अर्थशास्त्रनिपुण ऑ. दादाभाई नौरोजी यांनी सरकारी रिपोर्ट वगैरे कागदपत्रांचे मोठ्या परिश्रमाने व फारच सूक्ष्म रीतीने अवलोकन करून आमच्या देशाची अन्य देशाशी तुलना करून ठेविली आहे. त्यांच्या त्या तुलनादर्श कोष्टकाचे अवतरण येथे अंशतः करितों.

देशाचे नांव.	दर साणशी कच्च्या उत्पन्नाचे मान.
इंग्लंड	पाँ. ४१
आयर्लंड	„ १६
फ्रान्स	„ २५.७
युनायटेडस्टेट्स	„ २७.२
हॉलंड	„ २६
स्विट्झर्लंड	„ १६
इटाली	„ १२
रशिया	„ ९.९
इन्डिया	„ २ (रु. २६)

या कोष्टकावरून पाहतां आमचे उत्पन्न सर्वांत अगदी कमी आहे. युरोपांतील अत्यंत गरीब देश जो रशिया त्याच्याही उत्पन्नाहून आमचे उत्पन्न एक चतुर्थांशाने कमी आहे. ते आमच्या खुद्द राज्यकर्त्यांच्या देशाच्या उत्पन्नाशी लावून पाहतां सुमारे विसावा हिस्सा आहे ! आणि ऑ. दादाभाईंच्या मते ते अक्षांश अमेरिकेतील एकंदर देशांच्या एकवट उत्पन्नाशी तोलून पाहतां एक

तृतीयांशाहून जास्त भरावयाचें नाहीं. वरील कोष्टकांतील आमच्या देशाचें उत्पन्न जें दोन पौंड म्हणून सांगितलें आहे, तें सध्यांचा वटावाचा दर वाढल्यापूर्वी जरासे चूक होतें, असें लॉर्ड रिपनच्या वेळचे प्रसिद्ध फडनविस जे सर इ. बेअरिंग साहेब त्यांच्या १८८२ सालच्या बजेटावरील भाषणावरून दिसतें. त्या साहेबांच्या मते हें वार्षिक उत्पन्न दर माणशीं सरासरी २७ रुपये असावें असें होतें. पण हल्लीं वटावाचा दर वाढल्यामुळे इतर सुधारलेल्या देशांशीं संपत्तीच्या संबंधानें तुलना करितांना ऑ. दादाभाईंचे दोन पौंडच कायम ठेवण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां आमच्या इकडच्या मानानें आमचें दर माणशीं वार्षिक उत्पन्न तूर्त सरासरीनें २८ रुपये धरिल्यास चालेल.

आतां याषुढील विचार करण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे ह्या कच्च्या उत्पन्नांतून खर्चवेच वजा जातां प्रत्येकाच्या संग्रहास सरासरीनें काय पडतें तें पाहण्याची होय. पाहिला मोठा खर्च अन्नाचा. ही अन्नखर्चाची सरासरी ह्या विस्तीर्ण देशांतील नानाविध जाती मिळून झालेल्या लोकसंख्येची काढणें जरासे मुष्किलीचेंच आहे. परंतु एतद्देशीय लष्करांतील शिपायास सरासरी साडेतीन रुपये दरमहा खाण्यास पुरतात, असा अंदाज केला आहे. याहून जेथें अधिक खर्च लागतो तेथें त्यास महागाई म्हणून थोडेसें जास्त वेतन मिळत असतें. बावळून पहातां प्रत्येक बळकट मनुष्यास निरोगी स्थितींत राहून काम करितां वेळ्यास वर्षास ४२ रुपये खाण्यास पाहिजेत. पण आमच्या वरील उत्पन्नाच्या अंदाजाप्रमाणें पाहतां हा एवढा अन्नाचा खर्च सर्वास सरासरीनें अशक्य होय. कॅम्प फॉलोअर म्हणून लष्करांत झाडलोट, घोड्यांची चाकरी वगैरे करणारे जे मजूर लोक असतात त्यांचा वार्षिक पोटगीचा खर्च सुमारे तीस रुपये होतो असा कमिसरिअट खाल्याचा अजमास आहे. हाही अन्नखर्च सर्वास सरासरीनें मिळणें कठीण आहे. परंतु हा अंदाज वयांत आलेल्या बळकट पुरुषांविषयींचा आहे; आणि देशांतील लोकसंख्येत स्त्रिया व मुलें यांचाही समावेश होत असतो. वास्तव ह्या तीस रुपयांचा पाऊण हिस्सा काढून तो सर्व लोकसंख्येचा सरासरी अन्नखर्च मानण्यास चिता नाहीं. त्याप्रमाणें ३० रुपयांचा पाऊण हिस्सा रु. २२ आ. ८ होतो. हा अन्नखर्च २८ रुपयांतून वजा जातां शिल्लक रु. ५ आ. ८ राहतात. यांतून दर माणशीं रु. २ आ. ८ सरकार देणें, रु. १ आ. ८

चिरगुटपांघरूणाबद्दल व आणे ८ वरकड किरकोळ खर्च हे वजा केले असतां दर माणशीं शिल्लक सगळा एक रुपया राहतो. म्हणजे आम्हां इंग्रजी अंमलां-तील वीस कोटी प्रजेच्या शिल्लकीस अन्नादिकांचा खर्च जाऊन सरासरी वीस कोटी रुपये राहिले. यांतून आणखी गुराढोरांच्या वार्षिक नुकसानीबद्दल सुमारे साडेसात कोटी रुपये व शेतकीची आऊतें वगैरेच्या तोडमोडीबद्दल दुसरे साडेसात कोटी रुपये वजा केले पाहिजेत. ह्याप्रमाणें वजावट करितां आमच्या संग्रही अवघे पांच कोटी रुपये पडतात. म्हणजे दर माणशीं सरासरीनें चार आणे पडले ! मि. डिगबी साहेबांनीं आपल्या पत्रांत ह्या संग्रहाच्या संबधानें आमची ब्रिटीश लोकांशीं तुलना केली आहे. ह्या चार आप्यांची किंमत इंग्लंडांत सध्यां साडेचार पेन्स असून ब्रिटीश लोकांचा दर माणशीं संग्रह चार पौंड तीन शिलिंग व सव्वा दोन पेन्सांचा आहे. म्हणजे प्रत्येक ब्रिटीश मनुष्याची आमच्या प्रत्येक माणसाहून सरासरी २५० पट शिल्लक आहे. ही तुलना विशेष स्पष्टपणें लक्षांत येण्यासाठीं आम्ही येथें मल्हालच्या डिक्शनरीतलें जें एताद्विषयक कोष्टक सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत दिलें आहे, तें अंशतः येथें उतरून घेतों.

देशाचें नांव.	एकंदर खर्च.	दर माणशीं खर्च.	देशाचें एकंदर उत्पन्न.	देशाची एकंदर शिल्लक.
हिंदुस्थान	५५५००००००	२.७५	५६०००००००	५०००००००
ग्रेटब्रिटन आणि आयर्लंड	१०९३००००००	३१.३	१२४७०००००००	१५४०००००००
फ्रान्स	८२५०००००००	२१.७	९६५०००००००	१४००००००००
युनायटेड स्टेट्स	१२१००००००००	२२.५	१४२००००००००	२१००००००००
रशिया	७५००००००००	८.८	७६००००००००	१००००००००

या कोष्टकावरून पाहतां आमची शिल्लक ग्रेटब्रिटन व आयर्लंडच्या शिल्लकीचा तिसावा हिस्सा आहे. आणि तिकडचा अगदीं गरीब जो रशिया देश त्याच्या निम्यानें आहे. आतां आमच्या उपजीविकेचा खर्च पाहूं जातां ग्रेटब्रिटन व आयर्लंडच्या दरमाणसाच्या खर्चाचा पंधरावा हिस्सा व रशियाच्या खर्चाचा चौथा हिस्सा आहे. याप्रमाणें अगदीं कनिष्ठ प्रतीची उपजीवनाची इयत्ता धरूनही आमच्या शिल्लकीस पांच कोटी रुपये राहणार. या शिल्लकींतून लष्करादिकांचा खर्च व इतर अत्यावश्यक सुखाच्या चिजांचा खर्च होऊन जी बाकी उरणार तीवर आमचे धनोत्पादक धंदे कसे चालणार ! आणि आम्ही इतर राष्ट्रांशी उद्योगाच्या संबधानें टक्कर मारणार ती कशी ! अशी ज्यापेक्षां आमच्या एकंदर राष्ट्राच्या सरासरीची स्थिति आहे त्यापेक्षां सर दिनशा माणेकजी पिटिटसारख्या कोट्याधीशापासून पराकाष्ठेच्या निकृष्ट स्थितींतल्या मनुष्यापर्यंत आमच्या लोकांच्या किती अवस्था असतील याचा अदमास सहज होण्यासारखा आहे. सारांश काय कीं आमच्या देशांतील बहुतेक लोक अगदीं विपन्न स्थितींत असून पुष्कळ लोकांस धड एकवेळसुद्धां पोटभर खाण्यास मिळण्याची मुष्कील पडत आहे. हें मि. डिग्वी साहेबांनीं आपल्या पत्रांत व पुणें सार्वजनिक सभेनें आपल्या गतसालच्या त्रैमासिकांत निरनिराळ्या प्रांतांतील अमलदारांनीं सरकारास पाठविलेल्या लोकस्थितिविषयक खलित्यांतून उतारे घेऊन निर्विवाद स्थापित केले आहे. म्हणूनच कोठेही अवर्षण झालें कीं दुष्काळ पडून शेंकडों हजारों गरीब लोक अन्नास मोताद होऊन पटापट प्राणास मुक्ततात. कारण लोकांपाशीं दाण्यागोट्याची किंवा पैशाअडक्याची शिल्लक असली तरच दुष्काळाच्या वेळीं कांहीं वेळपर्यंत त्यांचा टिकाव निघण्यासारखा असतो. पण ज्यांचें पोट नेहमीं हातावर असतें, आणि तें तरी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत एकसारखे काबाडकष्ट करूनही पुरें भरण्याची पंचाईत असते, त्यांस दुष्काळांत मुळींच त्राण न राहून ते मृत्युमुखांत सहज पडतात. पण विशेष दुःखाची गोष्ट ही कीं, त्या आमच्या असह्य दुर्दशेचें स्वरूप उत्तरोत्तर अधिकाधिक भयंकर होत चाललें आहे. यास एकच दाखला देऊन हा लेख आज पुरा करितों. मि. डिग्वी साहेबांनीं आपल्या पत्रांत आगगाड्यांच्या वृद्धीनेंही दुष्काळाचें निवारण किंवा शमन कसें होत नाही तें दाखविलें आहे. ते म्हणतात कीं, सन १८०२

पासून १८०४ पर्यंत हिंदुस्थानांत रेलवे नसतां चोहोंकडे लढाया वगैरेची धाम-घूम असतां १३ दुष्काळ पडून एकंदर ५००००००० माणसें अन्नाच्या महंगतेमुळे प्राणास मुकलीं, आणि रेलवे सुरू झाल्यावर १८६० पासून १८७९ पर्यंत एकंदर १६ दुष्काळ पडून १२००००००० माणसें अन्नान्न करून मरण पावलीं ! हा एवढा प्रचंड मनुष्यांचा नाश चोहोंकडे शांतता असतां व रेलवेच्या साहाय्यानें बंगाल व ब्रह्मदेश यांसारख्या सुपीक प्रान्तांतली अन्नसामग्री चोहोंकडे अल्पावकाशांत पसरितां येऊनही झाला. यावरून आमच्या विलक्षण हैराण गतीचें स्वरूप चांगलें लक्षांत येऊन ती पुढें एकसारखी वाढतच जाणार असें दिसतें. यास अगदीं ताजें उदाहरण म्हटलें म्हणजे गत सालचा मद्रास इलाख्यांतला दुष्काळ होय !

३ आमच्या देशाची स्थिति.

—०:~:०—

(सुबोधपत्रिका ८-३-१८९१)

मागील अंकांत दिलेले आंकडे ज्यानें मननपूर्वक पाहिले असतील त्याच्या लक्षांत येऊन चुकलेंच असेल कीं, आमचें उत्पन्न, आमची उपजीवनाची इयत्ता व आमचा संग्रह हीं जगांतील इतर सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांहून अत्यंत कनिष्ठ प्रतीचीं असून त्यांचें मान उत्तरोत्तर कमीच होत जाण्याचा दृढ संभव आहे. ह्या मुख्य तीन बाबतींत आमच्या स्थितीचें सरासरी मान जर एवढ्या निकृष्ट प्रतीचें आहे तर त्याहूनही खालच्या स्थितींत आमच्या देशांतील हजारों लाखों माणसें असतील असें अनुमान सहज होण्यासारखें आहे. पण ही खालची स्थिति म्हटली म्हणजे शुद्ध उपासमारीची होय. नामदार गव्हर्नर जनरल साहेबांचे काउन्सिलर सर. चार्लस. ए. इलियट साहेब लिहितात कीं, “मी असें विनदिकृत म्हणतो कीं, आमच्या अर्ध्या शेतकरी वर्गास वर्षाचें बारा महिने पोटभर असें कधींच खानयास मिळत नाही.” हा अर्धा शेतकरी वर्ग म्हटला म्हणजे सरासरी सात कोट मनुष्ये झालीं ! सर उइलियम् हंटर साहेबांच्या मते ही अर्धवट चपारी मरणारांची संख्या चार कोटींहून जास्त नसावी असें आहे. निरनिराळ्या प्रांतांतील अधिकाऱ्यांनी सरकारास पाठविलेल्या बहुतेक खालित्यांमध्ये आमच्या

विपन्नावस्थेनाच भरपूर उल्लेख आहे. कोणता म्हणजे प्रांत सुखी आहे असें फार करून दिसत नाही. ह्या आसच्या बहुतेक सर्वसाधारण विपत्तीविषयी सरकारचीही पूर्ण खात्री होऊन राहिली आहे. असें असूनही ती कमी करण्यास झटण्याची बुद्धि आमच्या सरकारास फारशी होत नाही, हें पाहून दुःख व आश्चर्य वाटते. सरकारच्या ह्या औदासीन्याचें एकच उदाहरण येथें देतो. तें कोणतें म्हणाल तर मिठावरील कराविषयीचें होय. हा कर प्रारंभी ठेवण्याचें मुख्य कारण मि. डिगबीसाहेब असें सांगतात कीं, इंग्लंडांतून इकडे आलेल्या सरकारी कामदारांनीं कांचनवश होऊन अप्रामाणिकपणा व अन्याय करूं नये म्हणून त्यांचे पगार वाढविणें इष्ट दिसल्यावरून हा अधिक होणारा खर्च कोणत्या तरी रीतीनें उभा करणें इंग्रज सरकारास प्राप्त झालें. पुढें दयाकू लॉर्ड रिपन साहेबांनीं हा कर थोडासा कमी केला होता. पण लॉर्ड डफरिन साहेबांच्या अमदानीत तो पुनः वाढला. येणें करून आमच्या गोरगरीवांचें मीठ तुद्धून त्याची महर्गता त्यांच्या निःशक्तेचें एक सबळ कारण होऊन बसली आहे. मद्रासचे माजी सॅनिटरी कमिशनर डॉ. कॉर्निश यांनीं असें सप्रयोग ठरविलें आहे कीं, मनुष्याच्या शरीरांतून दररोज एक औंस क्षाराचा निकाल लागतो. यावरून पाहतां दर वर्षांत प्रत्येक मनुष्यास निदान २२.३ रत्तल मिठाचा खर्च आहे. पण आमच्या देशांत जें मीठ प्रतिवर्षी खपत आहे त्यावरून पाहतां एकएकाच्या वांग्यास सुमारे १० रत्तलाहून जास्त येत नाही. तेंच आमच्या राज्यकर्त्यांच्या देशांत प्रत्येक माणसामार्गे ७२ रत्तल खपत आहे. त्यापैकी ३२ रत्तल कित्येक कारन्वांतील रासायनिक क्रियांत व खतांत वगैरे खर्ची पडून बाकीच्या ४० रत्तलांचा लोकांच्या खाण्यापिण्यांत विनियोग होत आहे. म्हणूनच तिकडच्या काम करणाऱ्या लोकांच्या अंगीं जोम व निरोगीपणा हीं दिसून येतात. तात्पर्य काय कीं, हा मिठाचा एवढा कमी खर्च आमच्या देशाच्या निकृष्टस्थितीचें प्रमाण असून आणखी आमच्या निःशक्तेचेंही कारण आहे. असें असतां व चालू सालच्या राष्ट्रीय खर्चाच्या अंदाजावरून पहातां बरीच शिल्लक राहण्याचा संभव असतां, ह्या मिठावरच्या कराचें ओझे जरासें कमी करण्याचा आमच्या सरकारचा विचार दिसत नाही, ही परम दुःखाची गोष्ट आहे.

ह्या अशा विपन्न स्थितीचा परिणाम असा झाला आहे कीं, आमच्या देशांतील बहुतेक लोक जीवनसामग्रीच्या दुर्मिळतेमुळे उत्तरोत्तर रोडावत व अशक्त

होत चालले आहेत. शहरवसती सोडून जरासे खेड्यापाड्यांत जे हिंडतील त्यांच्या नजेरस काबाडकष्ट करणारी शॅकडों पाण्याची पितरें पडण्यासारखी आहेत. त्यांच्या अंगांतली जोम व हिम्मत जात चालली आहे. मि. कॉटन साहेबांनी आपला इकडील गिरण्याविषयीचा अनुभव १८८८ साली मुंबईतील गिरणीवाल्यांच्या मंडळीपुढे बोलून दाखवितांना इंग्लंडांतल्या एका गिरणीची मुंबईतील एका गिरणीशी तुलना करून असे सांगितले की, इंग्लंडांतल्या गिरणीत मुंबईतल्या गिरणीपेक्षां ६००० चात्या जास्त असून मुंबईतली गिरणी चाळण्यास तिकडच्यापेक्षां ३-४ पट माणसे जास्त लागतात. अशाच प्रकारचा अनुभव पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंटचा आहे. ह्या देशांतली सहा गवंज्यांना १५२० विटारचायला दहा तास लागतात ! तेवढेच काम तितक्याच वेळांत इंग्लंडांतील तीन गवंडी उरकू शकतात ! ह्या एवढ्या आमच्या लोकांच्या ठाईच्या कमजोरपणाचे मुख्य कारण, त्यांस मिळाने तितके व योग्य प्रकारचे अन्न खावयास मिळत नाही हे होय.

ह्या दुर्वह स्थितीचा आणखी एक असा परिणाम होत आहे की, आमच्या इकडे बहुतेक राष्ट्रांहून मृत्यूची संख्या दर वर्षी जास्त असते. आमच्या देशांत प्रतिवर्षी दरहजारी सुमारे ३५ माणसे मृत्यु पावतात. तींच ग्रेटब्रिटन व आयर्लंड मिळून २१.२ मृत्यु पावतात. आणि मत्हालच्या डिक्शनरीवरून पाहतां आमच्या देशाच्या ह्या प्रकरणी बरोबरी करणारा एक हंगेरी प्रांत खेरीज करून दुसरा कोणताही सुधारलेला देश नाही. आणखी एक महत्वाची गोष्ट या प्रकरणी अशी सांगण्यासारखी आहे की, अन्नाच्या कमताईमुळे व महिन्यांचे महिने उपासमार झाल्यामुळे, बहुशः तापाचा आजार होत असतो. ह्या तापाच्या आजाराने मरणारांची संख्या आमच्या इकडे फारच मोठी आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे प्रतिवर्षी जीं सुमारे ७०,००,००० माणसे मरत असतात, त्यापैकी शेंकडा निदान सत्तर माणसे फक्त तापाच्याच आजाराने मरण पावतात. मि. डिग्वी साहेबांनी १८८० पासून १८८८ पर्यंतचे तापाच्या आजाराने मरणारांचे आंकडे देऊन असे दाखविले आहे की, १८८० मध्ये २७४८००० माणसे तापाने मेली असून १८८७ मध्ये ही संख्या ३५८४७८६ इतकी झाली. म्हणजे दर वर्षास सरासरीने एक एक लक्ष वाढत जाऊन आठ वर्षांमध्ये वास्तविक

मराठी त्यापेक्षां ४३४९९२२ माणसें अधिक मेलीं. ही नास्त झालेली मृत्यूंची संख्या अर्थात् टाळण्यासारखी होती. १७९३ पासून १८९० पर्यंत सुधारलेल्या जगामध्ये ज्या सान्या लढाया झाल्या, त्यांत एकंदर ४५,००,००० माणसें प्राणास मुकलीं असा अजमास आहे. ह्या संख्येशीं आमच्या देशांत सदरील आठ वर्षांत तापाच्या आजारानें वाजवीपेक्षां जास्त मरणारांची वरील संख्या काबून पाहतां, ती जवळ जवळ तेवढीच आहे ! दुसरी एक अत्यंत शोचनीय गोष्ट ह्या तापाच्या आजारानें होणाऱ्या मृत्यूच्या संबधानें मि. डिगबी साहेबांनी दाखविली आहे, ती अशी: मागल्या प्रचंड दुष्काळाच्या १८७७, १८७८ व १८७९ या तीन वर्षांत तापाच्या आजारानें एकंदर ९३,३९,८३४ माणसें मेलीं असून १८८६, १८८७ व १८८८ ह्या तीन साधारणतः वरवरून तरी आबादा-नीच्या वर्षांत एकंदर १०४३०२५५ माणसें ह्या आजारानें मेलीं. म्हणजे सुमारे १०, ९८, ४२१ माणसें ह्या सुबत्तीच्या तीन वर्षांत जास्त मरण पावलीं ! ह्या वाढलेल्या मृत्यूंचीं कारणें सरकारनें एकंदर पांच सांगितलीं आहेत. त्यांत अन्नाची कमताई व चिरगूट पांघरुणाची टंचाई ह्या दोन कारणांचीं प्रमुखत्वानें गणना केली आहे. ह्या उत्तरोत्तर वाढत जाणाऱ्या मृत्यूंच्या संख्येवरून हें निर्विवाद सिद्ध होतें कीं, आमची स्थिति हळू हळू खालावतच चालली आहे. ह्या कंगाल्पणामुळे आमच्या एकंदर राष्ट्रचें आयुर्मानही अगदीं अल्प झालें आहे. त्रिंश लोक आमच्याकडून सरासरीनें साडे सोळा वर्षे जास्त जगतात असा अंदाज आहे ! आणि हें सर्व चोहोंकडे आरोग्यवर्धक व्यवस्था व रोगप्रतिकारार्थ दवाखाने वगैरे होऊन, व शांति आणि ज्ञान यांचा प्रसार होऊनही झालें आहे ! तेव्हां सारांश काय कीं, आमच्या देशांतील लाखों लोक अन्नादि अत्यावश्यक वस्तूंच्या दुर्मिळतेमुळे नेहमीं अगदीं मरणाच्या दारीं बसलेले आहेत असें म्हणायला हरकत नाही; आणि ही सर्व अत्यंत कष्टमय दशा आम्हां हिंदुस्थानसारख्या सुपीक, व नानाविध भौतिक संपत्तीनें परीपूरित अशा देशांतील रहिवाशांना, आमच्या जगांतील अत्यंत सुधारलेल्या राज्यकर्त्यांच्या अमदानींत प्राप्त व्हावी, ह्या सारखें खेदास्पद, निराशेचें, विस्मयावह. किंबहुना लज्जास्पद दुसरें कांहीं एक नाही !

४ आमच्या देशाची स्थिति

(सुबोधपत्रिका १५-३-१८९१)

मागल्या तीन लेखांत आमच्या एकंदर देशाची हालहवाल कशी काय आहे, तें संक्षेपानें सांगितलें. आतां ही अशी अत्यंत दीन स्थिति आह्मांस प्राप्त होण्याचीं कारणें कोणतीं तें पाहूं.

प्रथमतः मोठमोठ्या आंग्लोइन्डिअनांनीं जीं कित्येक कारणें सांगितलीं आहेत त्यांत कितपत तथ्य आहे त्याचा थोडासा विचार करूं.

(१) सर उइलियम हन्टर व लॉर्ड डफरिन् या उभय राजकार्यधुरंधरांनीं आमच्या दारिद्र्यातिशयाचें निदान करून असें एक कारण सांगितलें आहे कीं, आमची लोकसंख्या झरझर वाढत चालल्यामुळे देशांतील उपजीविकेचीं साधनें तीस उत्तरोत्तर अधिकाधिक अपुरीं होत चालली आहेत. त्यांच्या मते प्रजोत्पादनाच्या बाबतींत कोणत्याही देशांतले लोक आमच्या इतके अदूरदृष्टि व अविचारी नसावे असें आहे. हंटर साहेब म्हणतात कीं, ह्या अनिष्टाचा प्रतिकार करण्याचें लोकांच्याच हातीं आहे. कारण बालविवाह व आपला मगदूर न पाहतां अविचारानें केलेले विवाह हे ह्या अनिष्टाचीं प्रधान कारणें होत. आणखी पुढें ते असें म्हणतात कीं, ही फाजील लोकवृद्धि ब्रिटिश अमदानीमुळे झाली आहे. कारण युद्धें, रोगराई इत्यादि नैसर्गिक प्रतिबंधांचा जो दाब लोकसंख्येवर पूर्वी होता तो तर बहुतेक उडालाच आहे. पण त्यांच्या ऐवजीं दूरदृष्टि, स्वाभिमान इत्यादिकें करून उत्पन्न होणारा जो मनोनिग्रह त्याचा गंधही आमच्याठायीं अजून नाही. हें ह्या साहेबांचें मत कितपत सत्य आहे तें पाहूं. आमच्या बालविवाहाच्या चालीचें अनिष्टोत्पादकत्व आम्हांस कबूल केलें पाहिजे; आणि ह्या चालीचें होईल तेवढें लवकर निर्मूलन करण्यास आह्मांपैकीं प्रत्येक विचारी मनुष्यानें झटणें उचित होय. पण ज्या राष्ट्रांमध्ये उशिरां लग्नें करण्याची चाल चिरप्रवृत्त आहे, तेथल्या लोकसंख्येच्या वृद्धीचें मान आमच्याहून कोणत्याही प्रकारें कमी नाही, ही गोष्ट हंटर साहेबांसारख्या हुषार गृहस्थांच्या लक्षांत कशी आली नाहीं नकळे. आतां दुसरें कारण जें अविचारमूलक विवाहांचें त्या संबधानें इतकेंच ह्मणण्या-

सारखें आहे की, हें आमच्या विपन्न स्थितीचें जसें कारण आहे, तसें तें तिचें कार्यही आहे. ही गोष्ट सर्व अर्थशास्त्रसंमत आहे की, जे लोक विपन्नप्रस्त असतात त्यांच्याठायीं स्वस्थितीविषयींचा पुढला मागला विचार ध्यानांत येण्यास त्यांची प्रापंचिक व मानसिक स्थिति पुष्कळ सुधारावी लागते. हा कार्यकारणसंबंध नित्य ध्यानांत वागविला पाहिजे. पण मुळीं आमच्या लोकवृद्धीचें प्रमाण इतर राष्ट्रांहून विशेष आहे असें जे ह्मणतात, त्यांचें तें ह्मणणेंच बहुतेक निराधार आहे. गेल्या दोन दसकांतल्या खानेसुमारीवरून पाहतां आमच्या लोकवृद्धीचें मान शेंकडा सरासरी एक असून इंग्लंड आणि वेल्स मिळून शेंकडा २.३७ आहे; आणि सगळ्या युरोपाचे सरासरी १,०६ आहे. युरोपांतले फक्त फ्रान्स, स्पेन, इटली व आश्रिया इतके काय ते देश या बाबतींत आमच्यापेक्षां कांहींसे कमी आहेत. हे तरी असें असण्याचें मुख्य कारण असें आहे की, या देशांतले पुष्कळ लोक प्रतिवर्षी देशांतरीं जाऊन वसाहती वगैरे करून तिकडेच चिरस्थायी होतात. असा कांहीं प्रकार आमच्या इकडे मुळींच होत नाही असें म्हटलें तरी चालेल. वर इंग्लंडच्या लोकवृद्धीचें दिलेंलें प्रमाण इतकें कमी असण्याचेंही कारण हेंच आहे, तेथले हजारों लोक दर वर्षी परदेशीं जाऊन राहतात. यावरून पाहतां आमची लोकवृद्धि इतर बहुतेक राष्ट्रांहून जास्त आहे, असें म्हणण्यास हंटर प्रभृति आंग्लो इंडियनांस काय आधार आहे तो नकळे.

आतां आमच्या इकडे फाजील लोकवृद्धि होते असें क्षणभर कबूल केलें तरी, लोकवृद्धि दारिद्र्यवृद्धीस सर्वच ठिकाणीं निश्चयानें कारण होते असें म्हणवत नाही. ज्या देशांतील बहुतेक भौतिक संपत्तीचा विनियोग मनुष्याच्या श्रमानें, कौशल्यानें व ज्ञानानें धनोत्पादनाकडे होऊन चुकला आहे, त्या देशांतील लोकसंख्या एकसारखी वाढतच राहिली तर मात्र तो देश अधिकाधिक विपन्न होत जाण्याचा संभव आहे. पण ज्या देशांत उपयोगांत न आणलेली अशी भौतिक संपत्ति विपुल असते, त्या देशाचें लोकवृद्धीनें नुकसान न होतां उलट ती त्याच्या संपन्नतेस कारण होते. हें कसें तें ग्रेटब्रिटन आदिकरून युरोपीय देशांचे गेल्या शंभर वर्षांत झालेलें स्थित्यंतर लक्षांत आणलें म्हणजे नीट समजण्यासारखें आहे. १८०६ मध्ये ग्रेटब्रिटनची व 'एलंडची मिळून लोकसंख्या सुमारे एक कोटी पन्नास लक्ष असून, वार्षिक प्राप्ति १७ कोट पौंड होती; आणि १८८२

साली त्यांची लोकसंख्या सुमारे साडेतीन कोटी होऊन वार्षिक उत्पन्न, एक अब्ज, चौवीस कोटी, सात लक्ष पाँड झाले आहे. येथे मालथसनें जो नियम स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे, की लोकसंख्या भूमिति श्रेढीने वाढत असून धनोत्पादन गणितश्रेढीने वाढत असते, याचा कांहींएक प्रभाव न चालून त्या नियमाचा विपर्यय झालेला जगाच्या अनुभवास येत आहे. इंग्लंडादि देशाच्या वस्तुस्थितिवरून असें दिसते की, लोकसंख्येच्या वृद्धीने विपत्तीचें वर्धन न होतां उलट तिच्यायोगें संपत्युत्पत्तीच्या वर्धनास सहाय्य झालें. अशी स्थिति जर तिकडल्या देशांची आहे, तर हा आमचा देश धनोत्पादनोपयोगी भौतिक संपत्तीनें परिपूरित असतां त्याच्याच वांट्यास ही दुर्दशा कां यावी वरें ? आमच्या देशांत आज अन्नादि अत्यावश्यक वस्तु उत्पन्न करण्यास लायक अशी कमीतकमी ७,८०,००,००० एकर जमीन लागवड केल्यावांचून आहे. शिवाय तंतुमय द्रव्यें रंग, तीळ वगैरे निर्माण होण्यासारखी दुसरी जमीन इतकी आहे की तीतील उत्पन्न सगळ्या जगास पुरून उरेल. तूर्त तरी ह्या देशांतून दोन कोटी ऐशी लक्ष हंड्रेड-बेट तांदूळ व ऐशी लक्ष हंड्रेडवेट गहू बाहेरमुखी जात आहे. त्याचप्रमाणें ह्या देशांत कोळशांच्या व लोखंडाच्या मोठमोठ्या खाणी अजून पुष्कळ लागण्यासारख्या आहेत. इतक्याप्रकारची अनुकूलता असून आणखी पाश्चात्यांचें शास्त्रीय ज्ञान, कलाकौशल्य व भांडवल यांचें सहाय्य मिळाल्यास मग आम्हांस आणखी हवें तें काय ? पण हें व्हावें कसें ? या सर्व उपपादनाचें पर्यवसान म्हणून इतकेंच की, आम्हांस लोकवृद्धीची इतकी भीति वाळगावयास नको. तर आमची धनोत्पादक शक्तीच कायती उत्तरोत्तर वाढत गेली पाहिजे. सध्यां आम्हांस जें भीति व खेद मानण्यास कारण आहे, तें आमच्या इकडे धनोत्पादनाची जितकी वृद्धि व्हावी तितकी होत नाही हें होय.

आतां आणखी एक कारण आमच्या दैन्यावस्थेचें असें सांगतात की, आमचे लोक उधळे फार. त्यांस हात राखून खर्च कसा करावा तें सुळीच कळत नाही. परंतु ह्याही कारणांत कांहीं अर्थ नाही, हें सहज दाखवितां येण्यासारखें आहे. संपत्युत्पादन व लोकवृद्धि यांमध्ये जसें कांहीतरी विवक्षित प्रमाण रहावें लागतें, त्याचप्रमाणें धनार्जन व धनव्यय यांमध्येही कांहीतरी विवक्षित प्रमाण राहणें इष्ट होय. आमच्या देशाचें मार्गें जें सरासरी उत्पन्न सांगितलें, तें इतकें निकृष्ट

प्रतीचें आहे की, त्याचा व्यय करणें यास कोणीही विचारी मनुष्य उधळेपणा म्हणणार नाही. कारण तें अत्यावश्यक उपजीविकेच्या चिजांच्या संपादनासच जर मुळीं अपुरें आहे, तर मग तें खर्चिल्यानें उधळेपणाचा दोष तो कसा येतो ? तेव्हां आम्हीं उधळे आहों, असा दोष आम्हांस न लावितां आमची धनार्जनाची इयत्ताच कनिष्ठप्रतीची आहे, असें म्हणणें विशेष संयुक्तिक व सत्य होय. ह्या बाबतींत आमच्या देशाची इंग्लंडादि इतर देशांशी तुलना करून आमचा मदगूर कितपत आहे तें दाखविल्यास अप्रस्तुत होणार नाही असें आम्हांस वाटतें. मागें एकवेळ सांगितल्याप्रमाणें सर इ. बेअरींगच्यामते आमचें दरमाणशीं वार्षिक उत्पन्न २७ रुपये आहे. त्यांनीं वीस कोटीस गुणिलें असतां पांच अब्ज चाळीस कोटी रुपये आमच्या एकंदर ब्रिटिश अमलांतील प्रजेचें वार्षिक उत्पन्न होतें. आता वीस कोटी प्रजेपैकीं शेंकडा ऐशी म्हणजे सोळा कोटी लोक निव्वळ शेतकीचा धंदा करणारे असून त्यांचें वर्षाचें कर्चें उत्पन्न तीन अब्ज एकतीस कोटी आहे. म्हणजे दरएक शेतकऱ्याच्यामागें सरासरी वीस रुपये झाले. या खेरीज उरलेले चार कोटी लोक अर्थात इतर धंदे करणारे असून त्यांचें उत्पन्न सुमारें दोन अब्ज दहा कोट रुपये आहे. म्हणजे प्रत्येक माणशीं वर्षास सरासरी बावन्न रुपये झाले. ह्या आमच्या दोन्हीप्रकारच्या उत्पन्नांची मल्हालच्या डिव्शनरीच्या सहाय्यानें इतर देशांच्या उत्पन्नाशी तुलना करितां, असें दिसून येते की, आमच्या शेतकऱ्यांचें उत्पन्न, इंग्लंड, फ्रान्स व आमेरिकेंतील संयुक्त संस्थाने या देशांतील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचा जवळ जवळ बारावा हिस्सा आहे ! सर्व युरोपाच्या उत्पन्नाशीं तें ताडून पाहतां अवघें $\frac{1}{12}$ आहे ! अशीच गत इतर प्रकारच्या उत्पन्नाचीही आहे. ग्रेटब्रिटन व ऍर्लंड याच्या एकवट उत्पन्नाचा तें एक नवमांश आहे; आणि सर्व युरोपाच्या साधारण उत्पन्नाचा तें $\frac{1}{8}$ आहे. यावरून पाहतां आमच्या उभय प्रकारच्या उत्पन्नांचें मान सुधारलेल्या जगांतील एकंदर देशांहून कनिष्ठप्रतीचें आहे. अशीच स्थिति आमच्या खर्चवेंचाचीही आहे. ग्रेट ब्रिटनांतील प्रत्येक मनुष्यास प्रतिवर्षीं अत्यंत अगत्याच्या चिजांसाठीं ७२ रुपये खर्च होतो; रशियांतील लोकांस ३४ रुपये खर्च होतो; साऱ्या युरोपास सरासरी ५६ रुपये खर्च होतो; आणि आमच्या हिंदुस्थानास अवघा २० रुपये खर्च होतो, असा अंदाज आहे. यावरून पाहतां आमची खर्चाची ही इयत्ता पराकाष्ठेची

निकृष्ट आहे असें सिद्ध होतें. मग ती उधळेपणाची आहे असें कोण म्हणेल ? तेव्हां तात्पर्य काय कीं, आमच्या हीनदीन झालेल्या पोटासाठीं रात्रंदिवस काबाडकष्ट करणाऱ्या लोकांच्या शिरावर भलतेच दोष लादीत बसण्यांत बिलकुल शहाणपणा नाही. आमच्या काबाडी लोकांची तर मेहेनतीपणा, काटकसर, व्यवस्थितपणा, सहनशीलता, श्रमसातत्य, समाधानवृत्ते इत्यादि सद्गुणांविषयीं सर्व जगांत ख्याती आहे. असें असतांही ज्यापेक्षां त्यांची ही अशी दुःसह स्थिति आहे, त्यापेक्षां तिचें कारण कांहीं तरी निराळेंच असलें पाहिजे. सारांश काय कीं, आमच्या कित्येक लोकांच्या हातून जरी क्वचित् कोठें थोडाबहुत उधळेपणा झालेला दृष्टोत्पत्तीस आला, तरी तो सामान्यत्वेकरून सर्वच राष्ट्राकडून होतो असें म्हणणें म्हणजे, वस्तुस्थितीच्या आपल्या अज्ञानाचें प्रदर्शन करणें होय.

५. आमच्या निकृष्टावस्थेचीं वास्तविक कारणें

(सुबोधपत्रिका २२-३-१८९१)

गतांकीं हंटर आदिकरून कित्येक धूर्त इंग्रज मुत्सद्यांनीं आमची अगदी कंगाल स्थिती होण्याचीं जीं कित्येक कारणें सांगितलीं आहेत, त्यांपैकीं त्यांच्या मतें दोन प्रधान कारणांचा विचार करून त्यांचें अप्रयोजकत्व दाखविण्याचा प्रयत्न केला. आतां ह्या स्थितीच्या वास्तविक कारणांचें निरूपण येथें संक्षेपतः करितों.

(१) पाहिलें मोठें कारण म्हटलें म्हणजे, गेलीं पन्नास वर्षे आमच्याशीं परस्थांची चालू असलेली चढाओढ होय ही चढाओढ आंतून व वाहेरून एकसारखी वाढतच चालली आहे. आमच्या इकडे परस्थानीं आमच्याच भौतिक वगैरे साधनांच्या योगानें चालविलेले मोठमोठे कारखाने अंतस्थ चढाओढीची चांगली साक्ष देत आहेत. त्याचप्रमाणें आमचा उत्तरोत्तर वाढत जाणारा आयात व्यापार बाह्य चढाओढीचें चांगलें प्रमाण आहे. परस्थांचें उमाप भांडवल, सुधारलेलें कलाकौशल्य व संघानें उद्योग करण्याची वर्णनीय शैली यांच्यापुढें आमच्या

सर्वतोपरि दुर्बल लोकांचें काय चालणार आहे ? त्यांचें जबरदस्त शास्त्रीय ज्ञान, त्यांची यंत्रादि अत्यंत सुधारलेली संपत्युत्पादनाची साधनें, त्यांचें धंदेशिक्षण यांच्यायोगेंकरून आमच्या बहुतेक उत्पादक श्रम करणारास त्यांनीं अगदीं हतवीर्य करून सोडलें आहे. अशा आमच्या ह्या सर्वप्रकारें बलिष्ठ प्रतिस्पर्धिंवर्गास आणखी आमच्या सरकारचेंही पूर्ण साहाय्य आहे. वास्तविक पाहतां आमच्या अशा ह्या निराधारस्थितींत आमच्या सरकारनें आह्मांस होईल तितकें साहाय्य अवश्य केलें पाहिजे, तें कांहींएक न करितां उलट आमच्या आधींच सर्वापरि बलिष्ठ अशा प्रतिस्पर्ध्यांस अनुकूल अशी राज्यव्यवस्था तें चालवीत आहे. अप्रतिबद्ध व्यापाराच्या तत्वांचा इकडे प्रयोग, लोखंडी सडकांचा विस्तार व परकीय लोकांनीं इकडे चालविलेल्या अनेक खटपटींस नानाप्रकारचें उत्तेजन, इत्यादि गोष्टी सरकारनें आमच्या हिताकडे फारसें लक्ष न देतां कसकशा चालविल्या आहेत, हें ज्याला ठाऊक आहे त्याला हें आमचें ह्मणणें अत्युक्तिरूप वाटणार नाहीं. अशा ह्या परस्थांच्या बहुतेक अप्रतिबद्ध चढाओढीचे परिणाम मुख्यतः तीन आहेत:—

(१) आमच्या देशांतील निरनिराळ्या धंद्यांचें जें परस्परांशीं योग्य प्रमाण व संबंध पूर्वी होता त्यांत विलक्षण चलबिचल झाली आहे; (२) परकियांचा आमच्या इकडे अधिकाधिक रिघाव होऊन एकामागून एक धंदा त्यांच्या हातीं जात चालला आहे आणि (३) आमचे एकंदर धंदे अगदीं बसत जाऊन आमच्या लोकांस आपली स्थिति सुधारण्याची आशा विलकूल उरली नाहीं. आतां ह्या परिणामांविषयी थोडासा जास्त खुलासा करूं. (१) आमचा परदेशी प्रतिस्पर्ध्यांपुढें निभाव न निघाल्यामुळें आमच्या पुष्कळ इतर धंद्यांच्या लोकांस शेतकीचा आश्रय करावा लागत आहे. आमच्या देशांतील शेंकडा सुमारे ८६ माणसें आज निव्वळ शेतीवर अवलंबून आहेत; शेंकडा बारा माणसें इतर धनोत्पादक धंदे चालवीत आहेत; आणि शेंकडा अवघीं २ व्यापारादि इतर उद्योगांत गुंतलेली आहेत असा अजमास आहे. तीच ग्रेटाब्रिटन व आयर्लंडची कशी काय स्थिती आहे ती पाहा. तिकडे फक्त शेंकडा १४.६ जमिनीची लागवड वगैरे करणारे आहेत; शेंकडा ३०.४ कारखान्यांत वगैरे गुंतलेले आहेत; आणि शेंकडा ५५ इतर व्यवसायांत आहेत. यावरून पाहतां आमच्या बहुतेक देशांत शेतकी शिवाय दुसरा धंदाच बहुतेक उरला नाहीं हें स्पष्ट होतें. ह्याप्रमाणें एकाच धंद्यांत पुष्कळ माणसांची गर्दी झाल्यानें त्या धंद्यांतल्या किफायतीचें मान नियमानें हक्क

इकू कमीच होत जावयाचें. मागल्या खेपेस जी आमच्या शेतकरी वर्गाची सरासरी प्राप्ती ब्रेटाब्रिटन, आयर्लंड, फ्रान्स व अमेरिकताल संयुक्त संस्थानें या देशांतल्या शेतकऱ्यांच्या सरासरी प्राप्तीचा बारावा हिस्सा आहे ह्मणून सांगितली, ती तरी इतकी कमी असण्याचें मुख्य कारण हेंच आहे.

(२) आतां दुसरा परिणाम जो परकीयांचा प्रवेश, त्याजविषयी विचार करूं. हा प्रवेश दोन प्रकारचा आहे. एक प्रत्यक्ष व दुसरा अप्रत्यक्ष. पाहिल्यानें प्रत्यक्ष शेतीचा प्रवेश कसा काय झाला आहे तो पाहूं. पहिला प्रकार शेतकी संबंधाचा होय. १८३४ सालीं कंपनी सरकारनें आमच्या इकडे चहाची लागवड करी काय होते तें सप्रयोग पाहून पुढें १८४० सालीं हीं प्रयोगाचीं सर्व साधनें त्यानें लागवड करणाऱ्या ब्रिटिश कंपन्यास विकली. ह्या कंपन्याच्या उद्योगानें आज तीन लक्ष एकर जमिनींत चहाची लागवड होत असून सुमारे दहा कोट रत्तल चहा अलीकडे प्रतिवर्षीं उत्पन्न होत आहे. ह्या एवढ्या चहाची एक शिलिंग चार पेन्स रत्तल प्रमाणें सुमारे ६२,५०,००० पाँड किंमत होते. या धंद्यांत आमचे २,८०,००० लोक लागले आहेत. दुसरा मोठा शेतकीचा धंदा परकीयांच्या हातीं गेलेला म्हटला म्हणजे बुंद उत्पन्न करण्याचा होय. सुमारे १,७६,००० एकर जमिनींत ब्रिटिश कंपन्यांकडून बुंद उत्पन्न होत असून सुमारे ४,१०,००,००० रत्तल बुंद प्रतिवर्षीं पैदा होत आहे. हा धंदा तूर्त जरासा बसल्यामुळें साडे सात हजार लोक सध्यां त्यांत कामास लागले आहेत. पण वास्तविक हिशोब करितां एकएक एकराच्या मागे एकएक माणूस या मानानें सरासरी १,८०,००० माणसें या धंद्यांत लागावीं असा अजमास आहे. दुसरी मोठी धंद्याची शाखा परकीयांनीं आटोपलेली पाहिली असतां खाणी खणण्याची होय. अशा सुमारे ८५ खाणी असून त्यांत १,३१,५०,००० रुपयांचें भांडवल गुंतलें आहे. यांपैकी निव्वळ कोळशाच्याच सुमारे ६८ खाणी असून त्यांतून दर वर्षी १३,८८,००० टन कोळसा निघत आहे. त्याची दर टनी पांच रुपये प्रमाणें ७०,००,००० रुपये किंमत होते. या सर्व खाणींत मिळून सरासरी २७,००० माणसें खपत आहेत. या शिवाय नुकत्याच आसाम रेल्वे कंपनीला आसाममध्ये खाणी खणण्यास दिलेल्या सवलती, निजाम सरकारनें डेक्कन माइनिंग कंपनीला दिलेल्या सवलती आणि ब्रह्मदेशांतील रत्नांच्या खाणी चालविण्यास एंका कंपनीस मिळालेला हक्क

इत्यादि गोष्टी मनांत आणल्या म्हणजे परकीयांचा एकसारखा कसकसा रिघाव होत चालला आहे, हें चांगलें लक्षांत येईल. आतां तिसरी मोठी धंद्याची शाखा परकीयांच्या हातीं कोणती आहे म्हणाल, तर नानाप्रकारच्या निर्वाहोपयोगी चिजा उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यांची होय. कापसाच्या एकंदर ८९ गिरण्या आमच्या इकडे असून त्यांतल्या एकतृतियांशच कायत्या आमच्या लोकांच्या हातीं आहेत. त्याचप्रमाणें तागाच्या, लोकरांच्या, रेशमाच्या वगैरे बहुतेक गिरण्या परस्थांनीं इकडे चालविल्या आहेत. शिवाय निळीचे, लोकेचे, साखरेचे वगैरे नानाप्रकारचे कारखाने त्यांच्या भांडवलानें इकडे चालले आहेत. ह्या सर्व कारखान्यांत मिळून सुमारे पांच लाख माणसें खपत असून, त्यांत निदान नाही तरी सोळा सतरा कोट रुपयांचे भांडवल गुंतलें आहे. त्यांतलें अगदीं थोडें, भांडवल आमच्या लोकांचें असेल. आतां चौथी शाखा म्हटली म्हणजे व्यापाराची होय. हींति पहिलीं विचार करण्यासाठीं बाब, वहनव्यापाराची होय. आमचा आयात निर्गत व्यापार चालविण्यास सरासरी ७१,६०,००० टन माल नेणारीं गलबतें तूर्त लागत आहेत. यांपैकीं शेंकडा ९६.५ परकीयांचीं असून आमच्या इकडच्या लोकांचीं फक्त शेंकडा ३.५ आहेत. ह्या समुद्रवाहित व्यापारांत दरसाल एकंदर ७१०,००,००० रुपयांचा नफा होत आहे. आतां दुसरी बाब आयात व निर्गत व्यापार करणाऱ्या पेढ्यांची होय. ह्या व्यापारापैकीं सुमारे एक दशांशाइतका काय तो आमच्या लोकांच्या हातीं आहे. बाकी सगळा परक्यांनीं चालविलेला आहे. ह्या व्यापारांत परस्थांस दरवर्षीं सरासरी वीस कोट रुपयांचा फायदा होत आहे. आतां देशांतल्या देशांत जो वहनव्यापार सुरू आहे, तो बहुतेक आगगाड्यांनीं वळकाविला आहे. आज १३ ३९० मैलांची लोखंडी सडक तयार असून १,७० ००,००,०० रुपयांचें भांडवल त्यांत गुंतलें आहे. यापैकीं स काय तें एतद्देशीय संस्थानिकांचें आहे, बाकी सारें परस्थांचें आहे. य धंद्यांत आज कर्मोत्कर्षी २,१० ००९ माणसें लागलीं आहेत; आणि प्रतिवर्षीं दहा वारा कोट रुपये नफ्यादाखल परदेशीं चालले आहेत. हा वहनव्यापार वराच आमच्या सरकारच्या हिशाहतीनें चालला असल्यामुळें दरसाल एक दीड कोट रुपयांचें नुकसान त्यास सोसावें लागत आहे. हें नुकसान अर्थात् या देशाच्या नांवानें काढलेल्या कर्जांतून भरून काढावें लागत आहे.

या सर्व गोष्टींचा विचार करिता आमच्या लोकांशी परस्थांची केवढी प्रचंड प्रत्यक्ष रीतीची चढाओढ सुरू आहे हे ध्यानांत येईल. त्यांच्या भांडवलवाल्यांस हा आमचा देश जणूकाय पुराणकल्पित एक मोठी कामधेनुच सांपडली आहे. तिच्या आंचळांतून रक्त येईपर्यंत तिचे दोहन परस्थांनी चालविले असून, तिचे वत्स जे आम्ही येथील रहिवासी त्यांच्या वाढ्यांस पेंढ्यापलीकडे कांहींएक फारसे येत नाही म्हटल्यास चालेल. वर जे परकीयांनी इकडे चालविलेले निरनिराळे उद्योग सांगितले, त्यांत आमची एकंदर सुमारे १२,०४,००० माणसे खपत असून वर्षास सरासरी दरमाणसी साठ रुपयेप्रमाणे ७,२३,४०,००० रुपये काय ते आमच्या पदरांत मजुरीदाखल पडत आहेत. बाकीचा सारा नफा परक्यांच्या घरांत जात आहे. येथवर फक्त प्रत्यक्ष रीतीच्या चढाओढीचे निरूपण झाले. आतां अप्रत्यक्ष रीतीची चढाओढ कशी काय चालली आहे ते पुढील खेपेस पाहूं.

६. आमच्या निकृष्टावस्थेची वास्तविक कारणे.

—:०:—

(सुबोधपत्रिका २९-३-१८९१)

गेल्या खेपेस परकीयांनी देशांतल्या देशांत चालविलेल्या जबरदस्त चढाओढीच्या स्वरूपाचे अल्पमात्र दिग्दर्शन केले. आज त्यांनी आमचे उद्योग अप्रत्यक्ष रीतीने बळकाविण्याचा झपाटा कसा काय चालविला आहे ते पाहूं.

आमचा आयात व्यापार एकसारखा वाढतच चालला आहे. हा व्यापार बहुतेक हस्तकौशल्यादिके करून निर्माण होणाऱ्या मालाचा आहे. हा अशा प्रकारचा माल १८६४ साली चौवीस कोटी रुपयांचा आमच्या देशांत आला, व १८८७ साली ४९ कोटी रुपयांचा आला; म्हणजे सुमारे चौवीस वर्षांत दुपटीहून जास्त झाला ! युरोपस्थांच्या बऱ्या कारखान्यांत यंत्रादि अत्युत्तम साधनांच्या योगे करून विद्याकलादिकांनी सुसंस्कृत कारागिरांच्या श्रमाने आणि अपरंपार भांडवलाच्या सहाय्याने उत्पन्न झालेल्या सुबक, सुंदर, सोईच्या व स्वस्त चिजांचा खप आमच्या इकडे भराभर वाढून, आमच्या अज्ञान, गरीब व भाबड्या लोकांनी निव्वळ हातांनीच चालविलेल्या लुंब्यासुंग्या कारागिर्या बसत जाऊन कित्येकांचा तर आजला मागमूसही उरलेला नाही. परदेशीयांच्या मालाचा खप आमच्या

देशांत कसा वाढत चालला आहे, याची थोडीशी कल्पना यावी म्हणून वर सांगितलेल्या अवधीत त्यांच्या कित्येक चिजांचा खप किती प्रमाणाने वाढला आहे ते सांगतो. १८६४ साली आमच्या इकडे त्यांच्या कपड्यांचा वगैरे जो खप झाला होता, त्याहून १८८७ साली शेंकडा १२१ टक्के वाढला; चाकू, काप्या वगैरे जिनसांचा खप ७६ टक्के वाढला; इतर धातूंच्या जिनसांचा खप ५३१ टक्के वाढला; नानाप्रकारच्या तेलांचा खप १८८३ टक्के वाढला; रेशमी कापड वगैरेचा खप २१२ टक्के वाढला; मिठाचा खप १२५ टक्के वाढला; साखर, गूळ वगैरेचा खप ५५४ टक्के वाढला; याचप्रमाणे इतरही प्रकारच्या मालाचा खप कमीजास्त प्रमाणाने एकसारखा वाढला आणि गेल्या दोन वर्षांतही तो वाढतच गेला आहे.

वरें; ह्या एवढ्या प्रचंड आयातव्यापाराशी आमच्या निर्गत व्यापाराचे प्रमाण तरी असावे तसे आहे म्हणावे, तर तेही नाही. आमचे लोकप्रिय दादाभाई नौरोजी यांनी सर ग्रॅन्ट डफ यांस उत्तरादाखल १८८७ सालच्या ऑगस्ट व ऑक्टोबरच्या कॉन्टेंपररी रिव्हयुमध्ये दोन नामी लेख दिले आहेत. त्यांत त्यांनी आमच्या निर्गत व्यापाराची रकम जी इतकी फुगलेली दिसते तिचे चांगले पृथक्करण करून दाखविले आहे. त्याचे येथे संक्षेपाने निरूपण केल्यास अप्रस्तुत होणार नाही असे वाटते.

सध्यांच्या आमच्या निर्गतव्यापाराचे सात प्रकार मानण्यास हरकत नाही. ते सात प्रकार हे:—एतद्देशीय संस्थानांतून परदेशी जाणारा माल (१,६६,००,००० पौंड); (२) या देशाच्या जमिनीवरील सीमांच्या पलीकडील मुलखांतल माल (१,३००,००० पौ.); (३) युरोपस्थ वगैरे परकीयांनी इकडे चालविलेल्या शेती व इतर कारखान्यांत उत्पन्न झालेला माल (१,००,००,००० पौ.); (४) इन्डिया कौन्सिलाचा खर्च, लहानमोठ्या कामगारांची पेन्शने व राष्ट्रीय कर्जाचे व्याज, इत्यादिकांच्या मोबदला जाणारा माल (पौ. १,१५,००,०००); (५) परस्थांनी चालविलेल्या आगगाड्यासाठी व इतर मोठमोठ्या सार्वजनिक कामासाठी काढलेल्या कर्जाच्या व्याजाचे मोबदला जाणारा माल (६०,००००० पौ.); (६) परदेशस्थ आपल्या इकडील मिळकतींतून जो पैसा आपल्या कुटुंबास वगैरे पाठवीत असतात त्याच्या मोबदला जाणारा माल (१,००,००,००० पौ.); (७) बाकीचा निर्गत व्यापार (२,७८,००,००० पौ.) त्रिटीश सर-

कारच्या अमलांतल्या लोकांचा आहे म्हणावयाचा. आपण हा आमचा व्यापार ठोकळ मानानें ३,००,००.००० पाँडाचा आहे असें करूं. आतां ब्रिटीश अमलांतल आमच्या वीसकोट लोकसंख्येस हा वाढून दिला असतां एकएकाच्या वाढ्यास अवघा तीन शिलिंगाचा आला ! आतां या व्यापाराच्या संबंधानें आमच्या ब्रिटीश सरकारच्या साम्राज्यांतली इतर मुलखांशीं आमची तुलना करून पाहूं.

मुलखाचें नांव.	दर माणसीं निव्वळ निर्गत व्यापाराचें मान.	
	शि.	पे.
ग्रेटब्रिटन व आयर्लंड	१४९	४
ऑस्ट्रेलिया (सोन्यासह)	२७१	०
इटली	२८	८
केप ऑफ गुडहोप (रत्नाशिवाय)	३५	५
उत्तर अमेरिकेंतल्या वसाहती	७०	५
वेस्ट इन्डिया बेटें	७५	४
ब्रिटीश हिंदुस्थान	३	०

ही वरील कोष्टकांतली तुलना १८८५ सालांतली आहे. आज म्हणजे हीत फारसा फरक झालेला आहे असें नाही. ह्या तुलनेवरून पाहतां, आमचा निर्गत व्यापार वरवरून जो एवढा अगडबंब दिसत आहे, व जो पाहून सामान्य लोकांस समाधान वाटतें व धूर्त मुत्सद्यांस फुशारकी मिरविण्यास जागा होते, त्याचें वास्तविक स्वरूप किती भिकार आहे तें कळून येईल. अशी खरीखुरी स्थिति असतां जे कोणी हा आमचा वाढणारा व्यापार आमच्या उत्कर्षाचें द्योतक आहे ह्मणतात, त्यांच्या अज्ञानास किंवा धडपणास काय ह्मणावें तें आह्मांला सुचत नाही.

येथवर जी ही परकीयांची आमच्याशीं चाललेली प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष चढाओढ सांगितली, तिच्या योगें आमच्या लोकांचे धंदे एकामागून एक जात जाऊन, पुष्कळ

लोक विनरोजगारी होऊन शेतकीसारखे जे कित्येक धंदे थोडासा तग धरून राहिले आहेत, त्यांत त्यांची गर्दी होत आहे. ह्यणून त्याही धंद्यांची अगदीं भिकारस्थिति झाली आहे. असा अंदाज आहे कीं, निदान नाहीतरी दोन सव्वा दोन कोट तरणेताठे लोक कांहींतरी धंदा नाहीं ह्यणून केवळ आळशी होऊन देशांत इकडून तिकडे हिंडत आहेत. आमच्या इकडे निरुद्योगी लोकांचा भरणा जितका आहे, तितका इतर कोठेही नसेल. दर माणसामागे दर वर्षास ४० रुपये देशांत उत्पन्न होतें असें कल्पिलें तर, वरील आळशांच्या संख्येच्या मानानें प्रतिवर्षीं ऐशीं नव्वद कोट रुपयांचें ह्यणजे सरासरी देशाच्या एकंदर वसुलाइतकें नुकसान होत आहे. सारांश, आमची स्थिति अत्यंत भयंकर झाली आहे; आणि विशेष दुःखाची गोष्ट ही कीं, ही आमची कष्टदशा उत्तरोत्तर वाढतच चालली आहे. असें असतां तिच्या परिहारार्थ किंवा शमनार्थ प्रयत्न करण्याचें आमच्या लोकांच्या किंवा सरकारच्या मनांत फारसें येऊं नये हें अत्यंत खेदजनक होय.

७. आमच्या निकृष्टावस्थेचीं वास्तविक कारणें

(सुबोधपत्रिका, ५-४-१८९१)

मागल्या दोन अंकांत वर्णिलेल्या चढाओढीच्या पायीं आमचें भांडवल व पत हीं अगदीं कमी होत चाललीं आहेत. हीं कमी होण्याचीं आणखीं कांहीं कारणें येथें सांगतां.

(१) पहिलें कारण ह्यटलें ह्यणजे, इकडून प्रतिवर्षीं इंग्लंडांत द्रव्य जातें हें होय. त्या वर्षीं फक्त इन्डिया ऑफिसच्या खर्चाकरितांच जें द्रव्य इंग्लंडास अनेक रुपांनीं गेलें, तें हिंदुस्थानच्या एकंदर जमीनमहसुलाइतकें होतें. शिवाय, पांच कोट तीस लक्ष रुपये इतर बाबींबद्दल गेले. ही तिकडे जाणारी रकम एकसारखी वाढतच चालली आहे. गेल्या चौतीस वर्षांत ही रकम शेंकडा १५०० टक्के वाढली आहे. ह्यणजे १८३५ सालीं ही रकम वीस लक्ष पौंड होती. ती वाढतां वाढतां १८८९ सालीं तीन कोटी पौंडावर जाऊन पोचली ! असा हा धनाचा वर्धमान लोट एकसारखा परमुलखांत गेल्यानें इंग्लंडासारखा देशसुद्धां लवकरच भिकेस लागेल, मग आमच्या देशाचा काय पाड ! तेव्हां ह्या स्थितीमध्ये कांहीं

फेरबदल केल्यावांचून आमची धडगत दिसत नाही. आणि ही स्थिति अशीच चालू दिल्यास असह्य दुःखे, अनिवार्य संकटे व घोर यातना यांची चोहोंकडे वृद्धि होईल.

येथे ही एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, ही जी एवढी मोठी रक्कम परदेशी चालली आहे, तिचे देशाच्या एकंदर कच्च्या उत्पन्नाशी किती प्रमाण आहे ते पाहून उपयोग नाही; तर जिचे एकंदर राष्ट्राच्या चरितार्थादिकांचा खर्चवेच वजा जाऊन राहिलेल्या निव्या उत्पन्नाशी केवढे प्रमाण आहे ते पाहिले पाहिजे. सध्यां हे प्रमाण एकतृतीयांशाचे आहे. झणजे आमच्या एकंदर राष्ट्राच्या निव्या उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा परमुलखी चालला आहे. अशा स्थितीत आमचे भांडवल ऋणाचे ते कसे ? आणि भांडवल वाढले नाही, तर धनोत्पादक धंदे वाढण्याची आशा कोठून ? त्यांतून आणखी आमच्या इकडे सरकारने मोठमोठाली लौकिक कामे उठविण्याचा जो फाजील प्रकार सुरू केला आहे, व लष्कराच्या संबधाने जे फेरफार ते करीत आहे, त्यामुळे व वटावाच्या दरामुळे ही परदेशी जाणारी रक्कम झपाझप वाढतच चालली आहे. अशा ह्या आधीच कमी भांडवलाच्या देशांत मोठमोठाल्या रकमा परदेशांतून कर्जा काढून आणून तूर्तला बहुतेक अनुत्पादक कामे उभीं करणे हे ह्या देशाचे निव्वळ दिवाळेच काढणे होय. कारण, अशांने देशांतला बराच संग्रह इकडे खर्ची पडून उत्पादक धंद्यांतले भांडवल वाढत नाही.

(२) दुसरे कारण, आमच्या इकडे दुष्काळ पूर्वीच्यापेक्षा वारंवार पडून मनुष्यांचा नाश होत आहे, हे होय. फक्त १८६० पासून १८७८ पर्यंत १६ दुष्काळ पडून एक कोटी तीन लक्ष माणसे मेलीं असे सरकारी रिपोर्टावरून कळते. यण वास्तविक पाहतां ही मृत्यूंची संख्या याहूनही पुष्कळ जास्त असावी. कारण रिपोर्ट तयार करणारांच्या हातीं सर्वच गांवांची माहिती योग्य वेळीं पडत नसते; किंवा ती मिळविण्याची मेहनत करणे त्यांस नको असते. याला एकच मद्रास इलाख्याचे उदाहरण दिल्यास पुरे होईल. बेलरी प्रांतांत १८८५ मध्ये दुष्काळ पडून सुमारे दहा हजार माणसे शेजारील निजाम सरकारच्या संस्थानांत जाऊन राहिलीं. हे वर्तमान तेव्हांचे गव्हर्नर सर फ्रॉट डफ यांस मिळाले, तेव्हां त्यांनी तो प्रांत मद्रासेहून चोवीस तासांत जाऊन पोंचण्याइतका जवळ असतां, तिकडे

जाण्याचें मनावर न घेतां, हिंदुस्थान सरकारास तारा करून, पुढें काय करावें तें विचारून, त्याप्रमाणें हुकूम सोडून खासास्वारीनें चैनीखातर पांदिचरीला समुद्र-प्रयाण केलें ! त्याचप्रमाणें दीड दोन वर्षांपूर्वीं गंजम येथें दुष्काळ पडून सुमारे वीस हजार माणसें मेलीं असतां लॉर्ड क्रॉसला या संबंधानें पुनः पुनः प्रश्न केले, तेव्हां कोठें लॉर्ड कॉनिमेरा त्या प्रांतांत जातीनें जाऊन योग्य उपाय योजतात ! एकंदरीत काय कीं, आमच्या इकडे किती जरी दुःख व भयंकर स्थिति असली, तरी तिचें इकडे आलेल्या इंग्रज अंमलदारांस फारसें कांहीं वाटतच नाही. इतकेंच नव्हे तर, आणखी दुःखावर डाग असा देतात कीं, इकडे चोहोंकडे आबादानीच आहे असें पुस्तकादिकांच्या द्वारे प्रतिपादितात.

(३) तिसरें कारण, भांडवलाच्या कमताईचें कारण, आमचा संग्रह अगदीं निकृष्टप्रतीचा आहे हें होय. ग्रेट ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी व युनाइटेडस्टेट्स या चार देशांत मिळून आमच्या एकट्या देशांतल्या इतकी लोकसंख्या असून त्या चारही देशांचा संग्रह एकत्र केला असतां ५४,४०,००,००० पौंड होतो. तोच आमच्या देशाचा अवघा ३७,५०,००० पौंड आहे. म्हणजे त्या चारही देशांतील लोकसंख्या एकवट करून तीस वरील संग्रह वांटून दिला असतां एकाएकाच्या वांट्यास दोन पौंड, चौदा शिलिंग व चार पेन्स येतात, आणि आमच्या इकडील एका-एकाच्या वांट्यास अवघे साडेचार पेन्स येतात.

(४) आतां आम्हांवर कराचें ओझे किती जबर आहे तें पाहा. आमचें कच्चे उत्पन्न वर्षास पांच अब्ज चाळीस कोट असून, अगदीं अवश्यक खर्च म्हटला म्हणजे चार अब्ज पन्नास कोट रुपये आहे. हा खर्च वजा जातां आमचें नक्की उत्पन्न नव्वद कोटी रुपये होतें. यांतून पन्नास कोट रुपये सरकारास वसुलादाखल द्यावें लागतात. बाकी उरलेल्या चाळीस कोटींतून निम्मे रक्कम दुष्काळांत झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्यास जाते. आणि बाकी उरलेल्या रकमेतून सरासरी पंधरा कोट रुपये गुराढोरांच्या व शेतकीच्या वगैरे आउतांच्या नुकसानीची भरपाई करण्यास जाऊन, शेवटीं अवघे पांच कोट रुपये राहिले. ह्या रकमेची हल्लींच्या वटावाच्या दराप्रमाणें अवघी ३७,५०,००० पौंड किंमत झाली. आतां ह्या संबंधानें आमच्या राज्यकर्त्यांच्या युरोपांतील राज्याची आमच्याशी तुलना करून पाहूं. त्यांना दरसाल—८,८०,००००० पौंड सरकार देणें द्यावें लागून त्यांच्या संग्रहास १५,४०,००००० पौंड राहतात; आणि आम्हांस दरसाल ५,००,००,००० पौंड सरकार देणें

द्यावें लागून आमच्या संग्रहास अवघे ३७,५०,००० पौंड राहतात. हा उभय देशांचा संग्रह सर्वास सारखा वांटून दिल्यास, ग्रेटब्रिटनांतील प्रत्येक मनुष्याच्या वांट्यास ४ पौ. ३ शि. २॥ पे. येतात. आणि आमच्या इकडील प्रत्येकाच्या वांट्यास ४॥ पेन्स येतात ! या तुलनेवरून पहातां आमचें करांचें ओझें किती जबर आहे, तें नीट लक्षांत येईल. आमच्या इकडील शेंकडों हजारों कुटुंबांस संग्रह कसला तो बिलकूल ठाऊक नसतो. मुळीं पोटाची खळगी भरण्याचीच पंचाईत, तेथें संग्रह कसला ! आमच्या इकडे थोडा बहुत संग्रह करणारे म्हटले म्हणजे मोठमोठे जमिनदार, मोठमोठे सरकारी नोकर, वकिली, वैद्यगिरी, वगैरे करणारे लोक, मोठमोठे कारखानदार, परदेशाशीं व्यापार करणारे लोक, व्याजबट्टा करणारे पेढीवाले वगैरे लोक आणि मोठमोठे उदमी लोक हे होत.

अशी आमच्या एकंदर देशाची स्थिति असल्यामुळें आमची पत अगदीं कमी झालेली आहे. आम्हांस कोणत्याही धंद्यास भांडवल हवें म्हटल्यास मिळण्याची पंचाईत पडते. या प्रकरणीं सरकारास आम्हांस मदत करतां येण्यारखी आहे. पण ती करण्याचा त्यांचा मानस दिसत नाहीं. सर वुडलियम वेडबर्नसाहेबांनी शेतकऱ्यांसाठीं पेढ्या घालण्याविषयीं सरकारास सूचना केली होती. पण ती अमलांत आणण्यासाठीं ५०,००० पौंड खर्च करण्याचें आमच्या सरकारच्या जीवावर आलें; आणि ब्रह्मदेश काबीज करण्यास एक कोट पौंडाची राखरांगोळी करण्यास व वायव्यकडील सरहद्दींत चार कोट पौंड गाडून टाकण्यास त्यास कांहींच दिक्कत वाटली नाहीं !

८. आमचें करांचें ओझें.

(सुबोधपत्रिका १९-४-१८९१)

आमच्या वतीनें इंग्लंडांत खटपट करणारे प्रसिद्ध मि. डिग्बी साहेब यांनीं हिंदु पेट्रिअट व इतर एतद्देशीय वर्तमानपत्रांत नुकतेंच एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थान सरकारचे सध्यांचे फडनवीस सर डेविड् बार्बर यांच्या दहा वर्षां पूर्वीच्या एका न छापलेल्या लेखाचा आधार घेऊन, कांहीं आंकडे देऊन आमच्या स्थितीचा पराकाष्ठेचा निकृष्टपणा दाखविला आहे. त्यांतील कांहीं माहिती

आमच्या वाचकांना दिली असतां, कांहीं आठवड्यापूर्वी आमच्या एतद्विषयक लेखांतील माहितीत भर पडेल असें वाटतें म्हणून हे पुढील आंकडे स्वदेशस्थिति-जनांजसुजन न कंटाळतां मननपूर्वक वाचतील अशी उमेद आहे.

आमचें एकंदर शेतकीचें उत्पन्न सरासरी तीन अब्ज पस्तीस कोटी रुपयांचें असून त्यांत आणखी सर डेविडांच्या मताप्रमाणें त्याच्या निम्न्या इतकें अवांतर जातीचें उत्पन्न मिळविलें असतां, आमचें एकंदर उत्पन्न पांच अब्ज पंचवीस कोटी रुपयांचें झालें. तें सुमारें वीस कोट प्रजेस वांटून दिलें असतां दर एकाच्या वांट्यास सरासरीनें २७ रुपये आले. आतां वर जें शेतकीचें उत्पन्न सांगितलें, त्यांतून त्या उत्पन्नास लागणारा खर्च वजा केलेला नाही. तो खर्च सदर फडन-वीसांच्या मते दूध तूप वगैरे इतर किरकोळ पदार्थांच्या उत्पन्नांतून भागण्यासारखा आहे. ह्या सर्वांत शेतकीस लागणारें बीं, आउतें, गुरें वगैरेचा समावेश त्यांनीं केला असेलसें वाटत नाही. केला असल्यास त्यांची हिशोब करण्याची शिस्त कांहीं तरी चमत्कारिक असावी. ह्या उत्पन्नांतून दर माणशीं सरासरी ३२.८४ आणे सरकार देणें द्यावें लागत आहे. ह्या सरकार देण्याचें निरनिराळ्या प्रांतांतलें शेंकडा प्रमाण पुढील कोष्टकांतल्या प्रमाणें आहे:—

इलाखा अथवा प्रांत	कच्चे उत्पन्न	सरकार देणें	शेंकडा प्रमाण
पंजाब	३४१५०००००	४७४३९०००	१३-८
वायव्येकडील प्रांत व अयोध्या बंगाल	७१७५०००००	११२७६००००	१५-७
मध्यप्रांत	२१२५०००००	१६१४०००	७-६
मुंबई	३९०००००००	४१४५७०००	१०-६
मद्रास	५००००००००	७३४४६०००	१५-३

या कोष्टकावरून पाहतां शेंकडा सरासरी तेरा टक्के सरकार देणें आहे, असे स्पष्ट होतें. आतां हा कर देण्याचा मगदूर आम्हांमध्ये कितपत आहे तें नीटपणें कळण्यासाठीं निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांचें दर माणशीं कचें उत्पन्न किती आहे तें पाहूं:—

प्रांत किंवा इलाखा	दर माणशीं उत्पन्न
	रु. आ. पै
मध्यप्रांत	३०—८—०
मुंबई	३०—५—४
मद्रास	२६—०—०
पंजाब	२५—८—०
बंगाल	२२—८—०
वायव्येकडील प्रांत व अयोध्या	२२—३—४

हें उत्पन्नाचें मान वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें शेतकांच्या उत्पन्नाच्या अर्ध्यानें अवांतर उत्पन्न आहे असें गृहीत धरून काढलें आहे. ह्या प्रत्येक प्रांताच्या उत्पन्नाशीं सर्व देशाचें सरासरी उत्पन्न जें सत्तावीस रुपये. तें ताडून पाहतां मध्यप्रांत व मुंबई खेरीज करून इतर मुलुखांचें उत्पन्न त्याहूनही कमी आहे असें दिसतें. हे आंकडे जर खरे असतील तर फक्त मुंबई इलाख्यांतील व मध्य-प्रांतांतील मिळून सरासरी काय ती २ कोटी ७० लक्ष लोकसंख्या इतरांच्या मानानें साधारणपणें चांगल्या स्थितींत असून, बाकीच्या प्रांतांतली एकंदर सोळा-कोट दहा लाख प्रजा निःशुद्ध स्थितीमध्ये आहे. मागे एकदां आम्हीं सर्व देशाची सरासरी २७ रुपये धरून जो हिशोब केला होता, तो प्रत्येक माणसास लष्क-

रांतल्या हमालगिरी वगैरे करणाच्या माणसास मिळतें तितकें (म्हणजे-
 रु. २२-५) खावयास पुरे होईल असें कल्पून केला होता. पण वर दिलेलें निर-
 निराळ्या प्रांतांतील उत्पन्नाचें मान जर खरें असेल, तर बंगाल इलाखा व वायव्ये-
 कडील प्रांत आणि अयोध्या येथील एकंदरीनें सरासरी अकरा कोट लोकांस
 नुसत्या खाण्यापलीकडे कांहीं एक मिळत नाही असें सिद्ध होतें. मग जेथें ह्या प्रका-
 रची मुळीं कच्च्या उत्पन्नाचीच स्थिति, तेथें आणखी शेंकडा तेरा-चौदा टक्के कर
 दिल्यावर मग काय विचारतां ! तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हे आमच्या सध्यांच्या फडन-
 विसांनीं दिलेले आंकडे खरे असतील, तर आमच्या देशाची खरोखरीच अत्यंत भयंकर
 स्थिति आहे. पण आमचें दयाळू सरकार ही स्थिति जाणत नाही काय ? जाणत
 असूनही ती सुधारण्याविषयीं कांहीं यत्न करण्याचें त्यांच्या मनांत येत नाही याचें
 कारण काय बरें ? एकतर ही माहिती चुकीची असल्यामुळें सरकारास ती विश्व-
 सनीय वाटत नाही. पण ही माहिती त्यांच्याच एका मोठ्या अंमलदारानें मिळविली
 असतांही ती त्यास खोटीच वाटत असेल, तर खरी माहिती मिळविण्याविषयीं
 सरकारनें कां प्रयत्न करूं नये ? आमच्या सध्याच्या फडनविसांस आपली दहा
 वर्षांपूर्वी मिळविलेली माहिती चुकीची आहे असें वाटत असल्यास आतां पुनः
 एकदां नीट शोध करून काय खरी असेल ती माहिती सर्व लोकांस कळेल अशा
 रीतीनें प्रसिद्ध करण्याविषयीं त्यांनीं मनावर घेतल्यास लोकांचा विनाकारण गैर-
 समज होणार नाही; किंवा त्यांनीं अशा प्रकारची माहिती अगोदरच मिळवून
 ठेविली असल्यास ती जगजाहीर करावी म्हणजे बरें होईल. आतां माहिती खरी
 असूनही सरकार तिजकडे जाणून बुजून कानाडोळा करीत असेल, तर अशी
 बेपरवाई आमच्या दयाळू प्रजाजनहितैषी सरकाराकडून होईलसें वाटत नाही.
 परंतु ह्या देशांतील लोकांची वास्तविक हालहवाल नीटपणें समजावून घेण्या-
 विषयीं सरकारची अनास्था पूर्णपणें व्यक्त होते. कारण दादाभाई सारख्यांनीं
 कांहीं वर्षांपूर्वी आमच्या गरिबीविषयीं लेख लिहून प्रसिद्ध केले असून व गतसालीं
 पुणें सार्वजनिक सभेनें आपल्या त्रैमासिकांत व यंदा मि. डिगबी साहेबांनीं
 पार्लमेंट सभेच्या सभासदांस एक भलेंमोठें अनावृत पत्र लिहून आमच्या दीन
 स्थितीची पुनः पुनः सुनावणी केली असतां, आमचें सरकार अजून बेदरकार
 आहे. यांतला काय हेतु असेल तो असो. पण जो जो स्वदेशहितैषी पुरुष ही
 त्यांची माहिती वाचील त्याचें अंतःकरण सचित झाल्यावांचून राहणार नाही.

९ दौलतीचा योग्य उपयोग.

—:०:—

(सुबोधपत्रिका २६-४-१८९१.)

सुधारणेचें एक मुख्य लक्षण असें आहे कीं, कोणत्याही विकसित लोकसमुहांतील बहुतेक व्यक्ति सुखी होऊन तेथील संपत्तीच्या वांटणीची असमता उत्तरोत्तर कमी कमी होत जावी, हें संपत्तीचें वैषम्य सुधारलेल्या जगांतून हळूहळू कमी होत चाललें आहे. युरोपांतील बरेच देश व अमेरिकेंतली स्वतंत्र संस्थानें यामध्ये हा इष्ट प्रकार पुष्कळ दृष्टीस पडत आहे. परंतु तिकडे अजून लक्षाधीश व कोट्याधीश बरेच आहेत; आणि ते असणें अपरिहार्यही आहे. कारण त्यांच्या-इकडे नानाप्रकाचे मोठमोठे धनोत्पादक कारखाने पदार्थविज्ञानादि शास्त्रांच्या बळावर चालून, उत्पन्न झालेल्या मालाचा विक्रय होऊन त्यांत पुष्कळ किफायत होत आहे. पण ज्या देशांत किंवा प्रांतांत त्यांच्या ह्या मालाचा खप होत आहे, तेथले लोक स्वदेशांत होण्यासारखे कारखाने उभे करून शास्त्रीय ज्ञानाची मदत घेऊन धनोत्पादन करूं लागले म्हणजे त्यांची गिऱ्हाइकी खुंटून त्यांच्या धनाढ्यतेस ओढोट लागण्याचा संभव आहे. हा काल केव्हां येईल तो येवो. पण सध्यां तरी पाश्चात्यांची विद्यादिकांप्रमाणें धनोढ्यतेच्याही संबधानें इतर राष्ट्रांवर सरशी आहे. अमेरिकेंतील प्रसिद्ध कोट्याधीश अँड्र्यू कार्नेगी यानें गेल्या महीन्याच्या “नाइन्टिन्थ सेंचरी” नामक विलायतेंत निघणाऱ्या मासिक पुस्तकामध्ये जो एक लेख दिला आहे, त्यांत तो असें म्हणतो कीं, सगळ्या आशिया खंडांत एकही कोट्याधीश नाही; सगळ्या रशियामध्ये एक दोन, जर्मनीमध्ये दोन तीन आणि फ्रान्सांत चार पांच असतील; परंतु सगळ्या युरोपखंडांत जितके आहेत त्यांच्या-हून जास्त एकट्या ब्रेट्रिटनांत आहेत; आणि अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानांत ब्रिटनांतल्याहून जास्त आहेत. आतां सामान्य लोकांचा असा समज असतो कीं, ज्या मानानें एका विशेष व्यक्तीकडे द्रव्याचा संचय अधिकाधिक होत जातो, त्या मानानें इतर लोक अधिकाधिक गरीब होत जातात. पण ही निव्वळ भ्रंति आहे असें सुधारलेल्या जगाच्या अनुभवावरून दिसून येतें. उदाहरणार्थ, आपण अमेरिकेंतील स्वतंत्र संस्थानाची सध्यांची स्थिति पाहूं. वर सांगितल्याप्रमाणें त्या संस्थानांत सर्वांत जास्त कोट्याधीश असूनही एकंदर, लोकसंख्येची स्थिती इतर

बहुतेक देशांतल्यापेक्षां चांगली आहे, ती कशी तीं पहा. गत सालच्या त्या देशांतील कांहीं प्रांतांच्या (ह्या प्रांतात सर्वात जास्त कोट्याधीश आहेत) रिपोर्टावरून असें कळतें कीं, त्यांत सुमारे पावणेदोन कोट लोकांसंख्या असून सरकारी व्यांकेंत लोकांनीं एकंदर दोन अब्ज पंचावन्न कोटी रुपये ठेवले. ठेवणाऱांची संख्या ३५,२०,००० होती. म्हणजे स्त्रिया, पुरुष आणि मुलें मिळून पांच पांच जणांचें एक एक कुटुंब होतें असें घेतलें तर, प्रत्येक कुटुंबानें व्यांकेंत कांहींना कांहींतरी ठेवलें आहे असें होतें. आतां सर्वजण केवळ सरकारी व्यांकेंतच आपल्या वित्ताचा संग्रह करितात असें नाहीं; दुसऱ्या अनेक प्रकारें ते त्याचा विनियोग करितात. त्याचप्रमाणें त्या देशांत भिकाऱ्यांचीही संख्या अगदीं कमी आहे. १८८० सालच्या खानेसुमारीवरून असें कळतें कीं, सगळ्या स्वतंत्र संस्थानांच्या पांच कोट लोकांसंख्येंत अवघे ८८६६५ भिकारी निरनिराळ्या संस्थानांतून प्रसिद्धपणें पोसले जात होते. तेच एकट्या लंडनामध्ये पांच लाख होते. हे बहुतेक लंगडे, पांगळे, आंधळे, व वार्धक्यादि कारणांनीं दुर्बळ झालेले असून त्यांतले सुमारे तिसरा हिस्सा परदेशस्थ होते. तेथें एकंदर पराश्रीतांचें प्रमाण हजारांत पांच आहे. पण तेंच ग्रेटब्रिटनांत हजारांत तेहतीस आहे. ह्यावरून पाहातां मोठमोठे धनाढ्य लोक देशांत फार असले म्हणजे तेथें संपत्तीचें वैषम्य फार असावयाचें असा जो कित्येकांचा समज आहे, तो चुकीचा आहे. परंतु बहुतेक लोकांनीं कमीजास्त गरिबींत असतां दहापांच लोकांनीं मोठ्या ऐश्वर्याचा उपभोग घ्यावा, हें कांहीं रास्त नव्हे. त्यांच्याजवळ जो संग्रह होतो, तो ज्या देशांत ते वास करितात त्या देशाच्या एकंदर स्थितिमानाची अनुकूलता असते म्हणून होतो. ह्यास्तव त्यांच्याजवळच्या पैक्यावर त्या देशांतल्या लोकांचा दृक् आहे. त्यांनीं त्याचा हवा तसा उपयोग करून चालावयाचें नाहीं. असें आहे तरी, सरकारास त्यांच्या स्वातंत्र्याचा व स्वधनव्ययाच्या मुक्त्यारीचा अपहार करितां येत नाहीं. तर हा विचार धनाढ्य पुरुषांच्या मनावर चांगला धिंवेळ असें इतर योग्य उपायांनीं करणें अगत्याचें आहे वर सांगितलेल्या अँड्र्यू कार्नेगी नामक अमेरिकेंतल्या एका कोट्याधीशानें तिकडील मासिक पुस्तकांतून लेख लिहून असें प्रतिपादिलें आहे कीं, प्रत्येक धनाढ्य पुरुषानें आपल्या संपत्तीचा जहूर असेल तेवढा अंश पुत्रपौत्रादि स्वकीय जनांच्या निर्वाहास राखून ठेवून बाकीचा सगळः

आपल्या हयातीतच लोकोपयोगी कामांत खर्चून टाकावा; हल्लीं जी श्रीमंत मनुष्यांची सर्व संपत्ति आपल्या वारसांस वगैरे राखून ठेवण्याची चाल आहे, ती बहुतप्रकारें अनिष्टकारक आहे. तिच्या योगानें त्याच्या ह्या कष्टप्राप्त संपत्तीचा लाभ ज्याला होतो, त्याला स्वतःचा योगक्षेम चालविण्याची यातायात न पडून त्यांच्या निरनिराळ्या मानसिक व शारीरिक शक्ति मुळींच विकास पावत नाहीत. इतकेंच नव्हे तर, अनायासें प्राप्त झालेल्या दौलतीची अविचारानें दुर्वासनादिकांच्या नादीं लागून उधळपट्टी करून अल्पावकाशांत ते कफळक होऊन जातात. येणेंकरून देशांतील संपत्तीचा न्हास होऊन लोक बेवकूब होतात. तेव्हां ह्या अनिष्ट प्रकाराचें निवारण अवश्य झालें पाहिजे, आणि तें करणें श्रीमंत मनुष्यांच्या हातीं आहे. आपण जसे जिवापाड कष्ट करून व नाना दुःखें व संकटें यांस न जुमानतां धनार्जन करून नांवलौकिक मिळविला, तसेंच आपल्या संततीनें करावें असें ज्यांस वाटत असेल, त्यांनीं तिच्या हातीं आयती दौलत सहसा देतां कामा नये. तर तिचें उपजीवन व योग्य प्रकारचें शिक्षण हीं होण्यापुरता धनांश राखून ठेवून बाकीच्याची विल्हेवाट आपल्या डोळ्यांदेखत करून टाकावी. इतकेंच नव्हे तर, आपला स्वतःचा व आपल्या आप्तजनांचा उदरनिर्वाहाचा वगैरे खर्च फारच बेताचा असावा. अनावश्यक ऐष आरामांत वगैरे आपल्या दौलतीचा नाश सहसा करूं नये. असा एकंदर वर सांगितलेल्या अमेरिकावासी कोट्याधीशांच्या म्हणण्याचा सारांश आहे; आणि त्याप्रमाणें वागण्यास तो उदारात्मा तयार आहे. पण त्याच्यासारखा स्वधनाचा विनियोग करण्यास तयार होणारे विरळा. यास्तव मि. ग्लॅडस्टन यांनीं त्यास असा उपाय सुचविला आहे कीं, ह्या प्रकारें वर्तन करण्यास कोण कोण महात्मे राजी आहेत तें पाहून त्यांची एक मंडळी करावी; म्हणजे इतर कांहीं श्रीमंत लोकांच्या तरी मनांत ह्या अत्यंत औदार्याच्या व लोकहितवर्धक धनव्ययाच्या पद्धतीचें अवलंबन करण्याचें येईल; आणि अशानें संपत्तीचें वैषम्य हळू हळू नाहीसें होऊन खरी सुधारणा लोकांत नांदूं लागेल.

हा एवढा मजकूर आम्ही आज लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, तिकडे एक एक जगदुपकारी महात्मे कसे निर्माण होत आहेत तें ऐकिलें म्हणजे आमच्या इकडील बहुतेक कमी जास्त श्रीमंत मनुष्यांचें एकसारखें स्वधनवर्धनाकडेच व असें वाढलेलें धन आपल्या संततीत राखून

ठेवण्याकडेच कसें सर्वस्वी लक्ष्य असतें तें मनांत आणून आमच्या लोकांस आत्मपरतेनें किती घेरलें आहे तें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत यावें. आमच्या इकडे दत्तक घेण्याची चाल किती लाजीरवाणी आहे हें ही वरील निरूपणावरून चांगलें ध्यानांत येईल. कारण पाहा कीं त्यांच्या तिकडे स्वसंततीसही निर्वाहास वगैरे आवश्यक तेवढ्या संपत्तीखेरीज जास्त मार्गें ठेवणें वाजवीं नव्हे असे विचार चालले असतां आमचे कित्येक श्रीमंत लोक स्वतःस मुलबाळ कांहीं नसलें तर दुसऱ्या कोणाचे तरी मूल दत्तक घेऊन त्यांच्या गळ्यांत आपल्या सर्व वित्ताचें लोढणें अडकवून देतात. मग त्या पोरानें आपल्या दत्तकबापाच्या मागून लवकरच सर्व संपत्तीचा सप्पा उडवून धुळीचे दिवे लावावे. यांत काय अर्थ आहे तें कळत नाही. हा असा स्वसंपादित वित्ताचा नाश न करितां आमचे निसंतान श्रीमंत गृहस्थ त्याचा विनियोग लोकोपयोगी कामांत करतील तर त्याची अक्षय कीर्ति होऊन ज्या जनसमूहांत राहून त्यांनीं ते वित्तार्जन केलें त्यांच्या ऋणांतून ते मुक्त होतील. ही शिफारस आमची तूर्त निपुत्रिक श्रीमंतांस आहे, आमच्या इतर श्रीमंत गृहस्थांच्या मनांत हे वरील कार्नेगी साहेबांचे उदात्त विचार ठसण्यास म्हणून पुष्कळ काळ लोटला पाहिजे.

१० राष्ट्रक्षक मंडळीची आवश्यकता.

(सुबोधपत्रिका ३-५-१८९१)

आह्मी आमच्या मागल्या कित्येक अंकांत आमची औद्योगिक स्थिति कशी काय आहे तें संक्षेपेंकरून सांगितलें आहे. तिचे भयंकर स्वरूप ज्यांच्या लक्षांत आलें असेल, त्यांच्या मनांत ह्या दुःस्थितीचें निवारण करण्याविषयीं अनेक विचार आले असतील. 'इन्डिया' नामक मासिकाच्या एप्रिलच्या अंकांत आमच्या देशाच्या एका कनवाळू गृहस्थाचें पत्र छापलें आहे. त्यांत आमच्या औद्योगिक दुर्दशे-शिवाय इतर जीं कांहीं दुःखें सरकारी वगैरे अंमलदारांच्या स्वकर्तव्यपराडमुखतेमुळे किंवा अन्यायाचरणामुळे दीन भाबड्या रयतेस निरुपाय होऊन नेहमीं निमुटपणें सोसावीं लागत आहेत, त्यांचा थोडक्यांत पण अत्यंत हृदयद्रावक रीतीनें

उल्लेख करून त्यांच्या परिहाराचा एक उपाय त्यानें सुचविला आहे. तो उपाय हाच की, आमच्या देशास सुस्थिति प्राप्त व्हावी असें ज्यांच्या मनांत फार अवगत असेल, त्या सर्वांची एक जूट होऊन तिला (National Defence League) “ राष्ट्ररक्षक मंडळी ” हें नांव द्यावें. ह्या मंडळीचीं कर्तव्ये पुढीलप्रमाणें असावीं:—

(१) हिंदुस्थानवासी लोकांच्या हिताचे जे अनेक प्रकार आहेत त्यांचें जपून रक्षण करावें; आणि त्यांला लागेल ती मदत द्यावी.

(२) शांति व स्वातंत्र्य यांची ज्याला आवड आहे, अशा प्रत्येक हिंदुस्थान देशहितचिंतकाचा ह्या मंडळींत समावेश व्हावा. परंतु विशेषतः जे वकील लोक सरकारी वगैरे कामदारांकडून दुःख पावलेल्या प्रजेस फुकट मसलत देण्यास तयार असतील अशांचा अंतर्भाव ह्या मंडळींत अवश्य झाला पाहिजे.

(३) अशा प्रकारें मंडळींस सामील झालेल्या वकिलांच्या नांवाची यादी ह्या देशांत चालणाऱ्या एकंदर भाषांत छापून सर्वास मिळेशी करावी. म्हणजे प्रत्येक शहरामध्ये त्यांची सल्लामसलत रयतेला मिळण्याचा मार्ग होतां होईल तो सुगम व्हावा.

(४) ह्या मंडळीनें आपल्यातर्फें सर्वत्र मुक्त्यार नेमावे. ह्या मुक्त्यारांनीं लोककल्याणास जपावें, लोकांस निरनिराळ्या उद्योगांत अवश्य लागणारें सहाय्य करावें; आणि त्यांच्या योग्य तक्रारींस देववेल तेवढी प्रसिद्धि देऊन, त्या योग्य अधिकाऱ्यांच्या कार्नी पडतील असें करावें.

(५) हिंदुस्थानवासी जनांच्या हक्कांचें रक्षण होण्यासाठीं व त्यांचे जे धनोत्पादक धंदे परस्थ उत्तरोत्तर बळकावीत चालले आहेत ते एतद्देशीयांच्या हातीं राहतील असें करण्यासाठीं राष्ट्रीय फंडाची स्थापना करावी.

(६) ह्या देशांतील एकंदर उपलभ्य भौतिक संपत्तीचा धनोत्पादनाकडे उपयोग हरप्रयत्नानें करून दुर्भिक्षादिक अनिष्टांचा प्रतिकार करावा.

(७) मंडळीच्या पूर्वोक्त मुक्त्यारांनीं शेतकऱ्यांचे व्याजबद्दा करणाऱ्या निर्घृण सावकारापासून रक्षण करून त्यास शेतकीच्या उत्कृष्ट साधनांचें वगैरे ज्ञान करून द्यावें; आणि धनोत्पादक धंद्यांचा जम जुळता करून प्रत्येक कुणवावा करणाऱ्या हरएकाच्या ऐहिकसुखास साधारणपणें जपावें.

ही ह्या गृहस्थाची सूचना फार चांगली आहे. पण ती अमलांत यावी कशी, हा एक मोठा प्रश्न आहे. एकतर आधी आमच्या देशाचा विस्तार प्रचंड आहे. त्यांतून टपाल, वर्तमानपत्रे, सार्वत्रिक प्रसार पावत चाललेली इंग्रजी भाषा, राष्ट्रीय सभा इत्यादि ऐक्यवर्धक संस्थांच्या साहाय्याने अशा प्रकारची मंडळी आह्मांस स्थापितां येणें सोपें आहे; तरी आमच्या बऱ्याच सुशिक्षित लोकांच्या ठायीं निस्सीम स्वदेशभक्ति, स्वदेशबांधवप्रीति, आत्मनिरपेक्षता, स्वहितत्याग-क्षमता इत्यादि समाज-सुखवर्धक उदार वृत्तींचा विकास अद्यापि फारसा झालेला नाही. तेव्हां आपल्या पदरास खार लाऊन घेऊन स्वकष्टार्जित ज्ञानाचा व काळाचा परहितार्थ विनियोग करण्यास तयार होणारे वकील केवळ स्वदेशहित-बुद्धीनें प्रेरित होत्यात दक्षतेनें व निरालस्यपणें सतत परिश्रम करणारे मुक्त्यार, व अशा राष्ट्रेन्नतीच्या उदार हेतूस द्रव्यद्वारा मदत करणारे महामनस्क धनिक, आमच्या ह्या सर्वप्रकारें हतभाग्य देशांत आज पैदा होण्याची आशा बहुतेक स्वप्नवत् आहे. परंतु असें आहे तरी, ह्या सुचनेचा विचार प्रत्येक प्रांतांतील सुशिक्षित गृहस्थांनीं अवश्य करून तूर्त आपापल्या प्रांतांत, जिल्ह्यांत किंवा तालुक्यांत ही सुचना कितपत आमलांत आणतां येण्यासारखी आहे तें पहावें. अशा स्वदेश कल्याणहेतूच्या सिद्धीस स्वशक्त्यनुसार हातभार लावण्यास जे कोणी उदारप्रकृति जन उद्युक्त होतील, त्यांच्या लहान लहान मंडळ्या आजमितीला झाल्यानें बराच कार्यभाग होणार आहे. अशाप्रकारें प्रयत्न केल्याच्या पोटीं एकंदर जन सुखवर्धनाशिवाय आणखी दोन इष्ट परिणाम होतील. एक असा की, अशा मंडळींच्या अस्तित्वानें लोकांत स्वदेशविषयक उपयुक्त ज्ञानाचा प्रसार व अभ्यास विशेष होऊन देशसेवा करण्याचें ज्या कोणाच्या मनांत येईल, त्याला येणेंकरून ती करण्यास मार्ग खुला होईल; आणि दुसरा परिणाम अर्थांत हा की, आज जी आमच्या बहुतेक लोकांच्या हृदयांत अपरिमित आत्मपरता वास करीत आहे तिला थोडासा आळा पडून परहितपरतारूप अत्यंत इष्ट मनोवृत्तीचा थोडथोडा प्रादुर्भाव होऊं लागेल; आणि ह्याप्रमाणें अनभिज्ञत्वसूचक संकुचितपणाचा व अत्यंत गर्ह्य कार्पण्याचा कालेंकरून बराच न्हास होऊन राष्ट्रेन्नतीसारख्या व्यापक व महत्वाच्या विषयाचा विचार करण्याची बुद्धि व तत्संपादक कार्यप्रवणता आमच्या लोकांच्या ठायीं येईल असें आम्हास वाटतें. आजला ह्या अत्यंत स्पृहणीय

गुणांचा विकास आमच्या बज्या बज्या लोकाग्रणी म्हटलेल्या माणसांच्या हृदयांतही फारसा झालेला दिसत नाही. आमच्या कित्येक शिकलेल्या गृहस्थांच्या ठायी ज्याप्रमाणाने वाक्पाटव आले आहे त्याहून अत्यल्प प्रमाणाने तरी स्वप्रतिपादित उदार मतानुसार वर्तन करण्याची बुद्धि व प्रसंग आल्यास आपल्या अत्यंत मोठ्या हिताचीही परवा न करण्याचे धैर्य उत्पन्न झाल्याने पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे; आणि हे देशोन्नतीस अत्यावश्यक गुण ज्या ज्या उण्यांनी आह्यां हिंदुस्थानवासि जनांच्या हृदयांत अंकुरित होण्याचा अल्पमात्र तरी संभव आहे, त्यांचे अभिनंदन करून त्यांचा अवलंब होईल तेवढा करण्यास झटण्याविषयी स्वदेशबांधवांस अत्याग्रहाने सांगण्यास आह्या कसूर करणार नाही. अशाप्रकारे कर्तव्यवश होऊन आह्या जी वर आमच्या देशाच्या एका कनवाक गृहस्थाची सूचना नमूद केली आहे, तिचा आमचे प्रिय महाराष्ट्रजन अवश्य विचार करतील अशी उमेद आहे.

ही सूचना त्याने ह्या देशांतील विवेचनशील व व्यवहारकुशल पुरुषांच्या विचारासाठी पुढे आणली आहे, तरी तिच्या योग्यायोग्यतेविषयी चांगला उहापोह करण्यास आमचे स्वदेशहितैषीजन आळस करणार नाहीत असे आह्यांस वाटते.

११ अयोग्य कर कमी करण्याविषयी आमच्या सरकारची नाराजी कां ?

(सुबोधपत्रिका १०-५-१८९१)

ह्या प्रश्नाचे उत्तर उघडच आहे की आमच्या सरकाराला योग्य प्रकारची काटकसर करण्याला नको असून, उलट एक एक खर्चाची बाब रयतेच्या डोक्यावर लादण्यास त्यांस कांहीं एक वाटत नाही. तेव्हा खर्चाची व उत्पन्नाची तोंडमिळवणी करण्याची नियंता त्यांस नेहमी असल्यामुळे रयतेने केवढीही हाकाटी केली व दूरदर्शी व निःपक्षपाती मुत्सद्यांनी कितीही कान उघाडणी केली, तरी तिकडे लक्ष देऊन जे कर रयतेच्या सुखास आड येणारे आहेत ते कमी करण्याची बुद्धि त्यांस होत नाही. यंदाच्या खर्चाच्या अंदाजांत खर्च

भागून थोडीशी शिल्लक दाखविली आहे. पण तिचा उपयोग मिठावरील कर जरा तरी कमी करण्याकडे करण्याचा सरकारचा तूर्त मानस नाही. याचें तरी कारण हेंच दिसतें कीं, न जाणो कोणत्या वेळीं काय खर्चाचें कलम उपास्थित होईल, आणि पैशाची गरज लागेल. हीच गोष्ट प्राप्तीवरच्या कराची मर्यादा ५०० पासून १००० वर नेण्यांची आहे. ही सुचना राष्ट्रीय सभेनें वेळीवेळीं केली असून ती तिच्या इतर सुचनाप्रमाणें सरकारनें अजून काना मार्गेच टाकिली आहे. ह्याचप्रमाणें जमिनीचा सारा सर्वत्र कायम करून टाकण्याची त्या सभेची सुचनाही सरकाराला ह्याच कारणामुळे अमलांत आणतां येत नाही. अशीच गोष्ट जकातीचीही आहे. देशांतल्या देशांत चालणारा व्यापार होईल तेवढा कमी खर्चानें झाल्यानें लोकांस निर्वाहाच्या चिजा स्वस्त मिळून विशेष सुखानुभव होतो. आमच्या देशासारख्या पराकाष्ठेच्या कंगाल देशांत निर्वाहाच्या वस्तु जितक्या सवंग होतील तितके लोकांचे हाल कमी होणार आहेत. तर हा जकातीचा कर जितका कमी करवेल तितका कमी केला पाहिजे. लॉर्ड रिपन साहेबांच्या अमदानेंत म्यानचेस्टरवाल्यांनीं जबरदस्त उचल करून इकडे येणाऱ्या कापड वगैरे मालावरची ड्युटी कमी केली ती न करितां जर देशांतील जकात काढून टाकली असती, तर ह्या देशाचें केवढें हित झालें असतें ? पण हा थोरपणाचा विचार आमच्या राज्यकर्त्यांच्या मनांत यावा कसा ? अशा स्थिती-मध्ये कांहींतरी दुसरा मार्ग आमच्या सरकारास सुचविण्यासारखा आहे किंवा कसें याचा विचार करूं.

आमच्या सरकारास हल्लीं जे उत्पन्न मिळत आहे. तितकें किंवा त्याहून अधिकही मिळून अहितकर करांचें ओझें रयतेच्या शिरावरचें कमी करण्याचा एक उपाय असा आहे कीं, ज्या कित्येक बाबींवर कर बसविला असतां फारसें नुकसान होणार नाही त्या बाबीं सरकारच्या नजरेस आणून द्यावा. हें काम आमच्या देशाच्या हितचिंतकांनीं वेळोवेळीं केलें आहे. त्यांतून मि. इवॅन्स साहेबानें गेल्यासालीं वायव्येकडील प्रांताच्या एका कमिशनराला एक अनावृत पत्र पाठविलें होतें. त्यांत त्यानें ज्या कित्येक कर लागू करण्यासारख्या बाबी दाखवून दिल्या आहेत, त्यांचा अनुवाद येथें आमच्या वाचकांसाठीं करितों.

(१) ह्या देशामध्ये तंबाकूचे व्यसन बहुतेक सार्वत्रिक होऊन त्याचा खप पुष्कळ होत आहे. ह्या तंबाकूबाज लोकांचे नफ्यापेक्षा नुकसान फार होत आहे. हा पदार्थ निर्वाहास अवश्य लागणाऱ्या चिजांपैकी एक नसल्यामुळे त्याच्यावर थोडासा कर ठेवल्यास कांहीं हरकत नाही. मिठासारख्या अत्यावश्यक पदार्थावर जो सरकार कर लादून सुमारे आठ कोट रुपये उत्पन्न करीत आहे, तो उठवून ह्या तंबाखूवर तो बसविल्यास सरासरी तितकाच वसूल मिळून लोकांला त्रास थोडा पोचेल. इंग्लंडांत नुसत्या कस्टमांत तंबाकूवरील जकातीचे उत्पन्न नऊ कोट रुपयांचे आहे. आतां हे खरे की, तिकडच्या इतकी मोठी जकात आमच्या लोकांस देण्याचे सामर्थ्य नाही. परंतु आमच्या देशाचा विस्तार मोठा असून त्या मानाने तंबाखूचा खपही अधिक आहे. त्याकरितां अगदीं माफक जरी कर ठेवला, तरी पुष्कळ उत्पन्न होण्यासारखे आहे. गांजा, दारू, व अफू यांवर कर बसविण्यास जर सरकाराला कांहीं दिक्कत नाही, तर जवळ जवळ त्यांच्याच दरजाचा जो हा तंबाखू त्यावर कर बसविण्याविषयी सरकाराने कां मार्गे पुढे करावे तें आम्हांस समजत नाही.

(२) इंग्लंडांत एकादा श्रीमंत गृहस्थ मरून त्याची मालमिळकत त्याच्या वारसास किंवा त्याच्या दुसऱ्या एकाद्या आप्तमित्रास जाऊं लागली म्हणजे सरकार त्याच्याकडून थोडासा कर घेते. अशाप्रकारे घेतलेल्या कराचा वसूल १८८९ सालीं ७९.६८४०५० रुपये झाला. हाच नियम इकडे येऊन राहिलेल्या युरोपियन लोकांच्या संबंधाने लागू करतात, तर हा नियम इकडच्या लोकांलाही कां लावूं नये ? इकडे कित्येक श्रीमंत लोक मरून आपल्या मार्गे आपल्या ज्या वारसाला मोठी संपत्ति ठेवितात त्याला तिचा ताबा कायदेशीर रीतीने मिळण्यास सरकारी स्टॅम्प वगैरेच्या योगाने रजिस्टर कडून दाखला मिळविण्यास भाग पाडावे. कोणी म्हणतील की, हा कर लोकांला फार जाचक होईल. पण असें पहा की, ज्या सरकारच्या आश्रयाखालीं त्यानें आपली संपत्ति मिळविली तींतिहा थोडासा अंश त्याच्या मरणसमयीं सरकारास मिळाल्यानें नुकसान कोणाचे होणार ? ज्या वारसाला ती मिळणार त्याला ती वारस म्हणून आयती मिळणार. तेव्हां त्याचे तर त्यांत कांहीं अयोग्य रीतीचे नुकसान नाही. शेंकडा दाडदोन टक्के कांहीं कष्ट केल्या वांचून मिळणाऱ्या वित्तांतून कमी झाल्यानें त्या वारसास

फारसें कांहीं वाटणारही नाहीं. आणि सरकारास एक वसुलाची वाव मिळून ज्या कित्येक बाबींवर प्रजेस जाचक होणारा जबर कर आहे, तो कमी करण्यास सांपडेल.

(३) सोनें, रत्नें वगैरेच्या रूपानें जो पैका आज डागिन्यांत व कृपणांच्या पेट्यांत अडकून पडला असून त्याचा विनियोग भांडवलाच्या रूपानें होत नाहीं त्याच्यावर थोडासा कर बसविल्यास चालेल. या देशांतील लोकांला डागिन्यांचा व निव्वळ पैसा सांचवून ठेवण्याचा सोस फार असल्यामुळें देशांत भांडवलाची वृद्धि होण्यास बरीच हरकत येते. तेव्हां अशा रीतीनें पैका अडकवून टाकण्याचें ज्याच्या मनांत येईल त्याच्याकडून थोडासा कर घेतल्यास वावगें होणार नाहीं.

(४) बहुतेक सुशिक्षित लोकांच्या मते लघ्न कार्यास वगैरे आमचे लोक जो विनाकारण पैसा उधळतात ते बरोबर नाहीं. तरी पण आपल्या नांवालौकिकाप्रमाणें आपल्या मुलामुलींच्या लघ्नांत वगैरे खर्च न झाल्यास लोकांत आपलें हंसें होऊन मान कमी होईल, ह्या वेळ्या समजुतीनें बहुतेक लोक पुष्कळ वेळां आपल्या ऐपतीच्या बाहेरही पैसा खर्च करून आपली इज्जत राखतात. अशा खोडसाळ समजुतीला कांहींसा आळा घालण्याचा एक उपाय सरकारापाशीं आहे. तो हाच कीं, लोक लघ्नकार्यास वगैरे जितका पैका उधळविण्यास तयार असतील, त्यांतला थोडासा कर म्हणून सरकारनें घ्यावा. अशानें हळू हळू लोकांचा उधळेपणा कमी होऊन सरकारचेही वरेंच काम होईल. यांत देणाराचें नुकसान म्हणण्यासारखें कांहींएक न होतां उलटें तो आपल्या अनावश्यक खर्चाचें मान कमी करून सरकार देणें चुकवेल तितकें चुकविण्याचा यत्न करील.

ह्या चार बाबीं सदहू साहेबानें सुचविलेल्या असून त्या बऱ्याच योग्य आहेत. आतां त्यांच्या विरुद्ध मुळींच म्हणण्यासारखें कांहीं नाहीं. तरीपण ज्या कित्येक बाबींवर सरकारानें आज कर बसविल्यामुळें लोकांचें अनेक प्रकारें नुकसान होत आहे. त्यापेक्षां ह्या बाबींवर कर बसविला असतां एकंदरींत कमी नुकसान होईल असें आम्हांस वाटतें.

१२ मिठावरील कराचा बोजा.

(सुबोधपत्रिका २४-५-१८९१)

सर्व निःपक्षपाती मुत्सद्यांच्या व अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते मिठावरील करासारखा जाचक व जुलमी कर दुसरा कोणताही नाही. कोणत्याही स्थितितल्या पुरुषांचे स्त्रींचे व मुलांचे मिठावांचून अगदी चालावयाचे नाही. तेव्हां वास्तविक पाहतां हरएक लहान मोठ्या माणसास थोडाबहुत कर दिल्यावांचून सुटका नाही. भेद इतकाच की, हा कर अप्रत्यक्षरीतीचा असल्यामुळे तो आपणास द्यावा लागत आहे असें फार करून सामान्य लोकांच्या लक्षांत चांगलेसे येत नाही. इतर जिनसा जशा कमीजास्त महाग होतात तसें मीठही होते, असा विचार करून त्याच्याविषयी विशेष खुलासा करून घेण्याची कोणाला कधी इच्छाही फारशी होत नाही. पण जे वस्तुस्थितीचा विचार करून आपली व आपल्या देशाची हालहवाल कशी काय आहे, व ती तशी असण्याची कारणे कोणती आहेत इत्यादि गोष्टींचा उहापोह करितात त्यांच्या, ह्याचा व दुसऱ्या अशाच जाचक करांचा जुलमीपणा लक्षांत येतो.

आतां हा मिठावरील कर इतका जुलमी व जाचक कां झाला आहे हे फारच थोड्यांना चांगलेपणीं ठाऊक असेल असें जाणून आज आम्हीं त्याच्या स्वरूपाचे थोडेसे विवरण करितों. हा कर परकी लोकांचा अंमल इकडे चालू झाल्यापासून आम्हांस द्यावा लागत आहे. इंग्रजी रियासतींत तो पूर्वीपेक्षां बराच वाढून सार्वत्रिक झाला आहे. तूर्त एक मण मीठ उत्पन्न करण्यास सरासरी दोन आणे खर्च लागत असून, विकत घेणारास करामुळे सरासरी पंचवीस पट जास्त किंमत द्यावी लागते. दयाळू लॉर्ड रिपन साहेबांच्या कारकीर्दींत हा प्रजेच्या शिरावरील बोजा जरासा कमी व्हावा म्हणून त्या सत्पुरुषानें मणामागे आठ आणे कर कमी केला होता. पण पुढें डफरीन साहेबांच्या अमदानींत सरकारी तिजोरीला अनेक योग्यायोग्य कारणांमुळे पडलेली खांच भरून काढण्याच्या मिषानें हा कर पूर्वीच्या इतकाच पुनः झाला. ही गोष्ट १८८८ सालीं घडली. वास्तविक पाहतां ह्या सालापूर्वीच्या दोन वर्षांत प्राप्तीवरच्या करानें वगैरे सरकाराला सुमारे नऊ कोटी रुपये वसूल जास्त मिळाला असून त्या बहुतेक सगळ्यांचा ब्रह्मदेश

काबीज करण्यांत लष्करी खर्च वाढविण्यांत, सीमाप्रकरणांत व पेन्जेड प्रकरणांत वेसुमारपणें फन्ना उडाला होता. आणि असाच कांहींना कांहीं खर्च पुढें अभिमानास्तव किंवा व्यर्थ भीतीस्तव करावा लागणार हें जाणून सरकारनें आपल्यामतें निरुपाय होऊन हा मिठावरील कर वाढविला. पण हा वाढविल्यानें प्रजेला काय त्रास होईल याचा विचार आमच्या सरकारनें केला नाहीं किंवा केला असल्यास याप्रमाणें वागण्याची बुद्धि त्यास झाली नाहीं हें आमचे मोठेंच दुर्भाग्य समजावयाचें. हा कर वाढविला त्या वेळीं असा एक मुद्दा प्रतिपक्षाकडून पुढें आला होता कीं, अशानें मिठाचा खप कमी होऊन सरकाराचें उत्पन्न कमी होईल. हें भाकीत अर्थात् खरें झालें. सर डेविड वारवरसाहेबांचें मत असें आहे कीं, ही खपाची मर्यादा हळूहळू वाढत आहे; आणि तो लवकरच पूर्वस्थितीस येऊन पोचेल. पण ह्या फडनविसानेंच दिलेल्या आंकड्यावरून असें समजतें कीं, १८९०-९१ सालीं ३१९३०००० मण मिठाचा खप झाला. हा खप १८८६-८७ सालच्या खपाहून ९००००० मणांनीं कमी आहे. आतां हा खप सर डेविडच्या म्हणण्याप्रमाणें जो एकसारखा वाढत आहे, त्याचें मुख्य कारण दर वर्षास शेंकडा एक प्रमाणें देशांतील लोकसंख्या वाढत चालली आहे, हें होय. येथें आणखी अशी एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, १८८७ सालपर्यंतचा मिठाचा खप पाहिला असतां त्याचें मान एकसारखें चढतेंच होतें. तें तसेंच कायम राहतें तर १८९०-९१ सालीं तें बरेंच वाढलें असतें. यावरून पाहतां मीठ महाग झालें तरी तें अगदीं जरूरीचें असल्यामुळें लोक विकत घेण्याचें कमी करणार नाहींत, असा जो कित्येक सरकारी अमलदारांचा समज होता तो अगदीं चुकीचा होता असें सिद्ध होतें.

आतां ह्या मिठाच्या खपाच्या व कराच्या संबंधानें आमच्या देशाची स्थिति दुसऱ्या कांहीं देशांशीं ताडून पाहतां कशी काय आहे ती पाहूं. प्रथमतः आमच्या राज्यकर्त्यांचा युरोपांतला मुलूख घेऊं. ग्रेटब्रिटनांत व ऐर्लंडांत मिठाचा कर मुळींच नाहीं. फार काय, पण जो कोणी दाहू, तंबाखू व चहा साधारणपणें ऐषआरामींच्या चिजांवांचून राहण्यास राजी असेल त्याला निर्वाहास लागणाऱ्या दुसऱ्या कसल्याच मालावर कर द्यावा लागत नाहीं. त्यांच्या मुलखांत दर माणसीं दर सालास ८० रतल मिठाचा खप आहे. आतां हें एवढें सगळें मीठ

त्याला खाण्याच्या पदार्थांसच लागतें असें नाहीं, तर त्यांतलें बरेंच कारखान्यांतून वगैरे खपतें. हा मिठाचा खप फ्रान्सांत ५० रत्तल जर्मनींत २५, रशिआंत १९, आष्ट्रियांत १४, इतलींत १८, स्पेनांत आणि पोर्तुगालांत मिळून १७, अमेरिकेंतल्या संयुक्त संस्थानांत ३९, आणि सगळ्या युरोपांत सरासरी २६ रत्तल आहे; आणि आमच्या ह्या देशांत हा खप जेमतेम १० रत्तल आहे ! आतां कराचें मान कसें काय आहे तें पहा. सगळ्या युरोपाचें दरमाणसीं सरासरी उत्पन्न १५ पौं. ४ शि. ७^३/_४ पे. असून मिठाचा कर सरासरी ११ पेन्स आहे; आणि आमच्या देशाचें उत्पन्न सरासरी दोन पौंड असून दरमाणसीं मिठाचा कर ५^३/_४ पे. होतो. ह्यावरून पहातां युरोपांतील लोकांच्या सरासरी प्राप्तीवर मिठाचा कर शेंकडा ०.३ असून हिंदुस्थानांतील लोकांच्या सरासरी प्राप्तीवर शेंकडा १.१ आहे म्हणजे युरोपांतल्यापेशां हिंदुस्थानांतल्या लोकांस चौपट मिठाचा कर द्यावा लागत असून आमची प्राप्ति युरोपांतल्या लोकांच्या प्राप्तीहून सुमारें आठव्या हिशानें कमी आहे !

आतां हीच गोष्ट एक उदाहरण घेऊन अधिक उघड करून सांगूं. अशी कल्पना करूं कीं, पांच माणसांचें एक गरिब कुटुंब आहे. त्या कुटुंबांतील दोन जाणतीं माणसें कमविणारीं असून त्या दोघांस मिळून वर्षास सरासरी चौपन्न रुपयांची कमाई आहे, असें मानूं. ह्या कुटुंबास दर माणसीं १० रत्तल प्रमाणें ५० रत्तल मीठ लागेल. ह्या मिठाची किंमत दरमणीं ३^३/_४ रु. प्रमाणें धरली तर फक्त मिठासाठींच ह्या कुटुंबाला आपल्या उत्पन्नांतून शेंकडा चार टक्के खर्च करावा लागेल. त्यांतला एक षष्ठमांस कर दरमणीं आठ आणे वाढविल्यामुळेच फक्त द्यावा लागत आहे. यावरून हें सिद्ध होतें कीं, मिठावरील कर अगदीं थोड्या प्रमाणानें वाढविला. तरी तो गोरगरीबांस नियमानें जाचक व्हावयाचा. वर जो हिशोब सांगितला आहे, तो केवळ देशाच्या उत्पन्नाचें सरासरी मान घेऊन सांगितला आहे. पण ह्या देशांत सर चार्लस इलिअटच्या मतें जे सात कोट लोक वर्षाचे तिनशें पांसष्ट दिवस बहुतेक उपासमार काढताहेत त्यांच्या खाण्यांत कितीसें मीठ येत असेल बरें ? आम्हाला ठाऊक आहे कीं, गांवळ्या गांवांत नुसती तांदुळांची पेज व भाजांपाला खाऊन दिवस काढणारे गरिब लोक फार आहेत. ह्या पदार्थांत मिठाची गरज फारच असून तें त्यांना कधींही मिळावें तितकें मिळत नाहीं. त्यांना ते पदार्थ फार करून

अळणीच खावे लागतात ! अशा प्रकारें मिठाचा अगदीं थोडा अंश पोटांत गेल्या-मुळें ते निःसत्व व दुबळे होऊन नाना रोगांचे ते माहेरघर होतात. वैद्य लोकांच्या मताप्रमाणें पाहतां प्रत्येक माणसाच्या पोटांत दर वर्षांत निदान १७ रत्तल तरी मीठ गेलें पाहिजे. पण आमच्या इकडे मुळीं सरासरीच १० रत्तलांवर जात नाहीं. मग जे लक्षावधि पराकाष्ठेचे गरिब लोक ह्या देशांत आहेत त्यांना तें पुरेसें कोठून मिळणार ! ही स्थिति लक्षांत आणली म्हणजे आमच्या इकडे रोगराई व दुबळेपणा विशेष कां याचें एक मुख्य कारण समजतें. सर जॉर्ज ब्रॅड यांनीं मागे रक्तपित्तीच्या कारणांचा विचार करतांना डॉ. भाऊ दाजींनीं सांगितलेल्या एका कारणाचा उल्लेख केला होता. तें कारण हें कीं, समुद्रकिनारीं किंवा नद्यांच्या वगैरे खांब्याच्या बाजूंनीं राहणारे गोरगरीब जे वाळलेले व ताजे मासे खातात त्यांत मीठ कमी असतें म्हणून त्यांना हा रोग होतो. मुंबई इलाख्यांतील बरेच महारोगी असल्या ठिकाणांहून आलेले असतात.

शेवटीं आणखी एकच गोष्ट सांगून हा लेख आटपतो. आमच्या इकडील मिठाच्या खपाची सरासरी जी दहा रत्तल आहे म्हणून सांगितली ती मुळीं लोकांच्या निर्वाहासच जर पुरेशी नाही, तर त्यांत आणखी गुरांस व कारखान्यांत लागणाऱ्या मिठाचा अंतर्भाव करूं लागल्यास काय हिशोब होईल बरें ? आतां हें खरें कीं, आमच्या इकडे आधीं मुळीं मिठाचा खप होईल असें कारखानेच फार कमी आहेत. गुरांस लागणाऱ्या मिठाच्या संबधानें पाहतां आमच्या शेतकऱ्यांलाच जर मिठाची पंचाईत तर मग त्यांनीं आपल्या गुरांस तें आणखी कोठून पुरवावें. याचा परिणाम उघडच आहे कीं, जसे ते रोड व रोगी असतात, तशींच त्यांचीं गुरेही हडहडीत व डबघाईस आलेलीं असून सांथ आली कीं पटकन डोळे झांकणारीं असतात. अशानें प्रतिवर्षीं शेतकऱ्यांस गुराच्या नुकसानीमुळें किती हाल व गैरसोई सोसाव्या लागतात तें त्यांच्यांत जे पुष्कळ वागलेले आहेत त्यांस चांगलें ठाऊक आहे.

तात्पर्य काय कीं हा मिठाचा कर सरकारानें होईल तेवढा कमी करण्यास विलकुल दिरंगाई करतां कामा नये. नाहीतर आधींच मेटाकुटीस आलेल्या बहुतेक प्रजेची दशा उत्तरोत्तर अधिकच भयंकर होत जाईल, यांत काडीचा संशय नाही.

१३ चार्लस ब्रॅडलॉ,

(सुबोधपत्रिका ८-२-१८९१)

अयं निजः परोवेति गणना लघु चेतसाम् ॥
उदारचरितानांतु वसुधैव कुटुंबकम् ॥

मागल्या खेपेस ह्या सत्पुरुषाचें देहावसान झाल्याचें अत्यंत शोचनीय वृत्त कळविण्याचें आमच्या कपाळीं आलें. त्यावेळीं चित्त शोकाकुळ झाल्यामुळें व अवकाशाचीही टंचाई असल्यामुळें आम्हांला त्यांच्याविषयीं विशेष कांहीं सांगतां आलें नाहीं. ह्या खेपेस त्यांच्याठायींच्या कित्येक सद्गुणांचें थोडेंसे वर्णन करण्याचें योजिलें आहे. अशा अद्वितीय पुरुषाच्या गुणांचा अनुवाद कितीही केला तरी तो थोडाच. त्यांच्या आयुष्यांतील मुख्य मुख्य गोष्टी सांगण्याचा पहिल्यानें आमचा इरादा होता. पण गतवर्षीं व गेल्या आठवड्यांत त्यांच्या चरित्राचें कथन पुष्कळ वर्तमानपत्रांनीं आपापल्यापरी केल्यामुळें त्याचेंच पुनः चर्चितचर्चन न करितां त्यांच्या चरित्रापासून आम्हांस काय बोध घेण्यासारखा आहे त्याचें संक्षेपानें निरूपण केलें असतां पुरे होईल असें वाटतें.

मि. ब्रॅडलॉसाहेवांच्या चरित्रावरून पहिली गोष्ट अशी घेण्यासारखी आहे कीं, मनुष्य कितीही अप्रसिद्ध व गरीब कुळांत जन्मला असला तरी तो सतत उद्योगाच्या, अढळ नीतिमत्तेच्या व अविरत ज्ञानसंपादनाच्या योगानें स्वोत्कर्ष व परोत्कर्ष करण्यांस लायक होऊन सर्व जगास पूज्य व उदाहरणीय होतो. यःकश्चित् कारकुनाच्या उदरीं जन्म पावलेला, तीन चार वर्षेच काय तें शाळेंतलें शिक्षण मिळविलेला, आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षापासूनच स्वोपजीविकेची काळजी वाहणें भाग पडलेला मनुष्य जेथें जेथें इंग्रजी भाषेचा प्रसार व राजकीय संबंध आहे तेथल्या सर्व प्रकारच्या लोकांस वंदनीय व वर्णनीय व्हावा, आणि बलिष्ठ लोकांच्या अन्यायानें, अधिकारमदानें, व आत्मपरतेनें त्रस्त झालेल्या जनांला आपला कैवारी वाटावा, हा कांहीं लहानसहान पराक्रम नव्हे. त्यांतूनहीं त्यांचीं धर्मसंबंधी व समाजसंबंधी बहुतेकमते पुष्कळ लोकांस बिलकुळ मान्य नसतां अशा प्रकारच्या लोकमान्यतेस पोचणें म्हणजे पराकाष्ठेचें.

दुर्घट काम होय, आणि ते आणखी कांहीं वर्षे जगते तर अत्यंत स्पृहणीय पदा-
 प्रत जाऊन खास पॉचते. मि. ब्रॅडला हे निःसीम सत्यभक्त होते. ही त्यांच्या
 ठायींची सत्यभक्ति ते केवळ सोळा वर्षांचे असतांच दिसून आली. त्यांनीं ख्रिस्ती
 शुभवर्तमानवरचे आपले संशय आपल्या धर्माधिकार्यास कळविले असतां त्यांस
 त्यानें नास्तित म्हणून शिक्षकाच्या कामावरून काढून टाकून आईबापांच्या आश्र-
 यासही मुकविले. ह्यावेळीं ते न डगमगतां व आपले खोटे न ठरलेले संशय मार्गे
 न घेतां आईबापांस सोडून निघाले, व पुढें आमरणांत अनेक प्रकारें हाल व
 दुःख हीं त्यांनीं सोसलीं, पण दांभिकपणाचा स्वीकार केला नाही. धर्मशील
 ह्यणविणाऱ्यां लोकांनीं त्यांच्या संबंधाच्या नानाप्रकारच्या खोट्या कंड्या वेळोवेळीं
 उडविल्या असतां त्यांचा खोटसाळपणा पुराव्यानिशीं दाखविण्याचा ते प्रयत्न
 करीत असत पण आपल्या शत्रूंच्या संबंधानें कधीं एकही खोटा शब्द लिहित्याचा
 किंवा बोलल्याचा दोष त्यांस कोणीही लावलेला नाही. एकाद्या गोष्टीचें असत्यत्व व
 अनर्थमूलकत्व हीं त्यांस कितीही वाटलीं तरी तिचें यथार्थ स्वरूप लोकांच्या नज-
 रेस आणून देण्यापलीकडे ते कधींही जात नसत. आपणास न पटणाऱ्या गोष्टीचें
 स्वरूप विनाकारण फुगवून दाखवून लोकांच्या ठायीं तिजविषयीं फाजील तिर-
 स्कार उत्पन्न करणें म्हणजे एकप्रकारें सत्यापलाप करणें होय असें त्यांचें मत
 असे, व तदनुसार त्यांचें वर्तन मरेपर्यंत राहिलें. इंग्लंडांतील मोठमोठ्या ईश्वर-
 विद्यापरायण धर्माधिकार्यांशीं त्यांचे जे ख्रिस्ती धर्माच्या संबंधानें वाद झालेले
 उपलब्ध आहेत त्यांत त्यांनीं ह्या व्रताचें कडकडीत अवलंबन केलेलें जागोजाग
 आढळतें; आणि ह्याच त्यांच्या गुणास्तव मोठमोठे धर्मशील पाद्रीही त्यांच्याशीं
 वाद करण्यास उद्युक्त होत. त्याचप्रमाणें जीं जीं लौकिक संबंधाचीं कामें ते हातीं
 घेत त्यांचें सत्यस्वरूप नीट समजल्यावांचून तीं ते विलकुल घेत नसत. यामुळें
 त्यांच्या शत्रूंचाही त्यांचा मोठा धाक वाढून त्यांचें ह्यणणें खोडून काढणें मुष्कि-
 लीचें वाटत असे. पार्लमेन्ट सभेंत ते बोलूं लागले म्हणजे त्यांचें म्हणणें सभासद
 सावधान चित्तें ऐकून घेत असत. आमच्या ह्या देशाच्या कैवारानें त्यांनीं त्या
 सभेंत जीं भाषणें व प्रश्न केले आहेत त्यांच्यामुळें अधिकारी मंडळास वराच
 विचार करावा लागला आहे. ज्यांनीं त्यांचें १८८९ सालच्या राष्ट्रीयसभेच्या
 शेवटल्या दिवशींचें अत्यंत प्रोत्साहनपर भाषण ऐकिलें किंवा वाचिलें आहे

त्यांच्या स्मृतींतून आपल्या कडकडीत व्रताचा त्यांनी केलेला उल्लेख सहसा गेला नसेल, आणि जो कोणी त्यांचे राजकीय किंवा सामाजिक विषयावरील निरनिराळे लेख वाचील त्यास त्यांनी आपल्या मतांचे सत्यत्व स्थापित करण्यासाठी दिलेली प्रमाणे किती चोख व निर्दोष आहेत हे कळून येईल अशी आमची खात्री आहे.

मि. ब्रॅडला साहेबांचा दुसरा तारीफ करण्यासारखा गूण ह्याटला ह्यणजे विलक्षण अन्यायद्वेष होय. हाही त्यांचा गूण लहानपणापासूनच दिसून आला. आपल्या वयाच्या सतराव्या वर्षी ते लष्करांत असतां एका तारवाच्या कप्तानाने केलेली लबाडी त्यांस सहन न होऊन त्यांच्याशी भांडून त्यास त्यांनी कसे शुद्धीवर आणले तें सर्वास ठाऊकच आहे. द्रव्य, अधिकार किंवा कुलीनता यांच्या जोरावर मनुष्य आत्महितकें बुद्धीनें आपल्या स्वज्ञातीयांचा नाहक छळ किंवा तिरस्कार करूं लागला असतां त्यांच्या त्या दुर्वर्तनास करवेल तितका प्रतिकार करण्यास कायावाचामनें करून जो झटतो तोच खरा जगन्मित्र होय. मि. ब्रॅडलॉ साहेबांच्या चरित्रांतील प्रत्येक गोष्ट ह्याच प्रकारची आहे. त्यांची एकूण एक लौकिक कृति पहाल तर जगांत माजलेल्या ह्या अन्यायाचें निर्मूलन करण्यासाठी होती. कोणास कोठेंही व कोणाकडूनही अन्यायानें इजा झाली असतां तिजबद्दल त्यांस अत्यंत वाईट वाटत असे; आणि तिचा प्रतिकार आपल्या हातून होईल तितका करण्यास केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें ते सतत तयार असत. मग ज्यास ती इजा झाली असेल त्यानें त्यांस आपणांस सहाय्य करण्यास सांगितलें असो किंवा नसो. ह्या त्यांच्या अप्रतिम गुणाचा अनुभव आम्हां हिंदुस्थानवासी जनांस तर चांगलाच आला आहे. ग्रेटब्रिटनांतील सर्व गरीबगुरिबांचा ते मोठे कैवारी होते. तिकडे भांडवलवाले व मजूर यांचे नित्य कलह चालत असून मजुरांस फार दुःख व त्रास सोसावा लागत असे. त्यांच्या तर्फेनें बोलणारा किंवा लिहिणारा फारसा कोणी नसे. ह्यामुळे त्यांची स्थिति अत्यंत दुःसह झाली होती. ही त्यांची अन्यायमूलक हैराणगत पाहून ब्रॅडला-साहेबांस मुळींच चैन पडत नसे. त्यांनीं त्यांची स्थिति सुधारण्याविषयीं आपल्या सुखाकडे किंवा उत्कर्षाकडे बिलकुल लक्ष न देतां अश्रांत श्रम केले. देशांतील एकूण एक कारखान्यांची हालहवाल त्यांस माहित असे. त्यांनीं कारखान्यांत खपणाऱ्या मजुरांना नानाप्रकारे बोध करून त्यांच्या मंडळ्या करविल्या. त्यांस

इंग्रजीत ट्रेडसयुनियन्स् म्हणतात. ह्या मंडळ्यांच्या योगानें कारखान्यांत खपणाच्या लोकांची एकजूट होऊन भांडवलवाल्या लोकांस त्यांचें म्हणणें कबूल करणें भाग पडूं लागलें. पहिल्या पहिल्यानें ह्या मंडळ्या कायदेशीर मानल्या जात नसत. पण पुढें ब्रॅडलॉसाहेबांच्या खटपटीनें व चतुराईनें त्यांस कायदेशीरपणा आला. ग्रेटब्रिटनांतील बहुतेक मजुरदार लोकांस ब्रॅडलॉसाहेब जितके प्रिय झाले आहेत तितका दुसरा कोणीही यापूर्वी झाला नव्हता. सर्व गरीब लोक त्यांस आपला कैवारी, पुढारी व संकटसमयीं खरी मसलत सांगणारा मानीत. त्यांचें कायद्याचें ज्ञान फार सूक्ष्म असल्यामुळें त्यांची मसलत सहसा चुकीची नसे. ते गरीबगुरिबांसही मसलत नित्य नेमलेल्या वेळीं फुकट देत असत. अलीकडे मात्र सोशियालिस्ट लोकांच्या वेड्या खटपटीमुळें कित्येक भोळ्या मजुरांचा ब्रॅडलॉसाहेबांवरचा विश्वास जरासा कमी झाला होता. गेल्या एक दोन वर्षांत तिकडे हाइन्डमन वगैरे सोशियालिस्ट लोकांच्या खटपटीमुळें सर्व कारखान्यांतील लोकांनीं फक्त आठ तास काम करावें असा कायदा करण्याचें पार्लमेंट सभेंत घाटत आहे यासंबंधानें ब्रॅडलॉसाहेबांचें मत अगदीं विपरीत असल्यामुळें त्यांनीं तोंडीं व लेखीं या खटपटीचें अन्यायत्व व अनर्थमूलकत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळें कित्येक मजुरांस ते किंचित् आवडतनासे झालें होते. पण त्यांची ती चुकी आहे असें त्यांस परिणामीं कळल्यावांचून राहणार नाही. ह्या प्रसंगींचे ब्रॅडलॉसाहेबांचे जागोजागचे उद्धार मोठे गंभीर असून ऐहिक सुख व लौकिक यांसाठीं अन्याय किंवा असत्य यांचें प्रतिपादन करण्यास आपण कधीही उद्युक्त होणार नाही. यामुळें आपणाला पार्लमेंट सभेंत बसतां न आलें तरी चिंता नाही. असें त्यांनीं साफ सांगितलें. ह्या अन्यायद्वेषास्तव त्यांस पुष्कळवेळां सरकारदरबार करावें लागलें. ह्यामुळें कित्येक लोक त्यांस कजेदलाल म्हणतात. परंतु निव्वळ कलहप्रीतीनें असा त्यांनीं कधीही कोणाविरुद्ध खटला केलेला नसून स्वतःवरही जे दोन तीन प्रसंगीं खटलें करून घेतले त्यांतला मुख्य हेतु केवळ कायद्याच्या अज्ञानामुळें किंवा अन्यायाच्या व अहितप्रद कायद्यांनीं लोकांवर होणारा जुलूम कमी होऊन कायद्यांत फेरफार करण्याची जरी कायदे करणारांस वाटवावी हा होता. वर्तमानपत्रकर्ते, ग्रंथकार व व्याख्यानकार यांची स्वतंत्रता जी आज इंग्रज सरकारच्या राज्यांत बहुतेक पूर्णपणें स्थापित झाली आहे, ती बऱ्याच अंशीं ब्रॅडलॉसाहेबांच्या खटपटीमुळें झाली आहे.

निरपेक्ष परहितबुद्धि हा ब्रॅडलॉसाहेबांच्या अंगी आणखी एक अत्यंत स्तुत्य गुण होता. स्वहित किंवा लौकिक यांची फारशी परवा न धरितां मनुष्यजातीचें हित करण्यास अहर्निश झटण्याचा त्यांचा दृढ संकल्प होता. त्याला सर्व मनुष्य-जातीची सारखी कळकळ असे. ह्या लेखाच्या आरंभीच्या श्लोकांत उदारचरितांचे लक्षण ह्या जगन्मित्रास पूर्णपणें लागू पडतें. ह्यांनीं परोपकारार्थ आपल्या सुखाचीही परवा न करितां शेवटपर्यंत जिवापाड श्रम केले; आणि शेवटीं केवळ ह्या श्रमातिशयानें आपलें जीवितही वेचलें. अशा सत्पुरुषास कोण धन्य ह्मणणार नाही ? ह्या त्यांच्या श्रमातिशयास आमचा देश पुष्कळ अंशीं कारण झाला आहे. तेव्हां त्यांचे आम्हांवर अपरिमीत उपकार झाले आहेत.

ह्या सत्पुरुषाच्या ठायींच्या आणखी एक दोन गुणांचें निरूपण करून हा लांबलेला लेख आम्हीं आतां पुरा करितों. कोणतेंही योग्य काम हातीं घेतलें ह्मणजे कितीही, कोणांकडूनही व कसलींहीं संकटे आलीं तरी तें ते दृढनिश्चयानें शेवटास नेत. ते ज्या गोष्टींत मन घालीत ती गोष्ट सिद्ध केल्यावांचून मनःपूर्वक झटण्यास ते कधींही कसूर करीत नसत. त्यांच्या आंगचा नियमितपणा, काम उरकण्याची, विलक्षण हातोटी, युक्तिमत्ता, चलाखी, धोरण, कुशाग्रबुद्धि, विलक्षण माहिती व श्रमसातत्य यांच्या योगानें त्यांना हातीं घेतलेल्या बहुतेक कामांज यशच येत गेलें होतें. आणि आम्हां हिंदुस्थानवासी लोकांच्या हृदयांत त्यांचा पाठिंबा मिळाल्यावर थोडासा आशेचा अंकुर उद्भवला होता. त्याचें तरी काय हेंच होतें. पण तो उगवला न उगवला तोंच त्यावर हा अकस्मात् झालेला बज्राघात कोणा स्वदेशहितैषीचें हृदय विदारित करणार नाही ?

शेवटीं प्रत्येक लोकाग्रणीच्या व थोर पुरुषाच्या अंगीं जो एक गुण अवश्य असला पाहिजे, त्याचें वास्तव्य ब्रॅडलॉ साहेबांच्या ठायीं कितपत होते याचा विचार करूं. हा गुण नीतिमत्तेचा होय. मोठमोठ्या पुरुषांच्या आचरणांतही कांहींना कांहीं दोष दिसून येतात. अगदीं निर्दोष आचरण कसें थोड्यांचेंच असतें. परवांपर्यंत अतिपूज्य मानलेल्या मि. पार्नेल साहेबांचें आचरण कितपत शुद्ध होतें हें नुक्तेंच निदर्शनास आले आहे. तेव्हां हा गुण अंगीं पूर्णत्वानें असणें फारच दुर्घट आहे. परंतु हा नीतिमत्तारूप गुण ब्रॅडलॉसाहेबांच्या ठायीं पूर्णत्वानें वसत होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांचीं धर्मसंबंधीं व समाज-

संबंधीं मते जराशीं जनरीतिवाह्य असल्यामुळे त्यांचें प्रत्येक लौकिक किंवा खासगी कृत्य लोक नित्य डोळ्यांत तेल घालून पहात असत. त्यांच्या वर्तनांत जर कांयत्किंचित् दोष आढळला असता, तर तो त्यांनीं जगजाहीर करून त्यांस जन्मांतून उठविलें असतें. पण तसा कांहीं एक प्रकार झालेला नाही, येवढेंच प्रमाण त्यांच्या आचरणाची निर्मलता स्थापण्यास पुरें आहे. असो, तर अशा ह्या जगदुद्धारक व जगदुपकारी महात्म्याचें यशःकथन करावें तितकें थोडेंच आहे. आमच्या लोकाग्रणी व सामान्य जनांनीं ब्रॉडलॉसाहेबांचें चरित्र आपल्या डोळ्यापुढें सतत ठेवून आपलें वर्तन तदनुरूप ठेवण्यास मनोभावे झटावें येवढेंच आमचें मागणें आहे.

१४ चार्ल्स ब्रॉडलॉ विषयींची आमची कृतज्ञता.

(सुबोधपत्रिका ३१-५-१८९१)

ज्यानें आमच्या लोकांशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसतां इल्वर्ट बिलाच्या वेळीं आम्हां भारतवर्षीयांच्या हक्कांची पायमल्ली झालेली न साहून तिकडील लोकांची त्या प्रकरणीं यथार्थ समजून करून देण्याचा जाहीर व्याख्यान देऊन प्रयत्न केला, ज्यानें केवळ एका प्रसिद्ध सभेंत मि. नार्टन प्रभृति या देशाच्या संबंधें खटपट करणाऱ्या लोकांच्या विद्यमानें ह्या अनाथ देशाचा कैवार घेण्या-विषयीं केलेल्या विनंतीस मान देऊन पुढें मरेपर्यंत ह्या देशांत घडणाऱ्या प्रत्येक अव्यायाची आपला अमूल्यकाळ, बुद्धि व सामर्थ्य यांच्या व्ययाची विलकुल परवा न करितां वित्तम माहिती मिळवून पार्लमेन्ट सभेंत सेक्रेटरी आव् स्टेटला प्रश्नांवर प्रश्न विचारून पुरे पुरे करून सोडलें; ज्याच्या ह्या अविश्रांत परिश्रमांमुळे व आपलें काम चालविण्याच्या अलौकिक कुशलतेमुळे इकडील राज्यकारभार चालविणारांस जबरदस्त दहशत पोंचून आपलें काम फार संभाळून करावें लागे; जो आणखी कांहीं वर्षे जगता तर आमची राज्यपद्धति बरीच सुधारण्यास कारणीभूत झाला असता, आणि ज्याचें देहावसान झाल्याची बातमी इकडे येऊन पांचली तेव्हां सर्व लोकांस अतिशयित दुःख वाटलें, आणि असा हिंदुस्थाना ला

दुसरा कैवारी पुनः कधीही मिळण्याची फारशी आशा नाही असे ज्यांच्या त्यांच्या तोंडून व लेखांतून उद्गार निघाले त्यांच्याविषयी केवळ तोंडाने, व वर्तमान पत्रांतील लेखांनी दुःख प्रदर्शित केल्याने किंवा त्यांच्या मुलीस दुखवड्याची पत्रे किंवा तारा पाठविल्याने त्यांच्या ऋणांतून आम्ही मुक्त झालो असे जे मानीत असतील त्यांची कृतज्ञत्वबुद्धि अगदी हलक्या प्रतीची आहे अशी समजावयाची. ज्या सत्पुरुषाने आमच्या लोकांच्या एका कवडीसही न शिवता किंवा कांहींएक वेतनाची आशा न घरितां आमच्यासाठीं पार्लमेन्टमध्ये आपल्या जीवाकडेही न पाहतां एकसारखी खटपट केली, त्याचे उपकार फक्त शब्दांनी बोलून दाखविल्याने आपले कर्तव्य संपले असे कोणाही समंजस मनुष्यास वाटणार नाही, अशी आमची समजूत आहे. असे आहे तरी, त्यांच्या संबधाने कांहींही जास्त म्हणण्यासारखी खटपट चाललेली कोठे ऐकू येत नाही, हे मोठे नवल होय. अशा पुरुषाचे जर आम्ही कोणत्याना कोणत्या तरी रीतीने उतराई झालो नाही तर आम्ही सर्व जगांत पहिल्या प्रतीचे कृतघ्न ठरूं. तेव्हां हे सगळ्या राष्ट्रवर येऊं पाहणारे लांच्छन टाळण्याचा प्रयत्न आमच्या लोकांनी केला पाहिजे. आणि अलाहावादच्या मॉर्निंगपोष्टनामक एका इंग्रजी पत्रांत जो आमच्यावर दोषारोप केला आहे कोणता, आमच्या लोकांची कृतज्ञता बोलण्यापलीकडे जातच नाही, तो स्मेटा करून दाखविला पाहिजे.

ब्रॅडलॉ साहेबांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याचे मार्ग दोनच आहेत. एक, इकडे त्यांचे कांहीं तरी निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या प्रकारचीं स्मारके करणे व दुसरें त्यांचे ओडेसें कर्ज आहे तें फेडणे. आतां स्मारकाचें काम मोठे असून तें मोठमोठ्या जाहीर सभा भरवून व वज्या वज्या श्रीमंत गृहस्थांचे साहाय्य घेऊन केले पाहिजे. कर्ज फेडण्याचें इतकें भारी नाही. हे प्रत्येक माणसाने मनः-वर घेतल्यास 'दसकी लकडी एकका बोजा' या न्यायाने थोडेबहुत होण्यासारखे आहे. जशी ज्याची ऐपत असेल, त्याप्रमाणे त्याने रुपया, दोन रुपये, पांच रुपये इकडून मनिआर्डरीने ब्रॅडलॉ साहेबांच्या मुलीस पाठविल्याने काम होणार आहे. कित्येक लहान मोठ्या मंडळींनी किंवा मित्रांनी आपआपसांत वर्गण्या काढून पैसा जमा करून पाठविण्याचें मनावर घेतले पाहिजे. अशा लहान लहान वर्गण्यांतिकडे बहुतेक प्रत्येक दिवशीं हिप्याशिया वाईला लोक पाठवात आहेत. त्यांची पांच नॅशनल रिफार्ममध्ये नेहमी येत असते.

५००

ब्रॅडलॉ साहेबांत खासगीचें असें कर्ज मुळीच नाहीं. त्यांना जें कांहीं कर्ज आहे, तें फ्रिघॉट पब्लिशिंग कंपनीच्या संबंदाचें. ह्या कंपनीचे शेअर ज्यांनी घेतले आहेत, त्यांची गेल्या महिन्याच्या १७ व्या तारखेस सभा भरून असें ठरलें आहे कीं, पौंडामार्गे दहाशिलिंग घेऊन आपला हक्क सोडण्यास ते कबुल असल्यास सहा महिन्यांच्या अवधींत त्यांच्या मागण्याची भरपाई केली जाईल. ह्या ठरावास बहुतेक शेअर घेणारे कबूल होतील असा रंग आहे. ह्याप्रमाणें तोड झाल्यास जवळ जवळ तीन हजार पौंड हिपाशिया बाईला आपल्या बापाच्या कर्जाबद्दल थावे लागतील. ही एवढी रक्कम उभी होण्याची तिला मोठी पंचाईत दिसत आहे. आजपर्यंत सगळेंच चारशें पौंड जमा झाले आहेत. आणि तेहि शिलिंग अर्धा शिलिंग अशा लहान लहान वर्गण्या मिळून झाले आहेत. याचें कारण उघडच आहे कीं, चॉर्लस ब्रॅडलॉनें ज्या प्रकारच्या लोकांचा कैवार घेतला होता ते बहुतेक अत्यंत गरीब आहेत. याशिवाय आणखी कांहीं तिकडील मंडळ्यां-फडून तिला थोडेसे पैसे मिळण्याची आशा आहे. त्याचप्रमाणें ब्रॅडलॉसाहेबांचा पुस्तकसंग्रह विकूनही कांहीं पैसे जमा होतील. नॅशनल रिफॉर्मरच्या गेल्या अंकांत हिंदुस्थानांतूनही कांहीं मदत मिळेल अशी हिपाशियाबाईनें आशा प्रगट केली आहे. तर ही त्या बाईची आशा व्यर्थ न होऊं देण्याचें आमच्या लोकांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. बड्या बड्या सभांच्या किंवा लोकांच्या तोंडाकडे पाहात न वसतां, आपल्या सामर्थ्यानुसार मित्रांमित्रांमध्ये कांहीं पैसे जमवून पाठविल्यास ज्यांच्या आम्हीं सर्व प्रकारें ऋणांत आहों त्यास ऋणमुक्त करून त्यांच्या प्रिय मुलीस त्यांच्या मार्गे सुखानें राहण्यास सहाय्य केलें असें होईल. अशा प्रसंगी जर आम्हीं थोडीशी कृतज्ञतारूप सुवृत्ति व एकराष्ट्रीयत्वाची बुद्धि कृतीनें प्रगट करणार नाहीं तर आमच्यावर पाश्चात्यांच्या विद्येचा व संस्थांचा इष्ट परिणाम फारसा कांहीं झाला नाहीं, असें म्हणावें लागेल. लॉर्डरिपनच्या वेळीं एकंदर लोकांनीं जी कृतज्ञता प्रगट केली तिचें कारण फारसें महत्वाचें नव्हतें. पण त्याचा परिणाम सर्वास अनुभवावयास सांपडून, त्याजविषयीं अज्ञान-सज्ञान सर्व मनुष्यांची खात्री होऊन त्या दयाळू पुरुषाविषयीं पूज्यबुद्धि व कृतज्ञताबुद्धि ह्या त्यांच्या हृदयांत उत्पन्न होण्यास हरकत पडली नाहीं. पण येथें ही गोष्ट लक्षांत ठेविलो पाहिजे कीं, लॉर्डरिपन यांस मोठा अधिकार असून सगळ्या जगांतल्या

कोणत्याही हुद्देदारांपेक्षां मोठें वेतन मिळत होतें; तेव्हां त्यांच्या हातून सर्वांस हितप्रद अशा कांहीं गोष्टी घडल्या. आतां चार्ल्स ब्रॅडलॉच्या हातून सर्वास सम-जेल असें व साक्षात् हिताचे असें कांहीं काम घडलें नसल्यामुळें त्यांनीं केलेल्या कामाची योग्यता सगळ्यांच्या लक्षांत पुरतेपणीं येण्यासारखी नाही. तेव्हां ज्या कित्येक ऐपतदारांस ह्या प्रकरणीं साहाय्य करण्याचें सामर्थ्य आहे त्यांला ब्रॅडलॉसाहेबांच्या आमच्यावर झालेल्या उपकृतचिं महत्व चांगलेंसें समज-ण्याचा संभव नसल्यामुळें त्यांच्याकडून मदत मिळण्याची आशा नाही. तर हें मदत करण्याचें काम सुशिक्षित गृहस्थानींच केलें पाहिजे; आणि ते तें करण्यास कसर करणार नाहींत अशी आमची उमेद आहे.

१५ शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रसारावांचून गति नाही.

(सुबोधपत्रिका १४-६-१८९१)

यंदाच्या खानेसुमारिवरून असें कळतें कीं, गेल्या दहा वर्षांच्या अवकाशांत सगळ्या हिंदुस्थानमध्ये एकंदर दोन कोट वीस लक्ष लोक जास्त वाढले—म्हणजे वीस वर्षांपूर्वी सगळ्या इंग्लंडामध्ये जितके लोक होते तितके, किंवा सगळ्या ग्रेटब्रिट-नामध्ये ४० वर्षांपूर्वी जितके लोक होते तितके ! कित्येक लोकांना ही लोकवृद्धि आनंददायक झाली असेल. परंतु ज्यांला सर्व देशाची आजला काय स्थिति आहे हें चांगलें ठाऊक आहे, त्यांला ह्या वृद्धींत संतोष मानण्यासारखें कांहींएक झालें नसून उलट ती विशेष काळजीचें व अस्वस्थतेचें कारण झाली आहे. कारण उघडच आहे कीं, पूर्वी असलेल्या सर्व लोकांपैकींच जर पांच सहा कोट लोकांना उभ्या वर्षांत पुरतें खायला मिळण्याची पंचाईत होती, तर त्यांत आणखी लोक-वृद्धीनें भर पाडून उपाशी मरणारांची संख्या वाढल्यानें काय हित झालें ? ह्या लोकवृद्धीच्या मानानें शेतकीची सुधारणा किंवा उद्योगवृद्धी होऊन जर देशांतील निर्वाहास अवश्य लागणाऱ्या जिनसांची उत्पत्ति वाढली असती, तर ठीक होतें. पण तसा प्रकार मुळींच फारसा झालेला आढळत नाही. तेव्हां तूर्त आमच्या देशांतील लोकवृद्धि म्हणजे हाल भोगणारांची वृद्धि होय, असें म्हणायाला कांहीं-एक हरकत नाही.

आतां शेतकीची सुधारणा व उद्योगवृद्धि झाल्यावांचून आमच्या देशाची धडगत माहीं हें सरकारास व विचारी लोकांस पूर्णपणें कळत आहे. पण त्या-प्रमाणें वागण्याकडे उभयतांचीही प्रवृत्ति अजून होत नाहीं, ही मोठी दिल्-गिरीची गोष्ट आहे. आमच्या ह्या देशांतले शेंकडा जवळ जवळ नव्वद लोक निव्वळ शेतीवर उपजीविका करीत आहेत. तेव्हां तिचें महत्व आमच्या इकडे किती आहे तें पहा. पण तींत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न कोणाच्याच हातून म्हणण्यासारखा होत नाहीं. आमचें सरकार तर या संबधानें बहुतेक उदात्त आहे म्हणावयाचें. त्यानें कित्येक प्रांतांमध्ये शेतकीचीं खातीं ठेविलीं आहेत खरीं. पण त्यांचा शेतकीच्या सुधारणेच्या संबधानें फारसा कांहीं उपयोग होते नाहीं. ह्या खात्यांचा आजपर्यंत बहुतेक उंटावरून शेतकी हांकण्यासारखाच प्रकार चालला आहे. निरनिराळ्या प्रांतांत शेतकीचे खतांचे वर्गरे जे निरनिराळे प्रकार चालू आहेत त्यांत शास्त्रीत्या शेतकीच्या खर्चात व सहज होण्यासारखे काय फेरफार करण्यासारखें आहेत, त्यांचा नीट सप्रयोग शोध करून ठाम ठरलेला आपला अनुभव लोकांस अगदीं सुलभपणें जाहीर करण्याचा प्रयत्न ह्या खात्यांकडून वास्तविक पाहतां झाला पाहिजे. युरोपांतील बहुतेक देशांत रसायनादिक शास्त्रांच्या साहाय्यानें शेतकीमध्ये इतकी सुधारणा झाली आहे की, त्यांच्या तिकडच्या अगदीं साधारण जमिनीतून ते आज जितकें उत्पन्न काढताहेत त्याच्या अभ्यानेंसुद्धां पुरातन काळापासून सुपीकपणाविषयीं अत्यंत नावाजलेल्या अशा आमच्या जमिनीत उत्पन्न होत नाहीं ! ह्या एवढ्या त्यांच्या सुधारणेचे एक मुख्य कारण असें आहे कीं, तिकडे सरकाराकडून शेतकीचीं मोठमोठीं खाती प्वास्त असून शेतकीच्या हरएक सुधारणेस पूर्ण उत्तेजन मिळत आहे. खुद्द इंग्लंडांतील शेतकीच्या सुधारणेची आमचें ब्रिटिश सरकार किती काळजी वाहत आहे, तें तिकडील वर्तमानपत्रादिकांवरून समजतें. असें असतां आमच्या ह्या हत-भास्य देशाच्याच संबधानें तेवढी ब्रिटिश सरकारची उदासीनता कां असावी तें कळत नाहीं. वास्तविक पाहतां शेतकीच्या सुधारणेची आम्हाला जितकी आवश्यकता आहे, तितकी जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही देशाला नाहीं म्हटल्यास चालेल.

आमच्या इकडे सरकारानें कोठें कोठें शेतकीचे वर्ग म्हणून जे काढले आहेत, त्यांतलें बहुतेक शिक्षण अगदीं अपुरें व पुस्तकी असल्यामुळें व तें फारच

थोड्यांना पुष्कळ गैरसोई सोसून मिळत असल्यामुळे, त्याचा व्हावा तसा कांहीं-
 एक उपयोग झालेला दिसत नाही. शेतकीच्या सुधारणेस अवश्य लागणारी जी
 रसायनादि शास्त्रे त्यांचा अभ्यास होईल तेवढा पुरा आमच्या लोकांकडून
 झाल्याशिवाय त्यांचा खरा उपयोग होणें नाही. केवळ चारपांच शास्त्रांवरील
 लहान लहान पुस्तके धोकून जेमतेम परीक्षेत उतरून सर्टिफिकेटें मिळवण्याकडेच
 ज्याचें लक्ष असतें, त्यांच्या हातून पुढें त्या शास्त्रावरील मोठमोठे ग्रंथ वाचून
 आपलें ज्ञान एकसारखें वाढविण्याचा प्रयत्न होण्याची फारशी मुळीच आशा
 नसते. कारण ते हें शास्त्राध्ययनाचें काम केवळ टाकभाड्यासारखें करितात,
 त्यांच्या ठायीं ज्ञानप्राप्तीचा खरा हव्यास उत्पन्न झालेला नसतो. हा हव्यास
 त्यांच्यांत कसातरी उत्पन्न तर झालाच पाहिजे. एरवीं हा सर्व अटाट व्यर्थ होय.
 जर हा हव्यास स्वभावतः उत्पन्न होत नाही, तर तो कांहींतरी कृत्रिम उपायांनीं
 उत्पन्न केला पाहिजे. ह्या उपायांपैकी कांहीं उपाय सरकारलाच योजतां येण्या-
 सारखे आहेत, व दुसरे कांहीं आहेत ते लोकांनीं योजल्यास वरें होईल. कोठून
 तरी उपयुक्त शास्त्रांचा अभ्यास वाढविणारांस योग्य प्रकारचें उत्तेजन व साधनें
 सरकारकडून व लोकांकडून अवश्य मिळालीं पाहिजेत; आणि अशाप्रकारें वाढ-
 लेल्या ज्ञानाच्या साहाय्यानें शेतकीसारख्या धनोत्पादक कलांत आमच्या इक-
 डच्या स्थितिरीत्यनुसृत चांगल्या प्रकारच्या सुधारणा होऊन त्यांची माहिती
 सर्वास सुलभ झाली पाहिजे.

सध्यां आमच्या देशास जी एवढी दैना आली आहे, तिचे एक मुख्य
 कारण असें आहे कीं, आमच्या लोकांस शेतकीवांचून दुसरा उदरनिर्वाहाचा
 धंदा फारसा उरलाच नाही. परदेशांतून हरएक उपयोगाचा किंवा चैनीचा
 पदार्थ इकडे येऊन सवंग मिळूं लागल्यामुळे आमचे पूर्वीचे धंदे बहुतेक बसले.
 तेव्हां अर्थात् हे धंदे करणारे शेतकीचा आश्रय करून त्या धंद्यांतली मजुरी
 कमी करण्यास कारण झाले. त्यामुळे एकंदर शेतकरीवर्गाची स्थिति कंगाल झाली.
 तेव्हां ही स्थिति सुधारण्याचा मुख्य उपाय म्हटला म्हणजे इकडे दुसरे उपयुक्त
 धंदे वाढविणें हा होय.

तूर्त इकडे जे कित्येक उपयुक्त धंदे चालू आहेत ते बहुतेक परस्थांच्या
 भांडवलानें, परिश्रमानें व 'ज्ञानाच्या साहाय्यानें चालू आहेत. उदाहरणार्थ,

एकद्व्या बंगाल इलाख्यांत कोळशाच्या साठ पांसष्ट खाणी चालू असून त्यांत सुमारे २५ हजार लहान मोठीं माणसें खपत आहेत. पण ह्या सगळ्या युरो-पस्थानीं चालविलेल्या आहेत. बंगाल्यांतल्या ह्या खाणींशिवाय आणखी पलमो, रेवा, व-हाड, दार्जिलिंग जवळील हिमालयाचा पायथा इत्यादि ठिकाणींही कोळसा लागला आहे; आणखीही शोध केल्यास तो पुष्कळ ठिकाणीं लागण्याचा संभव आहे. ह्या सर्व ठिकाणीं जर योग्य मेहनत करून कोळसा काढण्याचें काम जारीनें चालविलें, तर इंग्लंडांतून इकडे कोळसा आणण्याची गरज न पडून आणखी इकडच्या पुष्कळ लोकांना काम मिळेल. अशीच गोष्ट पेट्रोलियमची आहे. रावळपिंडी, आसाम, ब्रह्मदेश इत्यादि ठिकाणीं पेट्रोलियमच्या खाणी आहेत. पण त्या तूर्त चालव्या तशा चालत नाहीत; सध्यां कायत्या दोनच खाणी चार लखांच्या भांडवलांवर चालू आहेत. असें सांगतात कीं, योग्य शोध केल्यास पेट्रोलियमच्या आणखी पुष्कळ खाणी सांपडून, हिंदुस्थानांत त्याची उत्पत्ति अतोनात होईल; आणि रशिया, कॅनडा इत्यादि ठिकाणांहून केरोसीन आणण्याची आह्माला गरज न उरतां उलटें आह्मीच तें इतर देशांना पुरवूं. हें सगळें खरें. पण तें होतें कसें ? आमच्या ह्या भौतिक संपत्तीचा आह्माला लाभ करून घेण्याचें ज्ञान किंवा हिंमत असेल तर ना ? आमच्या घरांतली दौलत आह्माला दुसऱ्यांनीं दाखवून द्यावी, तेव्हां उमगणार; आणि तीही खणून काढण्याची बुद्धि किंवा दगदग आह्माला होत नाही. ती त्यांनीं खणून काढावी, आणि आम्ही त्यांच्या गुलामाप्रमाणें खणून काय थोडीशी भाकर मिळेल त्यावर समा-मान मानावें. या पलीकडे आमची धांव जातच नाही. पण ही स्थिति आतां बदलली पाहिजे. ज्यांस थोडे बहुत कळतें आहे, त्यांनीं योग्यप्रकारचे प्रयत्न केले पाहिजेत. प्रथमतः आमची भौतिक संपत्ति जी जमिनीच्या पोटांत आहे ती हुडकून काढण्यास आम्हाला डोळे आले पाहिजेत. ते भूगर्भादि शास्त्रांच्या अभ्यसनानें व शोधानें येणार. तेव्हां ह्या उपयुक्त शास्त्रांचा अभ्यास आमच्या इकडे वाढेल तेवढा थोडा आहे. केवळ इंग्रजी, संस्कृत किंवा देशभाषा यांतील काव्यादि भाषाविषयक ग्रंथांत प्राविण्य संपादिल्यानें इतिकर्तव्यता झाली असें जे आमचे उपपदधारी मानात असतील त्यांची सुशिक्षणाची इयत्ता अत्यंत संकुचित समजावयाची. आतां ज्या कित्येक उपपदधान्यांकडून थोडासा शास्त्राभ्यास होत

असतो, ते परीक्षा आटपतांच ज्ञानसंपादन आटपलें असें समजून पुस्तकांना वाळ-
वेच्या स्वाधीन करून पैसा मिळविण्याच्या खटखटीत चूर होणें, हेंच आपलें
कर्तव्य असें समजतील, तर ती त्यांची चूक आहे. वास्तविक पाहतां परीक्षा आटो-
पली म्हणजे त्यांच्या खऱ्या ज्ञानार्जनास प्रारंभ होतो, कॉलेजांत जे ते
शिकतात, त्याचा उपयोग फक्त त्यांस ज्ञानसंपादनास समर्थ करण्यापुरताच
होय, हें त्यांनीं पक्कें ध्यानांत बाळगावें. आमच्या पाठशाळांतून जो शास्त्रा-
भ्यास चालू आहे तो अगदीं प्राथमिक आहे. त्यांत कित्येक शाखांच्या मुख्य
मुख्य तत्वांचेंच ज्ञान होण्याची काय ती सोय आहे. दुसऱ्या कित्येक
उपयुक्त शाखांचें त्यांत नांवही नाहीं. असें आहे, त्यापेक्षां एकतर हा शास्त्रा-
भ्यास कॉलेजांतून वगैरे वाढवून त्यांत आणखी महत्त्वाचीं शास्त्रें सामील केलीं
पाहिजेत. दुसरें, ज्यांस हा शास्त्राभ्यास कमी जास्त मानानें सध्यां होते आहे
त्यांनीं तो पुढें तसाच चालू ठेवण्याविषयी झटावें. शिवाय इतर उपयुक्त शाखांचा
अभ्यास करण्याचीही त्यांला योग्यता आलेली असतें. तेव्हां त्यांचेंही ज्ञान यथा-
वकाश संपादण्याविषयी त्यांनीं तत्पर असावें. आणि ह्या प्रकारें जे शास्त्राध्ययन
करून उपयुक्त कलांस अल्पमात्र तरी साहाय्य करतील, त्यांस सरकारकडून व
लोकांकडून मदत व उत्तेजन मिळावें. असें झालें तरच आमचा उत्कर्ष होण्याची
थोडी बहुत आशा आहे.

१६ आमची शेती.

(ता. ८-११-१८९१)

मे. एन्. एस. जिनवाला ह्या प्रसिद्ध पारसी गृहस्थानें चालू माहिन्नाच्या
महिल्या तारखेच्या ' स्पेक्टेटरच्या ' अंकांत शेतीवर एक लेख लिहिला आहे.
त्याचा सारांश आमच्या मराठी वाचकांसाठीं येथें देतो.

हे गृहस्थ प्रारंभीच अशी सूचना करितात कीं, ज्या एतद्देशीय लोकांच्या
हार्तीं राज्यकारभार चालविण्याचें काम आहे त्यांनीं लोकांकडून शेतीवर निबंध
मागवावे. आणि ज्यांचे उत्तम ठरतील त्यांस चांगली मोठी नक्षिसें द्यावी.
आमच्या या देशाची शेती सुधारेल कशी; सध्यां युरोपखंडांत कृषिकर्मांत जे

उपयुक्त फेरफार झाले आहेत, त्यांचा इकडे कितपत उपयोग करून घेतां येईल; इकडच्या जमिनी ज्या उत्तरोत्तर वेकस व नापिक होत चालल्या आहेत त्यांची रसायन शास्त्राच्या सहाय्यानें कसकशी सुधारणा करतां येईल ! शेतकीच्या विर-
वणांत वगैरे कोणकोणते उपयुक्त अल्पखर्चाचे असे फेरवदल करतां येतील; त्याच-
प्रमाणें शेतकरी लोकांच्या स्थितीची सुधारणा कोणकोणत्या प्रकारें व्हावी; त्यांच्या
मनांचा विकास कोणत्या उपायांनीं करतां येईल; त्यांनीं पैसा मिळवून
खर्चावा कसा व काटकसर करून आपत्कालासाठीं थोडासा राखून ठेवण्याचा
प्रयत्न कसा करावा; व दुष्काळासारख्या घोर प्रसंगास टक्कर देण्याची तयारी
आधीपासून त्यांनीं कशी काय करावी, इत्यादि गोष्टींचा विचार साध्या
सरळभाषेंत असल्या निबंधांतून होण्याची तजवीज ठेवावी; आणि जे निबंध
पसंत ठरतील ते निरनिराळ्या जिल्ह्यांतील भाषांत छापून सर्वास अगदीं थोड्या
किंमतींत मिळतील असें करावें.

सुंदई इलाख्यांत शेतकीच्या शिक्षणाविषयींचा विचार प्रथमतः सर रिचर्ड
टेंपल यांनीं करून त्यावर एक नामी खलिता हिंदुस्थान सरकारला लिहिला.
त्याच्यामुळे महाराष्ट्रांत एक दोन शेतकी शिक्षणाच्या पाठशाळा स्थापित झाल्या.
ह्या शाळांत तूर्त थोडे बहुत उपयुक्त शिक्षण कित्येकांना मिळूं लागलें आहे. पण
चमत्कार असा झाला कीं, जे मोठमोठे श्रीमंत लोक आहेत त्यांला असल्या उपयुक्त
संस्थांचा फायदा घ्यावयास किंवा त्यास साहाय्य करावयास मुळींच नको आहे.
आणि जे गोरगरीब शेतकरी आहेत त्यांला तर ह्या उपयुक्त संस्थेचा उपयोग
करून घेण्याची ताकद नाही. तरीपण कालेकरून ह्या संस्थेचा लोकांस विशेष
उपयोग होत जाण्याचा रंग आहे. आतां अशा प्रकारची उपयुक्त संस्था गुज-
राथप्रांतांत एकही कां नसावी हे कळत नाही. सरकारनें असा पक्षपात न करितां
अमदावादेस किंवा भडोच येथे एकाद दुसरी शेतकीची पाठशाळा अवश्य
स्थापण्याची तजवीज करावी.

आमच्या इकडच्या अस्मार्त कालापासून चालू असलेल्या नांगरांत अवश्य फेर-
फार झाला पाहिजे. अजून रयतेस होईल तितक्या हलक्या किमतींत नवीन
प्रकारचा नांगर मिळत नाही. या इलाख्यांतील शेतकीखात्याचे डायरेक्टर सर-
कारी शेतांत, व गुजराथेंतील मिशनरी लोकांनीं वसविलेल्या खेड्यांतून सुधार-

लेल्या तऱ्हेचे नांगर योजीत आहेत. पण ते गरीब शेतकऱ्यास विकत घेण्याचें मुळींच त्राण नाही. मद्रास इलाख्यांत अलीकडे स्विडिश कंपनीचा सोळा शिलिंग म्हणजे सरासरी नऊ रुपये किंमतीचा नांगर उपयोगांत येत असून उत्तरोत्तर ह्याचा खप साधारण शेतकऱ्यांतही अधिकाधिक होत चालला आहे.

परंतु, ह्या प्रकरणीं केवळ निराश होण्याची गरज नाही. जनरल अंगलेनामक एक युरोपियन गृहस्थ हिसार शेताची लागवड करीत आहे. त्यानें ह्या देशाच्या पुरातन नांगरांतच कांहीं चांगल्या प्रकारच्या सुधारणा केल्या आहेत. अशा ह्या सुधारलेल्या नांगरास फक्त चार पांच रुपये पडतात. जुन्या नांगरानें जेथें चार पांच इंच खोल जमीन नांगरली जात असे, तेथें आतां ह्या अंग्लोसाहेबांनीं सुधारलेल्या नांगराच्या योगानें जवळ जवळ बारा इंच खोल नांगरतां येते; आणि वेल तरी जास्त लावावें लागतात म्हणावे तर तेंही नाही. अशा प्रकारें जमीन चांगली खोल नांगरल्यामुळे शेतास पीक चांगलें येत असें साहेब मजकुरांनीं सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें आहे. त्यावरून तिकडे पुष्कळ शेतकऱ्यांच्या उपयोगांत त्यांचा नांगर येत चालला आहे. रयतेची अशीच सप्रमाण खात्री करण्याची तजवीज, जर सरकार किंवा दुसरे स्वदेशहितेच्छु जन करितील, तर ह्या नांगराचा बहुतेक सार्वत्रिक प्रसार होण्यास मुळींच हरकत दिसत नाही. आमचे शेतकरी लोक कितीही पुराणप्रिय असले, तरी त्यांस स्वहित होण्याचा एकादा सयुक्तिक व निश्चयात्मक मार्ग दाखवून दिल्यास त्याचा ते स्विकार करणार नाहीत असें सहसा व्हावयाचें नाही. मात्र लो दाखवून देण्याची खटपट योग्य प्रकारें, आस्थेनें व निरपेक्ष बुद्धीनें केली पाहिजे. कारण बहुतेकांची स्थिति इतकी विपन्न आहे कीं, त्यांला एखाद्या गोष्टींत पैशाचा किंवा मेहनतीचा व्यर्थ व्यय करणें फारच जड जातें. एतद्देशीय संस्थानिकांनीं असल्या गोष्टी मनावर घेतल्यास पुष्कळ हित होण्याचा संभव आहे.

पाण्याची दुर्मिळता हें एक आमची शेतकी निकृष्ट स्थितींत असण्याचें मुख्य कारण आहे. हें कारण नाहीसें करून टाकण्यासाठीं मोठमोठीं पाटानें पाणी नेण्याची कामें जिकडे सोय असेल तिकडे चालू केलीं पाहिजेत. अशा रीतीनें पाण्याची कमताई नाहीशी झाल्यानें दुष्काळादिकांपासून रयतेचें व सरकारचें फारसें नुकसान होण्याची भीति नाही. या पाटाच्या पाण्याच्या उपयोगाचें एक उदाहरण

देऊं. तें अर्थात वायव्येकडील प्रांताचें होय. ह्या प्रांतांत १८३७ सालीं दुष्काळ पडून सुमारे दहालाख माणसें अन्नान्न करून मरण पावलीं. तींच १८६७ सालच्या दुष्काळांत अगदीं कमी मेलीं. कां तर, तितक्या अवधीत सरकारानें तिकडे कालवे खणून चोहोंकडे पाणी खेळविलें. शिवाय आगगाडीच्या योगानेही इतर आबादान प्रांतांतून धान्याचा पुरवठा होऊन लोकांची उपासमार झाली नाहीं.

आमचें इंग्रज सरकार अगदीं निदानीचा प्रसंग येईपर्यंत असल्या उपयुक्त कामास हात घालीत नाहीं. यास एक दाखला देतो. ओरिसा प्रांतांत १८६७ सालीं दुष्काळ पडून सुमारे एक तृतीयांश लोकसंख्या अन्नाच्या महर्गतेमुळे प्राणास मुकल्यानंतर मग सरकाराला तेथें कालवे खणण्याची बुद्धी सुचली, आणि त्या प्रीत्यर्थ कांहीं पैसा खर्चण्याचें ठरविलें. पण हा पैसा प्रतिवर्षीं अगदीं थोड-थोडा खर्चण्याचें त्यानें ठरविलें. तेणेंकरून पुढें आणखी दुष्काळ पडतच राहिले. १८३७ पासून १८७८ पर्यंत एक कोट रुपये कालवे खणण्याकडे खर्च केलें असून, एक कोट साठ लक्षांची रक्कम दुष्काळ निवारणार्थ खर्ची घातली. आमच्या सरकारला दुष्काळ पडल्यावर तो निवारण्याच्या खटपटींत पडण्यापेक्षां दुष्काळाचें कारणच साधेल तितके काढून टाकण्यांत केवढें हित, शहाणपण व नीति आहे तें अजूनही चांगलेसे कळूं नये ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय.

एकंदर सर्व हिंदुस्थानांत १९७२,५०००० एकर जमीन लागवडींत आलेली असून त्यांतली पाटाच्या पाण्यानें २९२२०३०० एकर लागवडींत आली आहे. ह्या पाटाच्या पाण्याच्या संबंदानें आणखी एक गोष्ट निश्चित झाल्यासारखी आहे. ती ही की, कोणी खासगी मंडळ्या वगैरे करून भांडवल उभें करून कालवे खणण्याचें काम सुरू करीन म्हणेल, तर त्यांत त्यांस ह्यां देशांत मुळींच यश येण्यासारखें नाहीं. याकरितां हें काम सरकारनेंच आपल्या आंगावर घेतलें पाहिजे. एरवीं निभाव नाहीं.

आमच्या इकडून ग्रेटब्रिटनास जें शेतकीचे उत्पन्न जात असतें त्यांत गहूं मुख्य होय. आमचा गहूं अमेरिकन गव्हांपेक्षां चांगला असून तो इकडे उत्पन्न करण्याचा खर्चही कमी असतो. हल्लीं आमच्या इकडे १९३२९२०० एकर जमिनींत गहूं उत्पन्न होत असून दर एकरां ८ पासून तेरा बुशेल उत्पन्न होत आहे. हें उत्पन्न शेतकीच्या सुधारणेचे योग्य उपाय मोजल्यास २१ पासून ३२

बुशेलपर्यंत वाढवितां येईल. परंतु सध्यां ब्रेटब्रिटनांत अमेरिकन गव्हांची सरशी... कां बरें आहे ? याची कारणे अनेक आहेत. त्यांत देशांत चोहोंकडचा माल एके ठिकाणी जमा होण्याची रेलवे वगैरेची साधनें इकडे असावीं तशीं नाहींत. दुसरें इंग्लंडांतील वगैरे बाजारांत तो जसा मांडला जावा तसा जात नाहीं, इत्यादि प्रमुख होत. ह्या गव्हांच्या व्यापाराच्या संबधानें येथील चेंबर ऑफ कामर्सनें सरकाराकडून प्रतिवर्षीं १००००० रुपयांचा खर्च करविण्याची तजवीज केली आहे. ही रक्कम इकडील गव्हांविषयींची माहिती व्यापाऱ्यांना योग्यवेळीं छापवून पाठविण्यांत व उत्तम प्रकारचे बीं शेतकऱ्यांस अगदीं थोड्या किंमतीत मिळवून देण्याची सोय करविण्यांत, व चांगल्या प्रकारचा गहू उत्पन्न करण्याच्या पद्धतीचे ज्ञान शेतकऱ्यांस करून देण्यांत खर्चावयाची असें ठरलें आहे.

ह्या गव्हांच्या व्यापाराच्या संबधानें एका गृहस्थानें एक लहानसें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्यानें खालील सूचना केल्या आहेत.

(१) ज्या खेड्यांतून गव्हांची लागवड होते, त्यांतील प्रमुख शेतकऱ्यांच्या मनावर असें ठसविण्याचा प्रयत्न करावा कीं, त्यांनीं भेळ न केलेले बीं बोवून होईल तितका चांगला कसदार दाणा पैदा करण्याचा प्रयत्न करावा.

(२) सर्व शेतकऱ्यांस उत्तम बीं मिळवून देण्याची तजवीज व्हावी. ही बियाची निवड करण्यास इंग्लंडांतून ह्या विषयांत वाकवगार असा एकादा गृहस्थ आणावा.

(३) इंग्लंडांत खपणाच्या अशा गव्हांचे निरनिराळे मासले प्रत्येक बाजारांत मांडण्याची तजवीज व्हावी.

(४) गव्हांच्या व्यापाराच्या मुख्य ठाण्यांस ठिकठिकाणाहून धान्याच्या भावाच्या वगैरे तारा जाव्या.

(५) धान्याचीं प्रदर्शनें जागोजाग भरवावीं.

ही जशी गव्हांच्या व्यापाराच्या संबधानें आमच्या इकडील युरोपियन व्यापाऱ्यांनीं उचल घेतली आहे, तशीच जर इतर शेतकीच्या उत्पन्नासंबंधानें घेतली तर देशांत पुष्कळ सुबत्ता होऊन, नेहमीं वाढत्या प्रमाणावर असलेल्या प्रजेत भुकेकंगालांची संख्या कमी होईल आणि तितक्यामानानें देशांतील विपत्तीचे मान कमी होईल.

१७ पाऊस पाडतां येईल काय ?

(सुबोधपत्रिका १५-११-१८९१)

पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील शास्त्रज्ञ पुरुषांचे नित्य नवे शोध चालले आहेत. कृपण जसा संपादित द्रव्याने तृप्त न होऊन अधिकाधिक वित्तार्जनांत अगदीं चूर असतो तद्वत तिकडे निरनिराळ्या ज्ञानाच्या शाखांचे प्रणेते त्यांत नवी भर घालण्या-विषयीं अहर्निश झटत आहेत; आणि तितक्या मानाने निसर्ग मनुष्याच्या कक्षांत उत्तरोत्तर जास्त आणून देऊन मानवजातीचे सुख वृद्धिंगत करीत आहेत.

वारा, पाऊस इत्यादि अंतरिक्षगत व्यापाराचे ज्ञान शास्त्रज्ञांस आजला अत्यल्प प्रमाणाने झाले असून त्या व्यापारांत इष्ट प्रकारचा फेरफार करण्याचे मनुष्याच्या हातीं अगदीं थोडे आहे. त्यांतून पाऊस तर मनुष्याच्या जीवनास अत्यावश्यक असल्यामुळे त्याच्या पडण्याच्या वगैरे नियमांच्या ज्ञानाची जरूरी कोणत्याही स्थितितील मनुष्यास वाटण्यासारखी आहे. परंतु तो हवा तेव्हां पाडतां येण्याचे सामर्थ्य मनुष्यास कधींही येण्याचा संभव अत्यंत सूक्ष्मबुद्धि मनुष्यासही न वाटल्यामुळे असल्या शोधांत आपली बुद्धि व काल यांचा व्यय करण्यांत कांहीं हाशील नाही असें कालपरवापर्यंत पुष्कळांस वाटत होते. परंतु प्राप्त झालेल्या शास्त्रबलाने योग्य प्रयत्न, शोध व अवलोकन केल्यास ह्याही गोष्टीच्या संबधाने मनुष्यास अगदींच निराश होऊन केवळ देवावर भरसा ठेवून राहण्याची गरज उरणार नाही, असें नुकतेच अमेरिकेमध्ये झालेल्या एतद्विषयक प्रयोगावरून म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. ह्या त्यांच्या प्रयोगांनीं असें सिद्ध झोण्याचा दृढ संभव दिसत आहे कीं, कांहीं विशेष कारणाचा विशेष स्थळीं प्रयोग केल्याने थोड्याच अवकाशांत सभोवतालच्या बऱ्याच प्रदेशांत पाऊस पडतो. आतां हे त्यांचे प्रयोग कोणते आहेत त्याचे थोडेसें स्वरूप जें आम्हांस कळले आहे तें येथें संगतों.

हे प्रयोग मुख्यतः तीन प्रकारचे आजपर्यंत योजण्यांत आले आहेत. पहिला प्रयोग असा आहे कीं, एकाद्या उंचवट्यावर डिनमाइट व रॅकेरोक नामक पदार्थ घेवून मोठाले आवाज काढावयाचे. दुसऱ्या प्रयोगांत विद्युत्तमय तारेच्या साहाय्याने अंतराळांत पतंग उडवून त्याच्या शेंड्याशी लटकविलेल्या डिनमाइट-

शलाका पेटवून अवाज काढावयाचे; आणि तिसरा प्रयोग विमानाचा. ही विमाने ऑक्सिजन व हॅड्रोजन या वायूंच्या मिश्रणाने भरलेली असून ती आकाशांत ऊंच वर उडवून त्याचा स्फोट करावयाचा. ह्या तीन प्रयोगांपैकी विद्युत्प्रयोगांचा प्रयोग मात्र वाऱ्याच्या प्रतिकूलतेमुळे फसला. बाकीचे दोन्ही प्रयोग कांहीं महिन्यांपूर्वी अमेरिकेत टेक्सास नांवाच्या स्थळी जनरल डिरेनफार्थ नामक एका गृहस्थाने सुमारे सोळा दिवसपर्यंत चालविले असून, त्यावरून इष्ट गोष्टींचा निर्णय बहुतेक झाल्यासारखा आहे. पहिल्या पहिल्याने ह्या प्रयोगानंतर थोड्या बहुत वेळाने पाऊस पडला खरा, परंतु तो ह्याच प्रयोगांनी पडला असे खास म्हणतां आले नाही. कारण त्यावेळी स्वाभाविक पावसाचीही चिन्हे वरीच विद्यमान होती. परंतु पुढे पुढे पावसाचे मुळीच कांहीं चिन्ह नसतां ह्या प्रयोगानंतर लवकरच पाऊस चोहोंकडे पडला. त्यावरून मशारनिलहे जनरल यांचे असे म्हणणे आहे की, ही वृष्टि पूर्वी केलेल्या प्रयोगांचेच कार्य होय. आतां या कार्य-कारणसंबंधाचे निरंतरत्व व अनन्यतत्व इतर शास्त्रज्ञांनी निरनिराळ्या स्थळी व निरनिराळ्याकाळीं सदरहू प्रयोग करून निश्चित केले पाहिजे, हे उघड आहे. द्दिवक्षितकाळीं पाऊस पडावयाचा आहे तर कोणती स्थिति अनुकूल असावयास पाहिजे, व कोणत्या कारणांचा प्रयोग केला म्हणजे इष्ट कार्यसिद्धि हटकून होईल याचा खुलासेवार निर्णय झाल्यावाचून ह्या अत्यंत उपयुक्त शोधस शास्त्रीय सिद्धांताचे स्वरूप यावयाचे नाही.

आतां ह्या वर सांगितलेल्या प्रयोगाचा पाऊस पडण्याशी कसा काय संबंध आहे ते थोडक्यांत सांगतो. आधीं मुळीं हे प्रयोग करण्याची कल्पनाच कशी निघाली ते सांगितले पाहिजे. इ. स. १८७० साली अमेरिकेतील एका शोधक पुरुषाने असे जगजाहीर केले की, गुलामगिरीच्या संबधाने संयुक्त संस्थानांत जो आपापसांत घोर संग्राम माजून राहिला होता, त्यांत एकंदर १९८ लहान मोठ्या लढाया झाल्या असून ह्यापैकीं बहुतकरून प्रत्येक लढाईनंतर थोड्याशा वेळाने पावसाची सर येत असे. असाच अनुभव इतरही कित्येक युद्धप्रसंगीं आल्याचा चुरावा आहे. आमच्या ह्या देशांत ह्यासीच्या वगैरे लढाया चालल्या असतांनाच युद्धाएकीं पाऊस कोसवून इंग्लिशांच्या शत्रूंचा दाखगोळा भिजून गेल्याचा वृत्तांत

पुष्कळांच्या ध्यानांत असेल. ह्या अनुभवाचें सत्यत्व स्थापित करण्याचा एक प्रयत्न १८७४ सालीं अमेरिकेंत झाला होता. पण तो चांगलासा सिद्धीस गेला नाहीं. हा प्रयत्न पुन्हा तिकडील शेतकी खात्याच्या विद्यमानें गेल्या वर्षापासून चालविला आहे. पदार्थविज्ञानवेत्ते ह्या गोष्टीचें कारण असें सांगतात कीं, सदरें प्रयोगांतील जोराच्या आवाजामुळें हवेंत मोठ्या वेगाच्या लहरी उत्पन्न होऊन त्या एकमेकांवर मोठ्या जोरानें आदळतात, तेव्हां त्यांत असलेले बाष्प कण परस्परांवर आपटून त्यांचा संकोच होऊन उदकांभिंदु बनतात; आणि ह्या अशा स्थितींत ते इतर हवेहून जड होऊन खालीं पतन पावतात. ह्या गोष्टीची प्रतीति पूर्वोक्त सेनापतीस टेक्सास येथें भरपूर आली आहे. तो म्हणतो कीं, वर सांगितलेले प्रयोग केल्यानंतर दहाबारा सेकंदाच्या अवकाशांत पाण्याचे तुशार पडत असत. दुसरें असें कीं, स्वाभाविक स्थितीमध्ये जो पाऊस पडतो तो निरनिराळ्या उष्णमानाचे दोन अथवा अधिक आर्द्रतायुक्त हवेचे लोट संयोग पावले म्हणजे ही स्थिति वरील कृत्रीम उपायांनीं आस्तित्वांत आणतां येते हें उघड आहे. सारांश काय कीं, हवेची स्थिति पाण्याची वाफ राखून ठेवण्यास नालायक अशी झाली पाहिजे. ही स्थिति जी वरील कृत्रीम उपायांनीं उत्पन्न होण्याचा संभव आहे म्हणून सांगितले त्यावर कित्येकांची दुसरी अशी कल्पना आहे कीं, हा परिणाम केवळ वाफेच्या धनीभवनानेच उत्पन्न होतो असें नाहीं तर हवेंत कार्बोनिक् ऑसिड नामक वायूचा ज्यास्त पुरवठा होऊन कोळशाचे वगैरे सूक्ष्म कणांची चोहोंकडे रेलचेल होते, यामुळेंही तो संभवतो. ह्या दोन्ही कल्पना कदाचित खऱ्या असतील. पुढें आणखी शोधाभंती त्यांच्या सत्यासत्यत्वाचा निकाल होईलच. आमच्या ह्या देशांतही हे प्रयोग करून पाहण्याचें आमच्या सरकारानें मनावर घेतलें पाहिजे. नुकतेंच मद्रास इलाख्यांतील कडपा प्रांताच्या कलेक्टरनें आपण होऊन अशा प्रकारचे कांहीं प्रयोग करून पाहिल्याची बातमी आहे. तर असे प्रयोग आमच्या इकडच्या शेतकी खात्यानें जागोजाग करून पहाण्याविषयी बिलकुल आळस करितां कामां नये. ह्या देशांत प्रतिवर्षीं कोठेना कोठें तरी अवर्षण होऊन लहान मोठा दुष्काळ पडतच असतो. तेव्हां वर सांगितलेल्या प्रकारचा शोध लागून पाऊस पडण्याच्या खऱ्या व निश्चित उपायांची माहिती झाल्यास यथाकाळीं हवातितकः

पाऊस पाडितां येऊन अवर्षणाचे दुष्परिणाम टळतील; आणि सहस्रावधि मनुष्यांच्या विपत्तीचा व दुःखाचा परिहार होईल. वर सांगितल्यासारख्या कोणत्यातरी कृत्रीम उपायांची पाऊस पाडण्याच्या कामी योजना केल्यास खर्च तर फारसा येतो म्हणावे तर तेंही नाही. वर टेक्सास येथे जे पंधरा सोळा दिवस प्रयोग चालले होते, त्यांच्याप्रीत्यर्थ अवघे ९००० डॉलर म्हणजे सरासरी वीस हजार रुपये खर्चण्याचे ठरविले होते. त्यांतली फारच थोडी रक्कम खर्च झाली असा अदमास आहे. आमच्या सरकाराने अवर्षणाने पडणाऱ्या दुष्काळासाठी म्हणून जी रक्कम एकीकडे काढून ठेविली आहे, तिच्यांतली अगदी थोडी जेथे गरज लागेल तेथे खर्चण्याचा विचार केल्यास पुष्कळ फायदा होण्यासारखा आहे. परंतु, हा सर्व संभाव्यतेचा प्रकार झाला. प्रथमतः हा पाऊस पडण्याचा कृत्रीम उपाय निश्चित झाला पाहिजे; आणि तो तसा लवकरच सत्य शोधकांच्या परिश्रमाने होवो अशी आमची मनापासून इच्छा आहे.

१८ आमच्या समाजातील दुहि.

(सुबोधपत्रिका २२-११-१८९१)

आमची दुःस्थिति आतां जगद्विश्रुत झाली आहे. सर्व सुधारलेल्या जगांत निकृष्टवस्थेच्या संबधाने भारतवर्षांच्या आजला पहिली प्रत लागली आहे. ज्यांना निरनिराळ्या देशांच्या स्थितीची तुलना करण्याची साधनें अनुकूल असून, जे सत्यप्रिय आहेत त्यांची ह्या गोष्टीविषयीं आतां दोन मते होण्याचा संभव नाही. ही परम उद्वेगकारक स्थिति आम्हांस प्राप्त झाल्याचीं कारणे अनेक आहेत. व तिचा परिहार करण्याचे उपायही अनेक आहेत. परंतु जसे कित्येक कारणे उद्भवण्यास आम्हीं कोणत्याही प्रकारे कारण झालों नाही तर त्यांचा योग यद्दृष्टेनें घडून आला, त्याचप्रमाणे त्यांचा निरास करण्याचेही बरेच उपाय योजण्याचे आम्हांस सांप्रत सामर्थ्य नाही. तेव्हां तूर्त ह्या अपरिहार्य गोष्टीविषयीं खंती होत न बसतां जी प्रस्तुत स्थितिमूलक कारणे आमच्या हलगर्जीपणामुळे, अज्ञानामुळे किंवा परस्पर द्वेषमत्सर्यादि समाजव्यवस्थाविघातक

वृत्तींमुळे अस्तित्वांत आली असतील, त्यांचा आपण सद्यःस्थितीत विचार करून त्यांचे निर्मूलन करण्याच्या प्रयत्नास कायाचाच-मनेकरून लागणे इष्ट होय. त्याचप्रमाणे जे उपाय आपल्या हातचे आहेत त्यांचीच योजना करण्यास झटल्यास, काल, बुद्धि आणि शक्ति यांचा योग्य विनियोग केलासा होणार आहे. नाहीतर ज्या गोष्टी आपल्यास सध्यांच्या काळी साध्य होण्यासारख्या नाहीत त्यांच्या नादी लागून परिणामी फसल्यासारखे होणार आहे. आमच्यातील ज्या पाश्चात्यविद्यासुसंस्कृत जनांच्या ठायी स्वदेशहितेच्छा जागृत होऊन थोडीबहुत क्रियाद्वारा प्रगट होऊं लागली आहे, त्यांला स्वसामर्थ्यांचे धोरण न राहून मोठमोठी आचाट कृत्ये हातीं घ्यावीशी वाटतात. याचे कारण उघडच आहे कीं, स्वदेशबंधुंची सर्वप्रकारची कुंगालस्थिति पाहून ती नष्ट करण्याविषयी विलक्षण उतावीळपणा व अधीरता ही त्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होतात. ह्मणून कधीं कधीं त्यांच्या हातून उपाय-योजनेच्या संबधानें प्रमाद होतात. आतां ही प्रमादप्रवणता मनुष्यास स्वाभाविकच असल्यामुळे तिजबद्दल केवळ सद्देतूनीं प्रोत्साहित होताते जे प्रयत्न करितात, त्यांस वृथा दोष लावून त्यांच्या हातून घडलेल्या अल्प स्वल्प प्रमादा-बद्दल त्यांच्याठायीं असद्देतूंचा आरोप करणे सहसा इष्ट नव्हे. असें करणे अत्यु-त्कट कृतघ्नतेचें द्योतक होय. अशाप्रकारें स्वदेशहितैषी जनांचा निषेध पुराणप्रिय व मिथ्याभिमानी लोकांकडून नेहमीं अप्रतिहितपणें होत गेल्यानें जे कीर्तीच्या किंवा लोकाराधनेच्या अभिलाषानेंच केवळ देशकार्य करण्यास प्रवृत्त होतात, ते स्वकर्त-व्यापासून परावृत्त होऊन देशहितास अंतराय येतो. लौकिक किंवा दुर्लौकीक, संपत्ति किंवा विपत्ति, सुख किंवा दुःख यांची विलकुल पर्वा न करितां केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें स्वदेशसेवेस तनमनधनेकरून उद्युक्त होणारे महामनस्क पुरुष आमच्या इकडे अजून म्हणण्यासारखे पैदा होऊं लागले नाहीत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांतही अशी अवध्या मनुष्यजातीस भूषविणारीं नररत्नें फारच विरळा कधीं-काळीं उत्पन्न होतात; आणि तींही त्या त्या काळची स्थिति अनुकूल असली तरच होतात. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, ही एवढी अत्युच्च स्थिति आमच्या लोकांची हल्लींच्या काळीं असावी असें जे इच्छित असतील, ते वस्तुस्थितीचे व मनुष्य स्वभावाचे आपले अज्ञान प्रगट करितात असें म्हणण्यास हरकत नाही. स्वकीर्ति किंवा स्वोत्कर्ष यांच्याच भरीं पडून जर कोणी स्वदेशबंधवांचे वास्तविक

हित करून देण्याचा प्रयत्न आरंभिला, तर तो तेवढ्याच कारणावरून कृष्य का व्हावा तें आम्हाला कळत नाही. त्या त्याच्या प्रयत्नांत लोकांची प्रतारणा किंवा कोणत्याही प्रकारची हानी होण्याचा रंग असल्यास मात्र त्याचें तें आचरण दूषणीय होऊन तो लोकाधिकेपास पात्र व्हावा हें अगदीं रास्त आहे. परंतु असें कांहीं स्पष्टपणें निश्चित झाल्यावांचून केवळ खासगी द्वेषमत्सरादि दुर्वृत्तींस वश होऊन किंवा कुकल्पनामूलक निराधार भीतीनें प्रस्त होऊन, किंवा ज्ञानलव्दुर्विदग्ध होऊन, किंवा लोकाराधनामूलक उत्कर्षादिकांस भुलून देशबांधवांच्या खऱ्या हितास झटणारांची अवहेलना व उत्साहभंग करणें यासारखें महत्पाप दुसरें नसेल. वस्तुतः पाहतां ज्याला जो देशहिताचा मार्ग सुचेल व बरासा वाटेल, त्याचें त्यानें बेलाशक अनुसरण करावें. इतर जनाला तो केवळ न आवडल्यानेंच अप्रयोजक किंवा अनर्थकारक ठरत नाही. तर, तो तसा असल्याचें सप्रमाण सिद्ध करण्याचें त्यांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. अशाप्रकारें निषिद्ध ठरलेल्या मार्गाचें अवलंबन कोणीही विचारी मनुष्य करणार नाही, हें उघड आहे; परंतु जर कोणी दुरभिमानास गुंतून केलेंच, तर तो मात्र उपहास्यतेस सर्वप्रकारें पात्र होय. कोणत्याही गोष्टीच्या सत्यासत्यत्वाचा किंवा हिताहिताचा निर्णय केवळ मनुष्याच्या रागद्वेषादि मनोवृत्तींनीं होत नसतो, तर तो सदसद्विवेक, निःपक्षपातिता इत्यादि सत्यनिश्चयास अत्यावश्यक अशा गुणांच्या योगानें झाला पाहिजे. ह्या इष्ट गुणांचा प्रादुर्भाव व विकास सुशिक्षण व सत्य जिज्ञासा इहीं करून मनुष्याच्या हृदयांत झाला पाहिजे. परंतु ह्या उभय साधनांचा आमच्या इकडे अजून व्हावा तसा फैलाव झालेला नाही. तेव्हां त्याचें अस्तित्व सामान्य जनांच्या ठायीं कल्पणें व्यर्थ होय. नुसतें स्मृत्यादिवुद्धिगुण विकासक शिक्षणानें चांगल्या हृदयवृत्तींचा विकास होऊन मन प्रशस्त होत नसते. ही प्रशस्तता मनांत प्राप्त होण्यास दुसऱ्याच प्रकारचें शिक्षण बाळपणापासून मिळालें पाहिजे. तें कोणतें म्हणाल, तर नीतिशिक्षण होय. सुवृत्तींचा विकास होऊन असद्वृत्तींचा विमोड करणारें शिक्षण आमच्या समाजांत मिळावें तसें न मिळाल्यामुळे बहुतेक सुशिक्षित म्हणविणारांची स्थिति सांप्रत पक्षघात झालेल्या माणसासारखी बहुतेक झालेली असते. तेव्हां त्याच्या ह्या व्यंगानुरूप त्यांच्याकडून क्रिया झाल्यास नवल तें कोणतें ? ज्या स्वदेशहितचिंतकास असल्या मनुष्यांकडून प्रत्यवाय होत असेल, त्यांनीं त्यांचें हें शिक्षणाचें अपूर्णत्व ध्यानांत

ठेवून तें नाहीसैं करण्याचें उपाय योजण्यास अहर्निश झटलें झटलें पाहिजे; त्यांजवर व्यर्थ संतापून विषाद पावूं नये. ज्यानें देशकार्याचा भार शिरावर घेतला, त्यानें बिलकूल न डगमगता इष्ट मुकामापर्यंत मजल झेपण्याचा कृतसंकल्प निश्चयानें शेवटास न्यावा. ह्या इष्टकार्यसिद्धीच्याच अनन्य हेतूनें जो यत्न करूं जाईल त्यानें लोकांनीं दाखवून दिलेल्या चुकांचा योग्य विचार करून तदनुसार आपलें आचरण सुधारण्यास बिलकूल कसूर करितां कामा नये. प्रमादराहित्याचा बाणा मिरविणें कोणाही मनुष्यास शोभत नाही. तेव्हां जे आपल्या चुका दाखवितात, ते अगदीं सामान्य प्रतीचे लोक असले तरी त्यांच्या टिकेंत कांहीं ना कांहीं तरी अर्थ असेल असें ध्यानांत वागवून त्यांच्या म्हणण्याचा शांतपणें विचार करणें प्रत्येक स्वदेशहितैषी पुरुषास उचित होय. कारण जर त्यानें योजलेला मार्ग चुकीचा असला तर केवळ मिथ्याभिमानास वश होऊन दुसऱ्याचें बिलकूल न ऐकतां हटाग्रहानें त्याच मार्गाचें अनुकरण चालविलें तर इष्ट कार्यसिद्धि व्हावी कशी ?

तेव्हां तात्पर्य काय कीं, सध्यां आमच्या समाजांत जे दोन पक्ष झाले आहेत, त्यांच्या पुरस्कर्त्यांचा स्वदेशोन्नतिरूप हेतु जर समान असेल, तर त्यांच्यांत एवढा लढा दीर्घकालपर्यंत कां कायम रहावा ? असा प्रश्न जो सहजीं उत्पन्न होतो, त्याचें समाधान आमच्या वरील निरूपणानें होण्यासारखें आहे; आणि उभयपक्षाकडे दोषाचा अंश किती आहे हें मार्मिक वाचकांच्या ध्यानांत येऊन चुकलेंच असेल. त्याची येथें पुनरुक्ति नको. ह्या मतभिन्नत्वास्तव उत्पन्न होणाऱ्या वाक्कलहाची आणखी एक अशी मिसांसा आहे कीं, समाजव्यवस्थाविषयक गोष्टींचें यथार्थ ज्ञान दीर्घपरिश्रमलभ्य असल्यामुळें तें पुष्कळांच्या ठायीं संभवत नाही. म्हणून त्यांस होणारीं दर्शनें व समज भ्रमात्मक असतांही त्यांच्या स्वऱूपाचें त्यांस मानही होत नाही, आणि आपणांस समजतें तेंच खरें अशी अल्पज्ञानानें करपटलेल्या जनाची मिथ्या भावना होऊन ते लहान तोंडीं मोठा घांस घेऊं पाहतात; आणि सामान्य जनास भ्रमजालांत गुरफटविण्यास कारणीभूत होतात. ही दुरभिमानमूलक मनाची स्थिति अत्यंत अनिष्ट होय. समाजाचे नियमन व उत्कर्ष हीं कष्टसाध्य आहेत. तीं सुसाध्य करूं जाणारांनीं पाश्चिमात्यतत्त्वज्ञ परिश्रमानें निश्चित झालेल्या समाजशास्त्रांतर्गत सिद्धांतांचें परिशीलन दीर्घकालपर्यंत

केले पाहिजे; आणि त्यांचा उपयोग आमच्या सध्यांच्या समाजस्थितीस कोणत्या प्रकारे होईल याचाही सूक्ष्म बुद्धीने विचार केला पाहिजे. असा विचार करून जे योग्य उपायांची योजना करतात, त्यांच्या हातून देशहित कांहीतरी होण्याची आशा आहे. परंतु आपल्या कर्तृत्वाचा बोज न समजून व त्यांच्या सिद्धीस अवश्य लागणारी योग्यता अंगी आणण्याचा प्रयत्न न करितां केवळ लोकस्फी-
त्तीसच किंवा दुसऱ्या कोणत्याही दुर्वृत्तीस वश होऊन वाटतील तशा बर्बाद
करण्यांत किंवा दुसऱ्यांचा उपहास करण्यांतच ज्याला पुरुषार्थ वाटत असेल
त्याला स्वदेश शत्रू म्हणण्यास हरकत नाही. अशा दुर्वृत्त लोकांचा सुकाल ज्या
समाजांत असतो, त्या समाजाची उन्नति होण्याची मुळीच आशा नाही हे
खास समजावे.

१९ मद्यप्रीतिरूप रोगांची चिकित्सा.

—:०:—

(सुबोधपत्रिका २९-११-१८९१)

आधुनिक इंद्रियविज्ञानादि शास्त्रवेद्यांनीं असे ठरविले आहे कीं, मद्यप्रीति हा
रोग असून त्याचा प्रतिकार मनुष्याच्या केवळ इच्छेनें होण्यासारखा नाही.
आजपर्यंत नीतिबोध करणाऱ्या उपदेशकांनीं मनुष्याच्या व्यसनासक्तीचा आपल्या
हृदयद्रावक वाग्रत्नांनीं नानापरी निषेध केला आहे. मद्यपानजन्य नानाविध विप-
त्तीचें चित्र त्यांनीं श्रोतृजनांच्या किंवा वाचकांच्या हृत्पटावर अनेक प्रसंगीं अगदीं
रेखल्यासारखें काढलें आहे. परंतु हा त्यांचा हितप्रद बुद्धिवाद ऐकून मद्यासक्ती-
पासून परावृत्त झाले असे अगदीं थोडे. ह्याचें कारण उघडच आहे कीं, मनुष्या-
कडून मद्याचें सेवन कमी ज्यास्त मानानें निरंतर होत गेल्यानें त्याच्याठायीं
स्वाभाविक मद्यतृष्णा उद्भवते. ही तृष्णा एकवार उत्तेजित झाली पुरे, म्हणजे
अगतिचा निग्रह करण्याचे त्यास सामर्थ्य न राहून पूर्वी घडलेला बोध व अनु-
ताप त्यास होऊन न झाल्यासारखा होतो. आजपर्यंत पुष्कळजण मद्यपान वर्ज-
नाचा मनापासून निर्धार करून कांही दिवस मद्यास स्पर्श केल्यावांचून राहिले
आहेत. परंतु हा त्यांना सर्व कष्टा निर्धार लवकरच स्मशानभैराग्यवत् होऊन

पुनः व्यसननिमग्न झाले आहेत; आणि ह्या त्यांच्या चित्तचांचल्याबद्दल अनभिज्ञ-जनांच्या उपहासास ते पात्र झाले आहेत. परंतु, प्रारंभीं नमूद केलेला शास्त्रज्ञ-जनांचा सिद्धांत ज्याला कळेल ते असा अविचार न करितां मद्यासक्तांची कोंवच करितील. आतां येवढें मात्र खरें कीं, हें व्यसन प्रथमारंभीं लावून घेण्याचा अविचार ज्यांच्याकडून घडतो ते व ज्यांच्याठायीं त्यास रोगाचें स्वरूप आलें नसून जे तज्जन्य अनर्थ पूर्णपणें जाणत असतांही मद्यपान करोत असतात ते सर्वपरी निषेधास व निंदेस पात्र होत. किन्त्येक जातींमध्ये मद्यपान अगदीं निषिद्ध धरलें असून व धर्मग्रंथांतूनही त्याची पंचमहापातकांत गणना केलीं असूनही त्या जातींतलें कित्येक अल्लड लोक कुसंगतीमुळें किंवा ऐषआरामादि इतर कारणांनीं मद्यसेवेस लागून, कालेंकरून अगदीं त्याचे दास होऊन जातात. हें अत्यंत गर्ह्य होय. परंतु ज्या जातीमध्ये सुरापानाचा प्रचार चिरप्रवृत्त असून, ज्यांतल्या लोकांस केवळ बालपणापासूनच हें विषतुल्य पेय प्राशन करण्याचा सराव असतो त्यांची स्थिति मात्र अनुकंपनीय खरी. अशा लोकांच्या अंगीं मद्यव्यसन अगदीं प्रतिस्वभाव वनून निखालसपणें रोगरूप पावतें; तेव्हां त्यापासून त्यांची मुक्तता केवळ बोधानें व्हावयाची नाही, हें उघड आहे. अशा लोकांची दुर्दशा अपरिहार्य समजून आजपर्यंत मद्यपाननिषेधक इतर जनांस सुरापाननिवृत्त होण्याचा बोध करतांना त्यांचीही अवस्था अशीच होईल म्हणून उदाहरणें देऊन सांगत आले आहेत. परंतु, ह्यापुढें मद्यतृष्णेनें पूर्णपणें पछाडलेल्या माणसासही स्वविषत्तीच्या अनिवार्यत्वाबद्दल निराशेनें खंती होत बसण्याची पाश्चात्यांच्या परिश्रमानें जरूरी पडणार नाही, असें वाटतें. मात्र प्रत्येकानें ह्या नानाविपत्तिमूलक सुराभक्तीचा परित्याग करण्याचा दृढ निश्चय केला पाहिजे.

मद्य हें पाश्चात्यांचें नेहमींचे पेय आहे, हें सर्वास माहित आहेच आणि तिकडील कित्येक अभिज्ञ जनांच्या मते तें समशीतोष्ण कटिबंधांतील हंवेंत अत्यावश्यक आहे असेंही आहे. परंतु तिकडे गेल्या चाळीस पन्नास वर्षांत ह्या सर्व-आधारण समजाच्या उलट मताची कांहीं मंडळी उत्पन्न होऊन, पुष्कळ ठिकाणीं मद्यनिषेधक सभा स्थापित झाल्या आहेत. ह्या सभांच्या उद्योगानें आज पुष्कळ लोक सुरापानापासून निवृत्त झाले आहेत; आणि यापुढेंही आणखी होतील अशी शक्यता आहे. निदान ज्या मातापितरांच्या कानीं किंवा नजरेस त्यांचे

बोध पढतील, ती स्वतःस नाही तरी आपल्या बालकांस हें अनर्थकारक व्यसन न लागूं देण्याविषयी खबरदारी ठेवतील; त्याचप्रमाणें जे ह्या व्यसनापासून आजपर्यंत सुटलें आहेत ते तरी यापुढें त्यापासून दूर राहतील. मात्र हा मद्यनिषेधाचा बोध चोहोकडे होण्याची खटपट जारी चालविली पाहिजे. आमच्या ह्या शहरांत असा थोडासा प्रयत्न येथील मद्यनिषेधक सभेकडून चालला आहे.

आतां आम्ही वर जें ह्मटलें आहे कीं, ज्यांच्या ठायीं हें व्यसन रोगरूप पावलें असून अगदीं सुटेनासें झालें आहे, त्यांच्या त्या रोगाचा परिहार करण्याचा उपाय पाश्चात्य परिश्रमानें लवकरच सुसाध्य होईल. तें अशावरून कीं नुकतेंच अमेरिकेंत प्रसिद्ध होणाऱ्या ' नॉर्थ अमेरिकन रिव्ह्यू ' नामक मासिकांत " दारूबाजी बरी करितां येईल " अशा मद्यळ्याखाली एका वर्तमानपत्रकर्त्यानें आपला अनुभव दिला आहे. त्याच्या त्या लेखावरून असें कळतें कीं, अमेरिकेंत मद्यरोग बरे करण्याच्या हेतूनें पुष्कळ लोकांनीं दवाखानें घातले आहेत. त्यांतील कांहीं दवाखान्यांत अनुभव घेऊन निराशा होऊन हा गृहस्थ शेवटीं डॉक्टर किली नामक वैद्याच्या दवाखान्यांत गेला. तेथें तो अगदी बरा होऊन निघाल्यास आज सहासात महिने झाले असून त्याला मद्याची तृष्णा जी पूर्वी वेळोवेळीं होत असे ती अगदीं नाहीशी झाली आहे; आणि यापुढेंही ती त्याच्या ठायीं उद्भवण्याचा मुळींच संभव नाही. आतां त्याला मद्याचा पूर्ण तिटकारा वाटत आहे. हा गृहस्थ गेलीं वीस वर्षे अगदीं पहिल्या प्रतीचा मद्यपी असून त्याच्या तोंडास एकदां वाटली लागली म्हणजे तीवाचून आठ आठ दिवस त्याला दुसरें कांहींच सुचत नसे. तो अहोरात्र कैफांत अगदीं गुंग होऊन जात असे. ह्यामुळे त्याच्या नेहमींच्या कामास वारंवार हरकत येऊन त्याची बरीच नापत व नाचकी झाली होती. पुढें त्याला ह्या व्यसनाचा पुरा किळस घेऊन त्यानें त्याचा त्याग करण्याचा विलक्षण प्रयत्न केला. परंतु कांहींएक फळ झालें नाही. शेवटीं वर सांगितलेल्या वैद्याच्या चिकित्सेनें तो बरा झाला आहे. ह्या वैद्याचा औषधोपचार अगदीं सोपा आहे. मद्यरोगग्रस्त मनुष्य पहिल्यानें आला म्हणजे तो त्याच्या डाव्या हाताच्या वरल्या बाजूस शिरेमध्ये कांहीं औषध पिचकारीनें मारितो. मग त्यास स्वतः तयार केलेले बाय क्लोराइड ऑफ गोल्ड नामक मिश्रण दर दोन तासांनीं प्यावयास देतो. रोग्यास कधीं दारू पिण्याची इच्छा झाल्यास तो त्यास हवी

कृतिकी देतो. पण त्याने दिलेली दारू थोडीशी प्याली की पुनः पिवणेनाशी होऊन तिचा पुरा तिटकारा उत्पन्न होतो. रोग्याची स्थिति जशी असेल, त्या मानाने त्यास कमी ज्यास्त दिवस त्याचे औषध घ्यावे लागते. या वैद्याचे औषध सध्यां मोठमोठे लोक घेत असून शेंकडा पंचाणवास गूण येत आहे. हा ह्या वैद्याचा उपाय जर जगजाहीर होऊन इकडे येईल, तर आमच्या इकडची कित्येक चांगली चांगली मंडळी जी आज ह्या व्यसनास केवळ बळी पडल्यासारखी झाली आहे, ती त्यापासून मुक्त होऊन देशहिताच्या कामास हातभार लावण्यास विशेष समर्थ होईल.

—:०:—

२० स्वदेशाभिमान.

(सुबोधपत्रिका १३-१२-१८९१)

मनुष्यास जसा स्वाभिमान, तसा राष्ट्रास स्वदेशाभिमान पुष्कळ प्रकारें हिता-
बद्दल होतो. ज्या देशांत किंवा जनसमूहांत आपले वाडवडिलांपासून चिरकालिक
वास्तव्य असून पुढें आपले वंशजही जेथलें निरंतरचे रहिवासी व्हावयाचे, त्या
देशाविषयी किंवा जनसमूहाविषयी अभिमान बाळगणें स्वाभाविक असून अनेक
प्रकारें हिताचेहि आहे. ही हृदयवृत्ति ज्या मनुष्यांच्याठायी उद्भवून विकास
भावते, त्यांच्या हातून देशकल्याण होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. परंतु इतर
कित्येक हृदयवृत्तीप्रमाणें हीही वृत्ति अवस्थाभेदेकरून कित्येक वेळां सदोष होते;
आणि तेव्हां ती मोठ्या नुकसानीस कारण होतें. आपल्या देशाचा नाश किंवा
स्वातंत्र्यापहार करण्यास कोणी प्रवृत्त झाल्यास, त्याशीं आपल्या सुखाची, वित्ताची
आत्मजनांची किंवा जीविताचीही बिलकुल परवा न करितां युद्धादि प्रसंग करून
स्वदेशाचे किंवा स्वस्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यास जो झटतो, तो मनुष्य खरा देशा-
भिमानो होय. आणि त्याच्याठायीची ती वृत्ति अत्यंत श्रेष्ठ होय. परंतु, आपल्या
दशाचे वैभव वाढावे, आपल्या राज्याचा विस्तार वाढावा, आपली चोहोंकडे
सत्ता व जरब बसावी म्हणून इतर राष्ट्रांचा किनाकारण द्वेष संपादून कलहादि-
कांनी स्वदेशांतील वित्त व चांगले हुषार मनुष्य यांची आहुति देण्यास जर ही

वृत्ति कोणास प्रवृत्त करील, तर तिला निच व घातक स्वरूप प्राप्त झालें असें समजावयाचें. आज निरनिराळ्या स्वतंत्र राष्ट्रांमध्ये परस्परांविषयी जो द्वेषभाव दृष्टीस पडत आहे, त्याचें बीज ह्या दोषरूप झालेल्या वृत्तिच आहे. जोंपर्यंत आसमंतांतर्चीं राष्ट्रे राज्यतृष्णेस वश होऊन, परकीयांच्या स्वातंत्र्यादिकाचा अपहार करण्यास प्रवृत्त होण्याचा रंग आहे, तोंपर्यंत आपलें स्वत्व कायम राखण्यासाठी व परवशतादि दुःखमूलक अनर्थांचें होतां होईल तों निवारण करण्यासाठीं झटणें अवश्य आहे. परंतु असें करण्याची बुद्धि त्यांच्या ठायीं स्वदेशाभिमानावांचून उत्पन्न व्हावयाची नाही. म्हणूनच स्वदेशाभिमान हा गुण प्रत्येक ज्ञानपदाच्या ठायीं अवश्य असलाच पाहिजे. तो ज्याच्याठायीं नाही त्याला ज्ञानपदाचें कर्तव्य कळत नाही ह्मणावयाचें; आणि असलीं कर्तव्यशून्य माणसें ह्या लोकसमूहांत पुष्कळ होतात, त्यांच्या स्वातंत्र्याचा नाश होऊन त्यास नाना-विपत्ति भोगाव्या लागतात.

स्वदेशाभिमान मनुष्याच्या अंगी असल्यानें आणखी एक असा फायदा आहे कीं, त्याचें लक्ष आपल्या देशबांधवांच्या सुधारणेकडे लागतें. निरनिराळ्या विद्या, कला व शास्त्रे यांची वृद्धि व फैलाव होऊन स्वदेशांतील व्यापार व संपत्ति वाढण्यासाठीं नाना उपायांची योजना करण्यास तो ह्या वृत्तीच्या योगानें प्रवृत्त होतो. परंतु ह्या इष्ट हेतूच्या सिद्धर्थे त्यास अन्य राष्ट्रांचा किंवा लोकसमूहांचा द्वेष करण्याचें मुळींच कारण नसतें. उलट इतर लोकांशीं स्नेह व सलोखा राखल्यानेंच पुष्कळ हित होण्यासारखें असतें. कारण, उघडच आहे कीं, सर्व सुखोत्पादक विद्या, कला किंवा शास्त्रे एकाच विवक्षित देशांत उत्पन्न होऊन वाढणें वस्तुगत्याच अशक्य आहे. ह्मणून प्रत्येक राष्ट्रास दुसऱ्या राष्ट्रापासून पुष्कळ शिकण्यासारखें असतें. शिवाय व्यापारासारखें इष्ट प्रकारचें दळणवळण राष्ट्रांमध्ये असल्यावांचून गतिच नाही. ह्या गोष्टी ज्याला नीट कळतात, त्यांच्या ठायींच्या स्वदेशाभिमानास विकृत स्वरूप प्राप्त होऊन परकीयांचा द्वेष करण्याची बुद्धि निपजण्याचा संभव मुळींच नसतो. एखाद्या देशाचें किंवा लोकसमूहाचें हरएक प्रकारें कल्याण व उत्कर्ष करण्याच्या रास्त उपायांचें अवलंबन जे करूं जातील, त्यांनीं परदेशाच्या अपकर्षाची बुद्धि धरण्याची काय गरज आहे ? ते विचार करतील तर त्यांना उलट असेंही दिसून येईल कीं, आसपासच्या राष्ट्रांचा उत्कर्ष

ज्ञानाने त्यांत आपलाही परंपरेने उत्कर्ष आहे. परंतु ही गोष्ट सर्वच लोकांच्या मनांत चांगलीशी न वागल्यामुळे ते स्वदेश वैभववृद्धीच्या उत्कट इच्छेने प्रेरित होऊन परापराष्ट्रांच्या रास्त सुखशांतीची, हक्कांची किंबहुना स्वातंत्र्याची हानि करणाऱ्यास मार्गें पुढें पाहात नाहीत; ह्या त्यांच्या अनिवार वैभवतृष्णेमुळे ते निरनिराळ्या लोकांतील द्वेष, कलह इत्यादिकांस कारण होऊन एकंदर मनुष्य जातीच्या सुखास अंतराय आणतात. आणि काले करून स्वसुखास बहुतेक आंचवतात. तेव्हां हे स्वदेशाभिमानाचे स्वरूपही अत्यंत गर्हणीय होय, असे कोण ह्याणणार नाही ?

येथवर योग्य प्रकारच्या स्वदेशाभिमानापासून होणाऱ्या फायद्यांचे व तोंच अभिमान अयोग्य रूप पावला असतां, त्यापासून होणारे तोटे यांचे अगदी संक्षेपाने निरूपण केले. आतां हा उभय प्रकारचा योग्य देशाभिमान आम्ही कसा काय बाळगावा याविषयी थोडेसे येथे सांगतो. पहिला प्रकार स्वदेश स्वातंत्र्याचा. ह्याची सध्यांच्या स्थितींत तर आम्हांला मुळीच गरज उरलेली नाही; हे कोणालाही कळत आहे. आमच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून आम्हांस ज्यांनीं सर्वस्वी परतंत्र करून सोडले आहे, त्या लोकांचे सामर्थ्य विलक्षण असून त्यांची राज्यरीतीही अलौकिक आहे. ते आज बहुतेक सुधारलेल्या राष्ट्रांत अग्रगण्य असून मोठे स्वातंत्र्य भक्त आहेत. तेव्हां त्यांच्या दीर्घकालीन साहचर्याने व सत्तेने आमचे पुष्कळ प्रकारे कल्याण होऊन आम्हांस अत्यंत इष्ट जें राष्ट्रिय ते प्राप्त होईल; आणि निखालस स्वतंत्र्य न मिळाले, तरी स्वातंत्र्यापासून होणाऱ्या बहुतेक फायद्यांचा अनुभव आम्हांस होण्याचा दृढ संभव आहे. मात्र इंग्रजांचा अंमल आमच्यावर पुष्कळ वर्षे टिकला पाहिजे. इतर कोणत्याही राष्ट्राचा आमच्यावर ताबा असून मुळीच चालणार नाही. बरे, इंग्रज लोक आम्हांस आज सोडून गेले; आणि दुसरे कोणतेही लोक आमच्यावर राज्य करावयास आले नाहीत, अशी क्षणभर कल्पना केली, तरी आम्ही एकमेकांशीं पुनः भांडून चोहोंकडे झोटींग पाचछाई माजेल; आणि आपण सुखशांतीस चिरकाल मुकूं. ह्यासाठीं इंग्रजांची सत्ता आम्हांवर बहुतकालपर्यंत टिकेल असे आपल्याकडून होईल तेवढे केले पाहिजे.

आतां दुसरा देशाभिमानाचा फायदा जो देशाची संपत्ति, ज्ञान वगैरे वाढविण्याचा, तो आपणास बराच सुसाध्य आहे. येथे मात्र परिश्रमास पुष्कळ जागा

आहे. स्वोत्कर्ष किंवा स्वकीर्ति यांची फारशी परवा न करितां देशसेवेच्या हेतूने स्वशक्त्यनुसार कांहीतरी उद्योग करणे हे आपलें अत्यंत मोठें कर्तव्य आहे. असें निरंतर ध्यानीं वागवून तदनुसार साधेल तेवढें वर्तन करण्यास झटणारे आमच्या समाजांत जितके लोक निपजतील तितके थोडेच आहेत. हें स्वदेशकल्यानेच्छेचें बाळकडूं आमच्या लेंकरांस लहानपणापासून आर्ह्य पाजलें पाहिजे. स्वतः मोठे हुद्दे किंवा धंदे चालवून गवर झालों म्हणजे आपलें कर्तव्य आटपलें असें जे समजत असतील, ते समाजाच्या संबधानें निमकहराम होत, असें समजलें पाहिजे. ज्या समाजांत राहून त्यांनीं हें ऐश्वर्य संपादिलें त्या समाजाचा त्यांच्या वित्तावर व इतर सामर्थ्यावर हरएक प्रकारचा हक्क आहे. त्या समाजाचे ते ऋणी आहेत. त्यांनीं स्वसंपादित वित्ताचा व सामर्थ्याचा विनयोग त्या समाजाचा उत्कर्ष करण्याकडे केला पाहिजे. तो ते न करतील, तर कृतघ्नत्व दोषास पात्र होतील. ही झाली सामर्थ्याची गोष्ट. परंतु, प्रत्येक सामान्य मनुष्याच्या हातानेंही बरेंच हित होण्याचा संभव आहे; आपलें कर्तव्य ओळखून त्यानें मनावर मात्र घेतलें पाहिजे. तो म्हणजे समाजाचा कर्मी ऋणी आहे असें नाही. जोंपर्यंत त्याची अशी वृत्ति होत नाही, तोंपर्यंत त्याच्या मनाचा विकास इतर बाबतींत कितीही झाला असला तरी तो अपुराच समाजावयाचा. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या सुधारणेच्या इतिहासाचें जे मननपूर्वक परिशीलन करितील, त्यांस असें आढळून येईल कीं, आज ज्या मोठमोठ्या सुधारणेच्या बाबी तिकडे प्रवृत्त होऊन उत्कर्षास कारण झाल्या आहे, त्यापैकीं बहुतेक अगदीं सामान्य प्रतीच्या माणसांनीं उपस्थित केलेल्या आहेत; आणि स्वजनांच्या उपयोगी कोणत्याना कोणत्या तरी रीतीनें पडल्यावांचून स्वजीवित सार्थक्यच नाही ह्या समजुतीनें प्रोत्साहित होऊन त्यांच्या हातून अविश्रांत परिश्रम झाले आहेत. अशा पुरुषांचीं चरित्रें आपल्यापुढें चिरकाल ठेवून तदनुसार आपल्या आयुष्याचें नियमन करण्यास आम्हांपैकीं जो झटेल तोच खरा स्वदेशाभिमानी. तोच खरा धन्य. मग तो श्रीमंत असो कीं गरीब असो, विद्वान् असो कीं अविद्वान् असो, मोठा अधिकारी असो कीं अगदीं सामान्यप्रतीचा मनुष्य असो. त्याची योग्यता असल्या आगंतुक गोष्टींनीं मुळींच कमी होत नाही.

२१ अभिमानाचे कांहीं अयोग्य प्रकार.

(सुबोधपत्रिका २०-१२-१९९१)

गतांकीं दोन प्रकारच्या अभिमानाचा थोडासा विचार केला; आज त्यांच्या आणखी कांहीं प्रकारांचे दिग्दर्शन करूं. हे बहुतेक प्रकार पुष्कळ अंशी दोषरूप आहेत असे पुढील विरूपणावरून ध्यानांत येईल. पहिल्यानें वर्णांच्या उच्चत्वा-विषयींच्या अभिमानाचे विवेचन करूं. हा आभिमान बहुतेक प्राचीन व अर्वाचीन सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांच्या ठायीं कमी जास्त प्रमाणानें आढळतो. प्राचीन यहुदी, ग्रीक, रोमन, आर्य व चिनी लोकांचा इतर लोकांविषयीं तिटकारा व द्वेषबुद्धि, आणि अर्वाचीन काळचे इंग्रज, फ्रेंच, जर्मन वगैरे युरोपस्थ लोकांची इतर सर्व लोकांस रावटी, हलक्या प्रतीचे व क्षुद्र मानण्याची प्रवृत्ति ही जो लक्षांत आणील त्यास असें म्हणावें लागेल कीं, परस्परांमध्ये दुजाभाव उत्पन्न करणारी ही निंद्यवृत्ति मनुष्याचा जणू काय एक प्रतिस्वभावच बनून राहिली आहे. तिचे निर्मूलन अत्यंत विद्याचार संपन्न लोकांतूनही अद्यापि झालेले नाही. देह, बुद्धि आणि वृत्ति यांच्या संबंधानें मनुष्यामनुष्यामध्ये व राष्ट्रांमध्ये आढळणारे भिन्नत्व केवळ यदृच्छायोगें करून प्राप्त झालेल्या परिस्थितीच्या विसह-शत्वास्तव उद्भवले असल्या कारणानें तत्संबंधानें हर्ष किंवा विषाद मानणें कोणा-सही उचित नव्हे. मग तीं एकाद्या व्यक्तींत किंवा जनसमूहांत चांगल्या प्रकारची असल्यास तेवढ्यानेच त्यांस इतरांची अवहेलना करण्याचा किंवा परकीयांस क्लेश-प्रद होईल असा गर्व वाहण्याचा अधिकार कोटून आला ? पुनः कोणताही मनुष्य किंवा जनसंघ सर्वगुणमंडित किंवा सर्व दोषविवर्जित असा असण्याचा संभव सद्यःस्थितींत मुळीच नाही. तेव्हां कांहीं विवक्षित प्रकारचा चांगुलपणा एकाद्या-च्या अंगी असल्यानें तेवढ्यावरच त्यानें शेफारून जाणें अत्यंत अश्लाध्य होय; आणि ज्याच्या अंगी हा चांगुलपणा नसेल त्याची तेवढ्याच एका कारणावरून हेलना किंवा तिरस्कार करून त्याचा द्वेष संपादण्यासारखा मूर्खपणा तर दुसरा कोणताही नाही. ह्या अनिष्ट वृत्तीचा परिणाम आमच्या इकडे तर फारच शोचनीय झाला आहे. आमच्यातील जातिप्राचुर्यानें व तन्मूलक वैमनस्यमत्सरादि

ऐक्यविघातक असद्वृत्तींनी परस्परांचीं मनं कलुषित होऊन समाजाची जी सहस्रशः शकलें होऊन गेली आहेत, त्याचें प्रधान कारण हा वर्णाच्या उच्चत्वाचा पोकळ अभिमान होय. अमुक एका जातींत किंवा कुळांत निर्माण झाल्याचा तेवढा अभिमान बाळगण्यापलीकडे ज्याच्या हातून फारसें कांहीं नांव घेण्यासारखें होत नाही तयाचा तो अभिमान केवळ अप्रयोजक समजावा; तेणेंकरून त्याची मान्यता वाढण्याचें एकीकडे राहून त्याच्या जातीच्या किंवा कुळाच्या कीर्तीच्या उज्वलतेच्या प्रमाणानें त्याची यथार्थदृष्ट्या जनांकडून अवमाननाच व्हावयाची. वडिलांची कीर्ती सांगणाराची रामदास स्वामींनीं मूर्खांत गणना केली ती रास्तच आहे.

असो; आतां आपण दुसऱ्या एका अभिमानप्रकाराविषयीं बोलूं. हा रीतीरिवाजांच्या निर्दोषत्वाविषयीं होय. प्रत्येक जनसमूहाला वाटत असतें कीं, ज्या चालीरीती आपल्यामध्ये अस्मार्तकाळापासून प्रचलित आहेत त्या निर्दोष असून हितप्रद असल्याच पाहिजेत, एरवीं त्या इतका काळ टिकल्या ना. ही समजूत सर्वथा सत्य नव्हे. विवक्षित चालीरीती आपल्या आंगवळणीं पडल्यामुळें त्यांचें अनिष्टत्व आपल्या लक्षांत एकदम येत नाही. उदाहरणार्थ कोणत्याही व्यसनाची गोष्ट घ्या. तें ज्याच्या अंगां जडतें, त्यास त्याचें अपकारित्व भासत नाही. म्हणून तें कमी घातक समजतां उपयोगी नाही. अशाच गोष्ट हरएक चालीची व सर्वईची आहे. तेव्हां तिच्या परिणामांचा विचार करावयाचा तो केवळ तत्वदृष्टीनें, निरभिमानबुद्धीनें व निःपक्षपातानें केला पाहिजे. असा विचार करून जो निर्णय ठरेल त्याचें ग्रहण स्वस्थित्यनुरूप करणें हिताचें होय. केवळ पुराणप्रीतिस्तव किंवा दुरभिमानास्तव सत्य सिद्धांतांचा अव्हेर करून स्वहिताच्या मार्गाचें अवलंबन न करणें ह्मणजे मूर्खत्वाची परमावधि होय. आमच्यांतील कित्येक लोकांचा असा समज आहे कीं, यवनादि परस्थांपासून आह्मांस घेण्यासारख्या चालीरीती कांहींच नाहीत; उलटें त्यांनाच आमच्याकडून एतत्संबंधानें पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे. तेव्हां त्यांचें कोणत्याही बाबतींत अनुकरण करणें उचित नव्हे. हा समज सर्वज्ञतेची व पूर्णत्वाची घमंटी बाळगण्यासारखा अप्रयोजक व हास्यस्पद होय. वस्तुतः पाहतां निरनिराळ्या लोकसमूदायांतील निरनिराळ्या चालीरीती ह्या समजशास्त्राचे तेवढे प्रयोग होत. त्यांच्या परिणामाचें यथासांग

परीक्षण करून त्यांच्या इष्टानिष्ठत्वाचा निर्णय करणें हें समाजशास्त्रप्रणेत्यांचें काम आहे. सामान्यजनांनीं आपणास वाटेल तसा त्यांवर आभिप्राय देऊन वाकूकलह माजविण्यांत मुळींच शहाणपणा नाहीं. दुसरें असें कीं, कोणत्याही विवक्षित जनसमूहानें इतर लोकांची केवळ रीतीरीवाजाच्या भिन्नत्वास्तव निंदा किंवा द्वेष करणें अत्यंत गर्हणीय होय. आपणास जसे इतरांचे कित्येक रीतीरीवाज दोषरूप वाटतात, तसेच इतरांलाही आपल्या कित्येक रीतीरीवाजांचा तिढकारा वाटत असेल. तेव्हां एवढ्यावरूनच एकमेकांचा द्वेष किंवा तिरस्कार करण्यांत काय हांशील ?

ह्या अभिमानाचा आणखी एक प्रकार आहे. तो धर्मविचार, तत्वविचार व शास्त्रीय शोध या संबंधाचा होय. प्राचीनकाळीं जेव्हां निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये दळणवळण होण्याचीं साधनें आतांच्या इतकीं सुबलक व सुगम नव्हतीं. तेव्हां बहुतेक जनसमूहाची स्थिति कूपमंडूकवत् असल्या कारणानें आपला धर्म व आपलें ज्ञान याविषयीं गर्व वाहणें साहजिकच होतें. आतां हींही गोष्ट खरी कीं, हा अशाप्रकारचा अभिमान बालगण्याचा हक्क पुष्कळ काळापर्यंत फारच थोड्या राष्ट्रांना होता. आर्य, मिसरी, ग्रीक वगैरे प्राचीन राष्ट्रांमध्येच प्रथमतः सुधारणा ज्ञाल्याच्या योगानें निरनिराळे धर्मविचार व तत्वाविचार यांचा उद्भव व विकास याच राष्ट्रांत पहिल्यानें झाला; आणि तेथूनच ते इतर राष्ट्रांस प्राप्त झाले. परंतु अलीकडे युरोपीय राष्ट्रांत मोठ-मोठे शोधक व बुद्धिवान् पुरुष निपजून त्यांना प्राप्त झालेल्या ज्ञानसंग्रहांचें संशोधन करून त्यांत पुष्कळ नवी भर घातली आहे. त्याचप्रमाणें नवीन शोध करून पुष्कळ उपयुक्त शास्त्रें व कला बहुतेक पूर्णत्वास आणल्या आहेत. ह्या गोष्टी नीट लक्षांत आणल्या असतां प्राचीन राष्ट्रांचे जे कोणी वंशज आज हयात असतील; त्यांनीं आपल्या पूर्वजांच्या अभिमानानें अंध होऊन आधुनिक राष्ट्रांतील महापुरुषांच्या कर्तृत्वाचा योग्य विचार व मनन न करणें निव्वळ वेडेपणा आहे असें स्पष्ट दिसून येईल. त्याचप्रमाणें जे कोणी आधुनिक विद्येचा अभिमान बालगणारे लोक प्राचीन तत्वविचारी जनांची अवमानना करण्यास प्रवृत्त होतील ते वस्तुस्थितीचें व इतिहासाचें आपलें अज्ञान प्रकट करून कृतघ्नत्व दोषास पात्र होतात म्हणून समाजावयाचें. असो; आतां ह्या प्रकरणी आणखी एक अशी

गोष्ट सांगावयाची की, पुष्कळ भोळ्या लोकांचा असा समज आहे की आपल्या लोकांत प्रचलित असलेल्या धर्मविचारांचा व तत्वविचारांचा उगम जगच्चालक परमेश्वरापासून झाला असल्यामुळे ते सत्यच असले पाहिजेत. ह्या सत्यज्ञानाचे चारस कायते आम्ही. बाकी सारे जनसमूह व राष्ट्र एतद्विषयी अज्ञानपंकांत निमग्न आहेत. त्यांचा उद्धार करणे हे आपले कर्तव्य आहे. आज निरनिराळ्या धर्मप्रचारकांचा जो चोहोकडे उद्योग चालू आहे त्याचे बीज ह्या मिथ्या अभिमानांतच आहे. परंतु अलिकडे म्येक्स्मुलरप्रभृति शोधक व निःपक्षपाती विद्वानांनी निरनिराळ्या धर्मांचे व तत्वविचारांचे ऐतिहासिकदृष्ट्या परिशीलन व तुलना करून आपल्या परिश्रमाचे फल जगापुढे मांडले आहे. त्यावरून पाहतां ईश्वरप्रणीतत्वाचा प्रमादराहित्याचा किंवा पूर्णत्वाचा अभिमान वाहण्याचा अधिकार कोणत्याही धर्मांचे किंवा तत्वज्ञानाचे अनुसरण करणारास विलकूल नाही. प्रत्येकास इतरांपासून शिकण्याजोगे पुष्कळ आहे. सध्यां पृथ्वीवरील सर्व लोकांचे विचार समजण्याची पाश्चात्यांच्या संघटनेने सोय झाली असतां केवळ उंबराच्या फळांतल्या किटकांप्रमाणे आपले तेवढेच चांगले म्हणून स्वस्थ राहिल तो वेडापीर समजावयाचा.

शेवटीं अभिमानाच्या आणखी एका प्रकाराचा उल्लेख करून हा लांबलेला लेख पुरा करितां. हा प्रकार राष्ट्रांत चिररूढ असलेल्या दानधर्माच्या, शिक्षणाच्या वगैरे मनुष्यसुखवर्धक संस्थांच्या अभिमानाचा होय. जसे धर्म, ज्ञान चालीरींती वगैरे गोष्टींच्या संबधाने निरनिराळ्या जनसमूहांत वैचित्र्य असते, तद्वत्च ह्याही संबधाने ते असणे साहाजिक आहे. परंतु त्याजवद्दल कोणी अभिमान बाळगून दुसऱ्यांची अवहेलना करणे चांगले नव्हे. शिवाय आपल्या सर्वच संस्था निर्दोष व सर्वप्रकारे हितकारी आहेत असा अभिमान चांगला शोध केल्यावांचून बाळगणे अनिष्टमूलक आहे. कारण अशा दुरभिमानामुळे त्यांत योग्य सुधारणा न होऊन त्यांपासून व्हावे तसे हित होत नाही. ह्याकरितां सर्वप्रकारचा ताठा व अभिमान सोडून परकीयांकडून जितके म्हणून नवीन शिकण्यासारखे असेल तितके शिकण्यास सदा तत्पर असावे. तेव्हां ह्या एकंदर उहापोहाचा सारांश म्हणून इतकाच की ह्या पृथ्वीतलावरील निरनिराळ्या प्रदेशांत, निरनिराळ्या लोकांनी, निरनिराळ्या काळीं नाना शोध करून जे सत्यसिद्धांत ठरविले आहेत व यापुढे ठरवितील

त्यांचें ग्रहण करून तदनुसार वर्तन करण्यांतच मनुष्य जातीचें हित आहे. केवळ दुरभिमानग्रस्त होऊन त्यांचा अवेर केल्यास आपल्या घरास आपण होऊन आग लाविल्याचें अपयश माथीं येईल. हें प्रत्येकानें चांगलें ध्यानांत वागविलें पाहिजे. आज अनेक कारणसंघाच्या योगानें मनुष्य जातीचे जरी शतशः खंड झाले आहेत, आणि ते आणखी पुष्कळ काळ तसेच रहावयाचे तरी त्यांचें सत्य ज्ञानाच्या संबधानें दृढ ऐक्य होणें शक्य आहे; आणि कित्येक बाबतींत त्यांचा मतभेद असला तरी तो चिरकाल टिकणारा नव्हे. परंतु ही संसिद्धि मनुष्याचा दुरभिमान सर्वस्वी विगलित झाल्यावांचून प्राप्त व्हावयाची नाही.

२२ राष्ट्रीय सभेची संस्था चिरस्थायी करण्याबद्दल विनांते.

(सुबोध पत्रिका २७-१२-१८९१)

जिच्या योगानें ह्या देशांतील रहिवाशांच्या कधीं स्वप्नींही न आलेल्या निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या धर्मांच्या व निरनिराळ्या जातींच्या लोकांच्या अश्रुतपूर्व समागम प्रतिवर्षीं घडून येत आहे; जिच्या योगानें पुरातन काळापासून परस्परांत चालत आलेले साधार व निराधार द्वेषमत्सर विसरून एकमेकांस समदुःखत्वमूलक बंधुप्रेमानें दृढालिंगन करण्याचा योग हिंदुस्थानवासी जनांस वर्षांतून निदान एकदां तरी येत आहे; जिच्या योगानें बारीकसारीक मतभेद एकीकडे ठेवून सर्वांस साधारण अशा गोष्टींची देशहितैक दृष्टीनें वाटाघाट करण्यास हवी असणारी जूट भारतवर्षीयांच्याठायीं उत्तरोत्तर वाढत चालली आहे; जिच्या नित्य वर्धमान होणाऱ्या विविधसामर्थ्ययुक्त जनाश्रयमूलक बलामुळें इकडील सरकारी अंमलदारांच्या मनांत दहशत उत्पन्न होऊन विलायतेंतील राज्यसूत्रधारि जनांच्या ठायींचें हिंदुस्थानांतील राज्य कारभाराविषयींचें औदासिन्य व बेफिकिरी हळू हळू नाहींशी होण्याचा दृढ संभव आहे; जिच्या प्रतिवार्षिक भव्य परिषदेच्या अवलोकनानें सामान्य जनांच्या हृदयांतही देशाभिमान, बंधुप्रेम इत्यादि बहुतेक अननुभूतपूर्व सदृष्टींचा उद्भव होऊन

देशकार्यास स्वसामर्थ्यानुसार हातभार लावण्याची स्फूर्ति त्यांस होत आहे, आणि तिच्या वार्षिक कामाच्या योगानें राज्यकार्यविषयक विद्येची निदान मूळाक्षरें तरी शिकण्याची संधी पाश्चिमात्य शिक्षणानें लायक झालेल्या जनांस येत आहे, अशा अत्यंत उपयुक्त संस्थेची इतिश्री उदयीक नागपुरास भरणाऱ्या सातव्या वर्षाच्या बैठकींत बहुमतानें करण्याचें ठरविल्यास सर्व देशाचें अत्यंत मोठें नुकसान केल्याचा दोष मारी येणार आहे. ह्या दोषास तेथें जमलेले आर्यभूमीचे कैवारी महाजन सहसा पात्र होणार नाहींत अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे. ह्या गोष्टीचा तेथें शेवटीं काय निकाल होतो तें ऐकण्याची हिंदुस्थानांतील प्रत्येक विचारी मनुष्यास आज परम उत्कंठा लागून राहिली आहे. मि. ह्यूम साहेबांच्या सूचनेप्रमाणें पुढें दोन किंवा तीन वर्षे सभा भरविण्याचें तहकूब केल्यास तिच्या-विषयीं कांहीं लोकांच्या मनांत थोडाबहुत वागत असलेल्या उत्साहावर विरजण पडून तिचें पुनरुच्चारण बहुतेक असंभवीच दिसतें. शिवाय, तिची येथें समूळ इतिश्री करून इंग्लंडांतच काय करावयाची ती खटपट करावी, असें मि. ह्यूम साहेबांचें जें मत त्यांच्या पत्रांवरून उघात होत आहे, त्या मतास कदाचित् कित्येक पुढारी मंडळी ह्यामध्ये लोटणाऱ्या कालावधींत भाळून तदनुसार व्यवस्था घडण्याचाही संभव आहे. ह्यासाठीं आमच्या पुढारी मंडळीनें दूरवर दृष्टि पोचवून काय करणें तें केल्यास एकंदर देशाचा बचाव केल्याचें श्रेय त्यांस प्राप्त होईल.

कित्येकांचें असें म्हणणें आहे कीं, राष्ट्रीय सभेची स्थापना होऊन तिच्या संबंधाची चळवळ उत्तरोत्तर वाढत गेल्याच्या योगानें सरकारच्या मनांत आम्हां-विषयीं विशेष किल्मिष उत्पन्न होऊन स्वातंत्र्य, शिक्षण व धनोत्पादन यांस प्रतिकूल असे नियम व व्यवस्था तें हकू हकू अमलांत आणीत आहे. तेव्हां अशी संस्था अस्तित्वांत राखून सरकारच्या संशयास व अप्रतिहत सामार्थ्यमूलक, जरबेच्या, जुलमाच्या व पीडाकारक व्यवस्थेस पात्र होऊन विशेष दुःखांत पडण्यांत काय शहाणपणा ? ह्या प्रकरणीं राष्ट्रीयसभेच्या कैवाऱ्यांनीं आयर्लंडां-तील लोकांची सध्यांची स्थिति ध्यानांत आणावी. हें ह्या लोकांचें म्हणणें सर्वस्वी खोटें नसलें तरी असल्या भेवडाविषयानें गर्भगलित होऊन जाण्यांत मर्दपणा नाहीं, व शहाणपणाही नाहीं. राष्ट्रीयसभेचे हेतु आजपर्यंत ज्यांच्या लक्षांत नीटपणें आले आहेत त्यांस तिच्या राजद्रोहित्वाबद्दल किंवा एकदेशीयत्वाबद्दल कधींही संशय यावयाचा नाहीं. आतां ज्या सरकारी अंमलदारांची इच्छा संबं-

धानें थोडीबहुत वक्रदृष्टि आहे, त्यांस एक तर तिचें खरें स्वरूप कळत नाहीं, किंवा तिच्या वार्षिक गाऱ्हाण्यांतल्या निरनिराळ्या बाबींची दाद लागल्यास त्या त्यांस मारक होण्याचा संभव आहे. परंतु जे सरकारी कामदार किंवा राज्य चालविणारे तिजविषयींचें यथार्थ ज्ञान मिळवून निःपक्षपातपणें व निरपेक्ष बुद्धीनें विचार करतील त्यांस तिचें भय न वाटतां उलट ते तिला प्रोत्साहन देऊन साहाय्यच करतील, अशी तिची वास्तविक योग्यता आहे. असें असतां ती अशा कोणत्याना कोणत्या मिशानें कांहीं काळपर्यंत किंवा मुळींच बंद केल्यास मात्र तिच्याविषयीं सरकारच्या मनांत हटकून संशय उत्पन्न होईल; आणि यापुढील आमच्या अशाच प्रकारच्या चळवळींविषयीं तें विशेष सावध राहून त्या हाणून पाडण्याचे उपाय योजण्यास प्रवृत्त होईल. दुसरें असें कीं, ही संस्था चिरायु न होतां आजच आटपली तर आमच्या आरंभशूरत्वाची, नामर्दपणाची, कर्तृत्व-शून्यत्वाची वगैरे चांगली प्रचीति येऊन आमच्या संबंधानें त्यांची अनादराची व क्षुद्रत्वाची बुद्धि आधींच आहे ती आणखी वाढेल यांत संशय नाहीं. मग आमच्या हालांस काय तोटा ! ही अशी आमची फटफजिती करण्याची बुद्धि आमच्या पुढारी लोकांच्या मनांत न येवो अशी आमची अनन्यभावे इच्छा आहे. ती सिद्धीस जाणें नागपुरास जमलेल्या महाजनांच्या दीर्घदर्शित्वावर, मतस्वातंत्र्या-वर व देशहितैकनिष्ठेवर अवलंबून आहे.

आतां राष्ट्रीयसभा कांहीं काळ. किंवा अर्जी बंद ठेवण्याची कल्पना मि. ह्यूम साहेबांस किंवा दुसऱ्या कित्येकांस सुचण्याचें मुख्य कारण पैशाची टंचाई हें आहे. इंग्लंडांत मि. डिग्बी प्रभृति ज्या मंडळीची आमच्या तर्फें खटपट चालली आहे, तिच्या खर्चास दरवर्षास लागणारी सरासरी पन्नास हजार रुपयांची रक्कम उभी करण्यास किती प्रयास पडतात; आणि निरनिराळ्या ठिकाणच्या लोकांस आपल्या प्रांतांत सभा भरविण्यासाठीं लागणारा खर्च लोकां-कडून मिळविण्यास किती आटाट करावा लागतो याचा अनुभव ज्यांस आजपर्यंत प्रत्यक्ष आला आहे, त्यांना ही संस्था कायम राखणें मोठें भगीरथप्रयत्नाचें काम असून तें नेहमी साधेलच असें वाटत नाहीं. ही अडचण पुष्कळ अंशी खरी आहे. देशहितासाठीं केवळ निरपेक्षबुद्धीनें तनमनधनेंकरून झटावें असा उपदेश करणें फार सोपें आहे, पण ज्याच्यावर असें करण्याची

अत्यक्ष पाळी येते त्याच्या हातून “ बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले ” ह्या साधुवचनाप्रमाणे वर्तन होण्यास पुष्कळ वेळां अंतर पडते. त्यांतूनही ज्या बाबतींत आधीच अनेक करांच्या रूपाने रिती होत चाललेल्या थैलीचे कसे ढील करण्याची वेळ येते, तेव्हां तर लोकांच्या स्वदेशाभिमानाची व औदार्याची बारीच नारख होते. अशी शोचनीय स्थिती आमच्यांतील बऱ्याच समजूतदार लोकांची आजला आहे. मग सामान्यजनांची काय कथा ? पुनः ज्यांना ह्या अत्यंत हितप्रद संस्थेचे महत्त्व व योग्यता आज चांगली कळत आहे ते बहुतेक उत्पन्नभक्षी किंवा आपलपोटे आहेत; आणि ज्या कित्येकांना ह्या संस्थेस द्रव्यद्वारा हवी तशी मदत करण्याचे सर्वप्रकारे अनुकूल आहे, त्यांस तिचे एक तर महत्त्व कळत नाही किंवा तिच्याविषयी त्यांच्या मनांत मतलबी अथवा द्वेषी लोकांनीं भलतेच निराधार ग्रह भरवून दिले आहेत. अशी स्थिती नसती, तर प्रतिवर्षी आमच्यांतल्या श्रीमंत लोकांकडून ऐषआरामादिकांमध्ये जो अतोनात द्रव्य नाश होत आहे त्यांतला थोडासा तरी अंश या संस्थेच्या खर्चास लागून देशाचे निरंतरचे हित झाले असते. परंतु हे व्हावे कसे ? ह्या लोकांना कांहीं उपजत ज्ञान नाही. ते त्यांस शिक्षणाच्या प्रसाराने हळूहळू होत जाईल, हे तर आहेच. पण तूर्त ज्यांना हे ज्ञान आहे, त्यांनीं ज्यांना ते नाही त्यांस हरउपायाने करून देण्याचे प्रयत्न आमच्या इकडे चालू करणे अवश्य आहे, ते कित्तीसे चालू आहेत बरे ? ज्यांच्या अंगीं विद्येच्या व इतर गोष्टींच्या योगाने चांगली योग्यता आलेली असून, ज्यांचे वजन इतर लोकांवर बसलेले असते अशा लोकांनीं ह्या संस्थेच्या संबधाने लोकांचे यथार्थ व अनुकूल मत करून देण्यासाठीं व्याख्यानद्वारा वगैरे कित्तीसे प्रयत्न आमच्या इकडे गेल्या सात वर्षांत चालू झाले आहेत बरे ? उदाहरणार्थ, आमच्या इलाख्यांतील कित्तीसे फेरोजशाहा, वाच्छा, खरे किंवा टिळक, ठिकठिकाणीं जाऊन लोकसमाज जमवून व्याख्यान देत असतात, किंवा मोठमोठ्या लोकांस भेटून त्यांची समजूत घालीत असतात बरे ? असे कांहींतरी प्रयत्न करून फलप्राप्ति होते किंवा नाही हे नीट पाहिल्यावांचून ह्या पैशाच्या बाबतींत सर्व देशाच्या माध्यावर असे धडधडीत अपयशाचे खापर फोडणे कांहीं रास्त नव्हे. गतगोष्टीस इलाज नाही; आतां यापुढे तरी पुढारी मंडळीनें आपले कर्तव्य बजाव्यास मुळीच कसूर करितां कामा नवे. पुढील सगळे वर्षे सर्व देशभर चळवळ

करून व्याख्याने व लेख यांच्याद्वारे होईल तेवढे लोकमत सुधारले असतां या संस्थेस पुष्कळ लोक अनुकूल होऊन आपल्या पदरास सार्वजनिक हितासाठीं बोडाबहुत खार लावून घेण्यास तयार होतील. ह्या पैशाच्या अडचणीला आणखी एक उपाय असा आहे की, निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांकडे नेहमीं पैसे मागत राहण्यापेक्षां प्रत्येकानें आपल्या ऐपतीप्रमाणें काय द्यावयाचें तें एकदांच द्यावें अशी तजवीज करून निरनिराळ्या इलाख्यांत मिळून पंचवीस तीस लाख रुपये एकदांच जमा करावे; ह्या जमा झालेल्या पैशांची चांगली सुरक्षित व्यवस्था करून त्यांच्या व्याजावर येथील वार्षिक सभेचा व इंग्लंडांतील मंडळीचा खर्च चालविण्याची तजवीज झाली पाहिजे; आणि पार्लमेंटाच्या सप्तवार्षिक निवडणुकीनंतर इंग्लंडांत ही सभा इकडील निवडक निवडक लोकांची एक वेळ भरवावयाची तिचा खर्चसुद्धां या व्याजांतून भागवावा. वीस पंचवीस कोट प्रजेत एकदांपुरते पंचवीस तीस लाख रुपये जमा होण्याची पंचाईत पडेल असें आम्हाला वाटत नाही. आमच्या मुंबईतील गुजर वगैरे संपन्न लोक लग्नकार्यांत, देवळें बांधण्यांत, वगैरे लाखों रुपये उधळतांना ज्यानें पाहिले आहेत, त्याला ही रकम योग्य प्रयत्न केल्यास जमा होणार नाही असें मुळींच वाटणार नाही. असा कायमचा फंड केल्यावर मग सर्वास सोईचें होईल असें एखादें मध्यवर्ती स्थळ निवडून तेथें एक मोठीशी सोईची इमारत बांधावी. म्हणजे पुष्कळ अनावश्यक खर्च वांचून सभेस चिरस्थायीपणा येईल. पण हे सगळे पुढले विचार नागपूरच्या सभेनंतरचे आहेत. तेव्हां तूर्त येथेंच थांबूं. पुढें काय काय सुधारणा तींत आणखी केल्या म्हणजे तिला शाश्वती येऊन तिचा उपयोग वाढण्यासारखा आहे याचा विचार, प्रयोजन उरल्यास पुढल्या अंकांत करूं.

२३ राष्ट्रीयसभा चिरस्थायी झाली.

(सुबोधपत्रिका ३-१-१८९२)

प्रसिद्ध वावू सुरेन्द्रनाथ वानर्जी यांनीं पहिल्या दिवशीं अध्यक्षीय भाषण झाल्यावर राष्ट्रीयसभा दरवर्षाप्रमाणें भरित जावी किंवा नव्या पार्लमेंटाच्या निवडणुकीनंतर लंडनास ती भरणेपर्यंत येथें भरण्याची तहकूब ठेवावी, या विषयीचा

विचार करण्याकरितां कमिटी नेमण्याची सूचना करून ती कायम राखण्याचा निश्चय नेमलेल्या कमिटीकडून होवो, अशी आपली उमेद अत्यंत प्रोत्साहनकारक व आवेशयुक्त भाषणानें दर्शविली. ह्या त्यांच्या सुचनेवरहुकूम नेमलेल्या कमिटीनें तिसऱ्या बैठकीस म्हणजे बुधवार ता. ३० रोजीं सभा प्रतिवर्षीं नियमानें भरवीत जाणें इष्ट आहे, असा आपला निकाल सभेपुढें मांडला व तो बहुमतें मंजूर झाला. हें आनंदाचें वर्तमान ऐकून कोणाही देशकल्याणचिंतकास आनंद झाल्या-विना रहाणार नाही. मि. ह्यूमसाहेबांच्या प्रसिद्ध झालेल्या पत्रावरून आमच्या कित्थेक प्रमुख मंडळीचें मन बदलून त्यांच्या म्हणण्यांस ते रुकार देतील असें वाटलें होतें. परंतु त्यांना सुविचार सुचून व स्वमत निर्भिडपणें देण्याचें धैर्य होऊन, सर्व देशावरची महापत्ति टळली. कारण एकतर राष्ट्रीयसभा बंद पडल्यानें लोकांचे राज्यव्यवस्था-विषयक विचार शिथिल होऊन त्यांचें उद्धाटन करण्याचा मार्ग बहुतेक खुंटल्या असता. शिवाय तिच्या योगानें संभवणारी सामाजिकपरिषद बंद पडून सामाजिक सुधारणेस बराच प्रत्यवाय आला असता. त्याचमाणें पुढेंमाणें व्यवस्थित स्वरूप घावणारी धर्मपरिषदही भरण्याचा मार्ग फारसा न उरून धर्मसंबंधीं विषयांस राष्ट्रीयस्वरूप येण्याची शक्यता नष्ट झाली असती. अशीच गत औद्योगिक परि-षदेचीही झाली असती. सध्यां ह्या उपयुक्त संस्थेस जें थोडेसें निरनिराळ्या प्रांतांचा स्वरूप आलें आहे, तें कायम राहून कालांतरानें तीस राष्ट्रीय महत्व येण्याचा जोर रंग आहे, त्याची आशा राष्ट्रीयसभा बंद झाल्यानें समूळ खुंटली असती. ह्याप्रमाणें राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व औद्योगिक सुधारणा अगदीं अल्पगतीनें कां होईना, परंतु जी चालू आहे ती मुख्यत्वेकरून ह्या महासंस्थेच्या आश्रयानें होण. तेव्हां तिची तहकुवी किंवा बंदी म्हणजे ह्या सर्वप्रकारच्या सुधारणेच्या कामांची बंदी समजावयाची. या थरावर गोष्ट गेली नाही हें सर्व देशाचें मोठें भाग्य सम-जावयाचें; आणि ज्यांनीं एतदर्थ प्रयत्न केला आहे, त्यांचे सर्व देशावर महत्त्व उपकार झाले आहेत. आतां इतउपर ह्या संस्थेचें चिरस्थायित्व निश्चित करण्याच्या उद्योगास प्रत्येक देशहितेच्छूनें कायावाचामनेंकरून लागलें पाहिजे. राव-बाहादूर आनंदाचाल्नीं आपल्या अत्यंत उत्तेजनकारक भाषणांत सांगितल्या-प्रमाणें आह्मी राजकीय व इतर उपयुक्त विषयासंबंधानें लोकमत जागृत करून घ्याला योग्य दिशा लावण्याचा प्रयत्न अनेक उपायांनीं जारी चालविल्या

पाहिजे. आजपर्यंत असा फारसा प्रयत्न राष्ट्रीयसभेच्या प्रवर्तकांकडून न झाल्यामुळे, लोकांकडून तीस म्हणण्यासारखे साहाय्य मिळाले नाही. या पुढे लोकांच्या ठायींची उदासीनता व अज्ञान ही नाहीशी करण्याचे उपाय सर्वत्र सुरू झाले पाहिजेत. ज्यांना लिहिता येईल त्यांनी लेखाच्या द्वारे, ज्यांना चांगले बोलता येईल त्यांनी भाषणांच्या द्वारे, ज्यांच्यापाशी पैशाचे वगैरे बल आहे त्यांनी त्याचा देशहितकदृष्टीने विनियोग करून लोकांच्याठायीं राष्ट्रीयसभे-विषयीची प्रीति व ती चिरस्थायी करण्यासाठी खटपट करण्याची बुद्धि व उत्साह उत्पन्न करण्यास मनापासून झटले पाहिजे. खासगी द्वेषमत्सर एकीकडे ठेविले पाहिजेत. केवळ आत्मलाभाकडे दृष्टी देऊन हातून होण्यासारखे देशहित करण्यास चुकू नये. सर्व राष्ट्रांच्या हितांतच आपले व आपल्या संततीचे हीत आहे, हे चांगले ध्यानांत वागवावे. केवळ आपल्या पुरते पाहण्याच्या निष्ठे स्वभावामुळेच आह्या भारतवर्षांयांस ही दीन दशा प्राप्त झाली आहे. पाश्चात्यांच्या आधुनिक उत्कर्षाचे बीज जुटीने उद्योग करण्याच्या सर्वसाधारण वृत्तीत आहे. ही जूट सार्वजनिक हितबुद्धीवांचून दृढ होऊन फलद्रूप होत नसते. हे महासत्य आमच्या लोकांच्या हृत्पटीकेवर चांगले ठसल्यावाचून संघाने उद्योग करण्याची बुद्धि आम्हांत स्फुरणार नाही. आणि ज्या प्रभूच्या कक्षांत आम्ही आलों आहों, त्यांजकडून आमचे कोणत्याही वावर्तीत हीत करून घेणे असेल तर ते संघाने मागितल्यावांचून प्राप्त होणार नाही. राष्ट्रीयसभेला एवढे महत्त्व येण्याला कारण हेच आहे. परंतु तिच्या नांवाप्रमाणे तिला स्वरूप यावयाला तिला हिंदुस्थानांतील सर्व नाहींतरी बहुतेक जातीच्या, वर्णाच्या व धर्माच्या लोकांची अनुकूलता पाहिजे. हा महासंघ जुळविण्यास तिच्या परिपालकांनी व हितचिंतकांनी अहर्निश झटले पाहिजे. राष्ट्रीयसभेची वेळ आली म्हणजे ज्या प्रांतांत ती भरावयाची त्या प्रांतांत फक्त पैसा गोळा करण्यापुरती खटपट चालवून उपयोगी नाही. तर तिच्या संबंधाची हरएक प्रकारची चळवळ चोहोंकडे वर्षभर चालू राहिली पाहिजे. तरच तिला कायमपणा येणार आहे. सारांश काय की, आमच्या मानेवरील परकियांचे जूं हलकें करण्याची जर कोणाला इच्छा असेल, जे लाखो गरीब लोक अज्ञान करून आज पटापट प्राण सोडताहेत त्यांची संख्या जर कमी करावयाची असेल,

जर आमच्यावरच्या करांचा बोजा हलका होऊन उद्योगधंद्यास बरकत यावी असें असेल, जर राजकीय, औद्योगिक वगैरे राष्ट्रहिताच्या प्रश्नांचा विचार सर्व देशभर जागृत ठेवून त्यांजजिषयीं आमच्या राज्यकर्त्यांची यथार्थ बुद्धि करून देणें असेल, जर पूर्वी कधीं स्वप्नांतही न आलेलीं ह्या महाखंडप्राय देशांतील निरनिराळ्या लोकांची एकी व सलोखा वाढविण्याचा असेल, जर सर्व राष्ट्रांची अज्ञानमूलक महानिद्रेतून उठावणी करून त्याला स्वस्थितीचें सत्य स्वरूप निश्चितपणें दाखवून तिच्या परिहारार्थ झटण्यासाठीं उत्तेजन द्यावयाचें असेल, तर ह्या संस्थेसाठीं बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जींनीं आपल्या भाषणांत म्हटल्याप्रमाणें प्राण देण्यासही तयार व्हावें हें सर्व देशहितैषी जनांनीं ध्यानांत वागवावें, आणि आम्हीं नामर्द, आरंभशूर, आपलपोटे, परस्पर कलहप्रिय, भित्रे, स्वदेशाभिमान-शून्य नाहीं असें आपल्या आचरणानें सर्व जगास दाखवावें. ह्या राष्ट्रीयसभेच्या योगानें आम्हीं सर्व सुधारलेल्या जगाच्या नजरेपुढें विशेषेकरून आलों आहों. तेव्हां तिच्या बऱ्यावाईट स्थितीवर किंवा शास्वतीअशास्वतीवर आमचें सर्व-प्रकारचें कल्याणच अवलंबून राहिलें आहे. इतकेंच नव्हे तर, आमची बरीवाईट कीर्तिही तिजवर अवलंबून आहे. ही आमच्या पारखेची एक कसोटी आहे, हें प्रत्येकानें ध्यानांत वागवावें.

२४ अफूचा व्यापार बंद कां करावयाचा ?

(सुबोधपत्रिका १८९१)

ह्या प्रश्नाचें उत्तर उघडच आहे कीं, अफूच्या कैफामुळें मनुष्याच्या देहास व मनसास पराकोष्टेची क्षीणता येऊन त्याचें जीवित कष्टमय होतें. म्हणून लोककल्याण चिंतणाऱ्या सरकारानें ह्या अशा मादक पदार्थांचा व्यापार आपल्या आश्रयाखालीं होऊं देणें बिलकुल रास्त नव्हे. हें उत्तर कितपत यथार्थ आहे त्याचा थोडासा विचार करूं.

ह्यावर पहिली शंका अशी आहे कीं, अफूच्या अल्पमात्र सेवनानेंही मनुष्याच्या देहावर व मनावर दुष्परिणाम घडतात कीं काय ? अनुभव तर असा आहे कीं,

तिचे माफक सेवन केल्याने म्हणण्यासारखे हानिकार परिणाम होत नाहीत; तर तंबाखूचे किंवा मद्याचे माफक सेवन करणाऱ्यांच्या स्थितीहून अफूचा कैफ करणाऱ्यांची स्थिति फारशी वाईट नसते. आतां कोणत्याही व्यसनाचा अतिरेक झाल्याने जसे घोर परिणार उद्भवतात, तसे ते अफूच्या अतिरिक्त सेवनाने उद्भवतात, यांत कांहीं नवल नाही. तेव्हां प्रश्न असा आहे की, ज्या चीनी लोकांस अफू विकायाची नाही असा ब्रिटिश पार्लेमेन्टाचा बहुमत निर्धार झाला आहे, ते सगळेच किंवा बहुतेक लोक अफूचे अपरिमित सेवन करणारे आहेत की काय ? त्या लोकांविषयी ज्यांस माहिती आहे, ते तर असे सांगतात की, त्या लोकांस अफूचे व्यसन आमच्या इकडच्या तंबाखूच्या व्यसनाप्रमाणे किंवा युरोपियन लोकांतल्या मद्यपानाप्रमाणे बहुतेक सार्वत्रिक आहे, तरी व्यसनाच्या अतिरेकामुळे बेहोश होऊन लोळत पडणारे असे क्वचित् कोठे आढळतात. बाकीचे सारे लोक आपापल्या उद्योगधंद्यांत अगदीं चूर झालेले असतात. त्यांच्याइतका सतत न थकतां काम करण्याचा जोम इतर फारच थोड्या राष्ट्रांतल्या लोकांत आढळतो. हे जर खरे असेल, तर मग अफूच्या कैफामुळे चिनी लोक उत्तरोत्तर नीचस्थितिप्रत जात चालले आहेत असे म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ! दुसरे असे की, अफूचे ज्याला व्यसन असते त्यापासून इतरांना कोणत्याही प्रकारची तोशीस भोचण्याचा बिलकुल संभव नसतो. तो फार तर आपल्याच गुंगीमध्ये निश्चल पडून राहिल. तेच मद्यपी लोकांचे पहा. ते छक्के झाले म्हणजे त्यांच्या मनावरचा दाब नाहीसा होऊन पाहिजे ती अनन्वित व घोर कर्मे करण्यास ते प्रवृत्त होतात. भांडणे, मारामाऱ्या, खून वगैरे गुन्हे त्यांच्या हातून नेहमी होतात. येणेकरून ते समाजातील शांति व सौख्य यांस अंतराय आणणारे होतात. असा कांहींएक प्रकार अफूबाजांकडून होत नाही. तेव्हां जर कोणते व्यसन त्यांच्या अनिष्टत्वास्तव लोकांतून काढून टाकण्याचे लोकनियंत्यांस मनावर घ्यावेसे वाटत असेल, तर ते मद्याचे होय. ह्या व्यसनाने आज काल युरोपांतल्या बहुतेक देशांत व त्यांच्या अनुकरणाने व संघट्टणाने आमच्या देशांत अगदीं कहर करून सोडला आहे. ह्या व्यसनांचा प्रचार जितका संकुचित होईल तितका अत्यंत इष्ट आहे. इतर देशांतल्याप्रमाणे ब्रिटिशनामध्येही ह्या व्यसनाच्या पायी आजला अनर्थ होत आहे. तर ब्रिटिश लोकांनी आपले स्वतःचे घरच आधी

चांगले सुधारून मग इतर लोकांच्या स्थितीचा विचार केल्यास विशेष सोईचें व शहाणपणाचें होईल असें आह्मांस वाटतें. असें कांहीं तरी त्यांनीं करण्याचें आरंभिल्यास आह्मां हिंदुस्थानवासी जनांचेही थोडेसें हित होण्याचा संभव आहे. कारण उघडच आहे कीं, कोणत्याही प्रकारच्या मद्याची उत्पत्ति आणि व्यापार हीं बंद करण्याचा कायदा झाल्यानें आमच्या इकडे तिकडील मद्य येण्याचें बंद होईल; आणि हा कायदा आमच्या इकडेही सहज लागू करितां येईल. पण ब्रिटिश सरकारच्या मनांत ही गोष्ट कधीं तरी येईल किंवा नाही, याचा वानवा आहे. वास्तविक पाहतां लोकांस कैफबाजीपासून निवृत्त करणें हें लोकनियंत्यांचें कर्तव्य आहे, असें तत्व एकवेळ मान्य केल्यास मग तें सर्वत्र सारखें निःपक्षपातपणें लागू करणें उचित होय. त्यांतूनही जो कैफ विशेष हानिकर आहे असें दिसून येईल, त्याचा प्रतिकार पहिल्यानें होणें रास्त आहे; आणि अनुभव असा आहे कीं, अफूपेक्षां मद्य विशेष हानिकर आहे. तेव्हां ब्रिटिशसरकारनें पहिल्यानें मद्याचा व्यापार बंद करणें योग्य दिसतें. परंतु असें करूं गेल्यास ब्रिटिशांतील बहुतेक सगळी प्रजा अगदीं बिथरून जाऊन असा स्वातंत्र्याचा अपहार करूं पाहणाऱ्या पार्लमेंटसभेस तत्काळ उडवून देईल ! हें तिकडील धूर्त राजकारणी पुरुषांस पूर्णपणें ठाऊक आहे. हा जोम व ही स्वातंत्र्यप्रीति आपल्या लोकांच्या ठायीं अजून उत्पन्न झालेली नाही. आणि क्वचित कोठें तिचा प्रादुर्भाव झाला असला तरी तिचा ह्या परतंत्र स्थितीमध्ये काय उपयोग ?

पण येथें मुळाशींच चूक आहे. प्रजाजनांची व्यसनापासून निवृत्ति करणें हें एक सरकारचें कर्तव्य आहे असें मानणेंच मुळीं भ्रंतीचें आहे. अशाप्रकारें लोकांच्या आहारविहाराचें नियमन करावयाचें काम सरकारच्या हातीं असल्यानें जनहित होणें बहुतेक अशक्य आहे, असें आजपर्यंतच्या अनुभवावरून म्हणण्यास हरकत नाही. लोकनियंत्यांना ज्या कोणत्या कैफाच्या पदार्थाचा उपयोग लोकांनीं केल्यानें त्यांचें अहित होण्याचा संभव आहे असें खास वाटत असेल, त्यावर फार तर कर वगैरे बसवून त्याच्या उत्पत्तीस किंवा व्यापारास अडथळा येईल असें केल्यास चालेल. दुसरा उपाय म्हटला म्हणजे विवक्षित व्यसनापासून वास्तविक नुकसान काय आहे त्याचें ज्ञान लोकांत प्रसृत करण्याचे उपाय योजावे म्हणजे झालें. आपल्या अमलांतल्या लोकांच्या संबधानें चिनसारख्या परमुलखांतल्या

लोकांस व्यसनमुक्त करण्याचें ज्या उदारधी पुरुषांस वाटत असेल, त्यांनी त्या लोकांस उपदेश करण्याकरितां लोक पाठवावे. जसा ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरितां ते आज लक्षावधी रुपये खर्च करित आहेत, तसेंच हें चिनी लोकांतलें व्यसन नाहीसें करण्याकरितां कांहींतरी केल्यास उपयोग होण्यासारखा आहे. नुसती हिंदुस्थानांतून जाणारी अफू बंद केल्यानें इष्टकार्य होण्यासारखें नाही. आमच्याकडून त्यांना अफू मिळाली नाही तर ती दुसरीकडून मिळवितील. सारांश काय कीं, 'आयजीच्या जिवावर वायजी उदार' ह्या म्हणींतल्याप्रमाणें जो हा आमच्या ब्रिटिशपार्लमेन्टानें प्रकार केला आहे, तो त्याला मुळींच शोभत नाही.

२५ आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु कां होतात ?

(सुबोधपत्रिका ३१-१-१८९२)

गेल्या पंधरा वीस वर्षांत आमच्या इकडे अनेक गुणांस्तव प्रसिद्धीस आलेल्या सुशिक्षित लोकांपैकीं बरेच जण अकार्णी मृत्यु पावलेले पाहून वरील प्रश्न सहजी मनांत येतो. डॉ. भाऊदाजी, डॉ. सखाराम अर्जुन, रा. रा. कुंठे, रा. सा. मंडलिक, पंडित अयोध्यानाथजी वगैरे मंडळींचा अर्ध्यावयांतच अवतार संपला ! रा. गोखले, मि. खिस्तोदासपाळ, रा. देशमुख, रा. श्रीपत बाबाजी, रा. वेद्य, रा. किल्लोस्कर, वगैरे मंडळी तर चाळीशीच्या आंतच आटपली ! अशीं सुशिक्षित व देशास अनेक प्रकारांनीं उपयोगीं पडण्यासारखीं माणसें अल्पायु झाल्याने देशाचें फारच नुकसान होतें. तेव्हां ह्या अत्यंत अनिष्ट अल्पायुपणाचीं कारणें कोणतीं, तीं नीट पाहून त्यांचा साधेल तेवढा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न चालविला पाहिजे. भवितव्यता, भोक्तृत्व, ग्रहदशा इत्यादि अदृष्ट, काल्पनिक व सर्वथा असिद्ध गोष्टींवर सर्व अपयश न लादतां, वास्तविक कारणें कोणतीं त्यांची शाहानिशा समंजस मनुष्यांकडून झाली पाहिजे. आमच्या देशांतील हवापाणी, खाणेंपिणें, आचारविचार, चालीरीती, उद्योगधंदे वगैरे गोष्टींचा आमच्या लोकांच्या देहावर कसा काय परिणाम होतो याचा सूक्ष्म विचार अभिन्न पुरुषांकडून झाला पाहिजे. हें काम अर्थात् जीवनेंद्रियादिशास्त्रांचें परिशीलन ज्यांनीं दीर्घकाल-

पर्यंत केले आहे, त्यांच्याकडून झाले पाहिजे. असा सावध विचार कोणातरी योग्य मनुष्याच्या हातून होईपर्यंत आम्हांस जीं कांहीं कारणें उघड उघड दिसत आहेत त्यांचें संक्षेपानें दिग्दर्शन करितों.

पहिलें कारण अर्थात हवापाण्याची प्रतिकूलता हें होय. ग्रेटब्रिटनांतील मृत्युसंख्येची इकडील संख्येशीं तुलना करून असा साधारण नियम काढला आहे कीं, ब्रिटनांतल्या लोकांचा साधारण आयुर्दाय इकडच्या लोकांपेक्षां सरासरी सोळा वर्षांनीं जास्त आहे ! हा एवढा भेद असण्याचीं कारणें अनेक आहेत. परंतु त्या सर्वांमध्ये हवापाण्याचीं प्रतिकूलता हें मुख्य समजण्यास हरकत नाही. आपल्या ह्या देशाचा बराच भाग उष्ण कटिबंधांत असल्यामुळे हवेचें मान फार उष्ण असून, ताप, पटकी वगैरे घातुक रोगांचा अंमल चोंहोंकडे जारी असतो. तेव्हां ज्यांची प्रकृति अनेक कारणांनीं क्षीण झालेली असते त्यांचा ह्या रोगांपुढे निभाव लागत नाही. जे लोक विद्याव्यासंगांत अगदीं गहन जाऊन आपल्या शरीराच्या आरोग्याची फारशी परवा करीत नाहीत, त्यांस कोणतीही विकृति सहजीं जडून तिचा प्रतिकार करण्याची कुवत नसते. दुसरें असें कीं, मानसिक-श्रमाच्या सातत्यास ही हवा फारच प्रतिकूल आहे. इंग्लंडांतले, जर्मनींतले वगैरे विद्याव्यासंगी लोक रोज पंधरा पंधरा सोळा सोळा तास एकसारखे न थकतां मानसिक श्रम करूं शकतात; हे त्यांचे श्रम प्रकृति बेआराम न होतां वर्षांची वर्षं चालू राहतात ह्या त्यांच्या व्यासंगाच्या गोष्टी इकडील कित्येक विद्याभिलाषी पुरुष ऐकून स्वतःही तसेंच करण्यास प्रवृत्त होतात. परंतु इकडील हवा, थोडीशी मेहनत करतांच थकवा आणणारी असल्यामुळे, हा त्यांचा व्यासंग लवकरच आटपून देहास निरंतरची क्षीणता येते. अंगांत थोडाबहुत जोम असेपर्यंत फारसें कांहीं वाटत नाही खरें, परंतु परिणामीं शरीर नानाविकृतीचें माहेरघर होतें. येथें कोणी अशी शंका घेतील कीं, पूर्वीं ह्या देशांत जे मोठमोठे विद्वान लोक होऊन गेले व सध्यांही कित्येक आहेत, त्यांना ही हवेची प्रतिकूलता कां नाही नडली ? ह्या शंकेचें एकतर समाधान असें आहे कीं, पूर्वींची विद्या शिकण्याची पद्धत अगदीं निराळी होती. विद्या शिकून होईपर्यंत कडकडीत ब्रह्मचर्य आचरिलें जात असून शिष्यांचें बहुतेक काळ गुरुगृहींच वास्तव्य होत असे. तेणेंकरून शिष्याच्या आचरणावर गुरुची पैरवी व जरब रहात असे. तसा कांहीं-

एक प्रकार अलीकडे इकडे चालू झालेल्या शिक्षणपद्धतीत उरलेला नाही. इंग्लंडांतून वगैरे बोर्डिंग स्कुलांच्या बऱ्याच व्यवस्था मात्र अजून आमच्या ह्या जुन्या पद्धतीसारख्या चालू आहेत. आमच्या इकडच्या शिक्षणार्थी लहान वय बहुतेक संसारी मनुष्याच्या सहवासाने जात असल्यामुळे, संसारांतील बहुतेक बऱ्यावाईट गोष्टींचा दृढ परिचय त्यांस होतो; पुष्कळ असंगी तर बालविवाहाच्या अनिष्ट चालीमुळे त्यांस संसारसुखाचा अनुभवही अकालीच घडू लागतो ! अशा स्थितीमध्ये विद्याध्ययनास लागणाऱ्या जोमाचा दुरुपयोग होऊन वित्त किंवा कीर्ति यांच्या अपरिमित अभिलाषास्तव जीवाकडे न पाहतां ज्ञानसंपादनाचा हव्यास धरल्याने आयुष्याची मर्यादा निःसंशय आकुंचित होते. वरील शंकेचे दुसरे समाधान असे आहे कीं, पूर्वीच्या शास्त्री पंडितांचे विद्याध्ययन एकदां लहान वयांत काय होत असे ते. पुढे त्यांस नवे ग्रंथाबलोकन करण्याचे फारसे प्रयोजन उरत नसे. अधिक विषयांची उपस्थिति राखण्यासाठीं काय थोडासा स्वाध्याय लागत असे तेवढाच काय तो मानसिक श्रम. परंतु आधुनिक विद्याध्ययनाची गोष्ट तशी नाही. विद्यापीठांतल्या सगळ्या परीक्षा दिल्या तरी विद्यामंदिराच्या एकदोन पायऱ्याच चढल्यासारखे होते. मुख्य इमारतीतील नुसत्या एकाद्या खोलीत प्रवेश होईपर्यंत कितीतरी स्वाध्याय करावा लागतो; म्हणजे अर्थात् हल्ली ज्ञानाची इयत्ता इतकी वाढली आहे कीं, कोणी तिच्या एका शाखेचे सात्र अध्ययन करूं म्हणेल तर त्याला सगळा जन्म पुरणार नाही. विद्याव्यासंगी लोकांस हा ज्ञानाचा अमर्यादपणा भासून ते कृपणाप्रमाणे आपल्या फुरसतीचा विनियोग ज्ञानसंपादनाकडे करितात. ह्या त्यांच्या स्तुत्य अधाशीपणाचा परिणाम मात्र, त्यांस, त्यांच्या संबंधी जनांस व एकंदर समाजास अनिष्टकारक होतो. निसर्ग निर्घृण आहे. तो सुजन, दुर्जन, उद्योगी, निरुद्योगी इत्यादि भेदाभेद जाणत नाही. तो आपले नियम अगदीं निःपक्षपाताने अमलांत आणितो. ज्यास त्या नियमांचे ज्ञान असते त्यांच्या हातून त्यांचा भंग मनोनिग्रह अंगी असल्यास सहसा होत नाही. परंतु जे इतर व्यवसायांत निरंतर चूर झाल्यामुळे किंवा शिक्षणक्रमाच्या व्यंगत्वामुळे निसर्गाच्या ह्या अत्यंत महत्वाच्या ज्ञानास अंतरतात, त्यांस त्या नियमांच्या भंगाबद्दल शासन होतेंच होतें. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, युरोपांतील लोकांचे मोठमोठे उद्योग व व्यासंग पाहून त्यांचे अनुकरण करितांना आपणास ह्या हवेत ते कितपत झेंपण्या-

सारखे आहे, याचा नीट विचार करण्याचे सामर्थ्य जर आमच्या सुशिक्षित जनांस यथार्थ ज्ञानाच्या योगाने प्राप्त होईल, तर असले अनर्थ टळून त्यांच्या हातून थोडेबहुत स्वहित व देशहित होण्याचा संभव आहे. येथपर्यंत फक्त हवापाण्याच्या संबंधाचा विचार झाला. यापुढे आणखी कांहीं कारणांचे विवेचन करण्याचा आमचा मानस आहे. ते यथावकाश करूं.

२६ सध्यांची शिक्षणपद्धति आयुष्य खुंटविणारी आहे.

—:०:—

(सुबोधपत्रिका ७-२-१८९२)

गतांकी सुशिक्षित लोक अल्पायु होण्याचे एक कारण हवा पाणी होय म्हणून सांगितले. आज आणखी एका कारणाचा विचार करूं. अगदी मुळाक्षरे शिकण्यापासून तों एम्. ए., एम्. डी वगैरे अगदी शेवटल्या परीक्षा देईपर्यंत जो शिक्षणक्रम हल्ली प्रचारांत आहे, त्याची घटना इतकी कांहीं चमत्कारिक व दुर्घट होऊन बसली आहे की, तिला इतरत्र जोड मिळणे शक्य नाही. त्यांतूनही विशेष चमत्काराची गोष्ट ही की, त्याचे दुरवगाहत्व उत्तरोत्तर नवे फेरबदल करून वाढवितच आहेत. अशा स्थितींत आरोग्य व दीर्घायुष्य यांची परवा न करितां किंवा अज्ञानास्तव त्यांना ती न वाटतां, जे लोक द्रव्यादि प्राप्तीच्या उत्कट आशेने ह्या शिक्षणक्रमरूप महानदाचे अवगाहन करण्यास उद्युक्त होतात, त्यांच्या गात्रांस श्रमातिशयामुळे निरंतरची क्षीणता प्राप्त होऊन संपादित ज्ञानाचा किंवा वित्ताचा उपभोग घेण्यास फार करून ते वांचत नाहीत; आणि वांचलेच्छेतर शरीरास अनेक व्याधी जडल्यामुळे त्यांचे जीवित अत्यंत कष्टमय होते. मग त्यांचा स्वजनांस किंवा स्वदेशास कसचा उपयोग होणार ! आतां हा शिक्षणक्रम कोणकोणत्या बाबतींत सदोष आहे त्याचे थोडक्यांत विवेचन करूं.

प्रथमतः मूल अगदी लहान असतां त्याला रुक्ष विषय जो फाड्यांचा तो शिकविण्याची चाल जी आमच्या इकडे चिररूढ झाली आहे ती अत्यंत हानिकारक आहे. मुलाला फाडे पाठ करण्यामध्ये कांहीं एक मौज तर

चाटत नाहीच, परंतु जो शिक्षक त्यांस ते शिकवितो त्यास ते अगदीं राक्षसा-
 क्रमाणें लेखितात; आणि त्याच्या तावडींतून सुटण्यास ते नेहमीं मनापासून इच्छि-
 तांत. शिवाय, ज्यांत कांहीं एक करमणूक तर नाही, पण उलटा मार मात्र
 खरपूस मिळण्याचा धाक एकसारखा मनांत वागत असतो, त्यांत तासाचे तास
 एकसारखे जुलमास्तव गुंतून राहाणें प्राप्त झाल्यामुळे कोंवळ्या मुलांची शरीर
 प्रकृति क्षीण होत जाते, यांत कांहीं नवल नाही. कारण ज्या वयांत त्यांच्या
 एकंदर अवयवांची व हाडांची वाढ अतिशय जोरानें भराभर होत जावयाची,
 अशा काळीं अशा भयंकर बंदीखान्यांत त्यांस दिवस काढावे लागल्यामुळे त्यांचा
 स्वाभाविक उत्साहीपणा, तरतरी व चलाखपणा नष्ट होऊन शरीराचा विकास
 च्हावा तसा होत नाही. तीं जरत्कारू, खुरटीं व सदा रोगी अशीं होतात;
 आणि कित्येक तर आपल्या मातापितरांस दुःख समुद्रांत लोटून लवकरच गचा-
 वतात. इंग्लंड वगैरे देशांत हें फाळ्यांचे बंड मुळींच नसून लहान मुलांस ज्यांत
 मौज वाटेल अशा प्रकारचे कवितादि विषय शिकविण्याचा परिपाठ आहे.
 अलीकडे तिकडे बालोद्यानासारख्या नव्या नव्या शिकविण्याचा एकाहून एक
 चांगल्या पद्धति निघाल्यामुळे लहान मुलांस विद्याध्ययन ह्यणजे एक मजेचा
 खेळच होऊन गेला आहे. शिवाय तिकडच्या देशांत आणखी एक अत्यंत स्पृह-
 गीय अशी सोय आहे कीं, अगदीं लहान मुलांस त्यांच्या परमप्रिय मातांकडूनच
 प्राथमिक शिक्षण प्राप्त होतें. तेणेंकरून त्यांची योग्यप्रकारें जोपासना होऊन
 आणखी बुद्धिविकासही झपाझप होतो, आणि विद्याव्यासंगाची खरी प्रीति
 त्यांच्याठायीं लहानपणींच अंकुरित होते. ही सोय आमच्या इकडे मुळींच
 नसल्यामुळे आमच्या अत्यल्पवयीं मुलांस शिक्षणासाठीं दुसऱ्यांच्या स्वाधीन
 करावीं लागतात; आणि मग वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें त्यांचे जन्मानें मातेरें होतें;
 व विद्येविषयीं अत्यंत अप्रीति त्यांच्याठायीं उद्भवते. पुढें जो कित्येकांकडून
 विद्याभ्यास होतो तो वडिलांची, त्यांच्यावर जरब असते म्हणून, किंवा पुढें पुढें
 त्यांस विद्येचा उपयोग थोडाबहुत कळूं लागतो म्हणून. ह्याप्रमाणें एक दोन वर्षे
 फाडे शिकून तरबेज झाल्यावर मग अलीकडे ठरलेल्या मराठी इयत्ता मुलांना
 शिकव्या लागतात. त्यांतही कित्येक भूगोलासारखे विषय त्यांना कांहीं एक अर्थ
 न समजतां पाठ करावे लागतात; आणि शिक्षकानें ठरलेल्या मुदतींत अमुक

विषय शिकविलेच पाहिजेत, नाहीतर त्याला रजा मिळान्याची, असा नियम असल्यामुळे तो शिक्षक मुलांकडून मारून कुटून तेवढी तयारी करवितो. ह्याप्रमाणे मुलांच्या मार्गे रात्रंदिवस धडे शिकण्याची जरब असल्याकारणाने त्यांना अथेच्छ खेळण्यास वागडण्यास सांपडत नाही; आणि इतकेही करून कोणी अल्लडपणास्तव व स्वाभाविक उत्कृष्टखलपणास्तव धडे तयार न करतां खेळलेच तर त्याला पंतोजीकडून खरपूस शिक्षा व आईबापांकडून मार खावा लागतो. अशा स्थितीत त्यांच्या मनाची व शरीराची वाढ योग्यप्रकारे कशी व्हावी ? ह्याप्रमाणे तीन चार इयत्ता झाल्या न झाल्या तीं इंग्रजी शिकण्यास प्रारंभ होतो. येथून पुढे तर त्यांना फारच मेहनत करावी लागते. स्वभाषेचे ज्ञान अगदीं थोडेसुद्धां झाले नाही तोंच स्वभाषेहून अत्यंत विसदृश भाषा जी इंग्रजी ती शिकण्याचा सपाटा सुरू होतो. ही भाषा अर्थात स्वभाषेच्या द्वारे शिकवयाची. परंतु स्वभाषा म्हणण्यासारखी येत नसल्यामुळे परभाषेचे आकलन व्हावे तसे होत नाही. परंतु शिक्षकांस तर शाळाखात्याने ठरवून दिलेल्या इयत्ता पुऱ्या करावयाच्या असतात. आणि मुलांच्या वडीलांसही असे वाटत असते की, आपल्या मुलांनी नेमलेल्या मुदतीत इयत्ता संपवाव्या. म्हणून त्यांचा मुलांच्यामार्गे एकसारखा तगादा सुरू होतो. ज्या कित्येक आईबापांस ऐपत असते तीं तर मुलांस शिकवावयास घरीही एकाद दुसरा शिक्षक ठेवून देतात. मग काय विचारतां ? मुलाला मृदंगासारखा दोर्दीकडून मार. ह्याप्रमाणे शाळेत व घरी धडे पाठ करीत बसावयाचा जुलूम त्यांच्यावर एकसारखा होत राहिल्याने त्यांच्या शरीरास तर क्षीणता येतेच येते, पण ज्या मानसिक विकासाची इतकी कडेकोट तजवीज चालली असते, तो न होता मनासही क्षीणता प्राप्त होऊन मुलगा निर्वुद्ध व कुचकामी होतो.

अक्षा स्थितीतूनही जे इंग्रजी सात इयत्तांपर्यंत निभावतात त्यांच्यापुढे प्रवेश-परीक्षा आपली आ पसरून आहेच. प्रत्येक इंग्रजी इयत्तेतले निरनिराळे विषय कसेबसे शिकून शेवटल्या प्रवेश परीक्षेपर्यंत मजल पांचण्यास फारशी अडचण नसते. परंतु ह्या परीक्षारूप चरकांत मात्र मुलांची खरी पारख होते. हीत पसार होण्यासाठीं मुलांस फारच मेहनत करावी लागते. मागल्या इयत्तांतून ज्या कित्येक विषयांकडे दुर्लक्ष मुद्दाम किंवा उपाय नसल्यामुळे झालेले असते त्यांचा अभ्यास येथे करावा लागतो. एरवीं हा महादुर्ग उल्लंघण्याची शक्यता

नसते. ह्याप्रमाणें जीवापाड मेहनत करून जे ह्या परीक्षेत पसार होतात, त्यांपैकी ज्या कोणांत ऐपत असते ते पुढल्या विद्याभ्यासास लागतात. हा पुढला शिक्षण-क्रम हळू हळू बिकटच होत चालला आहे. उदाहरणार्थ बी. ए. ची पदवी मिळविण्यास कांहीं वर्षांपूर्वी दोनच परीक्षा द्याव्या लागत. ह्या दोन परिक्षांच्यो पुढें तीन केल्या; आणि यापुढें तर बी. ए. होण्यास चार वर्षे लागणार आहेत ! म्हणजे अर्थात जो मुलगा बुद्धिवान असेल त्यानें प्रवेश परिक्षा दिल्यावर चार वर्षे आणखी घोकंपट्टी केली पाहिजे, तेव्हां तो बी. ए. होणार ! यानंतर ज्याला वकिलीची सनद मिळवायाची असेल त्यानें बी. ए. झाल्यावर आणखी दोन परिक्षा दिल्या पाहिजेत. हा एवढा अट्टाट करण्याचा विचार जे साधारण बुद्धीचे विद्यार्थी मनांत आणतील, त्यांची तर पुरी फजिती. कारण प्रत्येक परिक्षा हटकून पसार होण्याचा संभव त्यांना कमी असल्यामुळे त्यांना वर्षांचीं वर्षे घोकंपट्टी करून बहुतेक आपल्या प्राणांचीही आहुति द्यावी लागणार आहे. मुलगा बुद्धिवान असून त्याचे शिक्षण सहाव्या वर्षी सुरू झालें अशी कल्पना केली असतां, व प्रत्येकवर्षी परीक्षेत खात्रीनें पसार होत जाईल असा जिम्मा घेतला असतां, एल्. एल्. बी होऊन वकिली चालविण्याचा अधिकार मिळवीपर्यंत तो पंचवीस वर्षांचा होणार ! एवढा सगळा काळ त्याचा रात्रंदिवस पुस्तके घोकण्यास जावयाचा; आणि शरीराचे आरोग्य राहण्यास अवश्य जो नानाप्रकारचा व्यायाम तो त्याच्याकडून बहुतकरून होत नाही; आणि तो करण्यास त्यास फारशी फुरसतही नसते. आतां जिवनेंद्रियशास्त्राचा असा एक सिद्धांत आहे कीं, मनुष्याच्या शरीराचा जो काय विकास व्हावयाचा तो पहिल्या पंचविशींत. हा विकास व्हावयाला शरीराचे पोषण व व्यायाम हीं योग्य प्रकारें झालीं पाहिजेत. तीं ह्या विद्याव्यासंगांत चूर झालेल्या मनुष्याची होत नाहींत; आणि म्हणून त्याच्या आंगांत पुढील आयुष्यक्रमास अवश्य लागणारा जोम व सहनशक्ति हीं सहसा असत नाहींत. अशी वास्तविक स्थिति असतां हा शिक्षण-क्रम विशेष कठीण व लांब करण्याविषयींच्या सूचना आणून त्या पसार करून घेण्याची जे खटपट करीत आहेत, ते आमच्या लोकांचे शत्रु समजले पाहिजेत.

आमच्या शिक्षणक्रमांतला आणखी एक असा दोष आहे कीं, कोणत्याही प्रकारचा अभियुक्त धंदा किंवा रोजगार चालविण्याचे ज्ञानसंपादन इंग्रजीच्या द्वारे

करावें लागत असल्यामुळे त्या भाषेचें ज्ञान मिळविणें आम्हांस अवश्य झालें आहे. ह्या भाषाज्ञानाच्या संपादनांतच आमची बहुतेक शक्ति व काळ यांचा क्षय होत आहे. अशी ज्ञानसंपादन मार्गाची दुर्घटता इतर कोणत्याही राष्ट्रास आज नाही. प्रत्येक उपयुक्त विषयाचें ज्ञान इंग्रजीच्या द्वारे मिळविणें प्राप्त झाल्यामुळे तें प्राप्त करून घेतांना मनास दुहेरी श्रम पडतात. एक भाषाज्ञानाचे व दुसरे विषय लक्षांत ठेवण्याचे. हें विषयज्ञान स्वभाषेच्या द्वारे होण्याची तजवीज होऊन, केवळ इंग्रजी भाषेचाच स्वतंत्र अभ्यास हवा तेवढा सुरू ठेवल्यास कालक्षेप विशेष न होतां मनालाही तितके श्रम पडणार नाहींत. पण हें व्हावें कसे ? चवथे इयत्तेपासून गणित, इतिहास, भूगोल वगैरे विषयांचें शिक्षण व परीक्षण इंग्रजीच्याच द्वारे झालें पाहिजे असा नियम आहे. फार तर काय, पण संस्कृत भाषेसारखी ज्या भाषेचें स्वभाषेशीं वरेंच साम्य आहे, त्या भाषेचा अभ्याससुद्धां इंग्रजीतूनच झाला पाहिजे. अनुभव असा आहे कीं, डॉ. भांडारकरांचीं पहिलीं दोन पुस्तकें मराठीच्या द्वारे शिकण्यास जितका वेळ लागतो, त्याच्या दुप्पट किंवा तिप्पट वेळ इंग्रजीच्या द्वारे ती शिकण्यास लागून पुनः त्या विषयाचें ज्ञान ठसावें तसें विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसत नाहीं. ह्याप्रमाणें बहुतेक विषयांच्या ज्ञान संपादनांत वाजवीपेक्षां फाजील श्रम मनाला झाल्यामुळे शिकणाराची प्रकृति विघडण्याचा संभव विशेष असतो. इंग्लंडांतील वगैरे विद्यार्थ्यांस सर्व विषयांचें ज्ञान स्वभाषेच्या द्वारे प्राप्त होत असल्यामुळे त्यांचा त्यांत अल्पवयांतच प्रवेश होऊन आणखी त्यांस ते विषय समजून घेण्यास दुहेरी श्रम पडत नाहींत. तेणेंकरून एकतर त्यांचा शिक्षणक्रम लवकरच संपतो; व तो चालू असतां त्यांस आमच्या इतके मानसिक श्रम व सतत उद्योग करण्याची जरूर पडत नसल्यामुळे, नाना प्रकारच्या व्यायामांस व खेळास हवा तितका वेळ सांपडतो. म्हणूनच ते जोमदार, पाणीदार, हुशार, चलाख, निरोगी, व दीर्घायु असतात; आणि आमचे सुशिक्षित लोक वर सांगितलेल्या कारणास्तव कमकुवत, निस्तेज, उदास, मंद, रोगी व अल्पायु असतात. तेव्हां ही स्थिति ज्यांना नकोशी वाटत असेल त्यांनीं हरप्रयत्न करून हा आमचा शिक्षणक्रम होईल तेवढा हलका करण्याची व देववेल तेवढ्या विषयांचें देशी भाषेत शिक्षण देण्याची तजवीज करण्याचा निर्धार केला पाहिजे.

२७ आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु होण्याचें आणखी एक कारण.

—:०:—

(सुबोधपत्रिका २१-२-१८९२)

आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु होण्याची मुख्य दोन कारणें मागे सांगितलीं. तीं आमच्या वाचकांस आठवत असतीलच, आज दुसऱ्या एका कारणाचा थोडासा विचार करण्याचें योजिलें आहे. प्राणिकोटींतील हरएक जाति व व्यक्ति पूर्वजप्राप्त व स्वानुभवसिद्ध निसर्गज्ञानाच्या साहाय्यानें, यदृच्छायोगें करून प्राप्त झालेल्या परिस्थितीमध्ये स्वसंरक्षण व प्राणयात्रा करण्यास अहर्निश प्रयत्नशील असतात. हा जीवित रक्षणाचा नियम मानवेतर प्राण्यांत बहुतेक अव्यक्त चालतो. मनुष्य प्राण्यास बुद्धिस्वातंत्र्य व बुद्धिवर्धन विशेष अनुकूल असून आणखी इतर मानसिक वृत्तींच्या अनुरोधानें त्याच्या आचरणास बरें वाईट चळण मिळण्याचा संभव जास्त असल्याकारणानें, ह्या नियमानुसार वर्तन त्याजकून होण्यास पुष्कळ अंतराय येतात. स्वसंरक्षण कोणास नको आहे ? परंतु तें योग्यप्रकारें होण्यास पुष्कळ प्रकारच्या निसर्गज्ञानाची आवश्यकता आहे. हें ज्ञान व्यक्तिमात्राचें किंवा जातिमात्राचें ज्या मानानें वृद्धि पावेल, त्यामानानें त्यांस आत्मरक्षण करितां येणार आहे. ह्या सृष्टींत जो चोहोंकडे एकसारखा जीवनार्थकलह चालला आहे, त्यांत ज्याला वरती डोकें काढून सांवरावयाचें असेल, त्यानें आपल्या जीवितास प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें अंतरायभूत होणाऱ्या एकंदर कारणांचें निदान अत्यंत सूक्ष्म बुद्धीनें करून त्यांचा प्रतिकार साधेल त्या उपायानें करण्यास अवश्य झटलें पाहिजे. मग तीं कारणें धर्मशास्त्र, लोकमत विरुद्ध असलेल्या चालीरीति इत्यादि जबरदस्त बंधनांत गुरफटलेलीं असलीं तरी त्यांचा उच्छेद करण्यास तिळप्रायही उगमगतां उपयोगीं नाहीं. ज्या ज्या अविचारमूलक व दूष्य वृत्तींच्या फाजील विकासांमुळे बुद्धीस व्यामोह होऊन मनुष्य दुर्बल होण्याचा संभव आहे, त्या त्या वृत्तींचें दमन स्वोन्नतिप्रियजनांनीं हर उपायानें केलें पाहिजे. हा एवढा उपोद्घात आमच्या पुढील प्रतिपादनास आवश्यक वाटला म्हणून केला. आतां मुख्य विषयाकडे वळूं.

आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु होण्याचे आणखी एक बसं कारण आहे कीं, त्यांस विद्याव्यासंगांत अगदीं चूर झाल्यामुळे स्वदेहाची पर्वा उरत नाही. त्यांस वाटते कीं, शरीराचे पोषण अन्नानें होतच आहे. तेव्हां त्याची आणखी काळजी ती कशास घ्यावयाला पाहिजे ? एखादा रोग झाल्यास वैद्यांचा काय तोटा आहे ? परंतु हा त्यांचा भ्रम आहे. आतां ज्यांस स्वतःच्या शरीराची पर्वा थोडी-बहुत वाटत असते, त्यांस स्वतांचे आरोग्य कसें राखावे तें कळत नाही. कारण, जीवनेंद्रियशास्त्र व आरोग्यशास्त्र यांचें ज्ञान प्रत्येक मनुष्यास अत्यावश्यक असून तीं शिकविण्याची तरतूद आमच्या शिक्षण पद्धतींत सुळीच केलेली नाही. ही परम शोचनीय गोष्ट होय. नाही म्हणायला जे कोणी वैद्यकीचा अभ्यास करितात, त्यांस ह्या विषयांचें ज्ञान थोडेबहुत होत असतें. त्याचप्रमाणें बी. ए. च्या परीक्षेंत जीवशास्त्र घेण्याची मोकळीक ठेविली आहे. पण तें पुष्कळांस अनेक प्रकारच्या गैरसोईमुळे घेतां येत नाही. वास्तविक पाहतां ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयाचें ज्ञान मुलांस होईल तितकें लवकर प्राप्त करून देण्याची व्यवस्था शिक्षणक्रमांत झाली पाहिजे. सर्व पृथ्वीवरचे देश, नद्या, पर्वत, भूशिरें इत्यादिकांच्या संध्या रात्रंदिवस दिल्यानें किंवा जगाच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांत घडलेल्या गोष्टींचे शक मुखोद्गत करविल्यानें जितका फायदा विद्यार्थ्यांस होण्यासारखा आहे, त्याहून शतगुणित फायदा आपल्या देहांतील निरनिराळ्या अवयवांची रचना, व्यवस्था व व्यापार यांचें ज्ञान मनुष्यास झाल्यानें होणार आहे. प्रसिद्ध तत्ववेत्ता हर्बर्टस्पेन्सर ह्यानें आपल्या शिक्षणावरील ग्रंथांत कोणतें ज्ञान अत्यावश्यक आहे, ह्या प्रश्नाचा विचार करतांना स्वशरीरज्ञानाची व आरोग्यविषयक ज्ञानाची प्रमुखत्वानें गणना केली आहे. याचें कारण उघडच आहे कीं, मनुष्य आपल्या आयुष्यक्रमांत जे शारीरिक किंवा मानसिक व्यापार करितो त्यांचा बरे-वाईटपणा देहाच्या स्थितीवर सर्वस्वी अवलंबून रहातो. तेव्हां अशा ह्या अत्यावश्यक शरीररूप साधनाची सुस्थिति राखण्यास जरूर शिकले पाहिजे. हें ज्ञान चांगलें होण्याचा मार्ग म्हटला म्हणजे जीवनेंद्रियशास्त्र व आरोग्यशास्त्र यांचें अध्ययन हा होय. हें अध्ययन प्रत्येक इसमाकडून होईल तितकें लवकर झालें पाहिजे. आमच्या शिक्षणक्रमांतील आवश्यक विषयांत या विषयांची गणना प्रधानत्वे करून झाली पाहिजे. जसें गणित विषयाचें ज्ञान प्रत्येक मनु-

व्यास अत्यावश्यक आहे असें वाटते, त्याचप्रमाणे किंबहुना त्याहूनही विशेष आवश्यक या विषयांचें ज्ञान वाटलें पाहिजे, व इकडे आमच्या पुढारी मंडळीचें जरूर लक्ष गेलें पाहिजे. असलेला शिक्षणक्रम विशेष लांब व कठीण करून सध्यांच्यापेक्षा अधिक योग्य सुशिक्षित लोक निपजविण्याची आपल्या बुद्धीच्या पोंचाप्रमाणे व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न ज्यांच्याकडून चालला आहे, त्यांना मनुष्याची खरी योग्यता व उपयुक्तता कशांत आहे, व त्याच्या ठायींच्या हरएक उपयुक्त शक्तींचा विकास होण्यास काय काय गोष्टींची विशेष प्रकारें तजवीज करणें अगत्याचें आहे, हें नीट समजतें तर त्यांच्याकडून असे प्रमाद न होतां शिक्षणक्रमांतील कित्येक ठळक ठळक व्यंगे नाहीशी होऊन अनावश्यक विषयांचा बोजा विद्यार्थ्यांच्या डोकीवर अधिकाधिक चढला नसता. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, शिक्षण आटपल्यावर किंवा तें चाललें असतांच ह्या वर निर्दिष्ट केलेल्या विषयांचें ज्ञान ज्याचें त्यानें करून घ्यावें. तें शिकविण्याची व्यवस्था शिक्षणक्रमांत कशांत केली पाहिजे ? हें म्हणणें अगदीं व्यर्थ आहे. शिक्षण आटोपेपर्यंतचाच काळ फार महत्वाचा आहे. ह्या काळांत जशी बरी वाईट शरीराची जोपासना होणार, त्याप्रमाणें मनुष्याचें पुढलें आयुष्य सुखांत किंवा विपत्तींत जाणार. तेव्हां ह्या काळांतच आरोग्याचें ज्ञान अत्यावश्यक आहे. पुढें तें प्राप्त झाल्यानें फारसा उपयोग होणार नाही. शिवाय तें चांगल्या प्रकारें शिकण्याची कित्येक साधने आहेत तीं प्रत्येक माणसास अनुकूल होण्यासारखी नसतात. आतां ह्या ज्ञानाचें महत्त्व प्रत्येक मनुष्यास वाटून त्याच्याकडून तत्संपादनार्थ खासगी रीतीनें प्रयत्न होण्याची अपेक्षा करणें म्हणजे निव्वळ वेडेपण आहे. हाच कोटिक्रम इतरही महत्वाच्या मानलेल्या विषयांस लागू करितां येण्यासारखा आहे. मग ते शिकविण्याची येवढी कडेकोट तरतूद शिक्षण क्रमांत करण्याची काय गरज ? आम्हांला तर असें वाटते कीं, हा जो आरोग्यशास्त्रादि अत्यंत आवश्यक विषयांविषयीं अनादर शिक्षणक्रमांत अगदीं उघड उघड झाला आहे, त्याचें बीज म्हणून इतकेंच कीं, त्या विषयाचें महत्त्व त्या क्रमांत फेरफार करण्याचें ज्यांच्या हातीं आहे त्यांस वाटत नाही. ह्या त्यांच्या अज्ञानास किंवा औदासिन्यास आमचे पुष्कळ होतकरू सुशिक्षित लोक आज

नाहक बळी पडत आहे. ही अनर्थकारकस्थिति अवश्य पालटली पाहिजे. ज्यांना समजतें आहे, त्यांनी ती नाहींशी करण्यास कायावाचामनें करून झटलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें आरोग्यसंबंधीं विषयांचें ज्ञान स्वतः मिळवून तें आपल्या इष्टमित्रांस व इतर लोकांस सुलभ करून देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हल्लीं कित्येक सुशिक्षित लोकांपुढें इंद्रियविज्ञानासारखा एकादा विषय काढला म्हणजे ते नाकें मुरडून त्याजकडे लक्ष पुरवीत नाहींत. ही त्यांच्या मनाची स्थिति त्यांस प्राप्त झालेल्या अपुऱ्या शिक्षणास अनुरूपच आहे, परंतु ती अत्यंत शोच्य होय. ह्या विषयांचें कामापुरतें ज्ञान मिळविण्यास फारसे प्रयास पडतात असें नाहीं. पाश्चात्य परिश्रमानें ह्या विषयांवर शेंकडो सोपे ग्रंथ झाले आहेत; व ते समाजण्याचीं साधनेंही त्यांनीं सुबलक काढलीं आहेत. त्यांचा आम्ही उपयोग करून घेतला पाहिजे, “ पुष्टे शरीरे वृषणापिपुष्टा ” हें जें एक वचन आहे, तें आमच्या विद्यार्थी वर्गानें मुखत्वेकरून ध्यानांत ठेवून स्वदेहाची होईल तितकी चांगली काळजी घेण्यास आळस करूं नये. शरीराची रचना, त्याचे व्यापार व त्याजवर निरनिराळ्या कारणांनीं घडणारे वरेवाईट परिणाम, यांचें यथार्थ व सोपपत्तिक ज्ञान थोडथोडें अगदीं बाळपणापासून मनुष्यास मिळण्याची सोय झाल्यानें त्याचे पुष्कळ गैरसमज व भोळेपणाचे विचार जाऊन निव्वळ वेडेपणाच्या व अनर्थमूलक अशा कित्येक चालीरीतींवरची त्याची प्रीति उडेल. आमच्या समाजांत बालविवाहासारख्या कित्येक चाली आज कैक काळापासून रूढ झालेल्या असल्यामुळे त्यांचें बंधन कित्येक चांगल्या शिकलेल्या लोकांसही तोडण्याचें सामर्थ्य नाहीं, ह्याचीं कारणें अनेक आहेत. त्यांमध्ये आरोग्यशास्त्र व जीवनेंद्रियशास्त्र यांचें निखालस अज्ञान हें एक प्रमुख होय. अमुक एका प्रकारच्या वर्तनापासून अमुक एक अनर्थ निश्चयें प्राप्त व्हावयाचा, या गोष्टीची प्रतीति झाल्यावांचून मनुष्य त्यापासून सहसा परावृत्त होत नाहीं. परप्रत्ययानें प्राप्त झालेलें ज्ञान मनुष्याच्या मनावर चांगलेसें ठसत नसल्यामुळे आज पुष्कळ गोष्टींच्या संबंधानें मनुष्यास ऐकीव माहिती असली तरी त्याच्या हातून तदनुसार कृति घडत नाहीं. उदाहरणार्थ, व्यायामाच्या आवश्यकतेची गोष्ट घ्या. पुष्कळ सुशिक्षित लोकांस तो व्यावासा वाटतो, पण लोकलजेस्तव तो पुष्कळ जन घेत नाहींत. अशीच गोष्ट व्यसनासक्ततेची आहे. व्यसनांचें अनर्थाविहकत्व कोणास भासत नाहीं ? परंतु तीं

५०४३

सोडण्याचा प्रयत्न किती जणांकडून होतो बरं ? कारण उघडच आहे की, ह्या गोष्टींचे सोपपत्तिक ज्ञान त्यांस स्वप्रयत्नाने प्राप्त झालेलं नसतं. तेव्हां हें ज्ञान प्राप्त करून देण्याची व्यवस्था लौकिक शिक्षण पद्धतींत अवश्य झाली पाहिजे. सारांश, सर्व विचारी लोकांनी ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत वागविली पाहिजे की, संसारांतील बहुतेक आचरणप्रकारांचा व नीतिनियमांचा संबंध मनुष्य शरीराशी अत्यंत निकट असल्या कारणाने त्याच्या रचनादिकाचे ज्ञान त्यास असणें अत्यावश्यक आहे. त्याजविषयी उदासीन राहून कधीही चालावयाचें नाही.

२८ अनीति आयुष्य क्षीण करणारी आहे.

(सुबोधपत्रिका १३-३-१८९२)

आमचे सुशिक्षित लोक अल्पायु कां होतात याची कांहीं कारणे मागे सांगितलीं. आज तसेंच एक कारण सांगतो. तें कारण आचरण चांगलें नसणें हें होय. एखाद्याच्या अंगी कितीही बुद्धिमत्ता असली, तरी त्याच मानाने त्याच्या ठायीं नीतिमत्तेचाही विकास झाला आहे असें कल्पणें भ्रंतिमूलक होय. मोठ-मोठे बुद्धिमान् पुरुष दुराचारी व दुःशील होऊन गेल्याचे दाखले या भूतलाच्या इतिहासांत चोहोंकडे आढळतात. याचें कारण उघडच आहे की, बुद्धि आणि वृत्ति हे मनाच्या व्यापारांचे दोन स्वतंत्र वर्ग आहेत. या उभय वर्गांचा परस्परां-वर पुष्कळ परिणाम घडतो खरा; परंतु एकाच्या उन्नतीबरोबर दुसऱ्याचीही उन्नति झालीच पाहिजे असा कांहीं नियम नाही. कारण बुद्धिविकासाची व सद्बुद्धि विकासाची साधनें व नियम निरनिराळे आहेत. आमच्या आधुनिक शिक्षण पद्धतींत बुद्धिविकासक साधनांचाच मुख्यत्वे करून विचार केलेला दिसतो. नीतिविषयक शिक्षण मुलांस घरीं दारों व शाळेंत काय यद्दृष्टेनें मिळेल तेवढेंच. तें चांगल्या प्रकारचें मिळण्याची सोय फार करून मुलींच नाही. आमची समाजस्थिति आजला अशी कांहीं चमत्कारिक व हीन आहे की, ती सुनीतिवर्धक मुलींच नाही. अशा स्थितींत अनीतीचे नानाप्रकार बाळपणापासून डोळ्यापुढे घडत असतां त्यांविषयी तिटकारा व अप्रेम मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न होण्याची आशा नको. बुद्धीच्या सहाय्यानें व अनेक ग्रंथांदिकांच्या अवलोकनाने

विवक्षित दुराचरण प्रकारांचे अनर्थावहत्व निदर्शनास आले असूनही त्यांत निर्लज्जपणे मग्न होऊन आपल्या जीविताचे सर्वस्वीं मातेरें करून घेतांना चांगल्या शिकलेल्या माणसांस जेव्हां आपण पाहतो, तेव्हां आपणांस सहजां असा अचंबा वाटतो कीं, एवढ्या ज्ञानी मनुष्याकडून असें अनन्वित कर्म घडतें तरी कसें ? परंतु सूक्ष्म विचार केला असतां यांत नवल मानण्यासारखें फारसें कांहीं नाहीं असें दिसून येईल. मनुष्यास बुद्धिमत्तेचें सुख-लाभास्तव जसें महत्त्व वाटतें, तसें नीतिमत्तेचें वाटत नाहीं; आणि ज्या कोणास तें वाटत असतें त्यास ती आपली सहजां प्राप्त होईल असा भ्रम असतो. पण ह्या भ्रमाचा निरास जितका लवकर होईल तितका इष्ट आहे; आणि आमची नीति-मत्ता जेणेंकरून वृद्धि पावेल तें हरउपायानें करणें अवश्य होय. आमच्या लोकां-तलें नीतीचें मान कमी असण्याचीं कारणे अनेक आहेत. त्यांपैकीं कांहींकांचे यथे दिग्दर्शन करितों. आमचे शिष्यासारखे कित्येक अत्यंत लज्जास्पद प्रकारांनीं भरलेले सण विशेषेंकरून लहान मुलांच्या हृदयांतील नित्यांकुराचा उच्छेद करणारे आहेत. आणखी असें कीं, आमच्या गरीबीमुळे किंवा बहुतेक सार्वत्रिक अज्ञानामुळे, पुष्कळ अप्रयोजक, निंद्य व हानिकारक समजुती व चाली अगदीं पुरातन कालापासून आम्हांमध्ये रूढ होऊन गेल्या आहेत. त्यांच्यापार्शीं आमची दुराचाराकडेच विशेष प्रवृत्ति होते. याशिवाय आणखी एक मुख्यत्वेकरून शिक-लेल्यांसच नडणारें कारण आहे. तें कोणतें म्हणाल तर, विभत्स व अश्लील प्रका-रांनीं भरलेल्या पुस्तकांचें वाचन हे होय. यथे विशेष खेदाची गोष्ट अशी सांगा-वयाची कीं, आमच्या शिक्षणपद्धतींत फेरबदल करण्याचें काम ज्यांच्याकडे असतें, त्यांच्याचकडून अशा वाचनास उत्तेजन मिळतें. हें कसें तें शाळांतून व विशेषतः कॉलेजांतून जीं भाषाविषयक पुस्तके वेळोवेळीं लावण्यांत येतात त्यांचीं नांवनिशी वाचली असतां कळून येईल. हीं पुस्तकें बहुतकरून नाटके किंवा कादंबऱ्या असतात. आतां हें सुप्रसिद्धच आहे कीं, या कादंबऱ्यांत किंवा नाटकांत विषयवासनादिक इंद्रियवृत्तीचें उत्तेजन करणाऱ्या गोष्टींचें प्राचुर्य हमेशा असतें. तेव्हां अशा ग्रंथांचें परिशीलन ज्या तरुण जनांकडून होतें, त्यांच्याठायीं ह्या वृत्तीचा उद्भव व विकास अकालींच झाल्यास नवल तें कोणतें ? शेक्सपियर, स्कॉट, आस्टिन इत्यादि इंग्रजी ग्रंथकार व कालीदास, भवभूति, वगैरे संस्कृत ग्रंथकार, यांचे ग्रंथ भाषाज्ञानासाठीं

वाचणें अगत्य पडतें, हें एक आमच्या शिक्षणारांचें दुर्दैवच समजलें पाहिजे. हे त्यांचे ग्रंथ दुसऱ्या बाबतींत कितीही उत्तम असले तरी त्यांच्यामुळे तरुण वाचकांच्या नीतिमत्तेवर तेणेंकरून जो ठसा उमटतो तो सहसा इष्ट नव्हे. याकरितां अशा ग्रंथांचें आमच्या शिक्षण क्रमांतून होईल तेवढें विवर्जन झालें पाहिजे. नुसती भाषा उत्तम प्रकारची शिक्षणाच्या नाहीं लागून आपल्या निति-मत्तेस धक्का लावून घेणें आम्हांस मुळींच उचित नाहीं. दुसरी एक गोष्ट येथें आणखी अशी सांगण्यासारखी आहे कीं, आमच्या आजपर्यंतच्या सुशिक्षित वर्गांत गरीब लोकांचीच संख्या पुष्कळ असल्या कारणानें त्यांचा विद्यासंपादनाचा मुख्य हेतु आपली सांसारिक स्थिति सुधारण्याचाच असतो. हा हेतु सिद्ध झाला म्हणजे त्यांस इतिकर्तव्यता फारशी उरली नाहीं असें कमीजास्त प्रमाणानें वाटतें. मग प्राप्त झालेल्या संपत्तीचा यथेच्छ उपभोग घेऊन पूर्ववयांत झालेल्या दगदगीचा वचपा काढण्यांत ते दंग होऊन जातात. याप्रमाणें इंद्रियतृप्तीचाच सदैव विचार मनांत वागल्यानें त्यांच्या मनास क्षीणता प्राप्त होऊन ग्राम्य सुखापलीकडे कांहींएक अभिष्ट गोष्ट उरली नाहीं असें त्यांस होऊन जातें. परंतु त्यांचें शरीर ह्या ऐपआरामांस पाहिजे तसें सुदृढ किंवा परिचित नसल्यामुळे तें हळू हळू क्षीण होऊन त्यांच्या सर्व सुखाशांचा अंग होऊन एकाद्या असाध्य रोगास ते बळी पडून जीवास मुक्तात. वास्तविक पाहतां सुशिक्षित लोकांनीं आहारविहरादि शारीरिक सुखांच्या पाठीस फारसें न लागतां जेणेंकरून उच्चप्रतीचीं जीं नानाविध मानसिक सुखें, त्यांचें संपादन करण्याचा हव्यास धरिला पाहिजे. विद्यानंद व स्वजनांच्या हितासाठीं आपल्या कष्टप्राप्त ज्ञानाचा व बुद्धीचा विनियोग करण्यापासून होणारें समाधान हीं कांहीं लहानसान सुखसाधनें नव्हत. यांपासून प्राप्त होणारें सुख अत्यंत शुद्ध असून स्वतःस व इतरांस उन्नतिप्रदच होतें. पण अशा सुखाचा आस्वाद घडण्यास इंद्रियांच्या विषयांविषयीं चित्तांत अनासक्ति उद्भवली पाहिजे. सर्व नीतिमत्तेचें बीज येथेंच आहे, हें ज्याचें त्यानें ओळखून आपलें वर्तन सुधारलें पाहिजे; आणि निरनिराळ्या मानवोन्नतिसंपादक संस्थांची व्यवस्था ज्यांच्या हातीं आहे त्यांनीं, ह्या परम महत्वाच्या उद्देशाची सिद्धी जेणेंकरून होईल तें करण्यास आळस करितां कामा नये.

२९ नेटिव वैद्य आणि संमतिवयाचा कायदा.

(इंदुप्रकाश २-३-१८९१)

काल संध्याकाळीं जव्हेर बागेत भरलेल्या बज्या सभेतून बाहेर पडत असतां एक हस्तपत्रक माझ्या हातीं पडलें. त्याचा शिरोलेख “संमतिवयाचा कायदा वैद्यशास्त्राला विरुद्ध आहे,” असा होता. तो वाचतांच मी अगदीं चकित होऊन, असा सिद्धांत तरी कोणत्या भिषग्मूर्तींनीं ठरविला हें जाणण्याच्या उत्कंठेनें त्या पत्रकाच्या तळींच्या सहा आधीं वाचून पाहिल्या. तेव्हां त्या नामदशकांत ऐकून ठाऊक असे एक दोषेच दिसले. पुढें सारें पत्रक वाचून पाहतां असें कळलें कीं, ह्या नेटिव वैद्यांची एक सभा डॉ. कुंटे यांच्या अध्यक्षतेखालीं होऊन ह्या पत्रकांत दिलेले ठळक ठळक सिद्धांत ठरविण्यांत आले ! ह्या स्वतःस आर्य वैद्यकाचे प्रतिनिधि म्हणविणाऱ्या वैद्यांचे असे विचार पाहून आम्हांस इतकें नवल वाटत नाहीं; पण त्यांच्या ह्या अपसिद्धांतांस स्वसंमतीनें पुष्टीकरण देण्यास डॉ. कुंट्यासारख्या आर्यग्लवैद्यकपरायण विद्वानां प्रवृत्त व्हावें ह्यासारखें विस्मयावह दुसरें कांहीं नाहीं. आतां ह्या भिषग्वरांस असें आपल्या आधुनिक बहुतेक व्यवसायबंधूच्या उलट मत प्रतिपादण्यास काय कारणें असतील तीं स्पष्टपणें लोकांस कळल्यास सत्यनिर्णयास साह्य होऊन लोकहित केल्याचें श्रेय त्यांस मिळेल.

आतां ह्या वैद्यांनीं ह्या पत्रकांत लोक विज्ञानार्थ जे सिद्धांत नमूद केले आहेत, त्यांच्यावर सुचण्यासारख्या कांहीं शंका येथें सांगतो. त्यांचें समाधान हे वैद्य किंवा यांचा पक्ष घेतलेले आमचे प्रसिद्ध डॉ. कुंटे हे करितील तर वरें होईल.

ह्या वैद्यांच्या मते मुलीस ऋतु प्राप्ति झाली म्हणजे ती संभोगार्ह होऊन, तिच्या ठायीं पुरुषसंगाची प्रबल इच्छा उत्पन्न होते असें आहे. यावर पहिली शंका अशी आहे कीं, ज्या कित्येक मुलीस १० व्या वर्षीं सुद्धां ऋतु प्राप्त होते त्याही संभोगार्ह होऊन त्यांच्याठायीं कामेच्छाप्रदीप्त होते काय ? कारण ऋतुप्राप्तीचें बाह्य लक्षण जें आर्तवव्यापाराचें तें वर सांगितलेल्या वर्षीं मुलींस झाल्याचे दाखले पुष्कळ आहेत. ह्या गोष्टीचा विचार आमच्या ह्या वैद्यांच्या कधीं स्वप्नीं तरी आला असेल काय ? आतां ही अकालिक ऋतु

प्राप्ति रोगमूलक समजण्यास फारसें कारण नाही. कारण ही अवस्था प्राप्त झालेल्या मुलींच्या ठायीं रेतप्रवेशानें गर्भसंभव झाल्याचे दाखले आहेत. दुसरी गोष्ट अशी कीं, अकरापासून चवदा वर्षेपर्यंत ज्या मुलींस ऋतु प्राप्त होतो, त्या सर्वांच्याच ठायीं प्रबल इच्छा जागृत होतेच, असें आमचे हे वैद्य निश्चयानें सांगण्यास तयार आहेत काय ? बरें ज्या कित्येक मुलींच्या ठायीं कामेच्छा उद्भवते, त्यांच्याठायीं ती स्वाभाविकपणें उद्भवते कीं कांहीं विशेष कृत्रीम व अस्वाभाविक कारणांनीं उद्भवते, याचा कधींतरी विचार ह्या वैद्यांनीं केला आहे काय ? हीं कृत्रीम कारणें नाहींतशीं करण्याचा प्रयत्न केल्यास ह्या कामेच्छेचा उद्भव अकालिक न होईसा विलकुल करितां येणार नाही, असा यांचा निर्धार होऊन चुकला आहे काय ? आतां ही कामेच्छा मुलगी बारा वर्षांची होण्यापूर्वीच अतिशयेंकरून जागृत होते, असें क्षणभर कबूल केलें तरी, तीं तृप्त नच झाली तर जे भयंकर रोग होतात, त्यांचा हे वैद्यराज खुलासा करतील काय ?

अशी अकालीं झालेली इच्छा तृप्त करणें म्हणजे ज्वरितास तक्रपानाची इच्छा तृप्त करूं देण्याइतकीच अनर्थावह आहे, असें वाटतें; कारण असें पहा कीं, मनुष्याच्या बहुतेक अवयवांची पूर्ण वाढ होण्यास सुमारे बावीस पंचवीस वर्षे लागतात. इतक्या काळांत त्याच्या कोणत्याही शारीरिक शक्तीचा अपव्यय होतां कामा नये. म्हणून आमच्या प्राचीन आर्यभिषग्वरांनीं व आधुनिक पाश्चिमात्य वैद्यकविद्यापारंगतांनीं ब्रह्मचर्य विहित केलें आहे. आमच्या इकडे स्त्रियांना ज्ञानार्जनादि पौरुष कर्में फारशीं करावयाचीं नसत, म्हणून त्यांच्या संभोगार्हतेची मर्यादा आमच्या प्राचीन आर्यभिषग्वरांनीं जराशी कमी केली आहे. पण ती सोळा वर्षांहून कमी कोणीच सांगितलेली नाही. आणखी असें पहा कीं, जर मुलींस रजोदर्शन होतांच ती परिपक्व होऊन संभोगक्षम होते असें मानावें, तर मुलांच्या ठायींही रेतोद्भव होतांच तो परिपक्व होऊन स्त्रीसंभोगालायक झाला असें मानणें प्राप्त होतें. पण असें केल्यानें त्यांच्या सर्वप्रकारच्या शारीरिक व मानसिक विकासास अंतराय येऊन तो निरुपयोगी, रोगी व अल्पायु होतो, असें अगदीं प्राचीन काळापासून विचारी मनुष्यांच्या प्रत्ययास आलें आहे. अशी स्थिति जर पुरुषांची आहे तर ती स्त्रियांचीच कां निराळी असावी तें समजत नाही. मात्रा तर असा समज आहे कीं, रजोदर्शन आणि रेतोद्भव हीं परिपक्व-

तेच्या सुरवातीची सूचक होत. हे व्यापार मनुष्याच्या ठायींच्या निरनिराळ्या धातूंत व इंद्रियांत जोम उत्पन्न करणारे आहेत. तेव्हां त्यांचा विनियोग कांहीं काळपर्यंत अत्यावश्यक कार्याकडेच होणे हिताचें आहे.

आतां आणखी एक गोष्ट ह्या वैद्यांस अशी पुसावयाची कीं, मुलगी बारा वर्षांची होण्यापूर्वी संभोगार्ह होते असें जें ते म्हणतात त्याचा अर्थ काय ? संभोगाचा हेतु प्रजोत्पत्तिरूप समजावयाचा कीं स्त्रीपुरुष कामेच्छातृप्तिरूप समजावयाचा ? पण हा कोणताही असला तरी ह्या तृप्तीचा अपरिहार्य परिणाम प्रजोत्पत्तिरूपच नव्हे काय ? यावरून पाहतां संभोगार्हतेचा काळ प्रजोत्पत्तिक्षमतेच्या काळाहून भिन्न असणे संभवत नाही, असें नाही का ठरत ? असें जर आहे, तर बारा वर्षापूर्वी मुलगी गर्भधारणासही लायक होते असें ह्या वैद्यांचें म्हणणें नाही का होत ? पण आर्यवैद्यक प्रवीण म्हणविणारांनीं सुश्रुतावाग्भटाचार्य या प्रकरणीं काय म्हणतात इकडे कधीं लक्ष दिलें आहे काय ?

ऊन षोडश वर्षायामप्राप्त पंचविंशतिम् ।

यद्याद्यत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः सविपद्यते ॥

जातो वा न चिरंजीवित् जीवेद्वादुर्बलेन्द्रियः ॥ सुश्रुत.

पूर्ण षोडशवर्षा स्त्रीपूर्णविंशेन संगता ॥

शुद्धे गर्भाशये मार्गं रक्ते शुकेऽनिले त्दहि ॥

वीर्यवंतं सुतं सुते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ॥

रोगल्ययुरधन्यो वा गर्भोभवति नैववा ॥ वाग्भट.

हीं त्या प्राचीन आचार्यांचीं वचनें त्यांनीं कधींहीं पाहिलें नाहींसें दिसतें. आणि पाहिलीं असल्यास त्यांच्या असत्यत्वाचीं खात्रीलायक प्रमाणें त्यांच्यापाशीं असतीलच. तीं तें जगजाहीर करतील तर खूब बहार होईल. तूर्त पाश्चात्य वैद्यकाचें ह्या अल्पकालिक गर्भधारणेपासून होणाऱ्या परिणामांविषयीं काय म्हणणें आहे, तें संक्षेपानें सांगतों. स्त्रियांच्या कटिरास्थि चांगल्या विकास पावल्याखेरीज गर्भधारण झाल्यास संभवलेला गर्भ पूर्ण विकास पावत नाही; तेणेंकडून होणारें मूल खुरटें, रोगट किंवा अल्पायु होतें, आणि मुलींसही असा अकालिक गर्भधारणेचा भार व तन्मूलक वेदना कोंवळ्या वयांत सहन न होऊन त्यांना वांझपणा, कटिरास्थीची विरूपता व तन्मूलक वांकडें चालणें, बाळंतरोग,

क्षय इत्यादि रोगांच्या भक्ष्यस्थानी पडावे लागते. याप्रमाणे त्यांचे जीवित कष्ट-मय होऊन, पुनः त्यांना अपत्यसुखही व्हावे तसे होत नाही. कारण बालकांच्या गर्भाशयांतील अपुऱ्या वाढीमुळे व जन्मल्यावर पुष्कळ प्रसंगी मातृस्तन्याभावास्तव मातापितरांस दुःखसमुद्रांत लोटून तीं अल्पकाळांतच पंचत्वास जातात. अशी दुर्बल स्थिति आसच्या ह्या वैद्यदशकाच्या अनुभवास कधीच आली नाही काय ? असो. आतां हें पाश्चिमात्य वैद्यकाचे म्हणणे हें वैद्य कसे काय सप्रमाण खोडून काढतात, ते पाहून प्रसंग पडल्यास आणखी एक वेळ आपणांस तसदी देण्याचे अभिवचन देऊन आज येथेच पुरे करितों.

* ३० मांसाहार

(इंदुप्रकाश १-६-१८९१)

मांसाहार हा विषय अद्यापि बराच वादग्रस्त आहे. आधुनिक शास्त्राचा एतद्विषयक सिद्धांत अजून निश्चयात्म झालेला नाही. ज्या अभिज्ञ पुरुषांस या विषयावर मत देण्यापुरता थोड्याबहुत अनुभव आहे, त्यांपैकीं बऱ्याच जणांस दुरभिमानादि सत्यपराङ्मुख करणाऱ्या दुर्वृत्तींनीं अजून फारसें न सोडल्यामुळे व या विषयाच्या वादांत ज्या इतर कित्येक व्यावहारिक गोष्टींचा विचार द्रसक्त होतो त्यांचे यथावत ज्ञान त्यांस नसल्यामुळे त्यांचे अभिप्राय सर्वथैव विश्वसनीय मानतां येत नाहींत. खुद्द इंग्लंडामध्ये, म्हणजे जेथे इंद्रियविज्ञानादि शास्त्रांत प्राविण्य संपादिलेले विद्वान गृहस्थ पुष्कळ आहेत, तेथे या विषयाच्या संबधानें सध्यां दोन पक्ष झालेले आहेत. या दोन्ही पक्षांकडे नावाजण्यासारखे विद्वान लोक आहेत. त्यांनीं आपआपल्या मतांच्या समर्थनार्थ अनेक लहान मोठे निबंध लिहून प्रसिद्ध केले आहेत. तेव्हां ज्या कोणास या विषयाचे सध्यांच्या स्थितीत यथार्थ ज्ञान करून घ्यावयाचे असेल, त्यानें हे त्यांचे लेख अवश्य पाहिले पाहिजेत. केवळ अमुक एक मत आपणांस आवडते किंवा हिताचे वाटते, म्हणून त्याचे अवलंबन करून त्याच्या पुष्ट्यर्थ

* रा. रा. हरिश्चंद्र नारायण नवलकर यांनी लिहिलेल्या “ मांसाहार ” या पुस्तकांतील मुद्यांचा विचार.

अनुकूल ग्रंथांचे आधार घेऊन जगजाहीर केल्यानें सत्यनिर्णय होत नसतो. पण असा थोडासा प्रकार रा० नवलकरांनीं प्रस्तुत पुस्तकांत केलेला दिसतो. आतां हा करतांना तरी त्यांनीं स्वतःस अनुकूल अशा कित्येक चांगल्या चांगल्या ग्रंथांचा आधार घेऊन व्यवस्थित रीतीनें स्वमतप्रतिपादन केलें असतें, तर ठीक झालें असतें. त्यांनीं ज्या इंग्रजी ग्रंथांचा आधार प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना घेतला आहे, त्यांचीं नांवां त्यांनीं पुस्तकाच्या प्रारंभीं दिलीं आहेत. त्यांवरून पाहतां त्यांनीं या विषयांचें चांगलें ज्ञान मिळविण्याची फारशी खटपट केलेली दिसत नाही. शिवाय स्वमतप्रतिपादन करतांना विरुद्ध पक्षाच्या मुख्य मुख्य मुद्यांचें खंडन करण्याची आवश्यकता विशेष असून तसा फारसा कांहीं प्रकार प्रस्तुत निबंधांत केलेला नाही. त्यांनीं जें आक्षेपनिरसनानें प्रकरण लिहिलें आहे, त्यावरून हें उघड होतें कीं, प्रतिपक्षाचें या विषयाविषयीं काय म्हणणे आहे तें त्यांनीं मुळींच पाहिलेलें नाही. प्रकृत निबंधाच्या प्रस्तावनेंत या विषयाविषयींची अनभिज्ञता जी त्यांनीं प्रकट केली आहे, तीही आमच्या मते वास्तविक आहे. असो. आतां त्यांचें प्रतिपादन कसें काय वळें आहे ते संक्षेपानें पाहूं.

रा. नवलकर आम्हांस असें सांगतात कीं, इंद्रियविज्ञान, शरीर, रसायन इत्यादि शास्त्रांवरून पाहतां मांसाहार मनुष्यास सर्व स्थितींमध्ये हिताचा व आवश्यक आहे. ह्या शास्त्रीय प्रतिपादनानें प्रस्तुत पुस्तकाची पहिली तीस पानें व्यापिली आहेत. यांत ज्या मुद्यांचें विवरण केलें आहे, त्यांतील मुख्य मुख्य मुद्यांचाच येथें क्रमशः विचार करणें आम्हांस उचित दिसतें. आतां हे मुद्दे म्हणजे सुसंगत स्पष्ट रीतीनें सांगितले आहेत असें नाही. तर जो पुष्कळ आवश्यक अनावश्यक मजकूर ह्या तीस पानांत लिहिला आहे, त्यांत लेखकाचे मुद्दे केवळ संकीर्ण स्थितींमध्ये आहेत. तरी पण त्यांचें एकंदर प्रतिपादन वाचलें म्हणजे ते काय म्हणतात, हें बरेंच स्पष्टपणें कळतें. त्यांचा पहिला मुख्य मुद्दा असा आहे कीं, मनुष्याच्या अन्नांत नेहमीं पौष्टिक अंश असला पाहिजे. हा पौष्टिक अंश नत्रविशिष्ट (रा. नवलकर यांना निर्गुणवायुविशिष्ट म्हणतात) तत्वांत असतो; आणि हीं नत्रविशिष्ट तत्वे पशुपक्ष्यादिकांच्या मांसांत जितकीं असतात, तितकीं दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या खाद्य किंवा पेय वस्तूंत

नसतात. म्हणून पशुपक्ष्यादिकांचें मांस मनुष्यानें अवश्य खाल्लें पाहिजे. यावर पाहिला प्रश्न असा आहे कीं, वनस्पतीजन्य सर्वच पदार्थ नत्रविशिष्ट तत्वांच्या संबंधानें मांसाहून कमी प्रतीचे आहेत काय ? त्यांनीं स्वमताच्या पुष्टीकरणार्थ जें एक तुलनादर्शक कोष्टक प्रकृत निबंधांत दिलें आहे, त्यावरून कांहीं एक स्पष्ट होत नाही. त्यांच्या त्या कोष्टकांतल्या प्रत्येक पदार्थापुढें दिलेलें पौष्टिक अंशाचें प्रमाण जर नत्रविशिष्ट तत्वांचेंच असेल, तर तें कोष्टक अगदीं चुकीचें आहे, असें आह्मी त्यांस खात्रीनें सांगतो. आह्मी जीं एतद्विषयक कित्येक कोष्टके पाहिलीं आहेत त्यांवरून असें समजतें कीं, वकऱ्याच्या वगैरे मांसातल्यापेक्षां वाटाणे, मूठ, तूर, मूग, चणे, चवळ्या, पावटे, वगैरे धान्यांत नत्रविशिष्ट तत्वे मुळींच कमी नसून कित्येकांत तर तीं अधिकही आहेत. त्याचप्रमाणें गहू, बाजरी वगैरे धान्यांतही त्यांचा अंश फारसा कमी आहे असें नाही. आतां नत्रविरहित इतर कर्बप्रधान तत्वांच्या संबंधानें पाहतां, वर निर्दिष्ट केलेल्या धान्यांमध्ये तर तीं पुष्कळ असतात. मांसामध्ये थोड्याशा त्रिध तत्वांखेरीज दुसरी कर्बप्रधान तत्वे बिलकूल नसतात. तेव्हां वास्तविक पाहतां नत्रविशिष्ट तत्वांखेरीज मांसामध्ये पोषक अंश फारसा मुळींच नसतो. त्यांत सरासरी शेंकडा ७८ भाग तर नुसतें पाणीच असतें. हें जर खरें असेल तर, रा. नवलकरांच्या कोष्टकांत दाखविलेलें मांसांतील पौष्टिक अंशाचें प्रमाण चुकीचें आहे.

येथवर जें आह्मी प्रतिपादन केले, तें जर सत्य असेल, तर यापुढचा प्रश्न असा आहे कीं, ज्या वनस्पतीजन्य पदार्थांत नत्रविशिष्ट तत्वे कमी जास्त प्रमाणानें आहेत, त्यांचें योग्य प्रकारचें मिश्रण अन्नरूपानें सेवन केल्यास शरीरपोषणाचें इष्ट कार्य होणार नाही काय ? आमची तर अशी समजूत आहे कीं, अशा रीतीनें तें कार्य उत्तम प्रकारें होईल. कारण असें पहा कीं, मनुष्याच्या अन्नांत नत्रविरहित तत्वे नत्रविशिष्ट तत्वांहून साधारणतः पंधरापट जास्त पाहिजेत. हीं येवढीं जास्त लागणारीं तत्वे मांसात बहुतकरून मुळींच नसतात. तेव्हां मांसाहार करणारास त्यांच्या प्राप्त्यर्थ वनस्पतिजन्य पदार्थांचें सेवन करणें भाग येतें, पण धान्याहारी मनुष्यास हीं तत्वे मुबलक मिळून आणखी नत्रविशिष्ट तत्वांचाही लाभ त्यास मांस सेवन करण्याचें अगत्य न पडून होतो. आणखी असें कीं, हीं नत्रविशिष्टतत्वे मांसांतल्यापेक्षां धान्यांत वगैरे विशेष

शुद्ध प्रकारची मिळण्याचा संभव असतो. तेव्हां आमचा नेहमीचा वरण—भात, गव्हाची किंवा बाजरीची भाकर, थोडेंसें तूप व दूध, आणि वाल, बाटाणे घालून केलेल्या शाक भाज्या इत्यादिकाचें भक्षण केल्यानें इष्ट प्रकारचें अन्न सेवन केल्यासारखें होत नाही का ? मग मांसच खाण्याचा आग्रह कां म्हणून ? यथे असें म्हणण्यांत येईल कीं, तृणाहारी पशु तृणादिकांचें भक्षण करून तीं पचवून जें मांस आपल्या शरीरांत तयार करितात, तें आर्ह्यां आयतेंच खाल्ल्यानें फायदा आहे. असें जर खरोखरच म्हणणें असेल, तर त्यावरून ते असें भासवूं पाहताहेत कीं, मांसान्न शरीरांत इतर अन्नापेक्षां लवकर मिळून जातें. परंतु ही निवळ भ्रांति आहे. त्यांनींच प्रकृत पुस्तकाच्या बाविसाव्या पानावर जें दुसरें कोष्टक दिलें आहे, त्यावरून पाहतां कोणत्याही प्रकारचें मांस पचायास इतर पदार्थांहून विशेष काळ लागतो. आणि अन्नावर पचनक्रियेचें कार्य झाल्या-चांचून त्यास पोषिक रसाचें स्वरूप प्राप्त होत नाही, हें निर्विवाद आहे. तेव्हां आयतें मांस खाण्यांत फायदा आहे ह्मणतात तो कसा ?

रा. नवलकरांचा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, मांसाहारी प्राणी तृणाहारी प्राण्यापेक्षां जास्त बळकट व चपळ असतात; हा भेद मनुष्यांमध्येही दिसून येतो. तेव्हां मनुष्यानें बल व चपलता हे इष्ट गण हवे असल्यास मांसभक्षण अवश्य करावें. ह्या त्यांच्या मुद्याला एक उत्तर तर आमच्या वरील प्रतिपादनांत आलेच आहे. कारण, शरीरपुष्टीसच जर मुळीं मांससेवनाची जरूरी नाही, तर मग त्या पुष्टीवर अवलंबून असणारें जें बल आणि चपलता त्यांचें संपादन करण्यास अन्य साधनांची आवश्यकता आली कोठून ? आतां ह्या मुद्यांत कथन केलेला सिद्धांत त्यांनीं ज्या वस्तुस्थितीच्या अवलोकनानें केला आहे, तिचें वास्तविक स्वरूप काय आहे, व अशा सिद्धांताचें प्रणयन त्यांना करितां येतें किंवा कसें, तें पाहूं. त्यांनीं तृणाहारी व मांसाहारी प्राण्यामध्ये जी बल व चपलता या संबंधानें तुलना केली आहे, ती बहुतेक चुकीची आहे. हत्ती, गेंडे, गवे व वन्य स्थितींतले बैल, रेडे, व घोडे यांच्या अंगांत जितकें बल व तृणकपणा असतो, तितका कोणत्या मांसाहारी प्राण्यांत असतो बरें ? आतां चपलतेच्या संबंधानें पाहतां घोडे, हरणें, ससे, वानर इत्यादि वनस्पत्याहारी जनावरांच्या ठायीं जी चपलता असते, ती हिंमपशूंच्याहून

कमी असते, असें कोण म्हणेल ? सिंह, वाघ वगैरे मांसभक्षक पशु स्वभक्ष्याच्या पाठीस कितीही आवेशानें कांहीं वेळपर्यंत लागले, तरी घोड्यांप्रमाणें किंवा हरणांप्रमाणें त्यांना पुष्कळ वेळपर्यंत भरधांव पळण्यापुरता जोम नसतो. शेंपन्नास उड्या मारून भक्ष्य मिळालें नाहीं तर ते त्याचा पाठलाग सोडून देतात. म्हणूनच हे हिंसक प्राणी पाण्याच्या ठिकाणीं लपून दबा धरून स्वभक्षाची मार्गप्रतिक्षा करीत बसलेले असतात. रेडा वगैरे जनावरांस ते कधीं कधीं जे जेरीस आणतात, ते आपल्या नखदंतांदिक स्वाभाविक साधनांच्या योगानें, बलविशेषाच्या योगानें नव्हे. आतां कित्येक वेळां सिंहव्याघ्रादि हिंस्रपशु स्वभक्षास दातांत धरून पळून जातात, त्याचें कारण उघडच आहे कीं, ते आपल्या भक्ष्याहून शरीरानें मोठे असतात. दुसरें असें कीं, बैल, रेडे, घोडे वगैरे तृणाहारी पशूंच्याठायीं सतत श्रम करण्याचा जो जोम असतो, त्यांतला लवलेशही हिंस्रपशूंत नसतो. एवढा नित्याचा अनुभव रा. नवलकरांच्यापुढें असतां त्यांनीं वरनिर्दिष्ट केलेल्या प्रकारचा सिद्धांत कसा केला कोण जाणें. ही त्यांची तुलना मनुष्यांच्या संबंधानें तरी कितपत यथार्थ आहे हें पाहूं. ह्या विचारांत ही एक गोष्ट पाहिल्यांदा लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, जसे पशु निव्वळ मांसाहारी किंवा निव्वळ तृणाहारी असतात, तसें मनुष्याचें बहुतकरून आढळत नाहीं. आमच्या या देशांतच काय ते निव्वळ वनस्पत्याहार करणारे असे थोडेसे लोक कांहीं शतकांपासून आहेत; व अलीकडे कोठें तीस चाळीस वर्षांत इंग्लंडादि कित्येक पश्चिमात्य देशांत कांहीं लोकांनीं मांसाहार सोडलेला आहे. वरकड सारे उभय प्रकारचे अन्न खाणारे आहेत. निव्वळ मांसावर उपजीविका करणारी अशी क्वचित कोठे अत्यंत रानवट स्थितींतली एखादी दुसरी मनुष्यजाति असेल. तेव्हां रा. नवलकरांनीं मनुष्या-मनुष्यामध्ये अन्नभेदानें बल व चपलता यांच्या संबंधानें उत्पन्न होणाऱ्या भिन्नत्वाची तुलना, मांस मुळींच न खाणारे व मांस थोडेबहुत खाणारे यांची वास्तविक स्थिति पाहून केली पाहिजे, हें उघड आहे. आमच्या इकडे अशी तुलना करावयाची म्हटली म्हणजे ब्राह्मण वगैरे ज्या जातींत मांसाहार करीत नाहींत, त्यांची मांस खाणाऱ्या लोकांशीं होय. आतां ही तुलना करतांना आणखीही एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, ज्या दोन व्यक्तींमध्ये किंवा जातीं-

मध्ये तुलना करावयाची, त्यांचें हवा, व्यवसाय, शिक्षण इत्यादिक करून उद्धव-लेलें जें स्थितिवैचित्र्य त्याचाही विचार अवश्य केला पाहिजे. स्थिति समान असून केवळ आहाराच्या भिन्नत्वानें व्यक्तींमध्ये कसा काय फरक पडतो, याचें सूक्ष्मरीतीनें अवलोकन केलें पाहिजे. हें अशा प्रकारें केलेलें अवलोकन बऱ्याच ठिकाणीं एकसारखें अनुभवास आल्यावर मग काय निर्णय करणें तो करावा. वस्तुस्थिति पहातां साधारणपणें समान स्थितींतले मांसाहारी व वनस्प-त्याहारी यांच्यामध्ये बल व चपलता यांच्या संबधानें फारसा फरक दिसत नाहीं. पुष्कळ ठिकाणीं तर त्याच्या उलटच प्रकार दिसून येतो. मांस न खाणारे बरेच लोक मांसखाणारांपेक्षां तेजःपुंज, बळकट व चपळ असतात, असें नेहमीं आढळून येतें. असें असतां रा. नवलकरांनीं आपल्या पुस्तकाच्या २३ व्या पानावर जी जराशी उपहासास्पद तुलना केली आहे, ती अगदीं गैर होय. आतां युरोपियन, मुसलमान वगैरे लोक आमच्या लोकांहून साधारणतः बळकट असतात याचें कारण रा. नवलकरांच्या मतें अन्नाचें भिन्नत्व हें होय. पण त्यांना येथें असा प्रश्न करावयाचा कीं, सशक्तपणा केवळ अन्नाच्याच भिन्नत्वावर अवलंबून असतो काय ? त्याच्यामध्ये न्यूनाधिक्य इतर कोणत्याही कारणांनीं उत्पन्न होत नाहीं असें रा. नवलकरांना खात्रीपूर्वक वाटतें काय ? जर वाटत नसेल तर ज्या इतर कारणांनीं मनुष्याच्या शक्तीत फरक पडतो, त्यांचाही विचार करणें अगत्याचें नाहीं काय ?

ह्या वादांत आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट अशी लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, आपल्या ह्या देशांत व युरोपांतील व अमेरिकेंतील देशांत खेड्यापाड्यांतून जे मांसाहार करणारे गरीब लोक रहातात, त्यांस वर्षांतून दहावीस वेळांदेखील मांस खावयाला मिळत नाहीं. मोठमोठ्या शहरांतून राहणाऱ्या गरीब लोकांस मात्र पैसा असल्यास आठपंधरा दिवशीं किंवा निदान एकदोन महिन्यांनीं तरी थोडेसें मांस खायला मिळतें. युरोपांतील बहुतेक देशांतून मांस उत्तरोत्तर महत्त्व होत चालल्यामुळे तें गरीब लोकांच्या खाण्यांत कमी कमी येऊं लागलें आहे. तिकडे मांसाचा नेहमींचा खप पाहिल्यास ऐपतवाल्या लोकांत काय तो होतो. आमच्या इकडच्या ज्या कित्येक गृहस्थांस दररोज मांस खाण्याची ऐपत आहे, त्यांपैकी फारच थोडे नेहमीं मांसभक्षण करितात; आणि जे करितात तें देखील तोंडी

लावण्यासारखे करितात. युरोपियन लोकांप्रमाणे मुख्य अन्नासारखे नव्हे. अशी जर वास्तविक स्थिति आहे, तर रा. नवलकरांचा वादविषयक मुद्दा मुळाव उद्भूत जातो. कारण, युरोपांतले व इकडचे बहुतेक धनोत्पादक धंदे करणारे लोक गरीब असतात. त्यांच्या अन्नांत मांसाचा उपयोग नेहमीं होत नसतांही त्यांच्या अंगांत स्वाधारणतः जो टणकपणा, सतत श्रम करण्याचा जोम, व चपळता हीं असतात, वशी नेहमीं मांसाहार करणाऱ्या श्रीमंत गृहस्थांच्या अंगीं नसतात. आमच्या इकडच्या घांटी, कुणबी, नवघणे, चोबे, रजपूत, पुरभय्ये वगैरे मेहनती लोकांस नेहमीं काम मिळून त्यांचे खाण्यापिण्याचे हाल न झाल्यास, ते नेहमीं मांस खाणाऱ्या पण बैठे काम करणाऱ्या पाहिजे त्या मनुष्यांचे मनगट धरितील. तेव्हां रा. नवलकरांची मांस खाणाऱ्या व मांस न खाणाऱ्या लोकांची तुलना भगदीं अयधार्थ होय.

रा. नवलकरांचा मांसाहारास अनुकूल असा आणखी एक मुद्दा आहेसा दिसतो की, मांसभक्षक व तृणभक्षक ह्या प्राण्यांच्या शरीररचनेत बरेच भिन्नत्व दिसून येते. मनुष्यांचीही शरीररचना मांसाहार करण्यास स्वभावतः योग्य अशीच आहे. म्हणून सृष्टिकर्त्या देवाचाही उद्देश त्यानें मांस खावे असा आहे. ह्या मुद्द्याचे त्यांनीं करावे तसें खुलासेवार विवरण केलेलें नाहीं. जनावरांचे साधे व संयुक्त कोठे, दांत व इतर शरीररचना ह्यांचे वर्णन करून त्यांनीं काय सिद्ध केले आहे ते आम्हाला चांगलेसें कळत नाहीं. आम्हाला तर पक्के ठाऊक आहे की, मनुष्याचे दांत, कोठे किंवा इतर शरीररचना हीं हिंसक पशूंच्या सारखीं बिलकूल नाहींत. तीं तृणाहारी पशूंच्या सारखींच बहुतेक असून वनस्पतिजन्य अन्नांचे भक्षण करून पचविण्यास लायक अशींच आहेत. त्याचप्रमाणे, मांसाहार करणाऱ्या मनुष्यांचीं इंद्रिये मांसाहार न करणाऱ्या मनुष्यांच्याहून सर्वथा भिन्न नसतात. तेव्हां मनुष्यांचे हिंस्र पशूंशी साम्य कल्पणे केवळ असमंजसपणाचे होय. वस्तुतः पाहतां मनुष्यप्राण्यांचे तृणाहारी पशूंशीच पुष्कळ गोष्टीं साम्य असते. त्यांतल्या कांहीं गोष्टी येथे सांगितल्यास अप्रासंगिक होणार नाहींत असें वाटते. त्या गोष्टी ह्याः— (१) तृणोपजीवी प्राण्यांस घाम येतो, तसा मनुष्यासही येतो, पण निव्वळ मांसाहारी प्राण्यांस तो येत नाहीं. (२) तृणाहारी प्राण्यांस आपले अन्न चघळत-चावून खाण्यास योग्य अशा दाढा असतात, तशाच मनुष्यासही

आहेत; पण हिंसक पशूंस त्या मुळींच नाहीत. (३) तृणभक्षक प्राणी व मनुष्ये तोंड लावून पाणी पितात, परंतु हिंस्र पशु तें जिभेनें चाटून पितात. (४) वनस्पत्याहारी पशूंच्या व मनुष्यांच्या मुखांत लाळ फार असते; तशी ती मांसभक्षक पशूंच्या मुखांत नसते. (५) तृणाहारी पशु व मनुष्ये आपले अन्न बहुतकरून दिवसास मिळवून रात्रीस विश्रांति घेतात; हिंस्रपशूंचा क्रम याच्या उलट आहे. ते दिवसास कोठें तरी झाडींत, दरींत किंवा कपारींत दडी मारून राहतात, आणि रात्रीस भक्ष्याच्या शोधार्थ इकडे तिकडे भ्रमण करतात.

येथवर रा. नवलकरांच्या मांसाहारास अनुकूल अशा मुख्य तीन मुद्यांचा विचार झाला. आतां मांसाहारास प्रतिकूल अशा ज्या गोष्टी आहेत, त्यांतल्या कित्येकांचें अगदीं संक्षेपानें निरूपण करितों.

पहिली गोष्ट अशी कीं, मांसाहारी लोकांस चांगल्या प्रकारचें मांस नेहमीं खावयास मिळण्याचा संभव फारच कमी असतो. कारण, बाजारांत आणून विक्री-वयाचे पशु बहुतकरून संध्यांनीं पाळल्यामुळे व ते पुष्ट दिसावे म्हणून त्यांस कृत्रिम रीतीनें वाढविल्यामुळे त्यांच्या मांसांत रोगजनक बीजांचा उद्भव फार करून होत असतो. शिवाय, अशा प्रकारें विकावयास आणलेले प्राणी बहुशः मुळचेच रोगी असतात. अशा प्रकारच्या पशूंची रूणावस्था पुष्कळ वेळां बाहेरून बिलकूल दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. म्हणून त्यांची परिक्षा करण्यासाठीं माणसें नेमण्याची सरकारनें खबरदारी घेतली तरी अपाय फारसा टळत नाही. शिवाय लांचलुचपतीचा प्रकार, सर्व माणसें प्रामाणिक होतपर्यंत एकसारखा चालावयाचाच. अशाप्रकारें खराब मांस नकळत खाण्यांत येतें व तें खाणाराच्या रक्तांत अशुद्ध-वणा उत्पन्न होतो. आणखी असें आहे कीं, कित्येक वेळां ह्या नेहमीं मांस खाणारांच्या अन्नांत नत्रविशिष्ट तत्वांचा व स्निग्ध तत्वांचा फाजील पुरवठा होऊन अपाय होत असतो. युरोपांतील व अमेरिकेंतील पुष्कळ वैद्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, ज्यांच्या अन्नांत मांसाचा अगदीं थोडा अंश असतो, किंवा मुळींच नसतो, ते दुसऱ्या समान स्थितींतल्या नेहमीं मांस खाणाऱ्या मनुष्यांपेक्षा निरोगी असून पटकीं वगैरे रोगराईचा त्यांच्यावर फारकरून लवकर प्रभाव चालत नाही; आणि त्यांस झालेला एखादा रोग मांसाहारी मनुष्यास झालेल्या

तसल्याच रोगाहून लवकर बरा होतो. त्याचप्रमाणे इंग्लंडातील, अमेरिकेतील वगैरे मांसाहाराचा त्याग केलेल्या बहुतेक लोकांचा असा अनुभव आहे की, ते मांसाहार सोडल्या दिवसापासून पूर्वीच्यापेक्षा विशेष निरोगी, बळकट व उत्साही झाले आहेत. येथे कोणी असा आक्षेप घेतील की, हर्बर्ट स्पेन्सर नामक प्रसिद्ध तत्ववेत्त्याला याच्या उलट अनुभव कसा आला ? यावर असे उत्तर आहे की, त्या तत्ववेत्त्याने योग्य प्रकारच्या धान्यादिकांचे वाजवी प्रमाणाने सेवन केले असते तर त्याला अशक्तपणा न वाटून त्याच्या दिलाची पूर्वी जी खात्री झाली होती की, मांसाहार मनुष्याचा स्वाभाविक व हितकारी आहार नव्हे, तिच्या उलट त्यास अनुभव आला असता. इंग्लंडादि देशांतल्या वरच्या वर्गांतल्या लोकांत मांसाहार नित्य होत असल्यामुळे त्यांस कोणत्या धान्यांचा किती प्रमाणाने अन्नांत उपयोग केला असतां शरीराचे योग्य प्रकारे पोषण होईल हे चांगलेसे कळण्याचा मार्ग नसतो. हे ठरविण्याचे काम चांगल्या हुशार वैद्यांनीच केले पाहिजे. पण बहुतेक वैद्य स्वतः मांसाहारी असल्यामुळे त्यांच्याकडून हा शोध कालपरवांपर्यंत तिकडे झाला नव्हता. अलीकडे दहा पंधरा वर्षांत तिकडे कित्येक वैद्य मांसाहाराचा त्याग करणारे होऊन त्यांनी हा शोध केला आहे. ह्या शोधाचे ज्ञान स्पेन्सरसाहेबांस झाले असते, तर त्यांच्याकडून बरील चुकी झाली नसती.

२ दुसरी गोष्ट क्वटकसरीची होय. सध्यां जगाच्या बहुतेक भागांमध्ये मांसाश्वास वनस्पतिजन्य अन्नाहून पुष्कळ जास्त खर्च लागतो. कित्येक ठिकाणी तर ह्या उभय प्रकारच्या अन्नांच्या खर्चात दहा दहा, पंधरा पंधरा, पटींचे अंतर असते. आणि मनुष्यवस्ति वाढत जाऊन जसजसा मांसाचा खप वाढत जाईल, तसतसे मांस महाग होत जाईल हे उघड आहे. ज्या प्रकारच्या अन्नास खर्च पुष्कळ लागून सतत खाल्ल्याने रोगराईही होण्याची भीति फार, ते अन्न खाण्याविषयी आग्रह करण्यांत काय शहाणपणा आहे, ते नकळे.

३ मांसाहारास प्रतिकूल अशी आणखी एक गोष्ट सांगून हे प्रकरण आटपू. ती गोष्ट ही की, मांसान्नसेवनाने मनुष्याच्याठायीं अनेक अनिष्ट वृत्तींचा उद्भव होतो. स्वोदरपूर्तीसाठी इतर गरीब व अन्यप्रकारे उपयोगी पडणाऱ्या प्राण्यांच्या दुःखशोकादिकांविषयी व जीवितापहाराविषयी नेपरवाई दाखविण्याचा नित्याच

सराब झाल्याने, चित्तास कठोरपणा येऊन अनेक कोमल वृत्तींचा न्हास होतो. शिवाय मांसाहार व मद्यपान ह्यांचे सहचर्य बहुतकरून असल्यामुळेही तीं सेवन करणारांच्या देहावर व मनावर पुष्कळ वाईट परिणाम झालेले नित्य अनुभवास येतात. प्राणघात व रक्तस्राव यांविषयींचीं बेपरवाई, क्रूरपणा, आवेश, आत्मपरता इत्यादि समाजव्यवस्थाविघातक दुर्वृत्ति मनुष्याच्या रानवट अवस्थेत जेव्हा पदोपदीं परस्पराशीं कलह करावे लागत, तेव्हां त्यास फारशा नडणाऱ्या नसत. षण हल्लींच्या बहुतेक सुधारलेल्या जनसमूहांमध्ये त्यांच्या योगाने पुष्कळ प्रकारे अहित होत आहे. तेव्हां त्यांचा बर्मीड करण्यास झटण्यांत मनुष्यजातीचे हित आहे. मांसाहारामुळे जर ह्या असद्वृत्ति प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने उद्भवत असतील, तर मांसाहाराचा परित्याग अखिल मनुष्यजातीकडून होणे अत्यंत हिताचे आहे.

त्यांच्या पुस्तकाच्या पुढल्या प्रकरणावर फारसे लिहिण्याची गरज नाही. ह्या प्रकरणांत पूर्वीचे ब्राह्मण मांसाहार करीत असून वेदादि धर्मग्रंथांत मांसाहार निषिद्ध धरलेला नाही, असे पुरावे देऊन सिद्ध करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. हा एवढा प्रयत्न करण्याची त्यांना फारशी गरज होती, असे आम्हांत वाटत नाही. कारण कोणीही समंजस मनुष्य ह्या गोष्टी नाकबूल करणार नाही. परंतु अमुक एक आचार पुरातनकालीं प्रवृत्तींत असून धर्मसंमत असला तरी, तो अहितकर व अस्वाभाविक आहे असें सप्रामाण सिद्ध झाल्यावरही तो विहित मानणे, हे ह्या विचारयुगांत सर्वथा युक्त नाही. विचारी मनुष्यांचे वर्तन नेहमी देशकालवर्तमानानुसार जें खरोखरीच कल्याणप्रद वाटेल तदनुसार असावयाचे.

रा. नवलकरांचे तिसरे प्रकरण आक्षेप निरसनाचे होय. यांत त्यांनीं एकंदर पांच आक्षेपांचा निरास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांतले दोन आक्षेप क्रूरपणाच्या संबंधाचे आहेत. ह्या दोन्ही आक्षेपाचा त्यांनीं म्हणण्यासारखा कांहीं-एक ऊहापोह केलेला नाही. त्यांनीं एकाद्या पशूस मारतांना कधीही पाहिले नाही असें वाटते. वांदऱ्यांतला कसाईखाना जर त्यांनीं पाहिला असतां, तर फ्रदर लिर्विगस्टनला सिंहाने पकडल्याचा दाखला देऊन पशूला मारतांना वेदना होत नाहीत असें प्रतिपादण्याचे धाडस त्यांना झाले नसते. पशूंचा

प्राण घेतांना ते जी तडफड व दुःखाक्रोश करितात, तो ज्याच्या नजरेस पडेल त्याच्या मनाला खचितच पाझर फुटेल. तिसरा आक्षेप बुद्धिमांड्याचा होय. ज्या गोष्टीने मनुष्याच्या शरीरावर व मनावर वाईट परिणाम होण्याचा दृढसंभव असतो, ती गोष्ट त्याच्या बुद्धिमांड्यास कारण होते, असें मानल्यास काय वावर्गे झालें बरें ? आम्हांला असें सांगण्यांत येतें कीं, युरोपांतले लोक मांसाहारी असतां त्यांच्या बुद्धिचा विकास आमच्याहून पुष्कळ झाला आहे, हें त्यांच्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या व कलाकौशल्याच्या उत्कर्षावरून सिद्ध होतें. रा. नवलकरांनीं ज्या बकलच्या ग्रंथांचा आपल्या पुस्तकाच्या आरंभी उल्लेख केला आहे, त्यांतच युरोपस्थ लोकांच्या ज्ञानोत्कर्षाचीं जीं कारणें सांगितलीं आहेत, त्यांचें पर्यालोचन केलें असतें तर असें विधान त्यांनीं सहसा केलें नसतें. चवथा आक्षेप मांसाहाराचा परित्याग करणाऱ्या पाश्चिमात्य लोकांस गौणत्व आणण्यासाठीं त्यांनीं एका गोष्टीचा उल्लेख केला आहे, तेवढी सांगून हा लांबलेला लेख संपवितों. ते म्हणतात कीं, पाश्चिमात्य वनस्पत्याहारी अंडीं खातात म्हणून ते खरे वनस्पत्याहारी नव्हत. परंतु ह्या आक्षेपावर त्या लोकांचें असें म्हणणें आहे कीं, गाईचें दूध पिण्यास जशी हरकत नाही, त्याचप्रमाणें कोंबडीच्या अंड्याचें भक्षण करण्यास हरकत नाही. कारण तीं उबत तोंपर्यंत त्यांत जीवितसंभव होत नसतो. त्यांचा मांसाहारपरित्यागाचा जो एक प्रमुख हेतु, प्राण्यांचा जीव न घेण्याचा असतो, त्यांत येणेंकरून कांहीं एक प्रत्यवाय येत नाही. या त्यांच्या म्हणण्यावर रा. नवलकरांचें काय म्हणणें आहे बरें ?

३१ नशीब.

(अप्रकाशित १-७-१८९१)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।

दैवं प्रधानमिति का पुरुषा वदन्ति ॥

दैवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या ।

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्रदोषः ॥ १ ॥

१ ह्या जगामध्ये एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यापेक्षां कमी जास्त मानानें सशक्त-अशक्त, निरोगी-रोगी, कुर्लान-कुलहीन, धनाढ्य-धनहीन, बुद्धिमान्-बुद्धिहीन, नीतिमान्-नीतिहीन, सुखी-सुखहीन कां आहे ? हा प्रश्न थोडाबहुत विचार करणाऱ्या प्रत्येक माणसाच्या मनांत उत्पन्न होतो. ह्या प्रश्नाचें उत्तर जो तो आपआपल्या बुद्धि-सामर्थ्यानुसार देऊन आपली किंवा आपल्या ओळखीच्यांची जिज्ञासा तृप्त करण्याचा प्रयत्न करितो. निरनिराळ्या काळच्या व निरनिराळ्या ठिकाणच्या लोकांची बुद्धि अनेक कारणांस्तव सारखी नसल्यामुळे, ह्या प्रश्नाचें आजपर्यंत भिन्न भिन्न उत्तरे लोकांनीं दिलीं आहेत. तेव्हां अर्थात्च हीं सगळीं उत्तरे खरीच असतील असें कोणाच्यानेंही म्हणवणार नाही. विचारी माणसानें साधल्यास ह्या सर्व उत्तरांची माहिती करून घ्यावी; आणि त्यांत जें आपल्या बुद्धीला खरें व सयुक्तिक वाटेल, तें प्रांजलपणें मान्य करून तदनुसार आपल्या वर्तनाचें नियमन करण्याचा प्रयत्न करावा. पण अशा प्रकारें एक वेळ मान्य केलेलें उत्तर पुढें विशेष ज्ञान प्राप्त होऊन कदाचित् खोटें ठरल्यास त्याचा त्याग करून सत्याचा अंगिकार करण्यास सदा तत्पर असावें. कारण, ह्या प्रश्नाचा आपल्या जीविताशीं हरएक प्रकारें अगदीं निकट संबंध असल्या कारणानें त्याचें उत्तर जितपत खरें मिळेल, तितपत आपल्या आचरणास चांगलें वळण लागून अधिकाधिक सुख प्राप्त होण्याचा संभव आहे. नशीब हें तरी एक ह्याच प्रश्नाचें उत्तर आहे.

२ नशीब हा शब्द आरबी भाषेतला असून महंमदी धर्मानुयायी जनांच्या मतें त्याचा अर्थ, देवानें प्रत्येक मनुष्यास निर्माण करतांनाच त्याच्यामार्गे लावून

दिलेला सुखदुःखांचा वाटा, असा आहे. ह्या अर्थी तो आमच्या भाषेतील दैव शब्दांशी समानार्थक आहे. पूर्व-संचित, भवितव्यता, प्राक्तन इत्यादि शब्दांनी जरी निरनिराळ्या कल्पना सूचित होतात, तरी त्या सर्वांचे पर्यवसान एकच आहे. ही नशिवाची कल्पना निरनिराळ्या धर्मविचारांत व तत्वविचारांत निरनिराळें रूप पावली आहे. तेव्हां तिच्या यथार्थ स्वरूपाचा किंवा सत्यत्वाचा निर्णय जो करूं जाईल त्यानें ह्या सर्व धर्म-विचारांचे व तत्व-विचारांचे परिशीलन अवश्य केलें पाहिजे. हें परिशीलन मजकडून अत्यल्प अंशानेही झालेले नाही. तरी पण दुसरे कोणी विशेष योग्य पुरुष ह्या प्रयत्नास लागेपर्यंत या विषयासंबंधें स्वतःस सुचलेले दोन शब्द लोकांपुढें मांडण्यास फारशी हरकत दिसत नाही.

असो; आतां प्रारंभीं निर्दिष्ट केलेल्या असमतेची उपपत्ति सध्यां चालू असलेल्या मुख्य मुख्य धर्मांच्या प्रवर्तकांनीं कसकशी केली आहे तें संक्षेपानें सांगतो.

पुनर्जन्माप्रमाणें असमतेची उपपत्ति.

३ पहिल्यानें आमच्या हिंदुधर्मांत मनुष्यस्थितीतील वैषम्याचें जें कारण सांगितलें आहे, त्याचा थोडक्यांत विचार करूं. ह्या धर्माचे प्रतिपादक असें सांगतात कीं, मनुष्यास पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म असल्यामुळे तो मागल्या जन्मांत जशी बरीं वाईट कर्मे करितो, तशी त्याला ह्या जन्मीं स्थिति प्राप्त होते. आणि ह्या जन्मीं जीं बरीं वाईट कर्मे तो करील त्यांचे फळ त्याला पुढल्या जन्मीं मिळणार आहे. हें असें रहाट-गाडगें मनुष्याच्या आत्म्याची उन्नति होऊन त्यास मोक्ष-प्राप्ति होईपर्यंत चालावयाचें. संचित, प्राक्तन आणि क्रियमाण असे तीन विभाग मनुष्याच्या कर्म-समुच्चयाचे ते करितात. संचित जें आहे तें आपण या जन्ममरणाच्या पेचांत आलों तेव्हांपासूनच आहे. त्यांत आपल्या प्रत्येक जन्मांतील अहंकारपूर्वक केलेल्या कर्मांची नवी भर पडत असते. आतां प्राक्तन म्हटलें म्हणजे जन्मांतरीय पाप-पुण्यांचा संग्रह होय. आणि ह्या प्राक्तनाप्रमाणें फलानुभव होत असतां, जीं बरीं वाईट कर्मे मनुष्य स्वबुद्धीनें करितो त्यांस क्रियमाण म्हणावयाचें. ह्या मताप्रमाणें पाहतां जगांत जी असमता नजरेस येत आहे ती मनुष्याच्या संचितादिकांस अनुसरून असते असें सिद्ध होतें. हें मत कितपत सयुक्तिक आहे तें पाहूं.

४ ह्या मतावर पहिला आक्षेप असा आहे कीं, मनुष्यानें केलेल्या कर्मांचीं फळे त्यास ह्या जगामध्ये जेव्हांचीं तेव्हां भोगावीं लागतात, हा नित्याचा अनुभव आहे; आणि अशा प्रकारें परिणाम-विशिष्ट जें शरीर त्याचें येथें अवसान होऊन तें पंचत्वास जातें. तेव्हां त्या कर्मांचे परिणाम राहिले कोणावर ? आत्म्यावर म्हणावे तर तो त्यांच्या मते अमेय, अभेद्य, अज्ञेय, निर्विकार असा आहे. आणखी असा नियम आहे कीं, एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर व्यापार होणें म्हटलें म्हणजे त्या दोन्ही वस्तू सजातीय असाव्या लागतात. म्हणून आत्म्याचे शरीरावर किंवा शरीराचे आत्म्यावर परिणाम होतात, असें म्हणणें रास्त होणार नाही. कारण देह व आत्मा हे परस्परांपासून सर्वस्वी विसदृश आहेत, असें हेच मतवादी सांगतात. ही अडचण जाणून ते ह्या स्थूल देहांत एक लिंगदेह असतो असें म्हणतात. हा लिंगदेह अर्थात एक तर जड तत्वांचा बनलेला असला पाहिजे, किंवा आत्म्याच्या स्वरूपाचा तरी असला पाहिजे. जर तो जड तत्वांचा बनला असेल, तर तो देहावसांनीं इतरत्र प्रयाण करितांना सांपडल्या वांचून कदापि राहता ना. पण तो तसा आजपर्यंत कोणासही सांपडलेला नाही. आणखी असें कीं, ह्या लिंग-देहाच्या घटक-तत्वांचे प्रधान धर्म स्थूल देहाच्या घटक-तत्वांच्या धर्माशीं समान असल्यावांचून त्यांचें परस्परांवर कार्य होणार नाही. पण लिंगदेह असा जड-धर्मी कल्पित्यास त्याचे आत्म्यावर परिणाम कसे व्हावे ? आतां हा लिंगदेह आत्मस्वरूपी आहे असें कल्पिलें, तरी वर निर्दिष्ट केलेल्या नियमाप्रमाणें त्याच्यावर स्थूल देहाचें कांहीं एक कार्य होणार नाही. तेव्हां ही लिंगदेहाची कल्पनाही सर्व प्रकारे अयुक्तिक होय. परंतु येथें कोणी असें म्हणेल कीं, हा लिंगदेह मनुष्यास आजपर्यंत ठाऊक असलेल्या कोणत्याही जडतत्वांचा बनलेला नाही, तर ज्यांचें मनुष्यास कधींही ज्ञान व्हावयाचें नाही, अशा कोणत्या तरी जड तत्वांचा तो बनलेला असावा. ह्यावर असा आक्षेप आहे कीं, लिंगदेहाचींही घटक तत्वे जर मनुष्याच्या ज्ञानेन्द्रियांस विषय होण्याचा संभव नाही, तर त्यांजवर स्थूल देहाचे तरी व्यापार व्हावे कसे ?

५ ही जन्ममरणाची कल्पना ज्यांना संमत आहे, त्यांना दुसरा असा पक्ष आहे कीं, संचित म्हणून जें कांहीं आहे म्हणतात तें आलें कोठून ? तें प्रारंभा-

पासून आहे म्हणजे काय ? तें मनुष्यास कोणी लावून दिलें आहे कीं काय ? तें कोणा शक्तीनें लावून दिलें असेल, तर मग असा पक्ष सहजी उत्पन्न होतो कीं, तें त्या शक्तीनें भिन्न भिन्न मनुष्यांस भिन्न भिन्न प्रकारचें काय म्हणून लावून दिलें ? असा पक्षपात करण्यांत त्या शक्तीचा हेतु तरी काय असावा ? ज्या वेळीं प्रत्येक व्यक्तीच्या मार्गें हें संचित लावून दिलें असेल, त्यावेळीं तिच्या हातून बरे-वाईट कोणतेंच कर्म झालेलें नसतें. यावर कित्येकांचें असें म्हणणें पडतें कीं, ही त्या शक्तीची केवळ लीला आहे. पण ही लीला तरी सहेतुक आहे कीं अहेतुक आहे ? जर सहेतुक म्हणावी तर आज ह्या विश्वांतील अनंत जीवांस जे सतत दुःख प्राप्त होत आहे, त्याचें त्या शक्तिसि कांहींच का वाटत नाही ? ही बेपरवाई त्या शक्तीच्या अत्युत्कट निर्दयत्वाची दर्शक नव्हे काय ? पण, ही शक्ती तर सर्व धर्मशील पुरुषांच्या मते दयामय आहे. तेव्हां हा जबरदस्त विसंगतपणा नाही काय ? बरे, ही त्या शक्तीची लीला अहेतुक म्हणावी तर इकडूनही पंचाईत. कारण असें पाहा कीं, व्यवहारामध्ये अशीं अहेतुक कर्मे एकाद्या मनुष्याच्या हातून घडल्यास आपण त्यास भ्रमिष्ठ, लहरी किंवा वेडा म्हणतो. परंतु विश्वांतील ह्या प्रचंड व्यापाररूप अहेतुक लीलेच्या कर्तृत्वाचा आरोप ज्या शक्तीच्या ठायीं करावयाचा ती तर पूर्णस्वरूप व सर्वज्ञ आहे, असें धर्मज्ञपुरुष आपणांस आजपर्यंत सांगत आले आहेत. तेव्हां एकतर ही लीलेची कल्पना खोटी म्हटली पाहिजे, किंवा धर्मज्ञपुरुषकृत ईश्वरस्वरूपवर्णन मिथ्या मानलें पाहिजे.

६ पुनर्जन्ममतवादी म्हणतात कीं, आत्म्यास जें देहांतर प्राप्त होतें तें त्याची उन्नति होण्यासाठीं होय. यथे पाहिल्यानें आत्मोन्नति म्हणजे काय, तें समजलें पाहिजे. वेदांत्यांच्या मते आत्मोन्नति म्हणजे जन्ममरणाच्या यातायातीपासून मुक्ति होय. ह्या कल्पनेवर पहिली शंका अशी आहे कीं, आपल्यास प्रथमतः देहबंधन प्राप्त होण्याचें कारण काय ? यावर त्यांचें असें समाधान आहे कीं, आत्मा मायोपाधीनें बद्ध होऊन देही झाला. परंतु जो सदासर्वकाल निर्विकार व निर्लेप आहे असें ते म्हणतात, त्यास उषाधी कोठून आली ? दुसरें असें कीं, त्यांच्या मताप्रमाणें आत्मा अविनाशी व देहाच्या व्यापारांपासून सर्वप्रकारें अलिप्त आहे. म्हणजे अर्थात् पापपुण्यापासून व सुखदुःखापासून त्याच्यावर कांहीं एक बरें वाईट संस्कार घडत नाहीत. असें जर त्याचें खरोखरच

स्वरूप आहे, तर त्यास देहबंधन होऊन जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत तो सांपडला म्हणणे कसे संभवते? बरे एक वेळ तो बंधनांत सांपडला असें गृहीत धरलें, तरी तो पुनः पुनः एका बंधनांतून दुसऱ्या बंधनांत कां जावा? येथें कोणी असें म्हणेल कीं, त्यानें एका देहांत केलेल्या कर्मांचीं फले त्यास भोगावयाचीं असतात, म्हणून त्यास दुसऱ्या देहांत जावें लागतें. पण हा भोग आत्म्यास तर मुळींच संभवत नाही. कारण तो निर्विकार व निर्विकल्प असा आहे. तेव्हां कोणीकडूनही पहातां ही वेदांत्यांनीं कल्पिलेली आत्मोन्नति अगदीं अप्रमाण दिसते.

७ आतां द्वैतमतवाद्यांची एतद्विषयक काय कल्पना आहे, ती पाहूं. त्यांच्यामनें आत्मा जो आहे तो नेहमीं स्वकर्मांच्या परिणामांनीं युक्त असतो. त्याच्या पार्शीं पापपुण्याचा जसा लहान मोठा संग्रह असेल, तशी त्याला बरी वाईट स्थिति प्राप्त होते. जेव्हां एकंदर पापाच्या भोगानें नाश होऊन तो केवळ पुण्यमय होतो, तेव्हांच तो उन्नतीची परमावधि पावून निरंतरच्या सुखाचा वांटेकरी होतो. जन्ममरण जें त्यास प्राप्त होतें, तें त्याच्याठायीं पापाचा अंश असेपर्यंत; पाप संपलें कीं जन्ममरण संपलें. ह्या त्यांच्या मताप्रमाणें पाहातां आत्म्याला जी उच्च निच दशा प्राप्त होते ती त्याच्याठायीं सद्वृत्तींचा पूर्ण विकास होऊन असद्वृत्तींचा निखालसपणें न्हास व्हावा म्हणून. जगांत जेवढें दुःख आहे तेवढें सगळें पापमूलक आहे; व हें शासन सर्व विश्वाचा नियंता जो परमेश्वर तो करीत आहे. या मतावर एक आक्षेप असा आहे कीं, आत्म्यास कर्मानुसार गति प्राप्त झाली असतां, त्या स्थितीमध्ये त्याला पूर्वजन्मकृत कर्मांची आठवण असून कोणत्या कर्माबद्दल कोणतें फल आपण भोगीत आहों याचें स्पष्ट ज्ञान त्यास असल्यावांचून त्याची वाईट कर्मापासून निवृत्ति व सत्कर्माकडे प्रवृत्ति कदापि होणें शक्य नाही. पण अशी आठवण असलेला एकतरी मनुष्य आढळतो काय? कित्येक मतलबी लोकांनीं मात्र केवळ कल्पनेच्या सहाय्यानें अमुक कर्माचें अमुक फल होतें, अशा मजकुराचे ग्रंथ लिहिले आहेत, पण ते सर्वथा आविश्वासनीय होत. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, अमुक एका कर्माचें फल अमुक आहे असें न कळलें तरी आपण जे आज दुःख भोगीत आहों तें पूर्वजन्मीं केलेल्या कुकर्माचें फल आहे, अशी मनुष्याची मोघमपणें पक्की समजूत झाल्यास पुष्कळ फायदा होण्यासारखा आहे. पण अशी समजूत पूर्णपणें होऊन तदनुसार आचरण किती मनुष्यांचें होत असतें बरें? शिवाय पश्चादि मनुष्योत्तर योनींत तर ही समजूत असण्याचा मुळींच संभव

नाहीं. तेव्हां हा फायदा झाल्यास अगदी थोड्या मनुष्यांचा मात्र होईल. मग इतर सर्व मनुष्ये व मनुष्येतर जीवकोटि यांची काय वाट ? सारांश काय कीं, पूर्वकर्मांच्या स्मृतीवांचून तन्मूलक सुखदुःखांचा भोग इष्टानिष्टस्थितिद्वारा देवानें लावून दिला आहे असें जे प्रतिपादितात, त्यांची आपल्या देवाची कल्पना अगदी चमत्कारिक आहे म्हणावयाची. कारण, असें पाहा कीं, व्यवहारांत बापानें मुलाच्या हातून घडलेल्या अपराधांची आठवण दहा पंधरा दिवस ठेवून एके दिवशीं जर त्याच्या झिज्या धरून तो त्याला हवा तसा चोपूं लागला, आणि मला कां मारतां म्हणून अगदीं दैनवाणा होऊन मोठमोठ्यानें ओरडून तो मुलगा विचारूं लागला असतां, त्याला कांहीं एक उत्तर तो बाप करीत नाही, तर त्याला लोक काय ह्मणतील वरें ? पण ह्या द्वैतवाद्यांच्या मताप्रमाणें देव तर असंख्य जीवांचा त्यांच्या हातून कैक वर्षापूर्वीं घडलेल्या कर्माबद्दल अत्यंत निष्ठुरपणें नित्य खरपूस समाचार घेत आहे ! यांत देवाकडे लघुपणा नाही का येत ?

८ वरें हे द्वैतवादी आत्म्याची उन्नति होते म्हणतात ती कशी काय ? जे जे गुण आत्म्याचे म्हणून ते समजतात, ते सर्व आधुनिकमानसशास्त्रवेत्त्यांच्या मते मनाचे धर्म होत. तेव्हां आत्म्याची उन्नति म्हणजे मनाची उन्नति समजावयाची कीं काय ? अशी जर ती खरोखरीच समजावयाची तर ज्या मानवी व्यापार-समुच्चाला मन ही संज्ञा आहे, त्यांच्याविषयीं जे नियम आज शास्त्रज्ञांस अवगत झाले आहेत, त्यांचा विचार ह्या आत्मोन्नतीच्या विचारांत अवश्य प्रसक्त होतो. त्यांवरून पाहतां असें कळतें कीं, मनाची उन्नति बहुतेक अंशीं देहाच्या स्थितीवर अवलंबून आहे. त्यांतूनही प्राण्यांच्या शरीरामध्ये जे मजातंतु असतात, त्यांच्या कमीजास्त उन्नतीप्रमाणें मनोव्यापारांची उन्नति होत असते. ही मजातंतूंची उन्नति निरनिराळ्या प्राणिजातींमध्ये निरनिराळ्या प्रमाणानें झालेली असते; आणि त्याच मानानें त्यांच्या मनाची ही स्थिति असते. प्राणिकोटीमध्ये सर्वांत श्रेष्ठ जो मनुष्यप्राणी, त्याच्यामध्ये ही उन्नति इतर प्राण्यांहून जास्त झालेली आहे. आणि मनुष्य जातीमध्येही ह्या उन्नतीचें मान पुष्कळ कमीजास्त आहे. अगदीं रानटी स्थितीपासून अगदीं सुधारलेल्या स्थितीपर्यंत मनुष्याच्या मानसिक उन्नतीच्या संबंदानें पुष्कळ अवस्था दृष्टीस पडतात. दुसरें असें कीं, प्रत्येक प्राण्याच्या व त्यांतूनही विशेषतः प्रत्येक मनुष्याच्या आयुर्दयामध्ये त्याच्या मनाची स्थिति

अवस्थाभेदेकरून निरनिराळी असते. बाळपण, तारुण्य व वार्धक्य, ह्या तिन्ही स्थितींमध्ये मनुष्याच्या मनाची स्थिति सारखी असते असें कोण म्हणेल ? त्याचप्रमाणें निरोगी स्थितींत जो मनाचा जोम व उल्हास असतो, तसाच रोगस्थितीमध्येही असतो काय ? अत्यंत बाल्यावस्था, अत्यंत जरठावस्था व अत्यंत रूग्णावस्था ह्या तिन्ही स्थितींमध्ये मनाची शक्ति पराकाष्ठेची क्षीण असते. असा स्पष्ट अनुभव आपणास नित्य येत आहे. ह्या गोष्टी जर खऱ्या आहेत, तर आत्म्यास जें देहांतर प्राप्त होतें तें त्याच्या उन्नतीसाठीं होय, असें म्हणणें अगदी अयुक्तिक दिसतें. कारण असें पाहा कीं, मनुष्ययोनींत जन्म पावलेला आत्मा पुनः पश्चादयोनीमध्ये जातो असें कल्पित्यास मनुष्य देहांत जी त्याची मानसिक उन्नति झाली, तिची त्या नीचतर योनींमध्ये काय वाट होईल बरें ? त्या स्थितीमध्ये त्याच्या कित्येक उन्नत मानसिक शक्तींस व्यायाम न मिळून त्या नष्टप्राय होणार नाहींत काय ? अशा स्थितींत त्याची उलटी अवनति मात्र होत जाईल. आतां, मनुष्य देहांतला आत्मा पुनः नीच योनींत कधींच न जातां, पुढें त्यास प्रत्येक वेळीं मनुष्याचेच जन्म प्राप्त होतील असें कल्पित्यानेंही त्याची उन्नति होते असें सिद्ध होत नाहीं. कारण मनुष्याचें देहावसान बहुत करून रूग्णावस्थेमुळें किंवा जरठावस्थेमुळें मनास अत्यंत क्षीणता येऊन होत असतें. यास अपवाद कायतो आकास्मिक मृत्यूंचा होय. बाकी बहुतेक मनुष्यांच्या संबंधानें हा नियम सर्वदा दिसून येतो. तेव्हां जर आत्म्याची उत्तरोत्तर उन्नति होत आहे म्हणावें, तर ही क्षीणता बहुतकरून सर्वांच्याच संबंधानें सारखी कां दृष्टोत्पत्तीस येते ?

ह्या मुद्याचा संबंधानें आणखी एक अशी महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची कीं, आधुनिकमानसशास्त्रज्ञांच्या असा एक सिद्धांत आहे कीं, मनुष्य जन्मते तेव्हां त्याच्या ठायीं कोणत्याही प्रकारचा मानसिक शक्तींचा अत्यंतभाव असतो. पुढें त्यास ज्या प्रकारचा स्थितिविशेष प्राप्त होतो, त्यासारखा त्याच्याठायीं मनोविकास होत जातो. आतां येवढें मात्र खरे कीं, त्याच्या ह्या नित्य होणाऱ्या मनोविकासास पूर्वजप्राप्त संस्कारानुसार थोडें बहुत वळण मिळतें. परंतु त्याच्या पूर्वजन्मीच्या मानसिक गुणधर्मांचा अंश असें ज्याला म्हणतां येईल, असें कांहीं त्याच्या ह्या मनोविकासांत बिलकुल अनुभवास येत नाहीं. हा जर त्यांचा सिद्धांत

खरा असेल तर आत्म्यास देहांतर प्राप्त होऊन त्याची हळूहळू उन्नति होत आहे असें मुळींच म्हणतां येणार नाही.

द्वैतमतवादीकल्पित आत्मोन्नतीवर भाषखी असा एक भाक्षेप आहे कीं, आत्म्यास उन्नतीं अवनति आहे म्हणणें म्हणजे तो विकारवश होण्यास पात्र आहे असें होतें. पण जेवढें कांहीं विकारवश तेवढें सगळें नाश पावणारें असबें असा नियम आहे. तेव्हां आत्माही नाशवंत आहे असें म्हणावें लागतें. पण आत्मा तर अमर आहे, असें द्वैतमतवादी म्हणतात. तर मग ह्या परस्पर विरुद्ध गोष्टी कशा संभवतात ?

आतांपर्यंत द्वैताद्वैतमतवादी जनांस संमत असलेली पुनर्जन्माची कल्पना कितपत यथार्थ आहे, त्याचें संक्षेपतः निरूपण केलें. त्यावरून शोधक वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलेंच असेल कीं, ही कल्पना मुळींच सयुक्तिक नव्हे. शरीरा-चांचून मनोव्यापारांची प्रतीति मनुष्यास कधींही होण्याचा संभव नसतां, जे ह्या मनोव्यापारांची स्वतंत्र स्थिति कल्पून आत्म्याशीं त्यांची सांगड घालतात, आणि अशा मनोव्यापारांसह आत्मा देहांतर करितों असें मानतात, ते अतींद्रिय गोष्टींचें विधान करून आपल्या धाष्ट्याचें किंवा दांभिकपणाचें द्योतन करितात, असें म्हणावें लागतें. हें अप्रमाण मत आम्हां हिंदुलोकांमध्ये सर्वत्र प्रचलित असल्या कारणानें लौकिक समज अगदीं खोटे होऊन गेले आहेत. कोणतीही अनिष्ट गोष्ट अनुभवास आली असतां ती आपल्या पूर्वजन्मांच्या कर्मांचें फळ म्हणून लोक कपाळावर हात मारीत असतात. यावरून त्यांचा वरवरून तरी असा समज झाला आहे असें दिसतें कीं, त्या गोष्टीस त्यांचा कांहींएक इलाज नाही. परंतु ते ती गोष्ट टाळण्याकरितां प्रयत्न करितात; त्यावरून ते आपल्या समजाच्या उलट वागतात असें होतें. हा विसंगतपणा सामान्य जनांच्या एका-एकी नजरेस येणारा नसतो. नशीब शब्दाचा उपयोग अशाच प्रसंगीं होत असतो. कारण ह्या शब्दाचा मुळचा अर्थ काय व तो पूर्व-कर्मानुसार फल-प्राप्तीच्या मताचा यथार्थ वाचक होईल किंवा काय, याचा विचार सामान्य लोक करीत बसत नाहीत. त्यासाठींच हा एवढा ऊहापोह करणें प्राप्त झालें. त्या सगळ्याचा मथितार्थ म्हणून येवढाच कीं, पुनर्जन्म मताच्या साहाय्यानें जगांतील असमतेची खरी उपपत्ति न होतां उलटें मन अधिकच संशयमग्न होतें.

पुनर्जन्म न मानणाऱ्या एकेश्वरमतवादिकृत असमतेची उपपत्ति.

९ आतां पुनर्जन्ममत न मानणाऱ्या एकेश्वरमतवादिजनांकडून ह्या असमतेची उपपत्ति कशी काय होत असते, तें पाहूं. ते असें म्हणतात कीं, परमेश्वर मनुष्यास वाटेल त्या स्थितींत निर्माण करितो. तो त्यांस तसें कां निर्माण करितो हें विचारण्यास मनुष्याला मुळींच अधिकार नाही. तशी त्याची इच्छा आहे असें समजून स्वस्थ राहावें. आणि प्राप्तस्थित्यनुरूप आपलें कर्तव्य करावें, यांतच सुख आहे. हें मत बहुतेक ख्रिस्ती, मुसलमान व इतर एकेश्वरोपासक लोकांचें आहे. मुसलमान लोकांचा नशीब शब्दाचा उपयोग ह्याच मताच्या संबंधानें होत असतो. हें मत कितपत यथार्थ आहे, तें पाहूं.

१० ह्या मतावर पहिला आक्षेप असा आहे कीं, देव दयाळू व न्यायी असतां, त्यानें असा पक्षपात आपल्या लेकरांच्या संबंधानें कां केला असावा बरें ? ह्या मताप्रमाणें केवळ ईश्वरानें, मनुष्यास कळण्यासारखें कांहीं एक योग्य कारण नसतां दिल्यामुळें प्राप्त झालेल्या साधनांच्या व सामर्थ्याच्या योगानें सशक्त व हिंसक प्राणी अशक्त व गरीब प्राण्यांला ठार मारून त्यांच्या मांसावर आपली उपजीविका करितात; मनुष्ये इतर प्राण्यांचे पाहिजे तसे हाल करितात, बळकट मनुष्य अशक्त मनुष्यास मनास वाटेल तसा जाच व त्रास करितो; श्रीमंत मनुष्य गरीब मनुष्यास हवा तसा ताबलतो; कुलीन मनुष्य नीच कुळांतल्या मनुष्यास अगदीं हीन व अस्पृश्य समजून त्याचा तिटकारा करितो; अधिकारी मनुष्य आपल्या ताब्यांतल्या मनुष्यावर विनाकारण कडक अंमल चालवून दुःख देतो; बलाढ्य राष्ट्र निर्बल राष्ट्रास पादाक्रांत करून अगदीं हतवीर्य करून सोडते. पण हे व असेच दुसरे असमतेचे प्रकार, जे नेहमीं अनुभवास येतात, त्यांच्या कर्तृत्वाचा आरोप न्यायी देवाच्याठायीं करणें अगदीं उचित नव्हे. कारण ह्या असमतेच्या पार्यां आज असंख्य प्राण्यांचें व मनुष्यांचें जीवित अत्यंत कष्टमय झालें आहे. ही अत्यंत अनिष्ट दशा देवानें प्राण्यांस निरनिराळ्या अवस्थेमध्ये उत्पन्न केल्यामुळें ज्यापेक्षां उद्भवली आहे, त्यापेक्षां येथें सहजीं असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, हें असें दुःखमूलक स्थितिचित्र देवानें कां निर्माण करावें ? प्राण्यांच्या उत्पत्तीपूर्वी कोणतीही स्थिती नसल्यामुळें त्यांच्यांत तर कसल्याही प्रकारची योग्यता आलेली नसते. बरें, त्यामुळें प्राण्यांस जें दुःख

होत आहे त्याचें देवाला कांहींच वाटत नाही म्हणावें, तर तेंही संभवत नाही. कारण देव दयाळू आहे असें हेच मतवादी मानतात. तर मग ही देवाची सगळी लालाच समजावयाची की काय ? पण ह्या लीलेच्या कल्पनेच्या संबधानें आम्हीं मागें जें म्हटलें आहे, त्यावरून तर ही कल्पना धर्मज्ञपुरुषांनीं केलेल्या ईश्वर-स्वरूपवर्णनाशीं मुळींच जुळत नाही. ह्यावर कित्येक जण असें समाधान करितात कीं, देवाच्या कृत्यांचें वास्तवज्ञान आम्हां मानवांस होण्याची आशा बिलकूल नाही. म्हणून त्यांविषयीं पृच्छा करून आपलें चित्त उगीच अस्वस्थ करून घेऊं नये. हा उपदेश ज्याचा तेच घेतील तर असल्या निराधार उपपत्ति काढून लोकांस भ्रमांत पाडण्यांस ते कारणीभूत होणार नाहीत.

११ असो; आतां ह्या मतावर दुसरा एक आक्षेप घेण्यासारखा आहे, त्याचें निवेदन करितों. मनुष्यास जी निरनिराळी स्थिति प्राप्त झाली आहे, ती जर ईश्वरी संकेतानें प्राप्त झाली आहे, तर त्यानें केलेल्या कृत्याबद्दल तो मरणोत्तर कसा जबाबदार होईल बरें ? कारण अनुभव असा आहे कीं, मनुष्याची बुद्धि व वृत्ति ह्या स्थितिभेदेकरून निरनिराळे रूप व विकास पावतात; आणि जशीं ज्याची बुद्धि अथवा वृत्ति असते, तदनुसार त्याच्या हातून वर्तन होतें. तेव्हां सर्व बऱ्या वाईट आचरणाचें मूळ स्थितिविशेष होय, हें स्पष्ट होतें. हा स्थितिविशेष मनुष्यास स्वेच्छेनें प्राप्त करून घेतां तर येत नाही. वादविषयक कल्पनेप्रमाणें तो त्याला ईश्वराच्या इच्छेनुरूप प्राप्त झाला आहे. ही कल्पना खरी असेल तर मग मनुष्यास अपरिहार्यत्वास्तव करावीं लागलेलीं जीं कर्म, त्यांचा झाडा देवापाशीं यावा लागून त्याचें फळ त्याला कोणत्या तरी आमुष्मिक स्थितीमध्ये भोगावें लागतें असें जें मत आहे, त्याला थारा कोठें राहिला ? असें असूनही जर कोणी म्हणेल कीं, तें त्याला भोगावें लागेलच, तर देव अन्यायी आहे असें कबूल करावें लागेल. पण हें कबूल करणें तर त्याच्याकडून सहसा होणार नाही. एकंदरींत काय कीं, ह्या कल्पनेच्यापायीं इकडे आड आणि इकडे विहीर अशी ती खरी मानणाराची स्थिति होऊन जाते.

ह्या आक्षेपांत सांगितलेल्या गोष्टींचें सत्यत्व कित्येकांस पटून ते असें म्हणतात कीं, सर्व विश्वांतले व्यापार देवाच्या इच्छामात्रें करून चालले आहेत. तेव्हां

अर्थात् मनुष्यवृत्त व्यापारही त्याच्या इच्छेबाहेर होणें नाहीं. प्रत्येक मनुष्याच्या हातून जन्मल्या पासून मरेपर्यंत अमुक कर्म व्हावयाचीं असून, त्यांची त्याला अमुकच फळें भोगावीं लागणार; आणि तो अमुक एका स्थितीमध्ये उत्पन्न होऊन अमुक एका स्थितीप्रत पांचून मरण पावणार; इत्यादि सर्व गोष्टी देवानें पूर्वीच नेमलेल्या असतात; तदनुसार मनुष्यास बुद्ध्यादि साधनांची अनुकूलता होऊन त्याच्या हातून बरीं वाईट कर्में होणार. लौकिक भाषेत “ लळाट रेषा खरी; ” “ नशिबांत लिहिलें आहे तसें होणार, तें कोणाच्यानेही फिरवणार नाहीं; ” “ विनाश काले विपरीत बुद्धी: ” इत्यादि उद्गार निघत असतात ते ह्याच समजुतीमुळे होत. ह्या मताप्रमाणें जगांतील एकंदर स्थितीवैचित्र्याचाच नव्हे तर व्यापारवैचित्र्याचाही कर्ता परमेश्वर आहे असें होतें. हें मत खरें मानल्यास मनुष्याच्या बऱ्यावाईट कर्मांची जबाबदारी अजी उडून जाऊन परलोकाची किंबहुना मरणोत्तर कोणत्याही स्थितीची व मोक्षाची कल्पना अनावश्यक व अप्रयोजक ठरते; आणि देवाच्या ठायीं पराकाष्ठेचा लहरीषणा, निर्दयपणा, व अन्यायीपणा यांचा आरोप केल्याचा दोष मार्यां येतो. सारांश कायकीं, पुनर्जन्म न मानणाऱ्या एकेश्वरमतवादिजनांनीं केलेली ह्या जगांतील असमतेची उपपत्ति खरी मानिल्यास धर्माच्या प्रधान तत्वांस अगदीं फांटा द्यावा लागतो. परंतु ही गोष्ट धर्मशील गृहस्थांस मुळींच आवडण्यासारखी नाहीं. म्हणून त्यांस असलीं उपपत्ति सहसा सत्य वाटूं नये.

येथवर मुख मुख्य धर्मविचारांत नशिबाची कल्पना कसकसें रूप पावली आहे तें सांगून तिचें अयथार्थत्व त्याच धर्मातील इतर प्रधान तत्वांच्या अनुरोधानें पाहतां व युक्तिदृष्ट्या कसें काय आहे तें अगदीं संक्षेपानें दाखविलें. आतां नशीब म्हणून कोणीतरी अदृष्ट भावरूप व्यक्ति आहे असें जे कांहीं लोक मानतात, त्यांच्या त्या मानण्यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं.

१२ ज्या गोष्टी मनुष्यास हटकून घडवून आणतां येत नाहींत त्या कोणातरी अदृष्ट शक्तीच्या योगानें होतात असें मानण्याकडे मनुष्याची स्वभावतः प्रवृत्ति असते. कुलदेवता, ग्रामदेवता, जलदेवता, वनदेवता, हडळी, जखणी, देवचार, वेताळ, मुंजे, ब्रह्मराक्षस इत्यादि ज्या बऱ्यावाईट अदृष्टशक्ति अडाणी

लोक कल्पितात, त्यांचें मूळ ह्याच प्रवृत्तींत आहे. फलज्योतिष, शकुन, मंत्रतंत्र इत्यादि प्रकार ह्याच मुळें उत्पन्न झाले असून, कित्येकांस ते अजूनही सत्य वाटत आहेत. पुढें जगांतील व्यापारांचा एकसारखेपणा व नियमितपणा यांचा मनुष्यास पुष्कळ अनुभव येऊन त्यांचें कर्तृत्व एका शक्तीच्या ठायीं आरोपिणें अनेक कारणांमुळें विशेष विचाराचें व सयुक्तिक वाटल्यामुळें ही इतर शक्तींची कल्पना उत्तरोत्तर जात चालली आहे. पण तिचें निःशेष निर्मूलन होण्यास अजून पुष्कळ अडचणी आहेत. त्यांपैकीं मुख्य ही कीं, जगांत जें दुःखाचें व दैनेचें निष्कारण अस्तित्व आहे तें कां म्हणून ? असा प्रश्न मनुष्याच्या मनांत नेहमीं उत्पन्न होतो. त्यांच्या कर्तृत्वाचा आरोप देवाच्या- ठायीं करणें तर सहसा युक्त नव्हे. मग तीं आलीं कोठून ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर ख्रिस्ती व मुसलमान धर्माप्रमाणें असें आहे कीं, त्यांचें उत्पादकत्व सैतानाकडे आहे. आतां, ह्या सैतानाच्या संबधानें तद्धर्मां निर- निराळ्या मत-बायांच्या निरनिराळ्या कल्पना आहेत. तत्वविचारानें ज्यांची बुद्धी जराशी उज्वल झाली आहे, परंतु ज्यांचा ह्या धर्मावरचा विश्वास अजून उडालेला नाही, त्यांना सैतान म्हणून कोणी भावरूप व्यक्ति आहे असें म्हणणें अगदीं अप्रमाण वाटतें. त्याचें ह्या कल्पनेविषयीं असें म्हणणें पडतें कीं, सैतान म्हणून कोणी व्यक्ति अस्तित्वांत नाही. तर मनुष्याच्या नैसर्गिक पापप्रवणते- चरचें तें रूपक आहे. पण नैसर्गिक पापप्रवणता तरी उत्पन्न झाली कशी ? या प्रश्नाचें सयुक्तिक उत्तर त्यांना देतां येत नाही. ह्या ख्रिस्ती व मुसलमान लोकां- प्रमाणेंच पुष्कळ अंशी पारशी लोकांचेंही मत आहे. त्यांच्या मताप्रमाणें जगांत जितक्या बऱ्या गोष्टी घडत आहेत, तितक्या सगळ्या एका बऱ्या देवाच्या (हॉर्मज्च्या) हातून होत आहेत; आणि सगळ्या वाईट गोष्टी एका वाईट देवाच्या (अन्दिमनच्या) हातून घडत आहेत. त्यांच्या मते ह्या दोन्ही शक्तींचा नित्य झगडा चाललेला असून शेवटीं चांगलीचा जय होणार आहे. ही कल्पना मात्र जगांतील स्थिति पाहून जराशा अडाणी मनुष्याच्या मनांत स्वामाविक्रपणें उत्पन्न होण्यासारखी आहे खरी. मुसलमान व ख्रिस्ती लोकांची सैतानाची कल्पना सर्वशक्तिमान् व दयामय देवाच्या कल्पनेशीं सर्वथा विसंगत दिसते. कारण त्यांच्या मताप्रमाणें सैतानाची ही उत्पत्ति देवापासून आहे. तेव्हां

त्यांना सहजीव असे विचारणें येतें कीं, त्रिकालज्ञ देवास हा सैतान पहिल्या प्रतीचा शिरजोर व अखिल मनुष्य जातीस नाहक त्रास देणारा होईल हें ठाऊक नव्हतें काय ? जर ठाऊक होतें म्हणावें, तर स्वतःच्या योजनेस त्याच्याकडून होणारा जबरदस्त अडथळा व मनुष्याची त्याच्या मोहिनीच्यापायी होणारी विलक्षण पापमग्नता यांचें त्यास कांहींचका वाटलें नाहीं ?

नशिबाची ही कल्पना बहुतेक ह्याच जातीची आहे. कारण ज्या अनिष्ट गोष्टी स्वतःच्या किंवा इतर मनुष्यादिकांच्या आचरणामुळे अथवा वर सांगितलेल्या धर्ममतानुसार घडल्याचा स्पष्ट अनुभव येत नसतो किंवा खात्री होत नसते, त्या कोणीतरी अदृष्ट शक्तीनें घडवून आणल्या असें मानण्याकडे मनुष्याचा कल विशेष असतो. ह्या अदृष्ट शक्तीस निरनिराळ्या भाषांतून निरनिराळीं नांवे आहेत. आमच्या भाषेंत ती नशीब, दैव, भवितव्यता इत्यादि शब्दांनीं बोधित होते. येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, मागे वादविषयक गोष्टीसंबंधीं निरनिराळ्या धर्मकल्पनांचा विचार करतांना नशीब, दैव वगैरे शब्दांनीं त्या कल्पनांची वाच्यता होत असल्याचें सांगून आतां त्या शब्दांनीं स्वतंत्र भावरूप शक्तीचा बोध होतो असें म्हटल्यानें विसंगतपणा नाहीं का होत ? यावर असें समाधान आहे कीं, धर्मग्रंथ व धर्मोपदेशक यांच्या द्वारे कळलेल्या सर्वच धर्मकल्पनांचें यथार्थ स्वरूप सामान्य जनांस अप्रत्यक्षत्वास्तव चांगलेसें समजण्याचा संभव अगदीं कमी असल्याकारणानें, त्या निरनिराळ्या कल्पनांतला सूक्ष्म भेद त्यांच्या ध्यानांत एकाएकी येत नसतो. म्हणून त्यांच्या मनामध्ये ह्या कल्पनांविषयीं गोंधळ उत्पन्न होऊन भाषेंतही बराच संदिग्धपणा माजून राहिला आहे. तो इतका कीं, ज्या गोष्टींचा उलगडा एका प्रकारें केला असतां लोकांस मान्य होतो, त्याच गोष्टींचा अन्य प्रकारें केलेला उलगडाही त्यांस संमत होतो. हा भ्रम प्रस्तुत वादांत चांगला दृष्टोत्पत्तीस येतो. मनुष्यजातीमध्ये असलेल्या असमतेची मीमांसा निरनिराळ्या धर्मांत निरनिराळी केलेली असून आणखी फलज्योतिषासारखें थोतांढही लोकांस कां बरें खरें वाटावें ? अशीच गत नशिबाच्या स्वतंत्र कल्पनेचीही आहे असें समजावें. सामान्य लोक जेव्हां जेव्हां नशिबाचा उल्लेख करितात, तेव्हां तेव्हां बहुतकरून अशी कोणीतरी व्यक्ति कोठें तरी अस्तित्वांत आहे असा त्यांचा भाव दिसतो. भूत-

त्रेत-पिशाचादिक अदृष्टव्यचींवर, प्रत्यक्ष अनुभव नसतांही, जसा कांहीं मनुष्यांचा अजून विश्वास आहे, त्याचप्रमाणें पुष्कळ ख्रिस्ती-मुसलमानादिकांची सैतानाच्या अस्तित्वाविषयीही जशी अद्यापि खात्री आहे, तशीच नशिवाच्या अस्तित्वाविषयी त्यांची दृढ भावना झालेली असते. पण ही भावना अगदीं भ्रममूलक आहे, असे सहज दाखवितां येईल.

३ कारण उघडच आहे कीं, सर्व चराचराचा उत्पन्नकर्ता व नियंता एक देव आहे असा ज्यांचा बळकट विश्वास बनला आहे, त्यांनीं आणखी नशीब म्हणून कोणी मनुष्याचें वरेंवाईट करणारी शक्ति आहे, असें कल्पिणें विसंगत होय. दुसरें असें कीं, तिचें प्रत्यक्ष ज्ञान कोणालाही झालेलें ऐकिवांत नाहीं. वरें, तिचें अस्तित्व क्षणभर कबूल केलें, तरी मनुष्यास असें नाडण्यांत तिचा हेतु काय असावा, हें कोणाच्यानें तरी सांगवेल काय ? ह्या नशिवाचा मनुष्यांनीं काय अपराध केलेला असतो वरें ? आणखी असें पहा कीं, नशीब म्हणून कोणी खरीखुरीच व्यक्ति आहे असा जर लोकांचा पूर्ण भरंवसा असता, तर त्याचा त्रास चुकविण्याकरितां त्यास संतुष्ट राखण्याचे उपाय त्यांनीं योजले असते. आमच्या हिंदुलोकांतल्या वरच्या मानलेल्या वर्गांतून चालू असलेले यज्ञयाग, लघुरुद्र, महारुद्र, एकादण्या, ग्रहादिकांची शांति; व कुणधी वगैरे लोकांकडून म्हसोना, यतोबा वगैरे भूत-पिशाचादिकांस होत असलेली कोंबडी, बकरी, नारळ, दारू वगैरे पारितोषकांचीं अर्पणें, हीं ज्या केवळ कल्पित देवतादिकांकडून पीडा पोंचण्याचा संभव आहे असें अज्ञान लोकांस भ्रमानें वाटतें, त्यांचा अकारण मानीव क्षोभ शमविण्यासाठीं योजण्यांत येत असतात. असाच कांहींतरी प्रकार नशिवाच्या संबंधानें होणें स्वाभाविक होतें. पण तो फारकरून कोठेंही आढळत नाहीं. त्यावरूनही हें उघड होतें कीं, नशिवाच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची कल्पना कोणत्याही प्रकारच्या लोकांच्या मनावर कधींही पूर्णपणें ठसलेली नाहीं; आणि ती प्रमाणसिद्धही नाहीं. म्हणून ती सर्वथा अविश्वसनीय होय.

१४ येथवर जें नशिवाचें स्वरूप सांगितलें, त्यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं, लोकांत जी नशिवाची कल्पना आहे ती अनिष्ट गोष्टींच्या उत्पादकत्वापुरतीच नाहीं, तर चांगल्या गोष्टीही त्याच्या प्रभावानें घडतात असें पुष्कळ लोक मानितात. तेव्हां त्याचा विचार करितांना त्याचीं दोन्ही स्वरूपें लक्षांत

ठेवलीं पाहिजेत. यावर असें समाधान आहे कीं, एकाच व्यक्तीकडून चांगलीं व वाईट कामें, मनुष्यास कळण्यासारखें मुळींच कांहीएक कारण किंवा हेतु नसतां घडतात म्हणणें अयुक्तिक व अनुभवास सर्वथा विरुद्ध होय. शिवाय बहुतेक लोकांत मनुष्याचें सर्वदा कल्याण करणारी अशी स्वतंत्र दयामय शक्ति असल्या-विषयी दृढभावना किंवा श्रद्धा आहे. ह्या श्रद्धेसही ही नशीबाची द्विविध कल्पना सर्वस्वी विसंगत होय. आणखीं असें पहा कीं, मनुष्यास ज्या चांगल्या गोष्टी घडतात, त्या तो आपल्या पराक्रमाच्या व कर्तबगारीच्या योगानें घडल्या असें म्हणतो, आणि वाईट गोष्टी तेवढ्या मात्र स्वतःच्या दोषानें घडल्या नाहींत; तर त्या कोणी तरी दुसऱ्या माणसांच्या किंवा नशिबाच्या प्रतिकूलतेनें घडल्या असें भासविण्यास तो सदा तत्पर असतो. लोक त्याला जे सुदैवी म्हणतात त्यांतला तरी अर्थ इतकाच कीं, त्याला दैव प्रतिकूल झालें नाहीं. ह्या विचारा वरून पाहतां वरील नशिबाचें एकदेशीय स्वरूपच विशेष लोकसजुतीस धरून आहे असें ठरतें. त्यांतूनही ज्या कित्येक लोकांस हें नशिबाचें दुबार स्वरूप संमत असेल त्यांस तें एक व्यक्तीच्या ठायीं आरोपितां तर येणार नाहींत. बरें, पारशी वगैरे लोकांच्या समजुतीप्रमाणें एक बरी व एक वाईट अशा दोन स्वतंत्रशक्ति आहेत असें म्हणणेंही जमत नाहीं. कारण, असें पाहा कीं, समग्र जीवकोटाचा अकारण द्वेष किंवा प्रीति एकाद्या व्यक्तीच्या ठायीं कल्पणें मनुष्याच्या अनुभवास अगदीं विरुद्ध आहे. तेव्हां कोणीकडूनही पाहतां ही नशिबाच्या स्वतंत्र अस्तित्वाची कल्पना अप्रमाण होय; आणि निरनिराळ्या धर्मातील नशिबाच्या कल्पनेचेंही अयथार्थत्व मागें दाखविण्यांत आलें आहे. तेव्हां जगांतील असमतेची खरी उपपत्ति ह्या कल्पनेच्या साहाय्यानें होत नाहीं हें उघड आहे.

१५ परंतु येथें कोणी असें विचारितांल कीं, ' ही नशिबाची कल्पना निर-निराळ्या रूपांनीं बहुतेक सर्व देशांतील लोकांत आढळून येत असतां ती खोटी कशी म्हणतां? तिचा सार्वत्रिकपणा तिच्या सत्यत्वाचा योग्य पुरावा नव्हे काय?' यावर असें उत्तर आहे कीं, आजपर्यंत सार्वत्रिक प्रसार पावलेल्या अशा पुष्कळ कल्पनांचा निखालस खोटेपणा यथार्थ ज्ञानाच्या योगानें सिद्ध झाला आहे. उदा-हरणार्थ पृथ्वीच्या आकाराची किंवा निश्चलत्वाची कल्पना ध्या. ग्यालिलिओ

सारख्या शोधक पुरुषांनीं लोकांकडून होणाऱ्या त्रासाची परवा न करितां सत्य-कथन करून लोकभ्रम घालविला नसता, तर सामान्यजनांचा अज्ञानपंकांतून कधीही उद्धार झाला नसता. जगाचा आजपर्यंतचा अनुभव असा आहे की, ज्या गोष्टी असंख्य सामान्य मनुष्यांस अनभिज्ञत्वास्तव सत्यशा वाटतात, त्यांचा असत्यपणा एकदोनच अभिज्ञ पुरुषांस वाटून मनुष्यसामान्यास जडलेल्या भ्रमाचा निरास होण्यास त्यांजकडून साहाय्य होतें. अशीच गोष्ट नशिवाच्या कल्पनेची आहे. तेव्हां जर तिचें अयथार्थत्व वरील ऊहापोहानें स्थापित होत असेल, तर केवळ तिच्या सार्वत्रिकपणावरूनच ती सत्य आहे असें मानणें चुकीचें होईल.

आतां ही कल्पना अशी सार्वत्रिकपणें कशी उद्भवली तें थोडक्यांत सांगितल्यास प्रस्तुत विवेचनास बरीच मदत होईल असें वाटतें. ह्या गोष्टीचा त्रोटक उल्लेख ह्यापूर्वी इतर गोष्टींच्या अनुषंगानें झाला आहे. पण तिचें येथें स्वतंत्र निरूपण होणें इष्ट आहे.

१६ ह्या जगामध्ये मनुष्यास ज्या बऱ्यावाईट गोष्टी घडतात, त्यांतल्या कांहीं त्याच्या स्वाधीन असतात आणि कांहींस त्याचा इलाज नसतो. ज्या गोष्टी त्यास निरुपायशा वाटतात, त्या कोणीतरी अदृष्टशक्ति घडवून आणतात असें त्यास अनभिज्ञत्वास्तव वाटतें. हा असा मिथ्या समज होण्याचें मुख्य कारण असें आहे की, ह्या विश्वामध्ये प्राण्यांवांचून इतर वस्तुजातीस ऐच्छिक गति उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य नाही, असा त्याला नेहमीच्या व्यवहारांत पुष्कळ अनुभव आलेला असतो. म्हणूनच मनुष्याच्या आद्यस्थितीमध्ये चंद्र-सूर्यादिकांचे उदयास्त, विद्युत, उल्का इत्यादिकांचे पात, नद्यादिकांचे प्रचंड प्रवाह, वारा, पाऊस इत्यादिकांचा अनिवार वेग, हे व असेच दुसरे निसर्गातील अद्भुत व्यापार कोणातरी अदृष्ट व्यक्तिभूत शक्तींचीं कामे आहेत असें मानण्याकडे तत्कालीन लोकांची स्वाभाविक प्रवृत्ति झाली; आणि त्या व्यापारांचे अनिष्ट परिणाम टाळण्यासाठी व अनुकूलता संपादण्यासाठी ह्या कल्पित देवतांची आराधना, पूजा वगैरे प्रकार सुरू झाले. पुढें जसजसा मनुष्याचा विश्वांतील व्यापारांविषयीचा अनुभव व कल्पना हीं वाढत गेलीं, तसतशी ही अनेक देवतांवरची श्रद्धा उडत जाऊन शेवटीं ही सर्व विश्वाची रहाटी कोणीतरी एका देवानें चालविली आहे असा समज कित्येकांचा झाला; आणि तो ज्यांचा झाला, त्यांनीं तो इतर जनांच्या मनांत ठसविण्याचे

भगीरथ प्रयत्न एकसारखे चालविले. ह्या समजुतीप्रमाणें विश्वांतील सर्व व्यापारांचें कर्तृत्व एका देवाकडे आलें. तेव्हां अर्थातच दुःखोत्पादक गोष्टींचा नाश व सुखावह गोष्टींची प्राप्ति होण्यासाठीं सर्वस्वीं ह्या देवाच्या इच्छेवर अवलंबून राहणें आलें. आणि पूर्वीं अनेक देवतांचा संतोष राखण्यासाठीं त्यांचीं जीं आराधनादिक करावीं लागत असत तीं आतां एका देवाचींच केलीं म्हणजे पुरें, असा समज सहज उत्पन्न झाला. ह्याप्रमाणें आज निरनिराळ्या लोकांमध्ये ईश्वरी प्रसाद संपादण्याचे निरनिराळे प्रकार जारीनें सुरू आहेत. पण चमत्कार असा आहे कीं, ऐहिक सुख प्राप्त्यर्थ ईश्वरी प्रसाद जोडण्यासाठीं मनुष्यानें केलेल्या प्रयत्नांस बहुतकरून कधींच यश आल्याची स्पष्ट प्रतीति नाही. बहुतकरून पद घालण्याचें कारण तरी येवढेंच कीं, कधींमधीं काकतालीय न्यायानें एकाद्याची आराधना किंवा प्रार्थना देवानें ऐकिल्याचा दाखला इष्टहेतुसिद्धीवरून येतो. पण ही सिद्धि देवाच्या प्रसन्नतेचेंच फल होय, असें खास म्हणतां येणार नाही. कारण असें पाहा कीं, आजपर्यंत अनंत देवभक्तांनीं व पुण्यशील पुरुषांनीं संकटसमयीं पूर्ण सद्भावानें व पराकाष्ठेच्या कळवळ्यानें आपल्या देवाचा केलेला धांवा अगदीं निष्फळ झाला आहे. त्याच प्रमाणें कधीं कधीं असें घडतें कीं, एकादा मनुष्य कितीही दुष्ट व धर्महीन असला तरी, त्याच्यावर फारशीं संकटें न येतां त्याचा ह्या जगांत चांगला उत्कर्ष होऊन सुखशांतीचा त्यास चिरकाल अनुभव घडतो. दुसरें असें कीं, कित्येक अनिष्टापातांत तर बऱ्याबुऱ्या सर्वत्र लोकांचा सरसकट नाश होतो; अशा प्रसंगीं देवभक्तांच्या प्रार्थनेचा कांहींएक उपयोग होत नसतो. हा मनुष्याचा नित्याचा अनुभव आहे. तेव्हां त्याच्याठायीं ईश्वरप्रार्थनेच्या फलद्रूपतेविषयीं अश्रद्धा कमीजास्त प्रमाणानें उत्पन्न होणें साहजिक आहे. पण ही अश्रद्धा नाहीशी करण्यासाठीं आपमतलबी लोकांनीं आजपर्यंत पुष्कळ उपाय योजले आहेत. हे लोक ह्या जगांतील वर निर्दिष्ट केलेल्या आंधळ्या व्यवस्थेची मीमांसा निरनिराळ्या प्रकारें करितात. पुष्कळजण असें म्हणतात कीं, ह्या जगांत जरी चांगल्या लोकांस दुःख किंवा वाईट लोकांस सुख प्राप्त होतें, तरी परलोकीं त्यांच्या बऱ्यावाईट कर्मांप्रमाणेंच त्यांस गति प्राप्त होईल. कित्येक म्हणतात कीं, दुःखें आणि संकटें जीं मनुष्यावर ओढवतात तीं एकतर त्याची पारख व्हावी म्हणून, किंवा त्यांच्या अनुभवानें तो शुद्धीवर येऊन त्याचें चित्त ईश्वराकडे लागावें म्हणून.

दुसऱ्या कित्येकांचें असें मत आहे कीं, मनुष्यास त्याच्या जन्मांतराचि कर्माप्रमाणें ह्या जन्मीं स्थिति प्राप्त झाली आहे, तेव्हां त्यांत देवाकडे काय दोष ? कित्येक-जण तर असें देखील म्हणतात कीं, सुख आणि दुःख हीं वस्तुतः कांहींच नव्हेत. तीं तशीं मनुष्य भ्रमानें मानतो मात्र. हा सर्व मायेचा खेळ आहे. हें सारें जगच जर आभासवत् आहे, तर त्यांतल्या वैषम्यानें कां कष्टी व्हावें ? आतां, ह्या सर्व कल्पना खऱ्या मानल्यानें ईश्वराकडे गौणत्व येतें, असें ज्या कित्येकांस विचारा-अंतीं वाटतें ते म्हणतात कीं, जगांत जेवढें म्हणून वाईट आहे तेवढ्या सगळ्यास एक स्वतंत्र व्यक्ति कारण आहे. ह्या कल्पित स्वतंत्र व्यक्तीस निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळीं नांवे दिलीं आहेत. पारशी लोकांची अहिमनाची कल्पना, ख्रिस्ती-मुसलमानांची सैतानाची कल्पना, आणि बहुतेक अप्रबुद्ध लोकांची नशिवाची कल्पना ह्याच विचाराचें फळ होय. पण ह्या कल्पनाही देवाच्या सर्वशक्ति-मत्वास व दयामयत्वास सर्वथैव विसंगत आहेत, असें थोडासा विचार केला असतां कोणालाही दिसून येईल. एकंदरीत काय कीं निसर्गातील एकंदर व्यापारांच्या कर्तृत्वाचा एका सर्व शक्तिमान् व दयामय देवाच्याठायीं आरोप केला असतां मनुष्यास कमीजास्त प्रमाणानें होणाऱ्या अकारण दुःखाचा परिहार प्रार्थनादिकें करून होईना, तेव्हां त्या दुःखाची मीमांसा अन्य प्रकारें करणें प्राप्त झालें; आणि नशिवाची कल्पनाही ह्यामुळेच उत्पन्न झाली. ह्या नशिवाच्या कल्पनेचा थोडासा विचार तर वर झालाच आहे. त्यावरून तिचें अयथार्थत्व कितपत आहे तें वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल.

आतांपर्यंत नशिवाच्या कल्पनेचा निराधारपणा, इतर धर्मविषयक कल्पनांशीं तिचा जबरदस्त विसंवाद आणि तिची उत्पत्ति यांचें संक्षिप्त निरूपण झालें. आतां ह्या लौकिक भ्रमाचें एक मुख्य कारण सांगून जगांतील असमतेची वास्त-विक उपपत्ति कशी काय करावयाची तें पाहूं.

१७ ह्या विश्वामध्ये जे अगणित व्यापार चालले आहेत, ते सर्व सहेतुक असून मनुष्यजातीच्या सुखाचें वर्धन करणारे आहेत, असा समज बहुतेक धर्मातील लोकांचा आहे. कारण उघडच आहे कीं, सर्व विश्वाचें उत्पादकत्व व नियंतृत्व एका शक्तीच्याठायीं आरोपून आणखी ती सर्वज्ञ, न्यायी व दयामय आहे असें मानिल्या-

वर मग तिच्यापासून उद्भवलेले सृष्टिव्यापार मनुष्यास विनाकारण दुःखप्रद कसे होतील ? पण मनुष्यास ह्या कल्पनेच्या अगदी उलट नित्य पुष्कळ अनुभव येत असतात. तेव्हां ही कल्पना आणि प्रत्यक्ष अनुभव यां मधल्या ह्या विसंवादाची कांहींतरी उपपत्ति करणें प्राप्त झाल्यामुळे येवढावेळ सांगितलेल्या निरनिराळ्या कल्पना उत्पन्न झाल्या आहेत. वास्तविक पाहातां हा समजच मुळीं निराधार आहे. ही आपली पृथ्वीच काय ती सर्व विश्वाची मध्यवर्तिनी असून तिच्या सभोवती सूर्य, चंद्र व इतर तारागण केवळ परिचारकांप्रमाणें तिला प्रकाशादि देण्याकरितां परिभ्रमण करीत आहेत, अशीं लोकांची समजूत होती त्यावेळीं ही वरील कल्पना साहजिक होती. परंतु आधुनिक ज्योतिषशास्त्रवेत्त्यांनीं नभो-मंडळांतील ज्योतिर्गणांविषयीं ज्या उपपत्ति निर्विवादपणें स्थापित केल्या आहेत, त्यांवरून पाहातां आमचा हा भूगोल आकाशांतील कोट्यावधि ताऱ्यांपैकीं एका लहानसा ताऱ्याचा अगदीं छोटेखानी परिचारक असून तो त्याच्या सभोवती नियत कालिक परिभ्रमण करीत आहे. तो ह्या प्रचंड विश्वप्रसारापुढें कांहींच नाही. आफ्रिकेंतल्या साहारा नामक वाळूच्या विस्तीर्ण मैदानांतला एक कण उचलिला असतां जितकी जागा रिती होईल, तितक्याच प्रमाणानें आमचा हा भूगोल नष्ट झाल्यानें समग्र विश्वांतील होईल असें मानल्यास बिलकूल अत्युक्ति होणार नाही. इतकी जेथें मुळीं आपल्या ह्या सगळ्या भूगोलाची मातब्बरी, तेथें त्याच्या कोठें कोनाकोपऱ्यांत अत्यंत सूक्ष्म कीटवत् इतस्ततः संचार करणाऱ्या मानवजातीचा काय पाड ? अशी जर वास्तविक स्थिति आहे, तर निसर्गगत प्रचंड व्यापार मनुष्यसुखहेतुक आहेत म्हणणें अप्रयोजकपणाचें होय. मोठीं मयंकर वादळें, लहान मोठे जलप्रलय, अगणित जीवांचा निमिशमात्रांत संहार करणारे भूमिकंप, संपर्कमात्रेंकरून जीवसृष्टीचें भस्म करून टाकणाऱ्या धूमकेतूंचीं आपल्या ह्या सूर्यमालेंतून वेळोवेळीं होणारी गमणें; हा पृथ्वीगोल कालेंकरून प्राण्यांच्या वसतीस अगदीं अयोग्य होईसारखा त्याच्याठायींच्या उष्णतेचा सतत होत असलेला ऱ्हास, इतर ग्रहगोलांबरोबर आपल्या ह्या पृथ्वीग्रहाची सूर्यरूपी प्रचंड होम-कुडांत कालांतरानें होणारी आहुति इत्यादि गोष्टींचा विचार केला म्हणजे ही वरील समजूत अगदींच व्यर्थ दिसते. शिवाय, ह्या कल्पित मनुष्य-सुखवर्धक योजनेच्या स्वरूपाचा निर्णय जगांतील तिच्या वास्तविक परिणामांवरून जर करावयाचा तर इकडूनही बरीच पंचाईत आहे. कारण, ह्या जगांतील अकारण

दुःखप्रदस्थितिबैचित्र्य व प्राणिमात्राचा परस्परांत चाललेला जबरदस्त जीवनार्थ कलह हीं जे विशेष बारकाईने पाहतील, त्यांना ही योजनेची कल्पना अगदी निराधार वाटेल. सारांश काय की, ह्या जगामध्ये मनुष्यास घडणाऱ्या बऱ्या-वाईट गोष्टी कोणी तरी अदृष्टशक्ती मुद्दाम घडवून आणीत आहे असे मानून चित्तास उर्गाच घोटाळ्यांत पाडण्यांत कांहीं एक शहाणपणा नाही. तर मग ह्या जगांतील असमतेची उपपत्ति कोणत्या प्रकारे करावयाची ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर आतां दिले पाहिजे. हें उत्तर वरील विवेचनांत पर्यायाने येऊन चुकलेच आहे. पण त्याचा स्पष्ट स्वतंत्र उल्लेख होणे येथे अगत्याचे आहे.

असमतेची यथार्थ उपपत्ति.

१८ शास्त्रज्ञ पुरुष आम्हांस असे सांगतात की, ह्या विश्वांतील वस्तुजाताच्या ठायीं जे गुणधर्म स्वभावतः असतात, त्यांच्या संयोगवियोगादिकेकरून जे व्यापार होत आहेत त्यांचे परिणाम केवळ यदृच्छेनें सद्यःस्थितिमूलक झाले आहेत. ते व्यापार किंवा त्यांचे परिणाम अमुक एकच प्रकारचे व्हावे किंवा अमुक एक प्रकारचे होऊ नयेत, अशी योजना कोणीतरी निसर्गबाह्य शक्ति, कोणत्यातरी हेतूस वश होऊन करीत आहे, असे मानण्यास मुळांच आधार नाही. कारण निसर्गातील ज्या पदार्थांच्या ठायींच्या गुणधर्मांचे थोडेबहुत ज्ञान आम्हांस झाले आहे, त्यांचे व्यापार अमुक एका स्थितींत अमुकच होतील, असे खात्रीने सांगण्यास आम्ही आज बरेच समर्थ झालो आहो. हें भविष्यकथन आम्हांस इतके निश्चयाने करितां येते की, त्यांत कोणत्याही निसर्गबाह्य शक्तीच्या अंतर्गमना-मुळे अंतराय येईल अशी शंका क्षणभरसुद्धां आमच्या मनांत येत नाही. उदाहरणार्थ, असे पाहा की, तांदूळ व पाणी यांचे योग्य मिश्रण करून ते चुलीवर ठेवले आणि खाली हवा तितका सर्पणाचा जाळ केला म्हणजे कांहीं वेळाने तांदूळ शिजून भात तयार होतो. त्यास कोणा देवतेची आराधना किंवा प्रार्थना करण्याची मुळांच गरज नसते. अशीच गोष्ट मनुष्याच्या हातून घडणाऱ्या हरएक लहानमोठ्या घडामोडीची आहे. जसे ज्याचे पदार्थज्ञान असते, तदनुसार त्यास निरनिराळे पदार्थ वागवितां येऊन इष्ट कार्यसिद्धी होते. पाश्चात्यांनी पदार्थविज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखांचे अध्ययन व वृद्धि हीं जारीने चालविल्यामुळे त्यांला नानाविध धनोत्पादक कला व कारखाने उत्पन्न

करितां येऊन सध्यां पुष्कळ सुखानुभव होत आहे. ह्या सुखाच्या प्राप्त्यर्थे ते आतां ईश्वराची प्रार्थना मुळींच करीत नाहीत, आणि त्यांच्या ह्या ऐहिक उत्कर्षाचीं कारणें ज्यांना पुरतेपणीं कळलीं आहेत ते त्यांजवर ईश्वरी प्रसाद झाला आहे असें न म्हणतां, त्या कारणांचीं कार्ये आपल्याकडे घडवून आणतां आल्यानें समान फलप्राप्ति होईल, असें तें निश्चयानें म्हणतात; आणि ज्या कित्येक गोष्टी परस्थांच्या अनुकरणानें इकडे सुरू झाल्या आहेत, त्यांपासून योग्य कार्यसिद्धि नच झाल्यास तीं न होण्याचीं स्वाभाविक कारणें कोणतीं आहेत, त्यांन्हा ते सूक्ष्मपणें विचार करितात. ईश्वरी प्रसाद संपादण्याच्या किंवा ईश्वरी क्षोभ निवारण्याच्या खटपटींत ते मुळींच पडत नाहीत, किंवा ही असिद्धि दुसऱ्या कोणातरी कल्पित अदृष्टशक्तीच्या प्रतिकूलतेमुळे झाली असें ते म्हणत नाहीत. शास्त्रज्ञांला अजून न समजलेल्या अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत. निसर्गातील कित्येक व्यापारांचें परिज्ञान त्यांस अद्यापि न झाल्यामुळे त्यांचें भविष्यकथन वगैरे त्यांस निश्चयात्मकपणें करितां येत नाहीं; तरीपण त्या गोष्टी किंवा ते व्यापार ईश्वराच्या विशेष योजनेनें होतात असें म्हणणें त्यांस रास्त वाटत नाहीं; तर त्यांच्या स्वाभाविक कारणांचें ज्ञान मिळविण्याविषयीं मनुष्यानें प्रयत्नशील असावें, असेंच ते म्हणतील. इतकेंही करून ज्या गोष्टी मनुष्यास सर्व प्रकारें अज्ञेय राहतील त्यांचें कर्तृत्व कोणातरी निसर्ग-बाह्य शक्तीच्या ठायीं आरोपिण्याचें अज्ञानमूलक धाडस न करितां मनुष्यास अगम्य अशा स्वाभाविक कारणांचींच त्या कार्ये होत, असें म्हणणें विशेष युक्त व अनुभवास धरून आहे. ज्या गोष्टींचा यथार्थ कार्यकारण संबंध समजला आहे, त्यांच्या सिद्धयर्थे विचारी मनुष्य कोणाही अदृष्टशक्तीचा प्रसाद मिळविण्याकरितां पूजा, नवस, बलिदान, होमहवन, जपजाप्य, व्रतें-उद्यापनें, आराधना-तपश्चर्या, प्रार्थना इत्यादि करण्याच्या भरीस पडणार नाहीं हें उघड आहे; आणि म्हणून तीं निष्फळ झालीं असतां नशीब वगैरे इतर कल्पित अकारण-प्रतिकूल अदृष्टशक्तींवर अपयशाच्या कारणत्वाचा आरोप करण्याचाही वेडेपणा त्याजकडून होणार नाहीं. हे वेडेपणाचे प्रकार घडण्याचें मुख्य कारण येवढेंच दिसतें कीं, मनुष्यास ज्या गोष्टींचा वास्तविक कार्य-कारण-संबंध न समजल्यामुळे इष्ट कार्यसिद्धीस प्रत्यवाय येतो त्या कोणी तरी निसर्ग-बाह्य

शक्ति घडवून आणते, असें मानण्याकडे त्याची सहर्जी प्रवृत्ति होते; आणि ह्या शक्तीची अनुकूलता संपादण्याचे उपाय व्यर्थ झाले म्हणजे मग इतर अनिष्ट शक्तींची कल्पना करून तो आपल्या मनाचें कसेतरी समाधान करून घेतो. परंतु हें समाधान अत्यंत क्लेश्य होय. येणेंकरून आलस्यादि उत्कर्षविधातक वृत्तींचा विकास मनुष्यहृदयांत होऊन तो नाना विपत्तींस पात्र होतो. तेव्हां ह्या एकंदर ऊहापोहाचा मथितार्थ म्हणून इतकाच की, प्रकृत निबंधाच्या प्रारंभी उपक्षेप केल्याप्रमाणें जी असमता आज जगामध्यें सर्वत्र कमीजास्त प्रमाणानें दृग्गोचर होत आहे, ती सारी निसर्गगत व्यापारांचें स्वाभाविक फल होय. यांत मनुष्याचें जें थोडेंबहुत अंग आहे, तें देखील त्याच्यावर निसर्गाच्या घडणाऱ्या बऱ्या वाईट परिणामांचेंच फल आहे; आणि हे निसर्गाचे व्यापार निखालसपणें निर्घृण असून अबाधित व नियमित आहेत. त्यांत कोणत्याही प्रकारची चलबिचल किंवा फेरफार कोणाही निसर्गवाह्य शक्तीच्या योगानें होण्यासारखा नाही. नशीब वगैरे निसर्गवाह्य अदृष्टशक्तींची कल्पना कार्यकारणसंबंधाच्या अज्ञानामुळें उत्पन्न झाली आहे. हें कार्यकारण-संबंधाचें ज्ञान जसजसें वृद्धिगत होत आहे, तसतशी ही कल्पना निर्बल होत चालली आहे; आणि कित्येक अभिज्ञ पुरुषांच्या हृदयांतून तर ती मुळीच नाहीशी झाली आहे.

आक्षेपनिरसन

१९ ह्यावर कित्येक लोकांचा असा आक्षेप आहे की, नैसर्गिक व्यापार अबाधित असून आजपर्यंत जगास प्राप्त झालेली स्थिति जर अपरिहार्य होती, तर यापुढेही मनुष्यास किंवा दुसऱ्या कोणास तींत पालट करण्याचें बिलकूल सामर्थ्य होणार नाही. तेव्हां ह्याच स्थितीस नशीब हें नांव देण्यास काय हरकत आहे ? ह्यावर असें समाधान आहे की, जरी मनुष्यास पदार्थगत सांसिद्धिक धर्मांत बिलकूल फेरबदल करतां न आल्यामुळें तन्मूलक व्यापारांतही पालट करितां येत नाही, तरी हे व्यापार पदार्थांचे संयोगवियोगादि करून अनुकूल होतील असें करण्याची ताकद यथार्थ ज्ञानाच्या साहाय्यानें त्यास आज पुष्कळ आली आहे. त्याचप्रमाणें ज्या कित्येक व्यापाराचे परिणाम त्यास जाचक होण्यासारखे आहेत, ते टाळण्याचें किंवा त्यांचें अनिष्टत्व इतर उपायांनीं कमी

करण्याचें सामर्थ्यही त्यास बरेंच आलें आहे. आतां एवढें मात्र खरें कीं, कित्थेक व्यापारांच्या इष्टानिष्टत्वासंबंधें मनुष्यास काहीं एक करितां घेण्यासारखें नाहीं. उदाहरणार्थ, भूमिकंप, ज्वालामुखीचे स्फोट, जलप्रलय, अतिवृष्टि, अनावृष्टि इत्यादि होत. परंतु, अशा निरुपाय गोष्टींस नशीब ह्मणण्यांत मुळींच अर्थ नाहीं. कारण एकतर सामान्यजनांच्या मनांत हा सूक्ष्मभेदाचांगलासा न उतरून त्यांची मुळची भ्रममूलक कल्पना कायम राहिल; दुसरें असें कीं, ह्या कल्पनेमुळे सगळ्या अप्रिय गोष्टींचें अपयश दुसऱ्या कोणावर तरी ढकलून घित्त अस्वस्थ करून घेण्याची संवय न जाऊन मनुष्य उद्योगशील होणार नाहीं. त्याचा निसर्गावर जो आजकाल एवढा जबरदस्त अंमल चालत आहे, तो पदार्थविज्ञानादि कष्टप्राप्त शास्त्रांच्या बळावर होय. हें त्याचें शास्त्रबल योग्य परिश्रमानें जसजसें वृद्धि पावत जाईल, तसतसा निसर्ग त्याच्या अधिकाधिक कष्टांत येत जाईल, हें निर्विवाद आहे. आतां, मनुष्यकृत व्यापारही इतर चराचराच्या व्यापाराप्रमाणें नैसर्गिक नियमांनुसार होत आहेत. कारण, मनुष्यजाति ही निसर्गाचा एक अंश आहे. शिवाय, असें पाहा कीं, सर्व क्रियांचें मूल जी इच्छा तिचें उद्बोधन निरनिराळ्या हेतूंनीं होत असतें. हे हेतु सामान्यतः सुखसंपादक किंवा दुःखनिवारक असतात; आणि सुख किंवा दुःख बाह्य निसर्गाच्या अनुकूल किंवा प्रतिकूल आघातांवर अवलंबून असतें. हे निसर्गाचे आघात नियमित व आवाधित व्यापाररूप होत. अतएव एकंदर जगाच्या स्थितीबरोबर मनुष्याची ही स्थिति अपरिहार्यत्वानें सध्यांचें रूप पावली आहे, असें म्हणण्यांत प्रमाद नाहीं. असें आहे तरी, आजपर्यंत मनुष्यानें आपल्या ज्ञानबळानें एरवीं न होणारी बरीच सुधारणा आपल्या स्थितींत केली आहे; आणि ह्यापुढेही त्याला ती इष्टप्रकारें घालटतां येईल. कारण, स्वजीवितरक्षणार्थ मनुष्य बहुतकरून नेहमीं होईल तेवढें सुख संपादण्यात व दुःख निवारण्यांत चूर झालेला असतो. हें काम त्यास स्वतःच्या मगदुराप्रमाणें बरेंवाईट करितां येतें. ज्या मानानें बाह्यनिसर्गाचें व स्वतःच्या देहाचें व मनाचें ज्ञान त्यास अधिकाधिक प्राप्त होत जाईल, त्यामानानें हें काम त्यास विशेष चांगलें करितां येईल, हें उघड आहे. सांप्रत काळीं ह्या ज्ञानाची बरीच वृद्धि झाली आहे, तरी त्याचा प्रसार अगदीं अल्पप्रमाणानें झाला असल्यामुळे फारच थोड्या लोकांच्या वर्तनाचें नियमन ह्या ज्ञानानुसारें होण्याचा संभव आहे. दुसरी एक

गोष्ट ह्याप्रकरणीं अशी अवश्य लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, प्राप्त झालेल्या ज्ञाना-प्रमाणें आचरण होण्यास अजून पुष्कळ अडथळे आहेत, ते नाहींतसे केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, आळसामुळे होणारा अडथळा घ्या. मनुष्यास अमुक एका प्रकारें वर्तन केलें असतां अमुक हित होईल, हें स्पष्टपणें कळत असतां त्याच्या हातून आळसामुळे तें वर्तन न होऊन त्या हितास तो मुक्तो. हा आळस कित्येकांत इतका वाढतो कीं, त्यास एकाप्रकारें असाध्य रोगाचें स्वरूप प्राप्त होतें. अशीच गोष्ट कित्येक अत्यंत अहितकर दुर्व्यसनांची आहे. ह्या दुर्व्यसनांच्या-पायीं शारीरिक व मानसिक शक्तींस क्षीणता येऊन मनुष्याच्याठायीं उद्योग-पराडमुखता वाढते. हीं दुर्व्यसनें चिरकालिक अभ्यासानें मनुष्याचा प्रति स्वभाव वनून राहतात; आणि त्यांचा बीमोड करण्याविषयीं केलेल्या प्रयत्नांस पुष्कळवेळां मुळींच यश येत नाहीं. त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या ठायींच्या आत्मपरतादि स्वपरदुःखमूलक दुर्वृत्तींच्या योगानें आजपर्यंत मनुष्य जातीच्या सुखाची पुष्कळ हानि झाली आहे. ह्या वृत्ति कांहीं जणांच्याठायीं इतक्या उद्दाम व प्रबल झालेल्या असतात कीं, त्यांचें दमन अत्यंत कष्टसाध्य होय. त्यांतूनही विशेष दुःखाची गोष्ट अशी कीं, हा आळस, ही दुर्व्यसनासक्ति व ह्या दुर्वृत्ति पितृपुत्र परंपरेनें निरनिराळ्या जनसमूहांत कमी जास्त मानानें बहुतेक निरंतरचें बिऱ्हाड करून राहिल्या आहेत. बहुतेक पद घालण्याचें कारण इतकेच कीं, ह्या विकृतीचें यथार्थस्वरूप समजण्याचा अलीकडे कोठें आधुनिक मानसशास्त्रप्रणे-त्यांच्या उपपत्तींवरून थोडथोडा मार्ग होत आहे. पूर्वीं जेव्हां मन व शरीर ही परस्परांपासून अत्यंत विसदृश असून त्यांची एकमेकांच्या आधारावांचून उन्नति होण्याची शक्यता आहे अशी भ्रंतिमूलक समजूत सर्व प्रकारच्या लोकांत होती, तेव्हां ह्या वर निर्दिष्ट केलेल्या विकृतींचीं वास्तविक कारणें व त्यांचा नाश करण्याचे योग्य उपाय कळणें अशक्य होतें. परंतु आधुनिक मानसशास्त्रप्रणेत्यांस हा लोकांचा भ्रम दिसून येऊन त्यांनीं आपल्या शास्त्राचा पाया शरीर व मन यांच्या परस्पर संबंधावर रचला आहे. त्यामुळे पूर्वीं असाध्य मानलेल्या पुष्कळ शारी-रिक व मानसिक विकृतींस साध्यस्वरूप आलें आहे. तेव्हां, सारांश काय कीं, सद्यःस्थिति ज्या कारणसंघाचें कार्य आहे, त्याचें यथार्थज्ञान वृद्धिपावून प्रसृत झाल्यानें त्या स्थितीतल्या अनिष्ट बाबींचें निर्मूलन करण्याचे उपाय योजण्याचें सामर्थ्य मनुष्यास येऊन तदनुसार कृति होण्यास जे अडथळे येतात त्यांचाही

परिहार कालांतरानें होईल अशी अशा करण्यास फारशी हरकत नाही. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या अर्वाचीन इतिहासांत ह्याप्रमाणें पुष्कळ गोष्टी घडून आल्या आहेत, आणि ह्यापुढें तर अशा गोष्टींची संख्या ज्ञपाच्यानें वाढत जाईल, हें त्यांच्या आजच्या स्थितिरीतीवरून स्पष्ट दिसत आहे. पण ह्या इष्टतेच्या प्रकाराचें मोघम विधान केल्यानें व तिच्या यथार्थत्वाविषयीं युरोपीय इतिहासाचा हवाला दिल्यानें सामान्य वाचकांची ह्याप्रकरणीं चांगलीशी समजूत पडण्याचा संभव अगदीं कमी आहे. म्हणून कांहीं गोष्टींचें विवेचन येथें तपशिलवार करणें जरूर आहे. असें केल्यानें सध्याची असमता कितपत सुसाध्य, कष्टसाध्य किंवा असाध्य आहे तें कळून येईल; आणि तूर्तकाळीं लोकांची नशिवासारख्या कोणत्यातरी प्रकारच्या निसर्गवाह्य अदृष्टशक्तींवर बऱ्यावाइटासाठीं अनन्यभावे अवलंबून राहण्याकडे जो दृढप्रवृत्ति आहे, ती कित्ती दूष्य व हितविघातक आहे, तें त्यांच्या चांगलें ध्यानांत येऊन ते स्वपराक्रमावर अवलंबून रहाण्यास शिकतील.

३२ अन्नोदकव्यवहार-निर्वंध.

(१८९४ सालच्या ठाणें येथील वक्तृत्व समारंभांत वाचलेला निबंध.)

उपोद्घात.

पाश्चिमात्य राष्ट्रांशीं आमचें अनेक प्रकारीं संघटण होऊन त्यांचे विचार व त्यांचे आचार आमच्या अवलोकनांत येऊं लागल्यापासून आमच्या चालीरीतींस दोष कोणते व गुण कोणते तें आम्हांस कळूं लागलें. युरोपीय राष्ट्रांत सुद्धा झालेल्या विचारयुगाचा अंमल आमच्या ह्या विस्तीर्ण देशावरही हळू हळू होऊं लागला आहे. अशा समयास जर आपण आपल्या ठायींचे दोष काढून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यास कंबर बांधणार नाहीं, तर सांप्रत चालू असलेल्या जीवनार्थ-कलहामध्दें आमची धडगत लागेलसें मला वाटत नाहीं. आमच्या ज्या कित्येक संस्था पुरातन-चालापासून चालू झाल्या आहेत, त्यांच्याविषयीं आमच्याठायीं एक प्रकारचें वेडें प्रेम नांदत आहे. तें कांहीं चांगलें नव्हे. अशा वृत्तीस्तव आम्हांस पाश्चात्यजन

पुरातनप्रिय म्हणतात. आतां पुरातन गोष्टीविषयीं आपल्या चित्तांत प्रेम वागूं नये असें कोण म्हणेल ? पण तें प्रेम आंधळें नसावें. प्रेमविषयक गोष्टीच्या ठायीं जर कांहीं सदोषता असली तर ती प्रांजलपणें कबूल करून, ती सदोषता होईल तेवढी कमी करण्याविषयीं झटणें हें विचारी पुरुषास उचित होय. कारण, ह्या सदोषतेमुळे आपल्या समाजाचें अनेक प्रकारीं अहित होण्याचा संभव असतो; आणि अहिताची हरएक गोष्ट टाळणें हें दूरदर्शी जनाचें परम कर्तव्य होय. आपल्या आजच्या विषयाचा प्रश्न ज्या एका संस्थेमुळे उपस्थित झाला आहे, ती अत्यंत सदोष व अहितकर आहे हें प्रत्येक विचारी पुरुष कबूल करील. हल्लीं प्रचलित असलेल्या जातिभेदाचें मंडन करणारे लोक आमच्या इकडे हळू हळू कमीच होत चालले आहेत. ज्यांच्या मनावर विद्येचा मुळीं कोणत्याही प्रकारचा संस्कारच कधीं झाला नाहीं, असेच लोक कायते ह्या संस्थेचें मंडन करीत असतील. पण अशापैकींही जे कित्येक जरासे समंजस असून दुरभिमानी नसतात, अशांस्त शांतपणें नीट समजावून सांगितल्यास त्यांना लागलीच ह्या संस्थेचा घातकपणा कळून येतो, असो. प्रस्तुत समारंभ घडवून आणणारांना ह्या संस्थेविषयीं अशा प्रसिद्धपणें ऊहापोह करण्याचें धैर्य होऊन आज हा विषय त्यांनीं भाषणास ठेविला याबद्दल त्यांचें मी अभिनंदन करून मनापासून आभार मानितों.

विषयस्वरूपनिरूपण.

जातिभेदामुळे मुख्यतः तीन गोष्टीविषयीं निर्बंध अस्तित्वांत आले आहेत. (१) अन्नोदकव्यवहारसंबंध; (२) विवाहसंबंध; आणि (३) स्पर्शास्पर्श. ह्यापैकीं आज आपणास पाहिल्या गोष्टीचाच तेवढा विचार करावयाचा आहे; आणि मला वाटतें ह्या एका गोष्टीचा विचार केल्यावर दुसऱ्या दोन गोष्टींचा लागलाच निकाल लागेल. अन्नोदकव्यवहारसंबंधी निर्बंध हे जातिभेदाचे केवळ जीवनरूप होत. त्यांचें अप्रयोजकत्व सिद्ध होऊन ते मोडण्याचे कांहीं सोपे उपाय सुचविल्यानें ह्या जातिभेदरूप प्रचंड व जरठ-विषवृक्षाच्या मुळाशीच कुठारप्रयोग केलासें होईल.

तेव्हां, आपणास प्रथमतः अन्नोदकव्यवहारसंबंधी नियमांचें इष्टानिष्टत्व सिद्ध करावयाचें आहे. म्हणजे अर्थात् त्यांपासून जे कांहीं बरेवाईट परिणाम आमच्या समाजावर झाले आहेत व सांप्रत होत आहेत, त्यांचा विचार करून

हैं इष्टानिष्टत्व ठरवावयाचें. हा एक विचार झाल्यावर, मग ही संस्था कायम राखून तिच्या सर्व निर्बंधांचें परिपालन केल्यावांचून गति नाही किंवा कसें ते पाहिलें पाहिजे. विषय देणारांनीं योजलेल्या 'अवश्य' या शब्दाचा अर्थ मी यथे असा करितों कीं, जरी वादविषयकानिर्बंध अप्रयोजक व अनिष्ट ठरले तरी कोणत्याना कोणत्या इतर कारणामुळे ते आम्हास पाळावेच लागणार. म्हणजे अर्थात् धर्म, राजा किंवा लोक यांच्या भीतीमुळे त्यांचें अनुसरण करणें आम्हांस अवश्य झालें आहे किंवा कसें याचें विवेचन करावयाचें. एवढें करून मग वाद-विषयक निर्बंध अनिष्ट व अपायदायक आहेत असें सिद्ध झाल्यास ते सोडण्याचे कांहीं उपाय सांगावयाचे. परंतु ते इष्ट व आवश्यक आहेत असें ठरल्यास विषय यथेच आटपला. असो. तर ह्याप्रमाणें विषयोपन्यास करून आतां पुढील विवेचनास लागूं.

निर्बंधांचें इष्टानिष्टत्व.

कारण मीमासा--कोणत्याहा गोष्टीचें इष्टानिष्टत्व ठरवितांना ती गोष्ट अस्तित्वांत यावयास कारणें काय झालीं तें प्रथमतः पाहावें लागतें. ज्या कारणां-मुळे ती गोष्ट उत्पन्न झालेली असते, तीं कारणें जर सांप्रत चालू असतील तर तत्परिणामभूत गोष्टही कायम राहिली पाहिजे, म्हणजे ती इष्ट समजली पाहिजे. अज्ञेदकव्यवहारसंबंधीं निर्बंधांसही हाच नियम लागू आहे. यास्तव हे निर्बंध कोणकोणत्या कारणांनीं उपस्थित झाले तें प्रथमतः पाहूं.

१ मूळ जातींची भिन्नता:--आर्य लोकांनीं हिंदुस्थानांत प्रवेश केला तेव्हां यथे अगोदर येऊन राहिलेल्या व कांहीं मूळच्याच अशा जाती होत्या. त्यांशीं त्यांचे वेळोवेळां युद्धप्रसंग झाले. ह्या निरनिराळ्या जाती परस्परांचा अत्यंत द्वेष करूं लागल्यामुळे व आर्य जाती आपणांस इतरांहून श्रेष्ठ गणीत असल्या कारणानें त्या इतरांस सर्वप्रकारें अव्यवहार्य समजू लागल्या. आर्य लोक येथल्या मूळच्या लोकांस दस्यू म्हणत. ह्या दस्यूंविरुद्ध आपल्या उपास्य देवतांपाशीं आर्यांनीं केलेल्या पुष्कळ प्रार्थना ऋग्वेदांत आढळतात. पुढें ह्या दस्यूंपैकी ज्या कित्येक जाती आर्यांचा तावा स्वीकारून त्यांचे केवळ अंकित झाले त्यांच्यांशीं आर्यांचे कित्येक व्यवहार सुरू झाले. ह्या अंकितवर्गांस पुढें दास किंवा शूद्र ही संज्ञा प्राप्त झाली. पुढें पुढें तर मन्वादि धर्मशास्त्रकारांनीं शूद्रवर्णांशीं रोटीबेटी व्यव-

हाराविषयीं मोकळीक दिल्याचींही वचनें आढळतात. यावरून उघड होतें कीं, आर्यांच्या तीन वर्णांचा आपल्या दासवर्गाशीं म्हणजे शूद्रवर्गाशीं पुष्कळ सलोखा झाल्यावर ते आपआपलें पूर्वीचें वैमनस्य व दुजाभावही विसरून गेले. हा असा इष्टप्रकार एकवेळ घडला असून, हल्लीं तद्विरुद्ध स्थिति असण्याचें प्रयोजन काय ? आजला निरनिराळ्या जातींमध्ये येथील जमिनीच्या मालकीसाठीं किंवा राजसत्ते-साठीं संग्राम होत आहेत काय ? जर नाहींत, तर तन्मूलक जो दुजाभाव व द्वेष तो अजूनही कां कायम राहावा ? आणि जर तो अप्रयोजक आहे तर मग त्यापासून उद्भवलेले अज्ञोदकव्यवहारसंबंधी निर्वध तरी कां कायम राहावे ? तेव्हां ह्या एका कारणाच्या दृष्टीनें पाहतां हे निर्वध इष्ट नव्हत हें स्पष्ट झालें.

२ भाषाभेदः—निरनिराळ्या जाती निरनिराळ्या भाषा बोलत असल्या-कारणानें परस्परांचे आचारविचार व समजुती परस्परांस समजण्याची पंचाईत असते. ह्यासाठीं एक जात दुसऱ्या जातीला अव्यवहार्य व नीच समजते. आपल्या ह्या देशांत ब्राह्मणांच्या जाती जवळ जवळ दोन हजार आहेत. त्यांपैकीं पुष्कळ केवळ ह्या भाषाभेदामुळेच प्रारंभीं उत्पन्न झाल्या आहेत. परंतु पुढें यवनीभ्रमल बहुतेक सर्व ठिकाणीं होऊन हिंदुस्थांनी भाषेचा प्रचार चोहोंकडे झाला. तेव्हां भाषाभेदामुळे परस्परांपासून अलग राहिलेल्या कित्येक जातींस परस्परांविषयींचें थोडेंबहुत ज्ञान होण्याचा मार्ग खुला झाला. यामुळे कित्येक जाती दुसऱ्या जातीशीं अज्ञोदकव्यवहार करण्यास फारसा संकोच वाळगीतनातशा झाल्या. परंतु त्यांच्यामध्ये बेटीव्यवहार मात्र अजून सुरू झाला नाहीं. तरीपण, कित्येक जाती अशा हेकट आहेत कीं, त्यांना आपल्या नांवाच्या दुसऱ्या जाती आपल्या-सारख्याच आचाराविचारांच्या आहेत, असें पक्कें कळलें असतां देखील त्यांच्याशीं अज्ञोदकव्यवहार ठेवण्यास त्या कांकू करतात. याचें कारण येवढेंच कीं, त्यांच्या-चर पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या समजुतीचा संस्कार फारच दृढ झाला आहे. हल्लीं हा संस्कार नाहींसा करणारें शिक्षण परस्थांच्या साहाय्यानें मिळत आहे. शिवाय त्यांची जी इंग्रजी भाषा निचा प्रसार हळूहळू सार्वत्रिक होत चालला आहे. यामुळे कालेकरून परस्परांमधील गैरसमज व खोटे ग्रह निघून जातील अमा दृढ संभव आहे. हा इष्ट परिणाम हल्लींही आपल्या देशांत पुष्कळ दिसूं लागला आहे, हें सुचिन्ह होय. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, केवळ भाषाभेदामुळे

उत्पन्न झालेले अश्लोकव्यवहारसंबंधाचे निर्बंध अप्रयोजक असून फार काळ टिकणारे नव्हत.

३ स्थलभेदः—एकच जात निरनिराळ्या ठिकाणी राहिल्या कारणाने तिच्यामध्ये पोटविभाग झालेले पुष्कळ आढळतात. उदाहरणार्थ, आपल्या इलाख्यांतील ब्राह्मणांचे निरनिराळे भेद घ्या. देशावर राहणारे म्हणून देशस्थ व कोकणांत राहणारे म्हणून कोंकणस्थ. गुजराथेंतल्या नागर ब्राह्मणांतील पाटभेदही असेच उत्पन्न झाले आहेत. केवळ स्थलभेदाने परस्परांस अव्यवहार्य समजणे म्हणजे किती वेडगळपणाचें काम आहे ? पूर्वी जेव्हां एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याच्या सोई चांगल्याशा नसत, तेव्हां ही समजूत कांहींशी क्षम्य होती. पण हल्लीं हिंदुस्थानांतील कोणत्याही ठिकाणी अगदी थोड्या अवकाशांत येण्याजाण्याची सोय झाली असतांही मूळची समजूत कायम राहावी हें कोणास तरी समजसपणाचें वाटेल काय ? कधींही वाटणार नाहीं.

४ आचारभेदः—निरनिराळ्या जातींचे आचार निरनिराळ्या प्रकारचे असल्या कारणाने त्या परस्परांस अव्यवहार्य समजतात. कांहीं जातींच्या चालीरीती फारच हेंद्र्या व घाणेरड्या असल्यामुळे त्यांच्याकडे खाण्यापिण्यास दुसऱ्या जातींस किळस वाटतो, हें खरें आहे. पण ज्या जातींचे आचार बहुतेक सारखेच आहेत, त्यांनीं एकमेकांस अव्यवहार्य कां समजावें बरें ? उदाहरणार्थ, ब्राह्मणांच्या बहुतेक जातींचे आचार शुद्ध असतां त्यांनीं एकमेकांकडे खाण्यापिण्याविषयीं संकोच कां बरें धरावा ? त्याचप्रमाणें इतर पांढरपेशांच्या जातींविषयीं पाहतां त्यांचे आचार बहुतेक सारखेच असतात. मग त्यांस एकमेकांकडे खाण्यापिण्यास कां म्हणून हरकत वाटावी बरें ? निदान एकाच जातीच्या पोटविभागांनीं तरी हा परस्परांमधला भेद काढून टाकणें इष्ट नव्हे काय ? जेव्हां परस्परांचे आचार नीट समजण्याची अडचण होती तेव्हां हा भेदभाव ठीक होता. पण हल्लीं परस्परांविषयीं पुष्कळ ज्ञान होऊन अनेक प्रकारें एकमेकांचें संघटन होत असतां मूळची अडी कां म्हणून कायम राहावी बरें ? आतां ज्यांचे आचार आपणास घाणेरडे वाटतात, ते तसे खरोखरीच आहेत काय याविषयीं तरी बारीक शोध कितीसा लोक करतात बरें ? शिवाय त्यांच्यासारख्याच दुसऱ्या कांहींतरी अशा चाली आपल्यांत असतील कीं, त्या

स्वरांच्या दृष्टीने हेंद्रया व तिरस्कारार्ह असतील, असा कांहीं विचार ज्या त्या जातीनें करणें उचित होय. कोणत्याही जातीचे सर्वच आचार परमशुद्ध असतील. असें विधान करण्याचें धाडस कोणाच्यानें तरी करवेल काय ? मग हा वृथा डौल व खोडसाळपणाचा सोंवळेपणा मिरविण्यांत काय शहाणपणा आहे ? आणखी असें कीं, ज्यास आपण आचारांच्या अमंगलतेस्तव अव्यवहार्य समजतो, त्यांची ती अमंगलता गेली असतां त्यांच्याशीं अन्नोदकव्यवहार करण्यास संकोच कां बरें असावा ? शिवाय अशा आचारांच्या अशुद्धतेमुळे नीच मानलेल्या जातींस अव्यवहार्य समजून त्यांचा तिटकारा करण्यापेक्षां त्यांची त्या आचारांच्या संबधानें सुधारणा करण्यास झटण्यांत माणूसपणा अधिक आहे. पण असा प्रयत्न आपणांस उच्च समजणाऱ्या जातींनीं कधीं तरी केला आहे काय ? असो. तर एकंदरीत काय कीं, केवळ आचारभिन्नतेस्तव परस्परांनीं परस्परांस अमंगल समजणें केवळ अन्याय आहे.

५ धर्मविषयक मतभेदः—एकाच नांवाच्या जाती धर्मसंबंधीं निरनिराळ्या मतांचा अंगीकार करून परस्परांपासून अलग झाल्याच्या योगानें हे अन्नोदकव्यवहारसंबंधाचे निर्बंध कित्येक ठिकाणीं उपस्थित झाले आहेत. आपल्या ह्या हिंदुसमाजांत अनेक धर्ममते निरनिराळ्या काळीं प्रचलित होऊन त्यांचें अनुसरण करणारे लोक एकमेकांचा तिरस्कार व द्वेष करूं लागले. त्यामुळे ते परस्परांस सर्वप्रकारें अव्यवहार्य समजू लागले. पण बहुतेक धर्ममतांचा आधार वेदांवर असून त्यांचा स्वीकार करणाऱ्या लोकांच्या चालीरीतींत म्हणण्यासारखा कोणताही फरक पडला नाहीं. असें असतां केवळ मतभिन्नत्वास्तव परस्परांमधील अन्नोदकव्यवहार बंद व्हावे, हें कोणासही समजसपणाचें वाटत नाहीं. मतभेदास्तव परस्परांत ऋलह उत्पन्न होऊन ते अशा विकोपास जाणें म्हणजे परमतासहिष्णुतेची कमाल झाली समजावयाची. सर्वच जेथें अज्ञेयत्वाचा प्रकार व मोठमोठे तत्वज्ञांसही 'नेति नेति' या वचनावरच निर्वाह करावा लागतो, त्या अदृष्टाविषयीं निरनिराळ्या लोकांनीं वाटतील तसें तर्क करावे, आणि त्यांच्या मत्यत्वाच्या अभिमानानें एकमेकांशीं भांडत बसावें व एकमेकांस नीच किंवा तिरस्कारार्ह समजावें, हें कोणाही समजस मनुष्यास योग्य वाटणार नाहीं. तेव्हां अशा ह्या मानीव भेदास्तव परस्परांशीं अन्नोदकव्यवहार बंद पाडावे हें सुळीच इष्ट नव्हे.

६ उद्योगभेदः—निरनिराळ्या जाती निरनिराळे उद्योग करीत असल्या-कारणानें त्यांच्यामध्ये एकमेकांविषयी उच्चनीचत्वाचा भाव उत्पन्न होऊन वाद-विषयक निर्बंध उत्पन्न झाले आहेत. कित्येक धंदे जरासे मलीनपणाचे व ओंगळ असल्यामुळे त्यांचें अवलंबन करणारांकडे खाण्यापिण्यास दुसऱ्या जातींस संकोच वाटणें साहजिक आहे. पण हा संकोच केवळ अज्ञानमूलक आहे. कारण, अशा लोकांनीं शिजविलेले अन्न किंवा आणलेले पाणी रोगकारक किंवा विषमय असतें असें कोण म्हणेल ? असा जर कांहीं खरोखरीच प्रकार असता तर ते धंदे चालविणारे लोक कधींच ह्या जगांतून नाहीसे झाले असते; आणि असे घातक धंदे कोणीही केले नसते. दुसरें असें कीं, जे धंदे मनुष्याच्या वास्तविक सुखास कारणीभूत होणारे असतात, व ज्यांच्या अभावीं मनुष्याचें पुष्कळ अडण्यासारखें असतें, असे धंदे चालविणारांस नीच, अव्यवहार्य समजून त्यांचा तिटकारा करणें हें केवळें वाईट आहे. जो केवळ प्रामाणिकपणानें स्वपूण मनुष्यसुखांत भर घालीत आहे, त्यास हीन व अमंगळ मानणाऱ्या मनुष्यास मी कधींही समजस म्हणणार नाहीं. आमच्या हिंदूसमाजाचें जातीभेदांमुळे जें अनेक प्रकारचें नुकसान झालें आहे, त्यांत ह्या वेडगळपणाच्या व घातक समजुतीनें जेवढी भर पडली आहे, तितकी दुसऱ्या कशानेही नसेल. तेव्हां ही अनिष्ट समजूत आमच्या लोकांच्या मनांतून समूळ नाहीशी झाली पाहिजे; आणि ती जसजशी कमी होत जाईल तसतसा आमचा समाज सुधारत जाईल. हल्लीं ह्या समजुतीच्या उलट पुष्कळ लोकांचें आचरण होत आहे; पण तें केवळ एकपक्षीय आहे. पुष्कळ नीच मानलेले धंदे आपणास उच्च समजणाऱ्या जातींतील इसम निरुपायास्तब किंवा पूर्वीपासून चालत आलेल्या निषेधांच्या अप्रयोजकपणाविषयीं खात्री झाली म्हणून चालवीत आहेत. पण येवढेंच करून त्यांनीं राहूं नये, तर असे ते धंदे त्यांनीं विनदिकत स्वीकारले आहेत, तसेंच त्यांनीं अज्ञोदकादिब्यवहारही त्या धंद्यावरून हीन मानलेल्या जातींशीं सुरू करावे. तेव्हां एकंदरीत काय कीं, हल्लींचा काळ असा आला आहे कीं, पूर्वीसारखा सोंवळेपणा करून आतां कांहीं चालावयाचें नाही. उदरनिर्वाहासाठीं जो सांपडेल तो धंदा आमच्या लोकांनीं करण्यास तयार असले पाहिजे; आणि दारिद्र्यामुळे ते आज ह्याप्रमाणें तयारही होत आहेत. मग निरनिराळ्या धंद्यांमुळे उपस्थित झालेला भेदभाव कायम्ह ठेवण्यांत स्वारस्य तें कोणतें ?

७ भक्ष्यभेदः--आपल्या देशांत बौद्धधर्माचा प्रसार झाल्यापासून ' अहिंसा परमोधर्मः ' या तत्वाचा कित्येक ब्राह्मण वगैरे जातींवर प्रभाव होऊन त्यांनीं मांसाहाराचा त्याग केला. तेव्हां अर्थात् मांसभक्षक जातींशीं त्यांचे अन्नोदकादि व्यवहार बंद पडले. हल्लीं ही स्थिति पुष्कळ ठिकाणीं कायमची होऊन गेली आहे. मांसमत्स्यादि प्राणिजअन्नाविषयीं ब्राह्मणादि कित्येक जातींच्या ठायीं अत्यंत अप्रीति व किळस हीं उत्पन्न झालीं आहेत. त्यांना मांसाहारी जातींच्या हातचें पाणीसुद्धा घेणें आंगळवाणें वाटतें. मग अन्नादिकांचें सेवन कोठचें ! ही जी त्यांची वृत्ति झाली आहे ती सहसा पालटणें नाहीं. हल्लीं कित्येक ब्राह्मण मांसमद्यादिकांचें सेवन करूं लागल्याचा बोभाटा आहे खरा, तथापि अशा व्यक्ति फारच थोड्या आहेत; आणि त्यांच्याकडून जरी असें त्यांच्या जातीनें निषिद्ध मानलेंलें कर्म घडत आहे, तरी तें ते उघडपणें करण्यास कधींही तयार व्हावयाचे नाहींत; आणि असें त्यांच्याकडून घडत असलें तरी, ते इतर जातींशीं अन्नोदक-व्यवहार उघडपणें करण्यास कधींही तयार व्हावयाचे नाहींत. आतां, येथें एक गोष्ट अशी सांगण्यासारखी आहे कीं, मांसाहारी जातींकडचें अन्न सेवन करण्यास मांसाहारनिवृत्तजन जरी आज तयार नाहींत, तरी कालेंकरून त्यांच्या मनांतला हा तिटकारा व किळस जाण्याचा संभव आहे. तूर्त पाहिलें तरी अशा किती वस्तु आहेत कीं, ज्या मांसाहारी व अगदीं अमंगळ मानलेल्या जातींनीं तयार केलेल्या असून आमची ब्राह्मणमंडळी विनदिकृत खात आहे ? उदाहरणार्थ साखर ध्या. ही तयार करण्यास तर गुरांढोरांचीं हाडे लागतात. पण ती आमच्या सोवळ्या जातींस उपासाचे दिवशीं सुद्धा चालते. दुरोपांतून आलेल्या ओषधांच्या अर्काविषयीं, चूर्णाविषयीं तर बोलावयासच नको. त्याचप्रमाणें खजूर, खारका, बेदाणा, द्राक्षे वगैरे पदार्थांचेंही सेवन आमच्या ब्राह्मणांस निषिद्ध वाटत नाहीं. परंतु ते पदार्थ कोठें, कसे व कोणाच्या हातून तयार होऊन दुकानांत विकावयाला येतात, याचा कधीं त्यांच्याकडून विचार होतो काय ? पण विचार करून करितील काय ? त्या पदार्थांवाचून चालेल तर ना ? दुपांत सर्वां मिसळतात अशा विषयींचा बोभाटा तर सरकारापर्यंत होऊन चुकला आहे. तरीपण आमच्या मांसाहार न करणाऱ्या जातींनीं तें वर्ज केलें आहे काय ? अशी जर वास्तविक स्थिति आहे, तर मग मांसाहार करणाऱ्यांच्या हातचें अन्न खाण्यासंबंधानेंच तेवढें सोवळें करण्यांत काय अर्थ आहे ?

८ नीतिभ्रष्टता:--एकाद्या मनुष्याकडून कोणतेही अनन्वित कर्म घडले असतां त्यास जातिबहिष्कृत करण्याचा परिपाठ आमच्या लोकांमध्ये अगदीं पुरातन काळापासून चालत आला आहे. अशा बहिष्कृतलोकांची मग स्वतंत्र जात होऊन रहात असे. जारकर्म, अमेध्याहार वगैरे कित्येक कर्में लोक अत्यंत निष्ठ मानीत असल्याकारणानें तीं करणारांस जातीबाहेर काढल्यावर मग त्यांस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घेण्याची सवड मुळींच ठेविलेली नसे. त्याचप्रमाणें अनुलोम व प्रतिलोम या नांवानीं प्रसिद्ध असलेला वर्णसंकर व जातिसंकरही सर्व प्रसिद्धच आहे. हा भेद उत्पन्न होण्यास मुख्य कारण पाहूं जातां परजातीशीं विवाहसंबंध किंवा इतरप्रकारचा अनन्वित शरीरसंबंध झाला असतां तो धर्माभिमानी व स्रजात्यभिमानी जनांस मुळींच खपत नसे. असा अनन्वित व्यवहार करणारास ते आपल्या जातींतून बाहेर काढीत; व त्यांनीं कितीही प्रखर प्रायश्चित्तें केलीं तरी ते त्यांचा पुनः अंगीकार करीत नसत. हा निर्वध प्राचीनकाळीं कदाचित् हितकर झाला असेल, परंतु हल्लीं त्याचें प्रयोजन मुळींच दिसत नाहीं. जारकर्मादि जे गुन्हे समाजसुखविघातक आहेत, त्यांचा प्रतिकार सरकाराकडून चांगल्याप्रकारें होत आहे. दुसरें असें कीं, एका विशेष अनीतिप्रकारासंबंधें एवढा कडकपणा दाखवून इतर अनीतीच्या गोष्टींविषयीं उदासीन रहाण्यांत अर्थ काय ? बहिष्काराचें भय जर घालावयाचें तर तें सर्व दुराचारांवद्दल घालणें रास्त आहे. पण असा प्रकार तर मुळींच नाहीं. आणखी येथें ही एक गोष्ट लक्षांत आणण्यासारखी आहे कीं, आपल्या जातीचा मनुष्य कितीही दुष्ट, दुराचारी व दुर्व्यसनी असला, तरी तो आपल्या पंक्तीस बसून जेवण्यास हरकत नाहीं. पण त्यानें एकाद्या भलत्याच जातीशीं शरीरसंबंध केला असतां तो एकदम बहिष्कृत होतो, यांत कोणती नीति आहे तें समजत नाहीं. शिवाय, असें पाहा कीं, कोणी कांहीं निषिद्ध मानलेले कर्म केल्यामुळे बहिष्कृत झाला समजा. पण त्याच्या एकंदर वंशजांनाही तो डाग लावण्यांत काय अर्थ आहे ? एकाद्या खुनी माणसास सुळावर चढविल्यावर आणखी त्याच्या साऱ्या निरपराध वंशजांसही सुळावर चढविण्याचें कोणी राजानें धाडस केल्यास त्याला आपण अन्यायी नाहीं का म्हणणार ? आणि सदरील बहिष्कार पद्धति तरी त्याच मासल्याची आहे असें आपणास नाहीं का वाटत ? असो; तर एकंदरीत काय कीं, हें नीति भ्रष्टेचें

कारणही केवळ पंगूच होय. यांत मूळ जातिमत्सर व जातिद्वेष यांचाच अंमल विशेष दिसतो. अनीति प्रतिकार मुळीच दिसत नाही.

आतांपर्यंत अन्नोदकव्यवहारसंबंधी नियम ज्या कारणांनी उद्भवले आहेत त्यांपैकी कांहींकांचे विवेचन अगदी संक्षेपाने केले. त्यावरून आपल्या लक्षांत आलेच असेल की, त्या कारणांमध्ये म्हणण्यासारखा जीव तूर्तकाळी मुळीच उरला नाही; व हल्ली तरी ती बहुतेक कारणे अप्रयोजक व अगदी निर्बल झाली आहेत. तेव्हां त्यांचे कार्यरूप जे हे अन्नोदकव्यवहारसंबंधी निर्बंध त्यांचे प्राबल्य तरी हल्ली कां असावे ? आणि ते इष्ट आहेत असे कोण म्हणेल ?

आरोग्यदृष्ट्या इष्टानिष्टत्व

आतां हे निर्बंध आरोग्याच्या दृष्टीने इष्ट आहेत किंवा कसे तें पाहूं. प्रथमतः आपण असे पाहा की, निरनिराळ्या जाती निरनिराळ्या प्रकारे आपआपले अन्न शिजवितात, असे क्षणभर गृहित धरिले तरी त्यापासून कोणाएका जातीचे आरोग्य कमी होऊन ती जात लवकर मरते, असे कोणाच्याने तरी म्हणवेल काय ? जर नाही, तर मग परस्परांकडे अन्नोदक सेवन करण्यास काय हरकत आहे ? पण वास्तविक पाहतां आमच्या हिंदुलोकांच्या निरनिराळीं पंकांने करण्याच्या पद्धति बहुतकरून एकच आहेत. पुनः निर्मळपणाच्या संबधाने पाहतांही अन्ने शिजविण्याच्या चाली एका जातीच्या दुसऱ्या जातीहून म्हणण्यासारख्या कमीजास्त हेद्र्या असतात असे फारसे आढळत नाही. कित्येक खालच्या प्रतीच्या मानलेल्या जातींत भांड्याकुंड्याच्या वगैरे संबधाने म्हणण्यासारखी स्वच्छता नसते हे खरे. पण अशा जाती सोडल्या, तरी बाकीच्या जातींनीं तरी आपआपसांत अन्नोदकव्यवहार चालविण्यास काय हरकत आहे, तें आरोग्याच्या दृष्टीने तरी कांहीं कळत नाही. असे समजा की एका मराठ्याने चांगले स्वच्छ स्नान करून चांगले स्वच्छ वस्त्र परिधान केले आणि भांडे घांसून, धुऊन, स्वच्छ करून तें चुलीवर ठेवले, आणि त्यांत स्वच्छ पाणी व चांगले निवडून घेतलेले तांदूळ घातले; आणि मग खाली जाळ करून मात शिजविला; व तो त्या मराठ्याने आपल्या स्वच्छ हातांनीं एका स्वच्छ पानावर वाढला, तर तो एकाद्या ब्राह्मणास खाण्यास आरोग्याच्या दृष्टीने कोणती हरकत आहे तें कळत नाही. तेव्हां निरनिराळ्या जातींनीं परस्परांकडे

जेवल्याने त्यांच्या आरोग्यास मुळीच अपाय होणार नाही हे कोणासही सांगण्याची आवश्यकता नाही. आणि अन्नाचा जर आपले आरोग्य कायम ठेवण्याशीच कायतो संबंध आहे, तर त्याच्यासंबंधाने व्यवहारांत असलेले निर्बंध केवळ अप्रयोजक आहेत असे कोणास बरे वाटणार नाही ?

नितिदृष्ट्या इष्टानिष्टत्व.

आतां नीतीच्या दृष्टीने ह्या निर्बंधांची कितपत इष्टता आहे, याचा थोडासा विचार नितिभ्रष्टतेचे कारण सांगतांना आपण केलाच आहे. पण या मुद्याचे दुसरे एक अंग आहे, त्याचाही विचार होणे इष्ट आहे. असे पाहा की, आपण एकाद्या मनुष्यास नीच, हीन किंवा अव्यवहार्य असे जे समजतो त्यास कांहींतरी सबळ कारण असले पाहिजे. एरवी त्यास तसे मानण्यास कोणासही अधिकार नाही. अमुक एक मनुष्य अमुक एका कुळांत जन्मला म्हणून तो श्रेष्ठ व दुसरा कोणी दुसऱ्या एकाद्या कुळांत जन्मला म्हणून तो नीच, अशी जी आमच्या लोकांची समजूत होऊन गेली आहे, ती अगदी वाईट आहे. येणेकरून मनुष्याचा आपण विनाकारण तिटकारा करितो असे होते. कोणत्याही मनुष्याची बरीवाईट योग्यता त्याच्या स्वतःच्या चर्तनावरून धरिली पाहिजे. त्याचा बाप किंवा आई अशी होती, किंवा त्याच्या खापरपंज्याने असे असे कर्म केले होते, म्हणून तो नीच व हलकट समजणे मोठा अन्याय आहे. पण हा अन्याय आमच्या समाजातील मोठे शहाणे म्हणविणारे-सुद्धां विनादिकृत करताहेत. हा प्रकार खरोखरीच मोठा लाजिरवाणा आहे. अहो, जे गटारांत किंवा उकिरझ्यावर फिरून किंवा लोळून आलेले असते, व ज्याने जुकताच एकादा उंदीर किंवा पाल खाल्लेली असते, अशा मांजरास जेवतांना आपल्या मांडीवर बसविण्यास किंवा त्यास अगदी आपल्या ताटाजवळ भात खाऊ घालण्यास ब्राह्मणास कांहीं वाटत नाही. पण, त्याच जेवणाच्या ब्राह्मणास एकादा परजातीचा गृहस्थ शिवला असतां ते अन्न विटाळावे आणि त्याने जेवण टाकून उठावे, ह्यांत कांहींतरी माणूसपणा आहे काय ? तो परजातीचा मनुष्य त्या हेंद्र्या अंगळ मांजरोपक्षांही नीच झाला काय ? ह्यांत एका मनुष्याने दुसऱ्या मनुष्याची विनाकारण बेअदबी केल्यासारखे नाही का होत ? दुसरे असे पाहा की, ज्यांस व्यवहारांत नीचेतर मानतात असा अनाचार करण्यास

कधीं मार्गे न घेणारा असा इसम केवळ आपल्या जातीचा आहे येवढ्याच कारणा-
वरून आपल्या पंक्तीस बसून जेवण्यास हरकत नाही, किंवा त्यानें रांधलेलें अन्न
व आणलेलें पाणी घेण्यास मुळींच दिकत वाटूं नये. पण तोच एकादा परजातीचा
गृहस्थ चांगला पापभीरू व सदाचारी असला तरी त्याच्या हातचें पाणी घेण्यास-
सुद्धां संकोच वाटावा, यासारखा वेडगळपणा व अप्रयोजकपणा दुसरा कोणता
तरी असेल काय? असो; तर एकंदरींत कायकीं, अनोदकव्यवहारासंबंधी निर्बंधांनीं
नीतचें रक्षण म्हणण्यासारखें मुळींच होत नसून तिचा भंगच पुष्कळप्रकारीं
होत आहे.

ऐक्यदृष्ट्या इष्टानिष्टत्व

ऐक्याच्या दृष्टीनें पाहतां तर वादविषयक निर्बंधांचा अनिष्टपणा तेव्हांच
स्पष्ट दिसणारा आहे. एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याहून कोणत्याही बाबतींत
स्वतांस निराळा मानूं लागल्यानें, त्या उभयतांमध्ये एक प्रकारचा दुजाभाव
उत्पन्न होणें साहजिक आहे. मग त्या दोघांमध्ये कलह व बखेडे माजून ते
एकमेकांस पाण्यांत पाहूं लागतात. आमच्या समाजांत रोटीबिटीव्यवहारा
संबंधाचे सांप्रत चालू असलेले निर्बंध जेव्हांपासून प्रचारांत आले, तेव्हांपासून
आमच्यामध्ये दुफळी होऊन आम्ही एकमेकांचा द्वेष मत्सर वगैरे करूं लागलों.
जातीजातींमध्ये तंटे लागून आजपर्यंत आमच्या देशाचें केवढें नुकसान झालें
आहे याची साक्ष आमचा मागील इतिहास भरपूर देत आहे. आमची हल्ली
जी परतंत्रता आहे, तिचें कारण केवळ हे जातिकलह होत, असें स्पष्टपणें दिसत
आहे. असें असतां आमच्या लोकांचे अजून डोळे उघडूं नयेत, हें मोठें नवल
होय. आजपर्यंत मिळालेल्या बोधाचा आम्ही कांहींच उपयोग करूं नये, या-
सारखा हेकटपणा व अविचारीपणा दुसरा कोणताही नसेल. पण आम्ही
करावें काय? पिढ्यापिढ्यांचे संस्कार आमच्या मनावर इतके दृढ
झाले आहेत कीं, तें जातां जात नाहींत. असो; तर सांगावयाचें
काय कीं, आमच्यांतला जातिभेद व तन्मूलक परस्परद्वेष व मत्सर हे कायम
राहण्यास कारण केवळ वादविषयक निर्बंध होत. तेव्हां हे निर्बंध मोडवतील
तितके लौकर मोडण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला पाहिजे. हल्लीच्या काळीं तर
आमच्यांत सर्वप्रकारें जूट होणें अत्यावश्यक झालें आहे. ती जर लवकर न होईल,

तर सांप्रत चालू असलेल्या प्रचंड जीवनार्थकलहांत आमचा निभाव लागण्याची सुष्कोल पडेल. येथे कोणी अशी शंका घेतील की, सध्यांचा जातिभेद ऐक्यवृद्धि-करण्यास आड येईल म्हणावे, तर आमच्या पेशव्यांनी अटकेपर्यंत नेऊन झेडे रोविले तेव्हां त्यांच्यामध्ये जूट नव्हती काय ? ही शंका घेणारास त्या पेशव्यांचा इतिहास शांतपणे, व निःपक्षपातपणे वाचण्याची मी शिफारस करितो. असे त्याने केले असता मराठेशाहीचा अंत होण्यास जातिभेद कितीप्रकार कारणीभूत झाला हे त्याच्या तेव्हांच ध्यानात येईल. दुसरे कोणी पुराणप्रियजन अशी शंका घेतील की, एकमेकांनी एकमेकांकडे जेवल्यावांचून त्यांच्यामध्ये ऐक्यभाव वाढणार नाही काय ? यास उत्तर येवढेच आहे की, अशा लोकांमध्ये ऐक्य उत्पन्न झाले तरी ते अल्पकाळ टिकणारे असून एकादी आपसतलवाची बाब उत्पन्न झाली असता ते तत्काळ भंग पावून पुनरपि परस्परांमध्ये कलहाग्रि पेटून राहिल. ह्यासाठी परस्परांमधला सर्वप्रकारचा भेदभाव मोडून जाऊन त्यांचा एकजीवच होणे इष्ट आहे. आणि हा होण्यास अन्नोदकादिसंबंधाचे ऐक्यविघातकनिर्बंध सर्वस्वी मोडले पाहिजेत. असो, तर तात्पर्य काय की, जर आपल्या समाजांत खरा ऐक्यभाव वाढून परस्परांमध्ये खरा स्नेह व प्रीति ही उत्पन्न झाली पाहिजेत, जर आमच्या ठायी निःसीम स्वदेशभक्ती व खरी स्वदेशवांधवप्रीति ह्यांचा विकास होऊन तत्प्रेरित होत्साते आम्ही स्वातंत्र्यादि अभीष्ट गोष्टी संपादण्यास समर्थ व्हावे असे असेल, तर वादविषयक अप्रयोजकपणाचे, वेडगळपणाचे व अन्यायाचे निर्बंध अवश्य मोडले पाहिजेत.

उत्कर्षदृष्ट्या इष्टानिष्टत्व.

आतां ह्या निर्बंधापासून व्यक्तीचे किंवा राष्ट्रचे कांहीं हित आहे किंवा कसे, ते पाहू गेल्यास प्रतिकूलच अनुभव आपणास मिळतो. जातिभेदामुळे मनुष्यास खाण्यापिण्याच्या संबधाने किती व कसे अडथळे वारंवार येतात हे सांगू लागल्यास पुष्कळच आहे. आणि त्यांचा अनुभव निरनिराळ्या धंद्यारोजगारांत मनुष्याला हवा तितका येत आहे. तेव्हां त्याची येथे वाच्यता करण्याची गरज नाही. त्याचप्रमाणे आमच्या लोकांस प्रवास करतांना ह्या निर्बंधामुळे ज्या अडचणी येतात व सर्वप्रकारची गैरसोय सोसावी लागते, तिचाही अनुभव थोडाबहुत प्रवास केलेल्या प्रत्येक इसमास आला असेल. परदेशगमनाविषयी आमच्या

लोकांत जे कांहीं वेडगळपणाचे निर्बंध आहेत, त्यामुळे तर आमचें अनेक प्रकारीं नुकसान झालें आहे. या गोष्टी म्हणजे मी आज धापणास सांगितल्या पाहिजेत असें नाहीं. ह्या एका अडचणीमुळे आमचा परदेशाशीं होणारा व्यापार आमच्या हातांतून अगदीं गेल्यासारखाच आहे; आणि जो कांहीं आहे तो गुमास्तोगिरीचा येथल्या येथें काय होण्यासारखा असेल तेवढा. त्याचप्रमाणें परदेशावलोकन व परदेशांतील कला व हुन्नर यांचें ज्ञान आम्हांस या मूर्खपणाच्या निर्बंधामुळे आजपर्यंत केवळ अंतरल्यासारखेंच आहे. तेंच जपानकडे पहा. त्यांच्यांत असले अप्रयोजक निर्बंध नसल्याकारणानें त्यांस परदेशगमन करण्याची सवड मिळतांच त्यांनीं आपल्या राष्ट्राचा हरएक प्रकारें उत्कर्ष करण्याचा सपाटा चालविला आहे. हल्लीं आमच्या इकडून कांहीं लोक परदेशीं जात आहेत खरें, पण ते कोण ? तर ज्यांस परत आल्यावर जातीची पर्वा न करितां स्वतंत्रपणें वागतां येईल असे. तेव्हां हा अनिष्ट प्रकार आतां यापुढें चालू राहतां उपयोगी नाहीं, हें उघड आहे.

निर्बंध आवश्यक आहेत काय ?

आतांपर्यंत वादविषयक निर्बंधांची अनिष्टता सिद्ध केली. आतां त्यांची आवश्यकता कितपत आहे याचा विचार करूं. 'आवश्यक' या पदाचा विषयविवेचनाच्या पूर्ततेसाठीं मी काय अर्थ केला आहे तें विषयारंभी सांगितलेंच आहे. तेव्हां त्याची येथें पुनरुक्ति नको, असो. ही आवश्यकता कोणकोणत्या प्रकारीं शक्य आहे त्याचा आतां विचार करूं.

धर्मभीति.

सांप्रत चालू असलेले निर्बंध मोडले असतां धर्माज्ञेचा भंग केल्याचें पातक शिरीं येईल असा कित्येकांचा समज आहे. त्यांना ह्या निर्बंधांची अनिष्टता पूर्णपणें कळली असली तरी ते मोडणें हें धर्मास संमत नाहीं, असें त्यांस वाटत असतें. परंतु आमच्या धर्माचा पाया ज्या वेदादि पुरातन ग्रंथांवर मुख्यतः आहे, त्यांमध्ये अशा प्रकारचे निर्बंध मुळींच सांगितलेले नाहीत. फार तर काय, पण त्याकाळीं हल्लींच्या सारखा जातिभेदच मुळीं नव्हता. आजला कर्मांत कमी एक लाख जाती हिंदुस्थानांत आहेत. वेदकाळीं किंवा स्मृतिकाळीं जातीचें येवढें प्राचुर्य मुळींच

नव्हते. मनूने आपल्या स्मृतीमध्ये केवळ अठरा वर्णांचेच परिगणन केले आहे. वेदकाळीं तीनच वर्ण प्रथमतः होते. पुढे शूद्रवर्ण मिळून पुरुषसूक्तांत केवळ चातुर्वर्णांची उत्पत्ति सांगितली आहे. आणि ह्या चार वर्णांत अन्नोदकादि व्यवहारसंबंधे आतांच्या सारखे निर्बंध मुळींच नव्हते, असे तत्कालीन ग्रंथांतरी पाहतां स्पष्ट सिद्ध होते. मनुस्मृतीतून तर शूद्र, नापीक इत्यादिकांशीं अन्नोदकादि व्यवहार करण्यास पूर्ण मोकळीक असल्याचीं वचनें आढळतात. अशी स्थिति जर पुरातनकाळां हाती व ती धर्मशास्त्रसंमत होती, तर ती आतां सुरू करण्यास प्रत्यवाय तरी कां अत्तावा ? असें करण्यास धर्माची संमति नाही म्हणणारांस स्वधर्मज्ञान नाही असेच नाही का म्हणावयाचे ?

राजभीति.

धर्मभय नसले तरी राजभय असल्यामुळे रूढ असलेली चाल आमच्यानें मोडवत नाही, असें म्हणण्याचे आतां कारणच उरले नाही. आमच्यावर राज्य करणारे परस्थ एतत्संबंधाने अगदीं उदासीन आहेत. येवढेच नाही तर हे आमच्याठायींचे भेदाभेद आपोआप मोडतील तर ते त्यांनां इष्टच आहे. पुरातनकाळीं स्वधर्मी राजे असतांना जशी रूढ असलेली चाल मोडण्याची भीति होती, तसा प्रकार हल्लींच्याकाळीं मुळींच उरला नाही. तेव्हां ही सबब कोणीही पुढे करणार नाही.

लोकभात.

आतां राहतां राहिली लोकभीति. ही मात्र अजून कायम आहे. रूढ असलेल्या चाली विरुद्ध वागण्याचे कोणी धाडस केल्यास लोक त्याचा अनेकप्रकारीं छळ करितात. मग ती चाल अगदीं निव्व न अनर्थावह का असेना ! पण जे विचारी असतात, ते अशा भोळ्या लोकांची मुळींच परवा करीत नाहीत. तर जी गोष्ट आपणास सत्य, हितकर वाटते, ती करण्यास ते धैर्यानें पुढे सरसावतात, व त्यांच्या जातिबांधवांनीं किंवा देशबांधवांनीं त्यांचा किती छळ केला तरी त्यास जुमानित नाहीत. पण असे धैर्याचे विचारी पुरुष आमच्या इकडे विरळा. त्यांची संख्या जसजशी वाढत जाईल, तसतशी आम्हास उत्कर्षाची कळा येईल. एरवीं आम्हांस हल्लींच्या अपकर्ष स्थितीतच रखडत राहिले पाहिजे. अन्नोदकव्यवहार-

संबंधों निर्बंध सोडण्यास लोकांकडून विलक्षण हरकती येतील, हें खचित आहे. पण ज्यांच्या चित्तांत आमच्या समाजाचा उत्कर्ष व्हावा असें पूर्ण वागत असेल, त्यांनी हे निर्बंध सोडण्यासाठी मोठ्या धैर्याने रात्रंदिवस झटले पाहिजे.

निर्बंध कसकसे मोडावे.

ह्याप्रमाणें अन्नोदकव्यवहारसंबंधाचे निर्बंध आनिष्ट व अनावश्यक आहेत असें सिद्ध करण्याचा आतांपर्यंत प्रयत्न केला. आतां हे निर्बंध कसकसे मोडावे तें थोडक्यांत सांगून हा विषय आटोपतो. हे निर्बंध सोडण्याचे उपाय सांगतांना अर्थात् सध्यां जी आमच्या समाजाची एतत्संबंधानें स्थिति आहे ती ध्यानांत वागविली पाहिजे. आमच्या समाजातील जातींचे मुख्य चार वर्ग करितां येतील. एक वर्ग मांसाहार त्याग करणारांचा, दुसरा मांसाहार करणाऱ्या इतर पांढरपेशे लोकांचा, तिसरा वर्ग मागसलेल्या मांसाहार करणाऱ्या जातींचा व चवथा महारमांग वगैरे मृताहारी व गोमांसादी निषिद्ध मानलेले पदार्थ खाणारांचा. आतां या चार वर्गांचा विचार करण्यापूर्वी सर्वास साधारण असा एक उपाय सांगण्यासारखा आहे, तो हाच की, ह्या निरनिराळ्या वर्गातील प्रत्येक जातीनें प्रथमतः आपआपसांतले पोटविभाग नाहींतसे करून एकमेकांकडे अन्नोदक व्यवहार करण्यास सुरुवात करावी. असें करण्यास त्यांस फारसे कठीण पडणार नाहीं. कारण हे पोटभेद केवळ क्षुल्लक कारणांमुळे उत्पन्न झालेले असून त्यांच्या आचारादिकांमध्येही म्हणण्यासारखी मुळीच भिन्नता नसते. कित्येक पोटभेद तर निव्वळ भाषाभेदास्तव किंवा स्थलभेदास्तव झालेले असतात. अशांनी आपला निष्कारण भेदभाव एकीकडे ठेवून, पुनः एक व्हावें व परस्परांमध्ये हरएक व्यवहार निःशंकापणें चालवावे. अशांनें विनाकारण उत्पन्न झालेली फाटाफूट कमी होईल.

यानंतरचा उपाय म्हटला म्हणजे, ज्या जाती मांसाहार करीत नाहींत त्यांनी परस्परांशी अन्नोदकव्यवहार करण्यास सुरुवात करावी. असाच प्रकार मांसाहार करणाऱ्या पांढरपेशा जातींतही झाला पाहिजे. केवळ धंद्याच्या भिन्नतेस्तव उत्पन्न झालेला भेदभाव त्यांनी आतां विसरावा. आणि परस्परांशी अन्नोदकव्यवहार तरी तूर्त सुरू करावा. कारण असें पाहा की, त्यांच्या आचाराविचारांत भक्ष्यादिकांमध्ये मुळीच फरक नसतो. असें असतां त्यांनी परस्परांस अव्यवहार्य समजण्यांत काय अर्थ आहे ?

मागासलेल्या मांसाहार करणाऱ्या जातींस हीच सूचना करावयाची आणि महार आंगादि अतिशुद्ध मानलेल्या जातींनीं वरिष्ठ वर्णाच्या लोकांनीं पाडलेला क्रम चालवावा पण हे सारे सुरु झाले पाहिजे ब्राह्मणादि श्रेष्ठ मानलेल्या जातींकडून. आजकाल श्रेष्ठ मानलेले जन आचरतील तसे नीच मानलेले जन आचरण्यास प्रवृत्त होण्याचा संभव विशेष आहे; आणि ब्राह्मणादि उच्च मानलेल्या वर्णांस विद्यादिकांच्या साहाय्यानें वादविषयक निर्वंधांचें अनिष्टत्व व अनावश्यकत्व स्पष्टपणें कळत आहे. यास्तव, त्यांनींच प्रथमतः इतर वर्णांस कित्ता घालून देण्याचें मनावर घेतलें पाहिजे. हा इष्ट फेरफार घडवून आणण्याचें काम प्रत्येक जातीच्या पुढाऱ्यांनीं केलें पाहिजे. आतां हे पुढारी नेहमीं सुशिक्षित असतात असें नाही. तरी ही जुनी पिढी जाऊन तिच्या जागीं जी नवी पिढी कालेकरून येणार आहे, ती थोडीबहुत सुशिक्षित असून सद्यःस्थितीचा विचार करणारी अशी असणार. ह्या नव्या पिढीच्या लोकांनीं मात्र दुरभिमान, पक्षपात, व पुरातन गोष्टींविषयींचें आंधळें प्रेम, हीं टाकून देऊन खरें स्वदेशहित कशांत आहे तें शुद्ध मनानें पाहून तदनुसार वर्तण्यास धैर्यानें झटलें पाहिजे.

असे, तर ह्याप्रमाणें प्रत्येक जातीच्या पोटभेदांचा निकाल लागून भक्ष्यभेदां-मुळें व आचारभेदांमुळें झालेल्या मुख्य चार वर्गातील लोक परस्परांशीं अन्नोदकादिव्यवहार करूं लागले म्हणजे बराच ऐक्यभाव वाढलासा होईल. आतां यानंतरचा क्रम म्हटला म्हणजे मांसाहारी जातींत एकोपा होणें हा होय. मागासलेल्या जाती व मांसाहार करणाऱ्या पांढरपेशा जाती, यांच्यांमध्ये भक्ष्यभेद तर म्हणण्यासारखा मुळींच नाही. जो भेद आहे तो फक्त आचारांच्या संबंधानें. यांच्यासंबंधानें मुख्यतः असें झालें पाहिजे कीं, जे पांढरपेशांचे आचार शुद्ध व खरोखर कल्याणकारक असतील, त्यांचा अंगीकार मागासलेल्या जातींनीं केला पाहिजे; आणि हे होण्यास हल्लींच्या काळीं फारशीं अडचण आहे असें नाही. असें झाल्यानें मागासलेल्या जाती व मांसाहार करणाऱ्या पांढरपेशा जाती, एकजीव होऊन परस्परांमध्ये अन्नोदकादि व्यवहार करण्यास त्यांचे संकोच वाटणार नाही. आतां राहतां राहिले माहार मांग वगैरे यांचे आचार व भक्ष्य. हीं अगदींच आंगळवाणीं असतात खरी. पण त्यास जर अशी लालूच दाखविशीं कीं, त्यांनीं आपले अमंगळ आचार व आहार टाकले असतां त्यांशीं

वरच्या जातीचे लोक अन्नोदकादि व्यवहार करण्यास तयार होतील, तर मला वाटते ते हळू हळू आपली सुधारणा करण्यास झटतील. वास्तविक पाहतां अशा लोकांस अगदीं अव्यवहार्य व असंगळ मानून त्यांचा तिटकारा केल्यानें त्यांची सुधारणा व्हावयाची नाही. तर, ज्या गोष्टी त्यांच्यांत वाईट असतील, त्या त्यांच्याकडून टाकवून त्यांस आपल्यासारखे करण्याचें वरच्या जातींनीं मनावर घेतलें पाहिजे. असें करण्यांतच खरा माणूसपणा आहे, केवळ शुद्धतेचा मोठा तोरा मिरविण्यांत तो मुळींच नाही.

असा, आतां मांसाहारी जाती आणि मांसाहार न करणाऱ्या जाती यांच्यातील हा भक्ष्यभेद जाऊन परस्परांचा एकजीव व्हावा कसा हा मात्र मोठा प्रश्न आहे खरा. परंतु याचाही निकाल सहज लावण्यासारखा आहे. आतांपर्यंत सुचविलेला क्रम सुशिक्षणप्रसारानें व सुविचारप्रसारानें सहज होण्यासारखा आहे. परंतु हा होण्यास बराच कालावधि लागणार आहे, हें उघड आहे. आपणास यासंबंधानें उतावीळ होतां कामा नये. जी संस्था आज शेकडो वर्षे रूढ झाली आहे, तिच्या पाळ्यामुळ्या खणून तिचें अगदीं निर्मूलन करण्याचें कामही बराच काळ लोटल्यावर सिद्ध होणारें आहे. मात्र तें करण्याचा निर्धार करून आमच्या प्रत्येक पिढीनें झटलें पाहिजे. आतांपर्यंत सुचविलेला क्रम अव्याहत चालू राहिल्यास कालेकरून दोन मोठे वर्ग आमच्या समाजांत उरतील; एक मांसाहारी जनांचा आणि दुसरा मांसाहार सोडलेल्यांचा. पण हाही भेद कालांतरानें नष्ट होण्यासारखा आहे. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत मांसाहार निषेधक मंडळ्या उपस्थित होऊन आज तीस चाळीस वर्षे त्यांचे अव्याहत परिश्रम चालले आहेत. आजला त्यांच्यांत पुष्कळ मांसाहारी युरोपीयन लोक सामील होऊन त्यांनीं मांसाहाराचा त्याग केला आहे; आणि ही मांसनिवृत्ति तिकडे उत्तरोत्तर वाढतच चालली आहे. यावरून असा सुमार दिसतो कीं, तिकडे कांहीं शतकांच्या अवकाशांत बहुतेक जण मांसनिवृत्त होतील. हा असा पालट समशीतोष्ण कटिबंधांत, कीं जेथें मांसाहार करणें आरोग्यास हितकर आहे असें पुष्कळांचें ह्मणणें आहे, तेथें जर होऊं लागला आहे व तो उत्तरोत्तर बळावतच चालला आहे; तर त्याची लोट आमच्या ह्या देशावर येण्यास फारसा उशीर लागेल असें मला वाटत नाही.

आमच्या देशांतील लोकांचे तर मांस हे कांहीं नित्याचे अन्न नव्हे. असे असतां मांस निवृत्तीचीं सबळ कारणे आमच्या लोकांस चांगल्या-प्रकारे कळू लागलीं म्हणजे ते खचित त्यापासून परावृत्त होतील. आधींच आमच्या हवेला मांसभक्षण आरोग्यकारक नव्हे. जे कोणी खातात ते केवळ जिव्हालौल्यास्तव कधींमधीं ते खातात. अशा लोकांस मांसाहार त्याग करण्यास मुळींच उशीर लागणार नाही. त्यांत आणखी आमच्या देशांत नानाप्रकारचीं धान्ये व फळे हवी तितकीं पैदा होत असल्याकारणाने मांसाहारावांचून आमचे मुळींच अडणार नाही. तेव्हां या सर्व उहापोहाचा इत्यर्थ मिळून इतकाच की, मांसाहारी जनांची मांसाहारापासून निवृत्ति होऊन ते मांस निवृत्तजनांशीं एकरूप होतील; आणि मग त्यांच्यामध्ये सर्व व्यवहार सुरळीतपणे चालू होतील. पण ही संसिद्धि फार लांबची आहे. असे होण्यास किती काळ लागेल याचा कांहीं नेम सांगतां येत नाही. परंतु आमच्या पैकीं जे सुशिक्षित व समजस आहेत, व ज्यांच्या ठायीं स्वदेशप्रीति, स्वदेशबांधवप्रीति इत्यादि उदात्त मनोवृत्ति वसत असतील त्यांनीं ही अभिष्ट संसिद्धि घडवून आणण्यासाठीं तनमनधनें करून यत्न करावा हे उचित होय.

निंदन्तुनीतिनिपुणाः यदिवस्तुवन्तु
लक्ष्मीः सभाविशतु गच्छतु वा यथेष्टं
अद्यैव वा मरणमस्तु युगांतरेवा
न्यायात्वथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः

अशा अटीचे यांचे वर्तन असले तरच कांहींतरी उत्कर्षाची कळा आमच्या देशास लागून जातीभेदासारखे सर्वथा अनिष्ट व अहितकर प्रकार हळू हळू नाश पावतील.

३३ सामाजिक सुधारणा.

(ठाणे-वक्तृत्वोत्तेजक समेच्या १५ व्या समारंभांत केलेले भाषण ७-१०-१८१५)

उपोद्घात.

कोणत्याही राष्ट्राची सुधारणा व्हावयाची ती सर्व अंगांनीं होणे इष्ट होय. राजकीय, सामाजिक, नैतिक, धार्मिक, औद्योगिक वगैरे जीं सुधारणेचीं मुख्य अंगें, त्यापैकीं कांहीं अंगांचीं सुधारणा करण्याविषयीं आमच्या ह्या विस्तीर्ण देशामध्ये जोराची चळवळ चालली आहे. आतां ही चळवळ योग्यमार्गानें चाललेली असो, किंवा अयोग्य मार्गानें चाललेली असो; पण अगदीं स्वस्त चसण्यापेक्षां कांहींतरी उचल होत असणें हिताचें होय. अयोग्य मार्गानें चाललेल्या चळवळींस लवकरच अनुभवाच्या योगानें योग्य वळण मिळून योग्य मार्गाचें अवलंबन होणें सुकर होईल. अशा चळवळींपैकीं सामाजिक सुधारणेसंबंधाची चळवळ ही एक होय. ह्या चळवळीचें सध्याचें धोरण कित्येकांस मुळींच आवडत नाहीं. कित्येक तर असे आहेत कीं, त्यांना असली चळवळ विलकूल पसंत नाहीं. कांहींकांस ती पसंत आहे, परंतु तींत आपलें अंग असणें त्यांस आवडत नाहीं; किंबहुना बाह्यात्कारी तिच्यासंबंधानें आपण उदासीन आहों, असें दर्शविण्याचा त्यांचा परिपाठ असतो. सुधारकांच्या वर्गांत आपली गणना होणें त्यांस इष्ट नसतें. कित्येकांस तर असें वाटत असतें कीं, सामाजिक सुधारणेचा अजून काळच आला नाहीं. तर तो योग्य काळ आला म्हणजे या खटपटीस आपण लागावें. तूर्त लोकशिक्षण वाढवून लोकांचे समज सुधारीत असावें, हेंच हिताचें होय. अशा अनेकांच्या अनेक कल्पना आहेत. ती याविषयाच्या संबधानें आमच्या लोकांमध्ये जागृति होऊन थोडीबहुत कायिक, वाचिक व मानसिक चळवळ जिकडे तिकडे सुरू होऊन, लोकांस या प्रकरणी थोडाबहुत विचार करणें प्राप्त होत आहे. या सार्वत्रिक ओघास अनुसरून ठाणेकरांनीं या समारंभाच्या प्रसंगीं या विषयावर वाटाघाट करण्याची योजना करून लोकांच्या मनांत या विषयासंबंधानें जागृति करण्याचें

श्रेय घेतले आहे, हे पाहून मला मोठा आनंद होत आहे. या त्यांच्या स्तुत्य क्रमाबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करितो. आमच्या हितशत्रूंचा आमच्यावर नेहमी असा आरोप असतो की, आम्ही फक्त राजकीयसंबंधाच्या सुधारणेविषयी अड्या-हास करितो. परंतु आमची सामाजिकसंबंधाची स्थिती अत्यंत निकृष्ट असता ती सुधारण्याविषयी आम्ही मुळीच खटपट करीत नाही; आम्ही तिच्यासंबंधाने अगदी उदासीन आहो. ते आणखी असेही म्हणतात की, आम्ही आपली सामाजिक सुधारणा केल्याशिवाय राजकीय सुधारणेची हांव मुळीच धरूं नये. अशा आक्षेपक लोकांस असे सांगावयाचे की, प्रकृतसारख्या समारंभांत सामाजिक सुधारणेचा नेहमी ऊहापोह होत असून त्याच्याविषयी आमच्यापैकी कोणी म्हणण्यासारखे उदासीन नाहीत. जे कित्येक आहेत ते तसे केवळ वस्तुस्थितीच्या अज्ञानामुळे आहेत. आतां या उपोद्धातांत फार वेळ न घालवितां मी माझ्या विषयास आरंभ करितो.

सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय ?

सामाजिक सुधारणेंत कोणकोणत्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो, तें सांगितल्याने त्याची व्याख्या केल्यासारखें होईल. सामाजिक सुधारणेंत पहिला विषय विवाहसंबंधी निरनिराळ्या चालीसंबंधाचा येतो. यांत बालविवाह, पुनर्विवाह, लग्नांत हुंडा घेण्याची चाल, कन्याविक्रय, लग्नांत होणारा बेसुमार खर्च, व विवाहसमयीं अमलांत येणारे वेडेवांकडे व अप्रयोजक विधी व प्रकार इत्यादि गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. दुसरा विषय, जातिभेदमूलक, रोटीबेटीव्यवहार, स्पर्शास्पर्श, व इतर आचार एतद्गुण होय. तिसरा विषय कित्येक अनितिप्रवर्तक चालीसंबंधाचा होय. यांत विवाहादि गंभीर व धार्मिकप्रसंगी वेश्यांचें नाच व गाणें करणें, गर्भाधान, शिमग्याच्या सणांतील प्रकार, निरनिराळ्या सुखाच्या किंवा दुःखाच्या प्रसंगीं मद्यपानादि प्रकार, इत्यादिकांचा समावेश होतो. चवथा विषय कित्येक अन्याय्य व अप्रयोजक प्रकारांसंबंधाचा होय. यांत विधवावपन, स्त्रियांची पडदपोशी, स्त्रीशिक्षण, इत्यादि गोष्टी येतात. यावरून सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय तें आपल्या लक्षांत येईलच. या सुधारणेंत अर्थात् राजकीय, धार्मिक, औद्योगिक वगैरे सुधारणांचा मुळीच अंतर्भाव करावयाचा नाही. आतां, या सुधारणेंत कोणकोणते अडथळे लोकांकरून येतात याचा विचार

करावयाचा. येथें लोक हें मोघमपद योजण्याचें स्वारस्य अर्थात् असें
चें, हे अडथळे केवळ जुन्या समजुतीच्या लोकांकडूनच येतात असें कोणी
समजू नये. तर ते नव्या समजुतीच्या लोकांकडूनही येण्यासारखे आहेत.

जुन्या लोकांकडून येणारे अडथळे.

पहिला अडथळा—पुराणप्रीति. आमचें हें भरतखंड एके काळीं चांगल्या
सत्कर्मांच्या स्थितीमध्ये असून नानाप्रकारची सुधारणा येथें रूढ झाली होती. या
गोष्टीचीं प्रमाणें आमच्या जुन्या इतिहासांत विपूल असून ह्या प्रकरणीं आमची
आठवण मुळींच बुजलेली नाही. आम्हांस आमच्या पूर्वस्थितीचा व पूर्वकालीन
ब्रह्मपुरुषांचा अभिमान अजून वाटत आहे. सुवर्णयुग किंवा सत्ययुग मार्गें होऊन
गेलें असून हल्लीं आमची दुर्दशा झाली आहे. याचें एक कारण जुने लोक असें
सांगतात कीं, आमच्या समाजांतून मागच्या आचारविचारांचा लोप झाल्यामुळे
आमची नीति व आमचा पराक्रम नष्ट झाला. तेव्हां आपणांस जर पुन्हां पूर्व-
स्थिति प्राप्त व्हावयाची असेल, तर ते पूर्वकालीन आचारविचार आमच्यामध्ये
पुनः रूढ झाले पाहिजेत; आणि त्या जुन्या आचारविचारांचे जे कांहीं अवशेष
आजला क्वचित कोठें आहेत ते मुळींच काढून टाकतां उपयोगीं नाही. तर ते
पूर्ववत् जोमानें चालूं राहिले पाहिजेत, त्यांत यात्किंचितही फेरफार होत-
कामा नये. आजपर्यंत जें आमचें अतिप्राचीन राष्ट्र पृथ्वीतलावर अवशिष्ट
राहिलें आहे, तें केवळ या पूर्वकालीन चालीरीतींच्या अवशेषांमुळेच होय.
इतर राष्ट्रे जीं आज नामशेष झालीं आहेत, त्याचें कारण तीं आपल्या जुन्या
चालीरीतींस विसरून गेलीं किंवा आमच्या आर्यावर्तांतल्यासारख्या चालीरीती त्या
राष्ट्रांत रूढ झाल्या नव्हत्या हे होय. तेव्हां, तात्पर्य काय कीं, अशा ज्या आपल्या
अस्तित्वास आवश्यक अशा चालीरीति आमच्यांत सांप्रत रूढ आहेत, त्यांचा
आपणांस पूर्ण अभिमान वाटला पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर, त्यांचें रक्षण करण्यास
आपण कायावाचामनें करून झटलें पाहिजे. सांप्रत त्यांत सुधारणा करण्याच्या
उद्देशानें सुधारक लोक पाश्चात्यांच्या अनुकरणानें खटपट करीत आहेत ती अगदीं
अवर्थकारक आहे. यास्तव, तिला प्रतिरोध करून आपले जुने आचारविचार
कायम ठेवण्यास आपण कायावाचामनें करून झटलें पाहिजे, हें आपलें कर्तव्य
आहे. हा असा जुन्या समजुतीच्या लोकांचा समज दृढ झाला असल्याकारणानें

त्यांना सुधारकांची खटपट मुळीच पसंत वाटत नाही. इतकेच नव्हे तर ते त्यांचे देशशत्रू समजून त्यांची साधेल तेवढी अवहेलना करितात.

दुसरा अडथळा—एकंदर आचारविचार धर्मशास्त्रांत सांगितले आहेत. तसेच ते पाळले पाहिजेत, कारण तीं शास्त्रें ईश्वरप्रणीत आहेत. त्यांत फेरफार करण्याचें सामर्थ्य आम्हां अल्पज्ञ मानवांस मुळीच नाही. अशी समजूत जुन्या लोकांची असल्यामुळे हल्लीं जे उपयुक्त फेरफार सुधारक करूं पाहत आहेत, ते त्यांना मुळीच पसंत वाटत नाहींत. आमचीं बहुतेक धर्मपुस्तके ईश्वरप्रणीत असून तीं त्रिकालज्ञ अशा ऋषिजनांनीं प्रणीत केलीं आहेत. त्यांत सांगितलेले एकंदर विधी व अनुज्ञा आमच्या परम कल्याणाच्या असून तीं केवळ आप्तवचनें होत. असे त्रिकालज्ञ व सर्वज्ञ महापुरुष सांप्रत आपल्या भरतभूमींत मुळीच निर्माण होत नाहींत. सुधारक मंडळामध्ये तर असे पुरुष सांपडावयाचेच नाहींत. तेव्हां त्यांचे सर्व उद्देश केवळ धर्मशास्त्रसंमत नसून आपमतलबाचे आहेत. अशा लोकांस पाश्चात्यांच्या दिखाऊ सुधारणे मुळे भुरळ पडून ते हें देशनाशाचें काम करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत. यांच्या या कृतीमुळे आमच्या धर्माचें मातेरें होऊन आम्ही धर्मभ्रष्ट व क्रियाभ्रष्ट होऊं व शेवटीं इहपरलोकसुखास मुकून अनंतकालिक विपत्तीचे अधिकारी होऊं. तेव्हां ही स्वधर्मनाशबुद्धि ज्यांच्याठायीं उपजली असेल, त्यांचा अधिष्ठाप करणांतच पुण्य आहे. असा जुन्या समजुतीच्या लोकांचा समज झाला आहे. हा एक जबरदस्त अडथळा सुधारकांच्या खटपटीस आहे. तिसरा अडथळा आपल्यासारखेंच आपल्या आसपासच्या लोकांचे आचारविचार क्षयाचे अशी समजूत सामान्य लोकांची असल्यामुळे साधारण मनुष्यास त्यांच्या मताविरुद्ध वागण्याचें धाडस होत नाहीं. कारण, त्यांना अशा लोकांकडून होणारी विटंबना व बहिष्कारादि प्रकार सहन करण्याचें सामर्थ्य किंवा सवड नसते. वास्तव, ते साधारणतः समाजांत ज्या चालीरीती रूढ असतात त्यांचे दास बनून राहातात. वस्तुतः पाहतां ही समजूत एकंदर राष्ट्रांमध्ये कमीजास्त प्रमाणानें रूढ आहे. परंतु ज्या राष्ट्रांत खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार जास्त झालेला असतो, त्या राष्ट्रांतील लोकांस आचारस्वातंत्र्य अधिक मिळण्याचा संभव असतो. आमच्या देशाची यासंबंधानें स्थिती पाहतां अगदीं वाईट आहे. आम्हांमध्ये विद्येचा

प्रसार जरी होत आहे, तरी खरें ज्ञान मिळत नसल्यामुळे हे आचारस्वातंत्र्य आमच्यांत अगदीं बेताचेच आहे; आणि ज्यांस हे आचारस्वातंत्र्य हवेसें वाटते त्यांना इतर समाजास सोडून जाण्यांत किंवा त्याची विटंबना सहन करण्यांत आपलें मोठें नुकसान आहे, असें वाटत असतें. यामुळे ते मुकाब्यानें लोकांच्या समजुतीस मान देऊन त्यांच्यासारखेच आपलें वर्तन ठेवितात. तरी त्यांच्या मनांतून सुधारणाप्रीतीचें बीज रुजलेलें असतें. त्यांच्या चित्ताची एकसारखी तळमळ चाललेली असते. परंतु करितात काय बापडे, त्यांना आपल्या इच्छेप्रमाणें वागण्यांत जें सुख लाभण्यासारखें असतें, त्यापेक्षां समाजांतील लोकांत मिळूनमिसळून राहाण्यानें प्राप्त होणारें सुख अधिक आहे असें वाटून ते आपल्या सुधारणेच्या सर्व इच्छा दाबून ठेवतात. अशी स्थिती सर्वत्र असल्यामुळे लोकांत ढोंगीपणा माजून सुधारणेचा इष्टप्रसार व्हावा तसा होत नाही.

चवथा अडथळा—परकीय आचारविचारांविषयीं जुन्या समजुतीच्या लोकांत विनाकारण तिटकारा वागत असतो. आमच्या देशांत एकेकाळीं इतर सर्व राष्ट्रांपेक्षां जास्त सुधारणा झाली असून, आमच्यांत पुष्कळ चांगले चांगले आचार रुढ झाले होते. हल्लींही आमचे कित्येक आचार व विचार असे उत्तम आहेत कीं, ते पाहून पाश्चिमात्यराष्ट्रांतील अत्यंत सुधारलेल्या लोकांनींही खालीच मान घातली पाहिजे असें आहे. त्यापेक्षां आमच्या जुन्या मंडळीस आपल्या आचारांचा फाजील अभिमान वाटून परकीयलोकांच्या आचारांविषयीं त्यांस तिटकारा वाटणें साहाजिक आहे. पुन्हां परकीलोकांविषयीं त्यांच्या मनांत पूर्वीपासूनच तेढ वागत असल्याकारणानें त्यांना त्यांच्या सर्वच गोष्टी वाईट वाटणें साहाजिकच आहे. हा असा एका राष्ट्राच्या मनांत इतर राष्ट्रांविषयींचा तिरस्कार व द्वेष वागणें साहाजिकच आहे. आणि राष्ट्रांमधलें वैर जोपर्यंत कायम राहिल, तोपर्यंत ही परस्पराविषयींची वृत्ति कायम रहावयाची. दुसरें असें कीं, आमचें हे आर्यराष्ट्र अत्यंत प्राचीन असून त्याच्या उत्कर्षकाळीं इतर आसपासचीं राष्ट्रे केवळ रानवट अवस्थेंत असल्यामुळे आर्यलोकांना इतरांविषयीं तिरस्कार वाटणें साहाजिक आहे. तेव्हां या कालपरवांच्या, थोडीशी भौतिक सुधारणा मिरवणाऱ्या लोकांच्या आचारविचारांत अनुकरण करण्यासारखें तें काय असणार ? त्यांची सर्व सुधारणा केवळ ऐहिक प्राम्यसुखसंवर्धक आहे. तीत

घेण्यासारखे काहीच नाही. आमची सुधारणा अशी ऐहिकसंबंधापुरतीच केवळ नव्हे, तिचा हेतु ऐहिक व पारलौकिक अशा उभयप्रकारच्या सुखाचा संपादक आहे. तेव्हां केवळ ऐहिक दृष्टि घरण्याच्या परस्थांच्या आचारविचारांत अनुकरण करण्यासारखे तें काय असणार? असा प्रश्न आमच्या जुन्या मंडळीचा असल्यामुळे ते परस्थांच्या आचाराविचारांचा मनापासून द्वेष करितात. आणि सुधारक जे आचारविचार समाजांत रूढ करूं पाहात आहेत ते बहुतेक परस्थांच्या अनुकरणानेच त्यांनी उचलले आहेत अशी त्यांची समजूत झाल्यामुळे त्याला सुधारकांच्या खटपटीचा त्रास येतो, व ते त्यांना अटकाव करण्यास उद्युक्त होतात.

नव्या लोकांकडून येणारे अडथळे.

पहिला अडथळा—गेल्या शंभर वर्षांत इंग्रजी भाषेचा इकडे अभ्यास सुरू होऊन त्या भाषेतील ग्रंथांचें अध्ययन आमचे लोक करूं लागले. तेव्हां त्यांच्या मनांत नवीन कल्पना व नवीन विचार उत्पन्न होऊन त्यांचीं मनें बरींच विकसित झालीं. आधींच ब्रिटिश लोकांचा पराक्रम, त्यांची सर्वतोपरी दिपवून टाकणारी सुधारणा, व त्यांच्या मोठमोठ्या संस्था पाहून आमचे लोक अगदी थक्क होऊन गेले होते. त्यांत आणखी त्यांच्या ग्रंथांचा परिचय त्यांस झाल्यामुळे त्यांच्या बुद्धीस उत्तम प्रकारचे खाद्य मिळून ती चांगली पोसली, आणि ब्रिटिश लोकांच्या एकरंगर गोष्टीविषयी त्यांस मोठें कौतुक वाटून त्यांच्या मनांत ब्रिटिशांविषयी पराकाष्ठेची पूज्यबुद्धि वसूं लागली. ती इतकी की, त्यांस ब्रिटिश लोक केवळ देवमाणसें आहेत असें वाटूं लागलें. त्यांच्या आगगाड्या, आगबोटी, तारायंत्रे वगैरे पाहून तर त्यांचा असा प्रश्न झाला की, हीं कोणी अमानुष सृष्टीतील माणसें असावीं. तेव्हां, तत्पर्यं काय की, अशा विलक्षण पराक्रमी लोकांचें सर्वकांहीं अनुकरण करण्यासारखें आहे. आपला जर त्यांच्यासारखा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे असेल, तर तो त्यांच्या सर्वतोपरी अनुकरणानें होईल. यासाठीं आमचे सारे वेडेवाकडे जुने आचारविचार सोडून देऊन, आपण त्यांच्या एकरंगर गोष्टींचें अनुकरण केलें असतां आपलें हित होईल, असें इंग्रजी भाषारूप वारुणीचा झुरका घेताक्षणींच लोकांस वाटूं लागलें. तेव्हां अर्थात् ते परकीय आचारविचारांची फाजील स्तुति करून स्वतःच्या जुन्या पद्धतींचा मनापासून द्वेष व अवहेलना करूं लागले. ही त्यांची वृत्ति पाहून जुन्या

धर्माभिमानी लोकांस त्यांचा कंटाळा येऊं लागला. नवे लोक तर असें समजू लागले कीं, हे अगदीं देवभोळे लोक असल्यामुळे व यांस आमच्यासारखी दिव्य विद्या येत नसल्यामुळे यांची अशी कोती समजूत राहिली आहे. तेव्हां यांचें म्हणणें कांहीं एक जमेस धरण्यांत अर्थ नाही, असें समजून ते त्यांची साधेल तेव्हां मनमुराद विटंबना करूं लागले. याप्रमाणें या सुधारणेच्छु मंडळीनें साध्या लोकांच्या मनांत एकदंर सुधारणेविषयीं लिटकारा उत्पन्न केला. तो इतका कीं, त्यांची कोणतीच गोष्ट त्यांस रुचेनाशी झाली. त्यांनीं एकाद्या सुधारणेच्या बाबीचें कितीही समर्पक रितीनें मंडन केलें, तरी तें त्याला वावगें व असत्य वाटूं लागलें. त्यांचें बोलणें किंवा लिहिणें मुळीं ऐकूंच नथे असा त्यांनीं निर्धार केला. सुधारकांनीं समाजांत रूढ असलेली एकादी चाल मोडण्याविषयीं किंवा तींत कांहीं फेरफार करण्याविषयीं जुन्या शास्त्रग्रंथांतून जरी आधार दाखविण्याची खटपट केली तरी ती त्यांची खटपट व्यर्थ होते. ही खटपट जुने लोक लबाडीची आहे असें मानतात. तेव्हां, तात्पर्य काय कीं, कित्येक सुधारकांनीं असा अविचार प्रारंभ केल्यामुळे त्यांच्याविषयीं व त्यांच्या खटपटीविषयीं सामान्य लोकांच्या मनांत द्वेष वागत आहे.

दुसरा अडथळा--सांप्रत चालू असलेल्या चालीरीति वाईट आहेत, असा ग्रह-अशी खात्री-सुधारकांची होतांच, त्या समाजांतून नाहींतशा व्हाव्या अशी इच्छा त्यांच्याठायीं उत्पन्न होते; व ती पुरी होण्यासाठीं कांहींतरी उपाय योजण्यास ते तत्काळ प्रवृत्त होतात, हें साहजिक आहे. परंतु हे त्यांचे उपाय नेहमीं योग्य असतात असा कांहीं नियम नाही. सुधारणा लवकर व्हावी म्हणून कित्येक उतावळे सुधारक भलभलते उपाय योजण्यास तयार होतात; त्यांचे कित्येक उपाय चांगले असले तरी, त्यांस सामान्य लोक तयार नसल्यामुळे त्यांच्याकडून त्यांस जबरदस्त अडथळा येतो. वास्तविक पाहतां आमच्या समाजांतल्या बहुतेक चालीरीति फारच पुरातन काळापासून चालत असल्यामुळे त्यांचीं पाळेमुळे फारच खोल गेलीं आहेत. त्या आमच्या लोकांच्या अगदीं अंगी खिकून गेल्यामुळे आम्हांस त्या सोडण्याचें मुळींच आवडत नाही. पूर्वार्त्यांचा हा एक गुणच आहे कीं, कोणत्याही गोष्टीचा रिवाज कांहीं काळपर्यंत पडला कीं, ती त्यांस पराकाष्टेची आवडूं लागते. त्याचप्रमाणें कित्येक चालीरीति आमच्या ह्या विस्तीर्ण देशांत

केवल परिस्थितीस अनुरूप अशा उत्पन्न झाल्या आहेत. तेव्हां त्यांचे निर्मूलन किंवा रूपांतर करणे म्हणजे त्या परिस्थितीत फरक करणे होय. या व अशाच दुसऱ्या गोष्टींचा नीट बारकाईने व निःपक्षपात बुद्धीने विचार करून व प्रत्येक चालीरीतीचा समग्र इतिहास अवलोकन करून, मग तिच्याविषयीचा काय निर्णय ठरावीने तो ठरविण्याचा प्रयत्न आमचे सुधारक फारकरून करित नाहीत. यामुळे विवक्षित चालीरीतीत जो फेरफार ते करू इच्छित आहेत, तो त्यांस योग्य मार्गाने करितां येत नाही. समाजांत शेंकडों हजारों वर्षे रूढ असलेल्या चालीत रूपांतर किंवा तिचे निर्मूलन करावयाचे काम फार कठीण आहे. ते बेताबेताने केले पाहिजे. एखादे जुने घर पाडणे झाल्यास किंवा एखादा प्रचंड विस्तार पावलेला वृक्ष तोडणे झाल्यास, जसा हुशार कारागिर आपला शस्त्रप्रयोग त्यावर बेताबेताने करतो व क्रमाक्रमाने इष्ट उद्देश कोणासही त्रास किंवा दुःख दिल्यावांचून शेवटास नेतो, त्याप्रमाणे समाजांत चिरकाल रूढ असलेल्या चालीसंबंधाने सुधारकाने प्रयत्न केला पाहिजे. ज्या गोष्टीची सुधारणा लोकांस वाईट वाटणार नाही, तिला पहिल्याने आरंभ करून हळूहळू थोडा थोडा फेरफार करित राहिल्याने लोकांस तो फेरफार फारसा जाचक न वाटतां सुधारकांचा कार्यभाग सहजा होण्यासारखा आहे. परंतु, उतावळे व आवेशी सुधारक या गोष्टीकडे मुळीच लक्ष न देतां सर्व कांहीं गोष्टी आपल्या हयर्तीत घडवून आणण्याची हांव धरून भलभलत्या उपायांची योजना करतात. परंतु या त्यांच्या अविचाराचा परिणाम विपरीत होऊन त्यांच्या उद्दिष्ट हेतूस पुष्कळअंशी प्रत्यवाय घडतो.

तिसरा अडथळा—सुधारक लोकांचे आणखी एक वैगुण्य असे सांगण्यासारखे आहे की, त्यांना ज्या कोणत्या वावर्तीत सुधारणा करावयाची असते तिचा वाईटपणा व अप्रयोजकपणा सामान्य लोकांच्या नजरेस स्पष्टपणे व निःपक्षपातपणे आणून देण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत त्यांच्याकडून फारसा झालेला दिसत नाही. याप्रकरणी कोणताही उद्दिष्ट हेतु सिद्धीस न्यावयाचा म्हणजे त्यास लोकमत अनुकूल पाहिजे. परंतु हे लोकमत तयार करणाऱ्या योग्यमार्गाचे अवलंबन सुधारणेच्छु लोकांकडून म्हणण्यासारखे होत नाही. सुधारणेच्या प्रत्येक वावर्तीसंबंधाने आपले व जुन्या लोकांचे काय म्हणणे आहे,

तें नीट बारकाईमें केवळ सत्यप्रीतीनें व स्वदेशहितबुद्धीनें पाहून खऱ्याखोऱ्याचा शहानिशा करण्याचें काम सुधारकांकडून व्हावें तसे अजून झालेलें नाहीं. यामुळें लोकमतास योग्यप्रकारचें वळण मिळण्यास पुष्कळ हरकत येत आहे. सुधारणापक्षाच्या लोकांनीं वेळीं अवेळीं पाहिजे तसा जुन्या चालीरीतींचा निषेध करावा, आणि जुन्या लोकांनीं त्या चालीरीतीच्या समर्थनार्थ पाहिजे तें बकावें, असा सध्यां प्रकार चालला आहे. एका पक्षाचें काय म्हणणें आहे तें दुसऱ्यास चांगलेसें न कळतां, दोघेही परस्परांवर मनास वाटेल तसा वाक्प्रहार करीत आहेत. यामुळें या अत्यंत महत्वाच्या विषयासंबंधानें आज चोहोंकडे वितंडवाद माजून राहिला आहे. असा जिकडे तिकडे घोटाला उत्पन्न झाल्याकारणानें सत्यज्ञानप्रसारास प्रत्यवाय घडून सुधारणेचा प्रसार खुटला आहे. आणखी एक गोष्ट सुधारणापक्षांच्या लोकांकडून केव्हां केव्हां घडत असते. ती अर्थात् हीच कीं, आपणास अभिष्ट अशी सुधारणा जुन्या शास्त्रग्रंथांतूनसुद्धां विहित केलेली होती असें प्रतिपादन करण्याच्या भरांत कित्येक वचनांचा ओढूनताणून आपणास अनुकूल असा अर्थ करण्याचा कित्येक सुधारक प्रयत्न करितात. यावरून जुन्या लोकांस असें वाटतें कीं, ह्यांचा पक्ष दुर्बल असून हे सत्याचा अपलाप करून साध्या लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. यास्तव त्यांचे कोणतेंच म्हणणें जमेस धरूं नये. याप्रमाणें आपल्या अविचाराच्या वर्तनांमुळें सुधारकांनीं जुन्या लोकांच्या मनांत आपणांविषयीं अविश्वास उत्पन्न केला आहे.

चवथा अडथळाः—बोलण्याप्रमाणें चालणें, हा एक कोणतीही गोष्ट प्रचारांत आणण्याचा उत्तम उपाय होय. सभाप्रसंगीं, वर्तमानपत्रांत, मासिक पुस्तकांत किंवा ग्रंथरूपानें आपल्या मतांचें समर्थन करितांना मोठा आवेश दाखवावयाचा, परंतु त्याप्रमाणें वर्तन करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे माघार घ्यावयाची असा वाईट क्रम आमच्या बहुतेक सुधारकांचा असल्यामुळें सामान्य लोकांस वाटतें कीं, यांची सुधारणा फक्त बोलण्यापुरती आहे; त्याप्रमाणें आचरण करण्याचें धाडस किंवा तयारी यांचीं जर नाहीं, तर इतरांची कशी असावी ? दुसरें असें कीं, बोलण्यांत व आचरण्यांत विपर्यास दृष्टीस पडला म्हणजे साधारण

लोकांस असे वाटते की, सुधारणाप्रिय लोकांस निरनिराळ्या बाबतींतील सुधारणा; कितीही प्रिय असली तरी ती अमलांत आणणे महादुर्घट काम आहे; व कित्येक बाबी तर अशा आहेत की, त्यांच्यासंबंधाने व्यवहारांत कांहींच फेरफार करितां येण्यासारखा नाही. आणखी असे की, नुतनप्रिय सुधारकलोकांस कोणतीही सुधारणा आवडत असली, तरी तिच्या हिताहिताविषयी त्यांची खात्री झालेली नसते. कारण अशी खात्री झाली असती तर त्यांचे आचरण तदनुसार झाले असते. याप्रमाणे सुधारकांच्या अंगी नीतिधैर्याचा अभाव असल्याकारणाने सुधारणेचा प्रसार व्हावा तसा जारीने होत नाही.

पांचवा अडथळा:—कित्येक सुधारकांस जुन्या चालीरीतींची बंधने अगदी असह्य होऊन, त्यांतून सुटून मनास वाटेल तसे वर्तन करण्याचा त्यांचा निर्धार होतो. मग ते जुन्या लोकांस अगदी किळस व तिटकारा वाटेल अशा प्रकारचे प्रकार निःसंगपणे करण्यास प्रवृत्त होतात. यामुळे त्यांचा जुने लोक मनापासून द्वेष करितात. मग त्यांना त्यांचे कोणतेच बोलणे किंवा प्रतिपादन रुचेनासे होते. मद्यमांसादिकांचे सेवन किंवा पोषाखादिकांचे वेडगळ प्रकार आमच्या जुन्या लोकांस मुळीच आवडत नसतात. अशा गोष्टीसंबंधाने सुधारकांनी फार जपले पाहिजे. खाणेपिणे, पोषाक वगैरे संबन्धाचे जे निर्वध आमच्यांत चिरकाल रूढ झाले आहेत, ते केवळ क्षुल्लक असून त्यांच्यासंबंधाने आमच्या लोकांची मते बरीच नाजूक आहेत. यास्तव त्यांवर शस्त्र धरून आपले आचरण या निर्वधांस न जुमानतां केल्याने जुन्या लोकांस आपले अलड लोक आवडतनासे होतात.

हा अडथळ्यांपासून उद्धवणारे परिणाम.

पहिला परिणाम—अर्थात् असा की, आपल्या समाजाचा सर्व अंगांनी सुधारणा होणे इष्ट असतां हे त्यांचे एक अंग बहुतेक लुले झाल्यासारखे तूट दिसत आहे. त्यामुळे एकंदर सुधारणेस पुष्कळच हरकत होत आहे. सामाजिक संबन्धाची योग्यप्रकारची सुधारणा झाल्यावांचून इतर कोणत्याही सुधारणेस शाश्वति यावयाची नाही. इतर सुधारणांच्यापूर्वी ही सुधारणा व्हावयास पाहिजे असेच जरी केवळ म्हणतां येत नाही, तरी इतर सर्व सुधारणांस या सुधारणेचा पुष्कळ आधार आहे. हिच्या अभावी इतर सुधारणांस म्हणण्यासारखी फलद्रुपता व

चिरस्थायीपणा येणार नाही. इतर सर्व राष्ट्रे हरएक सुधारणेच्या बाबतीमध्ये मोठ्या वेगाने पुढे चालली असतां, आम्हीच तेवढे जागच्या जागी राहिल्याने हल्लींच्याहून जास्त विपत्ती आम्हांस भोगावी लागून, या सुधारणेच्या युगांत आम्ही अगदी नामशेष होऊन जाण्याची भीति आहे. तर आम्ही वेळींच जागे होऊन उभयपक्षांनी आपआपले वर्तन सुधारले पाहिजे. **दुसरा परिणाम** असा की, जुन्या व नव्या लोकांमध्ये विनाकारण वितुष्ट येऊन ते परस्परांस पाण्यांत पाहू लागले आहेत. अशी दुफळी समाजांत एकसारखी चालू राहिल्याने आमच्या हातून कोणतेच देशहिताचे काम एकजुटीने होण्यासारखे नाही. सांप्रत पुण्यांतील कित्येक समाजसुधारणद्विष्ट्यांनी जे काहूर राष्ट्रीयसभेच्या संबधाने उपस्थित केले आहे, त्याचा जो कोणी निःपक्षपातपणे विचार करील त्याच्या लक्षांत माझे म्हणणे येईल. तर असा हा परस्परांविषयीचा दुजाभाव फारच वाईट आहे. हल्लींच्या काळी आमची जितक्या बाबतींत एकी होईल तितकी हवी आहे. तिला कोणत्याही गोष्टीने हरकत येतां कामा नये, असा वर्तनक्रम उभयपक्षांनी धरला पाहिजे. **तिसरा परिणाम** असा होत आहे की, कित्येक अज्ञान किंवा हट्टी लोकांचा असा समज होत चालला आहे की, आपली सांप्रत जी स्थिति आहे तीच चांगली आहे. तिच्यांत मुळी फेरफार करण्याचे अयोजनच नाही. असा एकदां माणसाचा ग्रह झाला म्हणजे तो कोणत्याही प्रकारच्या सुधारणेस अनुकूल व्हावयाचा नाही. ज्या राष्ट्रांत अशा लोकांचा भरणा फार असतो, त्या राष्ट्राची दुर्दशा खात्रीने व्हावयाची. आमचीही सांप्रत हीच अवस्था आहे.

चवथा परिणाम असा की, बहुजनसमाज सुधारणेस प्रतिकूल असला म्हणजे तिच्यासंबंधाने खटपट करण्याचे धैर्य फारच थोड्यांना होत असते. यामुळे सुधारणाप्रिय लोकांची संघशक्ति मुळीच वाढत नाही. समाजांत स्वतंत्र रीतीने विचार करून मनास योग्य वाटलेल्या विचारांचे प्रकाशन करण्याचे धैर्य फारच थोड्यांना होते; आणि ज्या थोड्यांकून हे मतप्रकाशनाचे धैर्य होते, त्यांस आपल्या मताप्रमाणे वागण्यास सहस्रशः अडथळे येत असतात. अशी स्थिती झाल्यामुळे बहुतेक लोक 'पिच्छेसे आर्या' या न्यायाने गतानुगतिक होऊन, चालू आहे तीच स्थिती बरी असे मानून मुकाट्याने मुंडी खुपसून असतात.

कित्येक तर पक्के ढोंगी बनून सत्याचा अपलाप व उपमर्द आपल्या सोईसाठी निःसंगपणे करतात. याप्रमाणे त्यांचे विचार, उच्चार व आचार यांमध्ये पूरा विसंगतपणा उत्पन्न होऊन ते कोणत्याच मोठ्या कृत्यास नालायक होतात. अशा माणसांची मानसिक शक्ति मुळीच न वाढून ते चालीचे व लोकमताचे गुलाम होऊन राहतात.

उपसंहार.

आतांपर्यंत जुन्या व नव्या लोकांकडून येणाऱ्या अडथळ्यांचे संक्षेपतः निरूपण केले; व त्यापासून उद्भवणाऱ्या परिणामांचेही दिग्दर्शन केले. शेवटी या उभयप्रकारच्या लोकांस एवढीच विनंति आहे की, जे जुन्या मताचे आहेत, त्यांनी या सुधारणेच्या युगांत जुन्या चालीरीति व समजुती यांविषयी फाजील-प्रीति न दाखवितां जे आपणा स्वतःस व एकंदर जनसमाजास शाश्वत सुख प्राप्त देणारे आहे, त्याचा अंगीकार करून त्याचा पुरस्कार कोणी करू लागल्यास त्याला कधीही अडथळा आणू नये. आपणास एकादी गोष्ट आवडत नाही म्हणून ती मुळीच कधी आपल्यापुढे येऊ नये, असा आग्रह न धरितां तिच्याविषयी विवेक करून तिची हितप्रदता किंवा अहितकारित्व कितपत आहे, त्याचा निःपक्षपात बुद्धीने विचार करावा. जुन्या गोष्टी पुष्कळ वन्या असल्या, तरी त्या सगळ्याच चांगल्या नव्हत, असे शोधक बुद्धीने पाहतां प्रत्येक विचारी मनुष्याच्या लक्षांत येईल. त्याचप्रमाणे नव्या तेवढ्या सर्वच गोष्टी टाकाऊ असेही सहसा म्हणतां येत नाही. त्यांत अशा-पुष्कळ गोष्टी आहेत की, त्याची बीजे आमच्या प्राचिन सुधारणेत अंशतः आढळतात. शिवाय त्यांच्या अपरिचयामुळे आपणास नव्या गोष्टी अप्रिय वाटतात, परंतु त्यांचा एकवेळ परिचय होऊ लागला म्हणजे त्या अंगवळणी पडून त्यापासून हितच होईल. दुसरे असे की, ज्या चालीरीती आज समाजांत रूढ आहेत, त्या साऱ्याच शास्त्रविहित आहेत अशांतला कांहीं अर्थ नाही. शिवाय कित्येक शास्त्राच्या आज्ञा तर आम्हीं मुळीच पाळीत नाही. इतकेच नव्हे तर, कित्येक शास्त्राज्ञांत आमच्या सोईस वाटतील तसे फेरफार करून आम्हीं जगांत वागत असतो. आणखी असे की, शास्त्रकार सुद्धा आपआपल्या शास्त्रांत सगळ्या रूढ असलेल्या चाली प्रथित करून त्यांस आपल्या वचनांनी विहितत्व आणीत

असत. सांप्रत असे शास्त्रग्रंथ पुष्कळ उपलब्ध असून त्यांत देशकालवर्तमानाप्रमाणे त्या त्या ग्रंथाच्या कर्त्यांनीं इष्ट वाटतील तसे फेरफार केले आहेत. यावरून असे सिद्ध होते कीं, आमच्या त्रिकाळज्ञ ऋषींसमुद्धां देशकालमानाप्रमाणे शास्त्रवचनांत फेरफार होणे इष्ट होते. असा जर त्यांच्या बुद्धीचा निश्चय असून तदनुसार त्यांनीं स्वग्रंथांत फेरफार केलेले आज उपलब्ध आहेत, तर मग आपल्या जुन्या शास्त्रांच्या आज्ञेबाहेर आपणास जावयाचेंच नाही, असा हटाग्रह धरून वसण्यांत काय शहाणपणा आहे ? आणखी असें कीं, सामाजिक संबंधांच्या हर-एक बाबींचें इष्टानिष्ठत्व मनुष्यास स्वानुभवाच्या साहाय्यानें, व त्याचें जें अनुभव-गम्य ज्ञान वाढत चाललें आहे, त्याच्या साहाय्यानें स्थापित करण्याचें सामर्थ्य अधिकाधिक येत चाललें आहे. या सामर्थ्याचा योग्य उपयोग करून त्यानें स्वाचरणाचें नियमन करावें हें योग्य होय. यावरून पाहतां या व्यावहारिक प्रकरणीं आमच्या पूर्वजांनीं जे नियम घालून दिले आहेत, ते कितपत यथार्थ व सध्यांच्या स्थितींत अनुकूल आहेत तें पाहण्याचा अधिकार प्रत्येक समंजस मनुष्यास आहे. या प्रकरणीं देवाच्या किंवा देवर्षांच्या स्फूर्तीवर किंवा आदेशावर अवलंबून रहाण्याची कांहीं एक जरूर नाही. सारांश काय कीं, धर्मविषयक व समाजविषयक हे दोन निराळे विषय असून दुसऱ्या विषयांत मनुष्याची गति होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. त्याचप्रमाणें जुन्या लोकांनीं हेंही लक्षांत ठेवावें कीं, समाजांतील एकंदर लोकांचें वर्तन एकसारखेंच असल्यानें कोणता वर्तनक्रम विशेष हिताचा हें समण्यास मार्ग न उरून ऐहिकसुखाची वृद्धि होतनाशी होते. यास्तव जेंपर्यंत कोणाही मनुष्याकडून आपल्या सुखास प्रत्यवाय घडत नसतो, तेंपर्यंत त्यास मनास वाटेल तसें वर्तू द्यावें. याबद्दल त्याचा द्वेष किंवा तिडकारा करूं नये. वाटल्यास त्याला सामोपचाराच्या मार्गांनीं बोध करून वाटेवर आणण्याचा प्रयत्न करावा. परंतु त्याची अवहेलना मुळींच करूं नये. आणखी असें कीं, परकी लोकांचें जेवढें म्हणून कांहीं आहे तेवढें सारें द्वेष्य व त्याज्य आहे अशी समजूत धरणें हें कोतेपणाचें लक्षण आहे. जी कोणती गोष्ट घरस्थांचीशी आपल्यास वाटत असते, ती आपल्यांत कोणत्याना कोणत्या रूपानें एकवेळ रूढ होती किंवा नाही, किंबहुना ती सांप्रतही आपल्या समाजांत चालू आहे किंवा कसें, याचा शोध करण्याची खबरदारी घ्यावी. व त्याचप्रमाणें त्या घरस्थांच्या गोष्टीपासून अनर्थ तरी कोणते होण्यासारखे आहेत याचा नाट विचार

करावा आणि मग तिचा तिरस्कार करावा, हे शहाणपणास व सुजनतेस अनुसरून आहे.

आतां नव्या समजुतीच्या सुधारकवर्गास एवढीच विनंति आहे की, आमच्या समाजांत चालू असलेल्या एकंदर चाली वाईट आहेत असें वेधडक विधान ठोकून देण्याचें धाडस न करितां नीट सूक्ष्मबुद्धीनें विचार करून आपलें वर्तन फाजीलपणाचें आहे असें सहसा वाद देऊं नये. सुधारणेच्या बाबतींत उतावळेपणा तर मुळीच करतां कामा नये. आमचा हा समाज अतिप्राचीन असल्याकारणानें त्यांत कोणती सुधारणा करणें झालें, तर ती बेताबातानें व हळूहळू करीत राहिलें पाहिजे. सुधारक मंडळीनें आणखीही एक गोष्ट लक्षांत बागविली पाहिजे की, सामाजिक सुधारणेच्या संबधानें लोकमत जागृत करून त्यास योग्यप्रकारचें वळण देणें हे आपलें कर्तव्य आहे. हे कर्तव्य ते ज्या मानानें बजावतील त्या मानानें त्यांस त्यांत यश येणार आहे. त्याचप्रमाणें कोणतीही गोष्ट लोकांस पटली पाहिजे असें ज्यास वाटत असेल, त्यानें स्वतःचें आचरण तीप्रमाणें ठेवण्यास मनापासून झटलें पाहिजे. याप्रकरणीं नीतिधैर्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. तरी सुधारकांनीं आपल्या मुख्य उद्देशास जेणेंकरून अडथळा येईल, अशा झुल्लक गोष्टींच्यासंबंधानें फाजील दुराग्रह धरून जुन्या लोकांच्या मनांत किळस उत्पन्न होईल असें आपलें वर्तन ठेवूं नये. ज्या स्वतःच्याच केवळ सोईच्या गोष्टी असतील त्या समाजाच्या हितासाठीं सोडणें फारच अगत्याचें आहे, इकडे सुधारकांनीं अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे. पुनः या उभय प्रकारच्या लोकांस माझे इतकेंच सांगणें आहे की, तुमचें परस्परांविषयींचें वैमनस्य व्यर्थ आहे. नव्यांना ज्याप्रमाणें स्वदेशाची उन्नति हवी आहे, तशीच ती जुन्यांसही हवीच आहे. मतभेद काय तो उपायांच्या संबधानें आहे. जुन्यांस वाटतें की, आहे तीच स्थिति चांगली आहे, व काहीं फेरफार करणें असेल तर स्मृतिकाळाच्या वेळीं जी स्थिति होती, ती स्थिति पुनः प्राप्त झाली पाहिजे. सुधारकांचें म्हणणें असें आहे की, देशकालवर्तमान पाहून व आपणास स्वदेशाच्या व इतर देशाच्या इतिहासाकडे पाहून जें योग्य व हितकर दिसेल त्याचप्रमाणें आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाच्यावृद्धीनें मनुष्याची दृष्टी फांकून ज्या नव्या हिताच्या गोष्टी त्यांस कळून येत आहेत, त्यांचें अवलंबन आपण

अवश्य केले पाहिजे. तेव्हा या दोन्ही पक्षांचा हेतु एकच आहे. उपाय मात्र निराळे आहेत. तरी या परस्परांच्या उपायांचे परस्परांनी हटाग्रह सोडून केवळ सत्यप्रीतीने व स्वदेशहितबुद्धीने परिक्षण करावे, आणि जे हिताचे वाटेल त्याचे ग्रहण करण्यास मुळीच मार्ग पुढे पाहू नये. यांतच आमचे शाश्वत हित आहे.

३४ समाजास धर्माची आवश्यकता आहे काय ?

(अप्रकाशित १८९६)

उपोद्घात

सांप्रतकाळी या विषयाचा उहापोह होणे फारच जरूरीचे आहे. कारण आमच्या महाराष्ट्रांत व बंगाल्यांत हिंदुधर्माविषयी सुशिक्षित लोकांच्या मनांत जागृती होण्यास कांहीं कारणे उपास्थित झाली आहेत. त्यांपैकी एक असे की, म्याक्समुलर, वेबर आदिकरून पौरात्यभाषापंडितांनी आपले बहुतेक वय आणि बुद्धिमत्ता यांचा विनियोग आमच्या अतिपुरातन गीर्वाणभोषेतील ग्रंथांचे परिशीलन करण्यांत घालवून प्राचीन विद्योत्कर्षाविषयी यथार्थ ज्ञान आंग्लभाषा जाणणारांस स्वलिखित ग्रंथद्वारे सुगम केले. हे त्यांचे ग्रंथ वाचून आमच्या इंग्रजी भाषा शिकलेल्या गृहस्थांस आमच्या आर्यग्रंथांत कांहीं तरी जीव आहे असे वाटू लागले आहे. आणि त्यांपैकी, कित्येकांची प्रवृत्ति आर्यधर्म व आर्य-तत्वज्ञान यांचे अध्ययन करण्याकडे झाली आहे. आमच्या धर्माची महती परदेशीयांनी वाखाणल्यावरून आमच्यापैकी पुष्कळांच्या मनांत स्वधर्माविषयीचा आभेमान जागृत झाला आहे; आणि त्यांचे उज्वीवन करण्याकडे कित्येकांचे लक्ष लागले आहे. असे केल्याने एकंदर हिंदुसमाजांत ऐक्यबुद्धि होऊन त्यास पूर्वाचा उत्कर्ष पुनरपि प्राप्त होईल असे पुष्कळांच्या मनाने घेतले आहे. दुसरे असे की, आनिबेझन्ट, कर्नल आल्कोट प्रभृति थिऑसॉफिस्ट मंडळीने असे जगजाहीर केले आहे की, धर्माचे व जीवितसाफल्याचे खरे रहस्य आर्यधर्मातच उत्तम प्रकारचे आहे. यास्तव, आधुनिक हिंदुजातींनी आपल्या धर्माचे पूर्वस्वरूप पुनरपि स्थापित करून तदनुसार आपले आचरण

सुधारावें म्हणजे त्यांस खरें सुख व खरी शांति प्राप्त होऊन, त्यांची वास्तविक उन्नति होईल. मिसिस आनिबेझन्टवाईचें तर असें म्हणणें आहे कीं, हिंदूंनीं पाश्चात्यांच्या प्रवृत्तिमार्गाचें अनुकरण करून त्यांच्यासारखें प्राम्यसुखाच्या प्राप्तीसाठीं अहर्निश प्रयत्नांत घूर होण्यांत मुळींच अर्थ नाहीं. खरें कैवल्य प्रवृत्तिमार्गानें कदापि प्राप्त होणारें नव्हे. पाश्चिमात्यराष्ट्रांत सांप्रतकाळीं जीवनार्थ कलहमूलक जी भयंकर विपत्ति व जो घोर अनाचार दृष्टीस पडत आहे, त्यावरून पाहतां या प्रवृत्तिमार्गानें मनुष्यास खरें सुख कधींही लाभावयाचें नाहीं, असा त्या वाईचा मोठ्या कळवळ्याचा बोध पुष्कळ जनांच्या चित्तांत पूर्णपणें ठसून गेला आहे. यास्तव, स्वधर्मोर्जीवनाकडे आमच्या लोकांचें लक्ष जाणें साहजिक आहे. यासंबंधानें दुसरें असें एक कारण सांगतां येण्यासारखें आहे कीं, आज आठशें वर्षे ज्या मुसलमान बांधवांनीं आमच्या शेजारीं नांदून आपापला संसार कोणासही उपसर्ग न करितां चालविला होता, त्यांच्या मनांत या सुधारलेल्या एकुणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं आमच्याविषयीं विक्षेप येऊन ते आमच्याशीं तुटून वागविण्याविषयीं प्रयत्न करताहेतसे दिसतात. त्यांची आमची धर्मसंबंधानें भिन्नता असली तरी ती इतर ऐहिक व्यवहारांत कधींही अंतरायभूत झाली नव्हती. परंतु अलिकडे दहा वर्षांत त्यांच्या मनांत आमच्याविषयीं थोडेसें वितुष्ट येऊन साधेल तें आमच्याशीं कलह करण्यास ते प्रवृत्त होत आहेत. आतां हा असा त्यांच्या वृत्तींत प्रतिकूल फेरफार कां झाला आहे याचें कारण सांगत बसण्याचा हा अवसर नव्हे. तथापि ही त्यांच्या आमच्यामधली दुफळी उत्तरोत्तर वाढतच जाण्याचा रंग आहे. ह्या अशा स्थितीमध्ये कित्येकांस असें वाटत आहे कीं, मुसलमानांत जशी धर्मसंबंधानें एकी आहे तशी आमच्या लोकांतही असणें इष्ट आहे. यास्तव ही उत्पन्न होऊन वृद्धि पावण्यासाठीं कोठें कोठें थोडीशी खटपट चालली आहे. गणपतीच्या उत्सवाच्या वेळचे मेळे अशाच धोरणानें निघाले आहेत, असा माझा समज आहे. तेव्हां ह्या अशा समयास या शहरांतील वक्तृत्वोत्तेजक मंडळीनें हा विषय योजल्याबद्दल आपण सर्वांनीं त्या मंडळीचे आभार मानले पाहिजेत. आतां या विषयावर माझे स्वतःचे काय विचार झाले आहेत ते मी आपल्याला प्रंजलपणें सांगणार आहे. ते आपण शांत चित्तानें ऐकून घ्याल अशी मला उमेद आहे.

व्याख्या.

आपल्यापुढे विचारास असलेल्या विषयांतील मुख्य शब्दांची प्रथमतः व्याख्या करणे इष्ट आहे. यांपैकी, पहिला शब्द समाज हा आहे. प्रकृत विषयांत या शब्दाचा उपयोग फारच व्यापकरीतीने केला आहे. तरी आपण आपल्या इष्ट विवेचनाच्या सोईसाठी त्याचा अंमळ संकुचित अर्थ करूं. तो इतकाच की, समाज म्हणजे आपल्या या हिंदुस्थानांतील एकंदर जनसमूह, आणि तोही ब्रिटिश लोकांच्या अमलांत प्रत्यक्ष किंवा पर्यायाने असलेला तेवढाच समाजवाचा. या अशा समाजांत अर्थात हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी वगैरे सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या लोकांचा समावेश होतो. इंग्लिश-मध्ये बॉडिपॉलिटिक या शब्दांनी जो अर्थबोध होतो, तोच प्रकृत विषयांतील 'समाज' या शब्दाचा करावा असे मला वाटते. समाज म्हणजे केवळ हिंदु-समाज असा या शब्दाचा अगदीच संकुचित अर्थ घेणे इष्ट दिसत नाही. मागे पुढे जे आमचे एकराष्ट्रीयत्व दृढ व्हावयाचे आहे, ते केवळ हिंदू-पुरतेच सहसा नव्हे, तर हल्ली हिंदुस्थानांत जे नाना धर्मांचे व वर्णांचे लोक आहेत त्या सर्वांचे मिळून ते सिद्ध व्हावयाचे आहे. आणि ही अत्यंत अभीष्ट संसिद्धि सांप्रत राष्ट्रीय सभेसारख्या सार्वलौकिक संस्थांच्या योगाने साध्य होण्याच्या मार्गास लागली आहे. तेव्हां समाज या शब्दाची व्याख्या सध्यांच्या आमच्या मिश्रसमाजास साजेला अशीच व्यापक करणे मला इष्ट दिसते. असो; आतां प्रकृत विषयांतला दुसरा मुख्य शब्द धर्म हा होय. याची येथे विशेष तात्विक व्याख्या करण्याची जरूरी नाही, असे मला वाटते. कारण आधुनिककाळी या शब्दाला एकच विवक्षित अर्थ प्राप्त झाला आहे. यास्तव त्याच्यासंबंधाने प्रस्तुत वादांत मुळीच भाग उतपन्न होणार नाही. तरी एकंदर लोकांच्या लक्षांत माझे पुढील विवेचन चांगल्यारीतीने यावे म्हणून याही पदाची मी थोडक्यांत फोड करितों. ती अर्थात इतकीच की, धर्म म्हणजे मनुष्य व अदृष्ट यांच्या परस्पर संबंधाची व्यवस्था. यांत सामाजिक, राजकीय, नैतिक किंवा इतर कोणत्याही बाबीचा समावेश करावयाचा नाही. प्रकृत विषयांत आणखी एकच शब्द राहिला. तो 'आवश्यकता' हा होय. या शब्दाची प्रकृत विषयांत फारच व्यापकरीतीने योजना केली आहे. यास्तव त्याचा संकोच कसा करावा हे ठरविणे मोठे मुष्किल-

लीचें काम आहे. म्हणून धर्माची जितक्या प्रकारची आवश्यकता संभवण्यासारखी आहे, तितके सारे प्रकार घेऊन त्यांचें सक्षेपतः निरूपण करावें हाच मार्ग मला सोईचा व इष्ट दिसतो; आणि विषययोजकांचें धोरणही असेच दिसतें. आतां या आवश्यकतांचे वर्गीकरण तात्विकदृष्ट्या करण्यापेक्षां लोकव्यवहारदृष्ट्या तें केलें असतां विशेष सोईचें होऊन लोकांच्याही मनांत तें पूर्णपणें येण्यास अडचण पडणार नाही. यासाठीं आपण आवश्यकतेच्या एकाएका प्रकाराचा निर्देश करून त्यास धर्माचें सहाय्य कितपत होण्यासारखें आहे हें थोडक्यांत पाहूं. धर्माची आवश्यकता दोन प्रकारची—एक व्यक्तीच्या दृष्टीनें व दुसरी समाजाच्या दृष्टीनें. या दोन प्रकारांपैकीं आज दुसऱ्या म्हणजे समाजसंबंधाच्या आवश्यकतेचें विवेचन करावयाचें आहे.

आवश्यकता.

(१) पहिली आवश्यकता राजकीय संबन्धाची. आमच्या देशावर सांप्रत परकीयांची सत्ता असून आमच्या धर्मांत कधीही हात घालावयाचा नाही, असा त्यांचा निर्धार झाला असल्याकारणानें राजाला मान्य जो धर्म तो प्रजाजनांनीही पाळला असतां राजकृपा होते, अशी लालूच आम्हांला मुळींच नाही. आणि या बाबतींतील लोकांच्या मतस्वातंत्र्यास जो राजाकडून वेळोवेळां व्याघात होण्यासारखा असतो, ज्यामुळें युरोपांतल्या ख्रिस्ती समाजांत आज कैक शतकें मोठे संग्राम माजून राहिले आहेत, त्यांपासून आम्ही सर्वप्रकारें मुक्त आहें. याप्रकरणीं आमच्या ब्रिटिशसरकारनें १८५० सालच्या साहिरनाम्यांत निर्णय करून ठेविला आहे. तो अर्थात् हाच कीं, धर्माच्या बाबतींत ब्रिटिशसरकार निदान हिंदुस्थानांत तरी उदास रहाणार आहे. यावरून त्यावेळच्या मुत्सद्यांच्या लक्षांत येवढी गोष्ट स्पष्टपणें येऊन चुकली होती कीं, आमच्या देशांतील लोकांच्या धर्मांत हात घालण्याचें धाडस करणें चांगलें नव्हे. कारण येथें अनेक धर्मांचे व अनेक पंथांचे लोक असून त्यांस आपआपला धर्म परममान्य व पूज्य वाटत आहे. आतां कित्येक पाश्चात्य-ग्रंथकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, कोणत्याही जनसमूहास एक राष्ट्रीयत्व येण्यास त्यांत एकच धर्माचें बंधारण हवें आहे. हिंदुस्थानांतील लोकवस्तींत हें बंधारण मुळींच शक्य नसल्यामुळें येथील लोकांचें एक राष्ट्रीयत्व कधीही सिद्ध व्हावयाचें नाही. आतां आमच्या देशांतील एकंदर

लोकांची राजकीय संबंधाची एकी होऊन त्यांस एकराष्ट्रीयत्व आल्यावांचून आमचा उत्कर्ष व्हावयाचा नाही, असे ज्यांस मनापासून वाटत आहे, त्यांपैकी कित्येकांचे असे म्हणणे आहे की, पाश्चात्यांनी आमच्या देशास एकराष्ट्रीयत्व प्राप्त होण्याच्या संबंधाने जो धर्मविषयक प्रत्यवाय पुढे आणला आहे, तो खरा आहे. तेव्हा तो नाहीसा करण्याकरितां आम्हांस आमच्या धर्माचे भिन्नत्व नाहीसे केले पाहिजे. परंतु हे त्यांचे म्हणणे मुळांच जमेस धरण्यासारखे नाही. एकराष्ट्रीयत्वास एकच धर्माचे बंधारण पाहिजे अशी अट जे पुढे आणित्तात, त्यांनी युनाइटेडस्टेट्ससारख्या मिश्र समाजांची स्थिति ध्यानांत आणिली असतां त्यांस आपल्या ह्या अटीत कांहीं एक जीव नाही असे कळून येईल. या भूतलावर सध्यांच्या स्थितीत कोणत्याच देशांत धर्मसंबंधाचे ऐक्य आढळून येणार नाही. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनि इत्यादि देशांत धर्मसंबंधी पुष्कळ मतभेद माजून राहिला आहे तरी त्यांचे राष्ट्रत्व नष्ट झाले आहे असे कोण म्हणेल ? या देशांतील लोकांच्या ठायीं स्वदेशाभिमान व स्वराष्ट्राभिमान जो दृष्टीस पडत आहे, तो धर्मसंबंधी ऐक्यामुळे आहे असे सहसा म्हणवत नाही. आतां एवढे बरीक खरे की, कांहीं शतकांपूर्वी धर्मसंबंधी ऐक्यामुळे कित्येक जनसमूहाकडून मोठमोठे पराक्रम झाले असून अलीकडील कित्येक बलाढ्य राष्ट्रांचा पाया पडला आहे, आणि तो धर्मांमुळे उत्पन्न झालेला आवेश व उत्साह यांच्याच योगाने मुख्यतः पडला आहे. हा इतिहास लक्षांत आणून कित्येक असे म्हणतात की, आमच्या धर्माचे पुनरुज्जीवन झाले तर आमच्यांत नवा आवेश व नवा उत्साह उत्पन्न होईल आणि आम्ही आपले गेलेले स्वातंत्र्य पुनरपि मिळविण्यास समर्थ होऊं. परंतु ही आशा आमच्या या देशाच्यासंबंधाने सर्वथा विफल आहे. कारण येथे हिंदुमुसलमान वगैरे निरनिराळ्या धर्मांतील लोकांचा परस्परांशीं असा कांहीं निकट व दृढसंबंध घडून आला आहे की, तो कदापि तुटणे नाही. तो अक्षयीं रहावयाचा. तेव्हा अशा स्थितीमध्ये हिंदूंनी, मुसलमानांनी वगैरे आपआपल्या पुरता विचार करून आपआपल्या धर्माचे उज्जीवन करूं लागणे राष्ट्रीय दृष्ट्या मुळांच हिताचे नाही. ह्या अशा जागृतीचे महत्त्व त्या त्या धर्मांच्या लोकांस कितीही हिताचे असले तरी एकंदर समाजाच्या हितास ते कारणीभूत होईल, असे सहसा म्हणवत नाही. माझी तर अशी समजूत आहे की, अशा धर्मांजीवनामुळे परस्पर मतभेद, व

मत्सर विशेष वाढून व तो लोकांच्या लक्षांत विशेषरीतीने येऊन परस्परांत वितुष्ट वाढण्याचा मात्र संभव आहे; आणि ह्या वितुष्टाचा काय परिणाम होतो हे हल्लीं आमच्याकडे होत असलेल्या हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यावरून सर्वांच्या लक्षांत आलेच आहे. तेव्हां एकंदरीत काय कीं, आमच्या समाजाच्या एकराष्ट्रीयत्वाला धर्माचे साहाय्य घेऊन चालावयाचे नाही. आमच्या देशांत धर्मभेद फारच पविलक्षण तऱ्हेचा आहे. तो कदापि मिटावयाचा नाही. आणखी असें कीं, धर्मांमध्ये ज्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो, त्या गोष्टी अशा आहेत कीं, त्यांचे यथार्थ ज्ञान मनुष्यास कदापि होणें नाही. शिवाय या प्रकरणीं पिढ्यापिढ्या चालत आलेलीं कांहीं विशेष मते व प्रमाणग्रंथ असतात, त्यांच्यावर सामान्य जनांची पूर्ण श्रद्धा असते. यामुळे हा मतभेद कदापि दूर व्हावयाचा नाही; आणि ज्या गोष्टींच्या संबंधानें मनुष्यमनुष्यामध्ये चिरकाळ मतभेद कायम राहावयाचा, त्या गोष्टींचे साहाय्य एकंदर समाजाच्या उत्कर्षासाठीं घेईन म्हणणारा निव्वळ वेडा होय. धर्म ही अशी गोष्ट आहे हे सर्वास कळतच आहे. तेव्हां राजकीय उत्कर्षांत त्यांचे साहाय्य घेणें हिताचे होणार नाही, हे सिद्ध झाले. आतां हे असें धर्माचे ऐक्य नसलें तरी आमची राजकीय उन्नति होईल, असा दृढ संभव दिसतो. आमचा भिन्न समाज सध्यां एकाच सार्वभौम प्रभूच्या ताब्यांत आला असून, आम्हांस कायद्यांचेही बंधन सारखेंच आहे. आमच्या धनोत्पादक कलांच्या संबंधानें आमचा परकीयांशीं व खुद्द सरकाराशीं सारखाच संबंध आहे. एकास जो कायदा, कानू किंवा सरकारी व्यवस्था नडण्यासारखी असते, तशीच ती इतरांस नडण्यासारखी असते. अशाप्रकारें राजकीयसंबंधांच्या एकंदर बाबतींत आमच्या जनसमाजाचे सुखदुःख व हिताहित सारखेंच गुंतून राहिले आहे; आणि या प्रकरणीं उन्नति किंवा अवनति व्हावयाची ती ब्रिटिश लोकांच्या साहाय्यानेच व्हावयाची. हीं इतकीं ऐक्यबुद्धीचीं कारणें उपास्थित असून पुनः इंग्रजी भाषेचा सर्वत्र प्रसार होऊन आम्हांस परस्परांचे दृढत परस्परांस पाहिजे तेव्हां कळविण्याची सोय अनेकप्रकारें झाली आहे. शिवाय राजकीयसंबंधांचे शिक्षण व ज्ञान ज्या पाश्चिमात्य ग्रंथांच्या व संस्थांच्या परिचयानें प्राप्त होण्यासारखें आहे, त्या सर्वास सारख्याच सुगम होत चालल्या आहेत. सारांश काय कीं, आमच्या राजकीय उत्कर्षास साधनाभूत

अशा पुष्कळ गोष्टी आम्हांस हळूहळू अधिकाधिक अनुकूल होत चालल्या आहेत; आणि त्यांचे सुफल आम्हांस नाही तरी आपल्या पुढील संततीस खास प्राप्त होईल. परंतु या एका गोष्टीमुळे मात्र वारंवार व्याधात होत राहिल. ती गोष्ट अर्थात आमच्या धर्माचा फाजील अभिमान. आमच्या समाजांत दुफळी व कलह होण्यास हा धर्मसंबंधच पुष्कळअंशी कारण होणार आहे; आणि याचा दाखला आम्हांस राष्ट्रीयसभा स्थापन झाल्यापासून बराच आला आहे. आणखी असे की, राजकीय संबंधांची कर्तव्यकर्म जी पुरातन धर्मग्रंथांतून विहित केली आहेत, त्यांत अलीकडे बरेच रूपांतर झाले आहे; आणि राजनीतिशास्त्राला पुष्कळ अंशी निराळे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. यास्तव आधुनिक राजकार्य—धुरंधर पुरुषांस राज्यव्यवस्था, लोकनियमन वगैरे करितांना पुरातन धर्मग्रंथांचा आधार मुळींच घ्यावा लागत नाही. मनुष्य स्वतःच्या अनुभवाच्या आधारावर याप्रकरणी नियम बांधून त्याप्रमाणे वर्तन करित आहे; आणि या नियमांत जो वेळोवेळा बदल होत आहे, तो पुरातन धर्मग्रंथ पाहून नव्हे तर आधुनिक राजकीय संस्थांचा अनुभव घेऊन होय. तर एकंदरीत काय की, राजकीयप्रकरणी धर्माची सध्याच्या स्थितीत मुळींच आवश्यकता नाही, हे जे आतांपर्यंत प्रतिपादन केले त्यावरून आपल्या लक्षांत आलेच असेल.

२ सामाजिक सुधारणेची आवश्यकता:—सामाजिक सुधारणा या पदाने कोणता अर्थ वाच्य होतो हे येथे कोणालाही नव्याने सांगायला नकोच. त्याचप्रमाणे सामाजिक सुधारणेत कोणकोणत्या गोष्टींचा अंतर्भाव होत असतो हेही सर्वास माहित आहेच. येथे प्रश्न एवढाच आहे की, या सुधारणेस धर्माची कांही जरूरी आहे की काय ? माझ्या मते याही प्रश्नाचे उत्तर, नाही असेच आहे. आमच्या चालीरीति व सर्वे यांचे मूळ जरी सर्वस्वी धर्मसंबंधांत आहे, तथापि आधुनिककाळी त्या धर्मसंबंधापासून अगदीं अलग मानण्याचा परिपाठ पडला आहे; आणि ही समजूत जितकी लोकांची जास्त दृढ होईल, तितकी त्या गोष्टीत सुधारणा लवकर होण्याचा संभव आहे. आणि आजपर्यंत आम्ही सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत जे इतके मागासले आहो याचे कारण केवळ आमची वर दर्शविल्यासारखी समजूत झाली नाही हेच होय. आधुनिककाळी निरनिराळ्या शास्त्रांच्या व इतिहासज्ञानाच्या सहाय्याने समाजशास्त्र म्हणून एक मोठे

व्यापकशास्त्र निर्माण झाले आहे. त्याच्या धोरणाने आमच्या चालीरीतीत व सर्व-
 इत आम्ही फेर करीत रहाणे अत्यंत इष्ट आहे. सामाजिक संबंधाच्या उत्कर्षास
 कोणत्या गोष्टी कसकशा कारणीभूत होत असतात, व त्या गोष्टींचा प्रचार
 विवक्षित जनसमाजांत करणे झाल्यास कोणत्या प्रकारे केला असतां त्या समाजाचे
 हित होण्यासारखे आहे, इत्यादि गोष्टींचे ज्ञान या समाजशास्त्राच्या अध्ययनाने
 जसे प्राप्त होण्यासारखे आहे, तसे ते इतर कोणत्याही रीतीने चांगलेसे प्राप्त होणे
 नाही. केवळ धर्मग्रंथावरच आधार ठेवून त्यांत कोणत्या गोष्टी विहित केल्या
 आहेत, हे नीट समजावून घेतल्या म्हणजे आपले कर्तव्य आटोपले असे कोणाच
 समजतां कामा नये. पुरातनकाळच्या दूरदृष्टि व अभिज्ञ लोकनियंत्यांनी त्या त्या
 वेळच्या लोकस्थितीस अनुरूप असे नियम केले होते. ते सारेच आधुनिककाळीं
 योग्य, सोयीचे व हिताचे होतील असे म्हणणे म्हणजे वस्तुस्थितीचे निविड
 अज्ञान प्रगट करणे होय. ज्या काळीं आमच्या धर्मग्रंथांचे प्रणयन झाले, त्या
 काळीं हल्लींच्यासारखे शास्त्रज्ञान वाढले नव्हते. यामुळे आमच्या ऋषीमुनीना
 नुसत्या अनुभवावरच व तेव्हांच्या लोकस्थितीचे सूक्ष्मबुद्धीने अवलोकन करण्या-
 वरच अवलंबून रहावे लागले. यामुळे त्यांचे नियम त्या काळीं कितीही मान्य
 व पूज्य वाटले तरी त्यांचे हितावहत्व अद्यापि कायम आहे असे मानणे इष्ट
 नव्हे. सध्यां जे शास्त्रीयज्ञान वाढले आहे, त्याचे साहाय्य घेऊन आपल्या चाली-
 रीति व सर्व सुधारणे इष्ट होय. या प्रकरणीं केवळ धर्मग्रंथांवरच अवलंबून
 रहाणे मुळांच फायद्याचे होणार नाही धर्मग्रंथाचा एवढा मात्र उपयोग होण्या-
 सारखा आहे की, सध्यांच्या चालीरीतीत जे फेरफार करावयाचे किंवा नवीन
 चालींचा प्रचार करावयाचा त्यांस परिपोषक अशीं वचनें त्यांतून दाखविल्यानें
 लोकांच्या मनांत त्या गोष्टींविषयीं अनुकूल ग्रह होईल. वस्तुतः पाहतां धर्म व
 सामाजिक चालीरीती यांचा निराळेपणा जितका स्पष्टपणे स्थापित होईल तितके
 हिताचे आहे. कारण धर्माचा प्रांत व सामाजिक गोष्टींचा प्रांत अगदीं पृथक्
 आहे. धर्माने केवळ ईश्वरसंतोष व मोक्ष प्राप्त करून द्यावयाचा, आणि सामाजिक
 गोष्टींनीं प्रपंच सुखाचा व नेटका करावयाचा. धर्माचा उपयोग परमार्थसिद्धीकडे
 आहे; आणि सामाजिक चालीरीतींचा उपयोग प्रपंचसाधनासाठीं आहे. धर्माचे
 सत्यज्ञान परमेश्वराच्या कृपेवाचून व्हावयाचे नाही; परंतु सामाजिक गोष्टींचे ज्ञान

मनुष्यप्रयत्नानें सर्वतोपरी साध्य होण्यासारखें आहे. जीवनेंद्रियशास्त्र, आरोग्य-शास्त्र, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र यांच्या अत्यंत विवेकशुद्ध पायावर सामाजिक गोष्टींची इमारत रचली असतां जशी ती बळकट व हितावह व्हावयाची, तशी ती धर्मरूप पायावर रचल्यानें कदापि व्हावयाची नाही. आणखी असें कीं, कित्येक सामाजिक गोष्टी अशा आहेत कीं, त्यांच्यासंबंधानें आमच्या देशांत प्रवृत्त असलेल्या निरनिराळ्या धर्मांत परस्पर विरुद्ध आज्ञा केल्या आहेत, अशा विरोधाचा निर्णय आमच्या या मिश्रसमाजांत सर्वास सोईचा व सुखाचा होईल असाच होणें इष्ट आहे. यास्तव अशा गोष्टींत आधुनिक शास्त्रांचेच साहाय्य घेणें इष्ट होय. या एकंदर उद्दिष्टाचे तात्पर्य म्हणून इतकेंच कीं, सामाजिक सुधारणेंत धर्माचें जितकें कमी साहाय्य घ्यावें तितकें हितच होणार आहे.

सांपत्तिकसंबंधाच्या उत्कर्षाची आवश्यकता:—आपल्या देशांतील धनोत्पादक धंदे उत्कर्षस्थितीस पावून नवे उपयुक्त धंदे उपस्थित होणें अत्यंत इष्ट आहे. सध्यां आमची या प्रकरणीं जितकी स्थिति खालावली आहे, तितकी दुसऱ्या कशाच्याही संबंधानें नाही. परंतु ह्याप्रकरणीं धर्माचें कांहीं एक साहाय्य व्हावयाचें नाही, उलट त्याच्यामुळे आमच्या समाजाचें अनेक प्रकारें नुकसान होत आहे. धनोत्पत्तीसाठीं झटणें म्हणजे प्रवृत्तिमार्ग आणि धर्माप्रमाणें आचरण करणें म्हणजे निवृत्तिमार्ग, यांचा परस्परसंबंध मुळींच नाही; तर उलट त्यांचा सर्वतोपरी विरोधच आहे. ऐहिकसुखाविषयांच्या प्राप्तीसाठीं धनाचें संपादन करण्यांत गढल्यानें धर्माकडे दुर्लक्ष होतें, आणि धर्माचरणाकडेच सर्वस्वी लक्ष पुरविल्यानें ऐहिक सुखाविषयी उदासीनता उत्पन्न होऊन कोणताच उद्योग झटून करावासें वाटत नाही. आमच्या समाजांतील ज्या लोकांत ही धर्मपरायणता, ही निवृत्ति विशेष आढळते, त्यांच्या आंगीं धनार्जनास लागणाऱ्या बहुतेक गुणांचें मान बेताचेंच असतें. तेव्हां अर्थात धर्माचें सांपत्तिक उत्कर्षास मुळींच साहाय्य व्हावयाचें नाही. धर्माच्या नांवाखालीं मोडणारा जातिभेद, सौवळेंओवळें, परदेशगमनासंबंधी प्रतिबंध, इत्यादि गोष्टींचा विचार केला असतां हाच निर्णय होईल.

४ ज्ञानोन्नतीची आवश्यकता:—ज्ञानाचे विभाग दोन. एक विभाग प्रपंचविषयक ज्ञानाचा आणि दुसरा परमार्थविषयक ज्ञानाचा. यांपैकी परमार्थ ज्ञान

म्हणजे अर्थात् धर्मज्ञान होय. तेव्हां तें प्राप्त होण्यास धर्माचें साहाय्य अवश्य हवें हें सिद्धच आहे. पुनः असें कीं, परमार्थविषयकज्ञान बहुतेक अतींद्रिय असल्या-कारणानें तें मनुष्यप्रयत्नानें फारसें प्राप्त होणारें नव्हे. तें पुरातन आर्यधर्मग्रंथांच्या साहाय्यानें किंवा ईश्वराकडून प्रेरणा पावलेल्या धर्मसंस्थापकांच्या साहाय्यानेंच प्राप्त व्हावयाचें. परंतु प्रपंचविषयकज्ञानाची गोष्ट तशी नाही. तें धर्मग्रंथांच्या किंवा धर्मसंस्थापकांच्या साहाय्यानें फारसें प्राप्त होणारें नाही. तें मनुष्यानें स्वप्रयत्ना-नेंच साध्य करून घेतलें पाहिजे. अशाप्रकारें प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाचा धर्मग्रंथांतरी सांगितलेल्या कित्येक गोष्टींशीं विरोध उत्पन्न होतो. याचें कारण उघडच आहे कीं, फार प्राचीनकाळीं ज्या पुरुषांनीं त्या ग्रंथांचें प्रणयन केलें त्यांच्या त्यावेळच्या कोत्या प्रापंचिकज्ञानाचें त्यांत प्रदर्शन होणें साहजिक आहे. या वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या विरोधास्तव पुरातनधर्मग्रंथ ईश्वरप्रणीत मानणाऱ्या मनुष्यांनीं प्रापंचिक-ज्ञानाचा उत्कर्ष करणारांचा आजपर्यंत अनेक प्रकारें छळ व तिरस्कार केला आहे. यामुळें जगाच्या ज्ञानोत्कर्षास आजपर्यंत पुष्कळ प्रत्यवाय घडला आहे. आधुनिक शास्त्रशोध ज्यांच्या प्रयत्नानें सिद्ध झाले आहेत, त्यांपैकीं बहुतेकांस धर्मपरायण पुरुषांकडून अनेक प्रकारीं प्रतिरोध झाला आहे. या छळाचा इतिहास वाचला असतां अंगावर शहारे येतात. यावरून पाहतां प्रापंचिक ज्ञानास धर्माकडून साहाय्य न होतां उलट प्रतिरोध मात्र अनेक प्रकारीं झाला आहे व पुढें होण्या-सारखा आहे. शूद्रांस वगैरे वेदादिकांचें अध्ययन धर्माच्या नांवाखालीं वर्ज केल्यामुळें आमच्या समाजाची किती हानि झाली आहे तें सर्वास कळतच आहे.

५ नैतिक उन्नतीची आवश्यकता:— हें प्रकरण मात्र धर्माच्या आटो-क्यांतलें आहे. किंवाहुना त्याचा धर्मावर सर्वस्वी आधार आहे असें मानण्याकडे पुष्कळ लोकांची आजला प्रवृत्ति आहे. धर्माविषयीं मनुष्य उदास झाला किंवा त्यावरील त्याचा विश्वास उडाला असतां, सर्वत्र अनीति माजून समाजाचा सर्व प्रकारें नाश व्हावयाचा, असा अभिप्राय पुष्कळांचा आहे. मनुष्यास बालपणा-पासून जें नीतिशिक्षण मिळतें, त्यामध्ये ही समजूत त्याच्याठायीं दृढ करण्या-विषयीं नेहेमीं प्रयत्न चालू असतो. त्याचप्रमाणें मोठमोठ्या धर्मग्रंथांत व इतर यूज्य व मान्य पुरुषांच्या बोधांत हाच विचार नेहेमीं जनमनावर विबविण्याचा प्रयत्न असतो. यामुळें धर्मावांचून नीति नाही आणि नीतिवांचून धर्म नाही.

असा बहुतेकांचा सिद्धांत झाला आहे. धर्मसंबंधी कित्येक सिद्धांतावर अश्रद्धा झाली असली तरी नीतिसाठीं धर्मावरील श्रद्धा लोकांची सहसा कमी होऊं नये, असें कित्येकांस वाटत असतें. याप्रकारें धर्माची नीतीस सर्वतोपरी आवश्यकता आहे असें मानण्याचा परिपाठ आहे. परंतु आमच्या या देशांत प्राचीनकाळीं बौद्धधर्माच्या लोकांनीं व पाश्चिमात्य राष्ट्रांत आधुनिककाळीं कित्येक शास्त्रज्ञ-पुरुषांनीं, नीतीस धर्माची मुळींच आवश्यकता नाहीं असें प्रतिपादन केलें आहे. आज जगांतील एकतृतीयांश लोकसंख्या बुद्धधर्माची असून त्यांचा आत्मा, ईश्वर, परलोक वगैरे धर्मसंबंधीं मुख्य मुख्य सिद्धांतावर मुळींच विश्वास नाहीं. देव आहे व तो आपल्या पातकांबद्दल आपणांस शासन करील असें ते मुळींच मानीत नाहीं. त्यांच्या बुद्धीचा निश्चय असा दिसतो कीं, नित्याचरण करून असद्वृत्तींचा नाश व सद्वृत्तींचा विकास करणें, हाच मानवाचा परमधर्म होय. या सिद्धांता-प्रमाणें त्यांचें वर्तन अहर्निश चालत असून, ते नित्याचरणाच्या बाबतींत धर्म-मानणाऱ्या इतर जनसमाजाहून कोणत्याही प्रकारें कमी नसून उलट कित्येक-बाबतींत इतरांहून श्रेष्ठही आहेत. त्याचप्रमाणें पाश्चिमात्य राष्ट्रांत शास्त्रीय-ज्ञानाचा प्रसार होऊन पुष्कळ लोक संशयवादी किंवा नास्तिक बनले आहेत. तरी त्यांची नीतिमत्ता कोणत्याही प्रकारें कमी नसते. उलट त्यांच्यांत गुन्हे-गारांची संख्या फारच थोडी आढळते, असें पुष्कळ धर्मशीलपुरुषांच्या शोधावरून सिद्ध झालें आहे. कांहीं वर्षापूर्वीं लंडनमधील कांहीं धर्मगुरूंनीं लंडनांतल्या तुरुंगांतील एकंदर कैद्यांच्या धर्माविषयीं चौकशी केली. तीवरून त्यांस असें कळून आले कीं, लंडनांतील तीस लाख वस्तीपैकीं तीस हजार लोक कैदखान्यामध्ये असून त्यांपैकीं अवघे दहा असामी नास्तिक होते. खानेसुमारीवरून पाहतां लंडन शहरांत तीस हजार लोकांनीं आपला कोणत्याच धर्मावर विश्वास नाहीं असें लिहून दिलें होतें. तेव्हां एवढीच नास्तिकांची संख्या त्या शहरांत त्या चौकशीच्या वेळीं होती असें घेऊन चाललें तरी, कायद्याविरुद्ध गुन्हे करणाऱ्या नास्तिकांचें प्रमाण तीन हजारांस एक असें बसतें, आणि लंडन येथील एकंदर लोकवस्तीतील गुन्हेगारांचें प्रमाण पाहतां शंभरास एक असें बसतें. पुनः जे दहा असामी नास्तिक गुन्हेगार धर्मगुरुमंडळास आढळले, त्यांपैकीं पांच असामी अगदीं तरुण असून त्यांना धर्माची मुळीं कल्पनाच नव्हती. ते पाहिल्या प्रतीचे

उनाड व अडाणी होते. यावरून पाहतां नास्तिक लोकांच्या हातून अगदी कमी गुन्हे होतात असे सिद्ध होते. असेच आणखी एक उदाहरण अमेरिकेतलें आहे. संयुक्त संस्थानांत एका नास्तिक गृहस्थाचा दरवर्षी असा क्रम असतो की, तो उत्तरेकडील संस्थानांतील वर्तमानपत्रांतल्या माहितीच्या आधारावरून जे जे धर्मोपदेशक कांहींनाकांहीं गुन्हे केल्यामुळे कोर्टापुढें येऊन त्यांस शिक्षा होते, त्यांच्या नांवाची यादी तो छापीत असतो; आणि त्या भागांतील एकंदर गुन्हेगारांचें लोकसंख्येशी काय प्रमाण आहे तें सांगून या धर्मोपदेशक वर्गातील गुन्हेगारांचें प्रमाण दाखवित असतो. त्यावरून असे दिसून येतें की, धर्मोपदेशक गुन्हेगारांचें प्रमाण नेहमी फार मोठें असतें. याप्रमाणें माहिती दिल्यावर हा नास्तिक असे जगजाहिर करीत असतो की, धर्मगुरूंनी किंवा इतर कोणी धर्माभिमानी पुरुषांनी माझ्यासारखा प्रयत्न व शोध करून नास्तिक गुन्हेगारांची यादी करावी, अशाप्रकारें जो कोणी नास्तिक गुन्हेगारांची नांवे सांगेल त्याला मी प्रत्येकी दहा दहा डॉलर द्यावयास तयार आहे. परंतु ह्या त्याच्या सांगण्याप्रमाणें कोणीच प्रयत्न करीत नाहीं; म्हणून तो प्रतिवर्षी दिलगिरी प्रदर्शित करीत असतो. हें दाखले देण्याचें कारण इतकेंच की, धर्मावांचून नीति रहावयाचीच नाहीं, असा ज्यांचा आग्रह असतो, त्यांनीं अंमळ संभाळून बोलावें इतकेंच त्यांस सुचवावें.

आतां या मुद्याचा आपण तात्त्विकदृष्ट्या विचार करूं. नीत्याचरणाचा हेतु इतकाच आहे की, तें केल्यावर स्वतःचे व परांचें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष, तात्कालिक किंवा भावी सुख साध्य व्हावें. जेणें केल्यावर जनांस सुख होतें ती नीति आणि जेणें केल्यावर दुःख होतें ती अनीति, हा सुखसंबंध केवळ ऐहिक होय. सर्व सद्गुणांचें स्वरूप पाहतां त्यांचा मनुष्यामनुष्यामधील संघावरच सर्वस्वी आधार असतो. परंतु धर्माची गोष्ट तशी नाहीं, त्याचा संबंध स्वतः पुरताच असतो. ईश्वरास प्रसन्न करून घेऊन पापापासून मुक्त होऊन अक्षयलोकीं गमन व्हावें, एवढाच धर्माचा हेतु आहे. याप्रमाणें धर्म व नीति यांचे प्रांत सर्वथा भिन्न भिन्न आहेत. नीतीचा फक्त इहलोकींच्या व्यवहारापुरता संबंध असतो. परंतु धर्माचें परमार्थप्राप्तीकडेच धोरण असतें. धर्मात नीतीचा अंतर्भाव करण्याचें कारण एवढेंच की, ती समाजसुखसाधनास अत्यावश्यक असल्यामुळे तिचें अनुसरण मनुष्याकडून योग्यप्रकारें व्हावें, यासाठी ती देवानें आज्ञापिली आहे; व तिचा

भंग केला असतां देवाचा क्षोभ होऊन नरकप्राप्ती होईल अशी दहशत लोकांना घालावी. या योजनेपासून मानवीसमाजाच्या बाल्यावस्थेमध्ये व अजाण स्थितीमध्ये फारच फायदा झाला, हे इतिहासावरून सिद्ध होते. परंतु नीतीच्या मुख्य मुख्य नियमांची उपयुक्तता लोकांच्या लक्षांत दीर्घकालच्या अनुभवावरून आल्यानंतर ही ईश्वरीक्षोभाची भीति लोकांच्या लक्षांत फारशी वागेनाशी होणे साहजिक आहे. पुनः आधुनिककाळीं शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार वाढून धर्माच्या कित्येक सिद्धांतावर अश्रद्धा उत्पन्न झाल्याकारणाने नीतीचा हा धर्मरूप पाया बराच डळमळू लागला आहे. ही स्थिति लक्षांत आणून पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील कित्येक तत्वज्ञपुरुषांनी विवेकशुद्ध अढळ पायावर नीतिशास्त्र रचण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. अशा परोपकारी प्रयत्नशील पुरुषांमध्ये हर्बर्टस्पेन्सर हे अग्रणी होत. यांचे नीतिशास्त्रावरील एकंदर ग्रंथ 'हल्लीं मराठी' वाचकांस दाभोलकर आणि मंडळीच्या परिश्रमाने साध्य झाले आहेत. त्या ग्रंथांचे परिशीलन ज्यांनी केले असेल, त्यांना या तत्वज्ञचूडामणीस आपल्या प्रयत्नांत किती यश आले आहे ते चांगले कळले असेल. वस्तुतः पाहतां नीतीचा संबंध ऐहिक प्रापंचिक गोष्टीशीच असल्याकारणाने, तिचे विवेचन व तिच्यासंबंधाचे नियम करावयाचे ते आधुनिक काळीं उत्कर्ष पावलेल्या निरनिराळ्या शाखांच्या साहाय्याने केले असतां त्यांचा पाया विवेकशुद्ध व दृढ झाला असें होईल. ही शाखे मनुष्यप्रयत्नसाध्य असून त्यांचा आधार नीतिशास्त्रास सर्वप्रकारे आहे. यास्तव, हे नीतिशास्त्र मनुष्यास स्वप्रयत्नाने प्राप्त होण्यासारखे आहे. प्राचीन धर्मग्रंथांत जे कांहीं नीतिनियम आढळतात, त्यांपैकी आधुनिक काळीं कोणते हितावद् किंवा अप्रयोजक आहेत, याचा निर्णय करणे तो आधुनिक शाखांच्या साहाय्यानेच केला पाहिजे. केवळ धर्मग्रंथांत हे नियम सांगितले आहेत म्हणून ते आपणांस सर्वतोपरी मान्य असले पाहिजेत, त्यांपासून अनिष्ट परिणाम झाले तरी चिंता नाही, असे जे कोणी आग्रह धरीत असतील, ते समाजाच्या उत्कर्षास अंतराय आणितात असें होईल. नीतीने वागले असतां ईश्वरीप्रसाद होऊन पारलौकिक सुखप्राप्ति होते, आणि अनीतीने वागले असतां ईश्वरी कोप होऊन नरकप्राप्ति होते, असा जोपर्यंत जनांचा समज असतो, तोपर्यंत खऱ्या कार्यकारणभावाचा डमज लोकांला होत नसतो. अमुक एका वर्तनप्रकाराचा परिणाम अमुक होतो

असा सृष्टिनियम आहे. तो सर्वस्वीं अबाधित असून कदापि टाळतां येण्यासारखा नाही, असें मनुष्यास स्पष्टपणें कळल्यानें व त्याचा व्यवहारांत प्रतिपदीं अनुभव आल्यानें त्याच्या मनाची विवक्षित वर्तनप्रकाराविषयी यथार्थ बुद्धि होते; आणि जर तो वर्तनक्रम सुखपरिणामी असला तर त्याचें अवलंबन करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति होते, आणि जर त्यापासून दुःखप्राप्ति होण्याचा संभव असला तर तो त्या वर्तनप्रकारापासून परावृत्त होण्याचा प्रयत्न करितो. या प्रयत्नांत त्याला यश येणें तें अर्थात् त्याच्या मनोनिग्रहावर अवलंबून असतें. अशाप्रकारें सदाचार कोणता व दुराचार कोणता, याविषयीं जनांची स्पष्टपणें खात्री झाल्यानें त्यांच्या-कडून नीत्याचरण होण्याचा जितका संभव असतो, तितका केवळ परलोकीं ईश्वरा-कडून शासन होईल असें सांगितल्यानें नसतो. कारण हें शासन मरणोत्तर प्राप्त होणारें असल्यामुळे त्याचें स्पष्टज्ञान मानवास होण्यासारखें नाही. शिवाय तें फार लांबणीवर पडल्यामुळे त्याच्याविषयीं मनुष्यास फारशी परवा वाटत नाही. याप्रमाणें ज्या आचरणप्रकारांचा परिणाम येथल्याथेथें कसा काय घडतो तें स्पष्टपणें समजावून देण्यासारखें असतें, त्याविषयीं केवळ मरणोत्तर ईश्वरा-कडून शासन होईल असें सांगणें मुळींच चांगलें नव्हे. पुनः हा नीतीचा धर्मरूप पाया सर्वदा सर्व लोकांच्या संबधानें सारखाच हितकर होईल असें सहसा म्हण-बत नाही; कारण सर्वच सारखे ईश्वरीधर्मपरायण असतात असें कांहीं नाही; आणि अलीकडे तर शास्त्रीयज्ञानाच्या प्रसारानें धर्मसंबंधीं कित्येक सिद्धांतावर लोकांची अश्रद्धा वाढत चालली आहे. यास्तव हा नीतीचा धर्मरूप पाया दुर्बल व ढांसळणारा आहे. आणखी असें कीं, नीतिशास्त्राची नेहमीं उन्नती होत राहिली पाहिजे. कारण जसजसे मनुष्याचे व्यवहार अधिकाधिक विकट व विविध होत चालले आहेत, तसतसे नीतिनियमांत योग्यप्रकारचे फेरफार होणें इष्ट आहे. हा फेरफार अर्थात् नेहमीं वाढत असणाऱ्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या साहाय्यानें व्हावयाचा. धर्माच्या साहाय्यानें ही सुधारणा होण्याची मुळींच आशा नाही. कारण धर्मसंबंधीं ज्ञान यापुढें आणखी वाढण्यासारखें नसून कित्येक सनातन धर्मवाद्यांचें तर असें म्हणणें आहे कीं, धर्माचें पूर्वीचें शुद्धरूपच पुनरपि कायम झालें पाहिजे. त्यामध्ये मनुष्यप्रयत्नांनें फेरफार होणें सहसा इष्ट नव्हे. इतकी ज्याची मर्यादा आकुंचित, त्याचें साहाय्य नीतिशास्त्रवृद्धीस कसें घेतां

येईल नरें ? धर्माचा इतिहास पाहिला असतां, व निरनिराळ्या धर्मांची तुलना केली असतां असें दिसून येतें कीं, बहुतेक धर्मसिद्धांत कायम झाल्यासारखें असून, त्यांत सांगितलेले नीतिनियम ज्याकाळीं निरनिराळे धर्म अस्तित्वांत आले, त्या काळच्या स्थितीस अनुरूप असे होते. खरोखर पाहावें तर त्यावेळच्या नीतिशास्त्रांत आणि हल्लीं सर्वत्र संमत होत चाललेल्या नीतिशास्त्रांत पुष्कळ अंतर आहे; आणि जसजसा अनुभववेद्यज्ञानाचा संग्रह वाढत जाईल, तसतसा नीतिशास्त्राचा उत्कर्ष वाढत जाणार आहे. यासाठीं त्याची इमारत धर्माच्या पायावर रचण्याचा आग्रह धरून चालावयाचें नाहीं. नीतिशास्त्राचा बहुतेक भाग हल्लीं राजकृत कायद्यांनीं निर्बद्ध झाला आहे. कायदे करणारे लोक या लोकनियमरूप नीतिविभागांत जे फेरफार वारंवार करीत असतात, ते कोणत्याही धर्माचें साहाय्य घडून कदापि करीत नाहींत; तर व्यवहारांत पदोपदीं जो अनुभव येत चालला आहे, त्याच्या धोरणानें केवळ जनसुखवृद्धीवरच दृष्टी ठेऊन तो करीत आहेत. याप्रमाणें नीतिशास्त्राच्या या एका मोठ्या अंगाच्या संबधानें धर्माचा आधार कोणीच घेतनासे झाले आहेत. आतां नीतीचे दुसरें अंग जें चालीरीतींच्या संबधानें, त्याविषयीं पाहूं जातां तें मुख्यतः पूर्वापार चालत आलेल्या वहिवाटींवरच अवलंबून असतें. आमच्या धर्मशास्त्रांत जें या चालीरीतीचें विहितत्व स्थापित केलें आहे, तें तरी त्या त्या काळची वस्तुस्थिति पाहूनच केलें आहे. या पूर्वापार चालत आलेल्या आचारांस आमच्या मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांतून जो धर्माचार प्राप्त झाला आहे, तो केवळ लोकनियमानासाठीं आहे. कारण धर्मभय व धर्मविहित शासन यांचा अंमल मनुष्याच्या मनावर जितका चांगला होतो, तितका दुसऱ्या कशाचाही समाजाच्या आयस्थितींत होत नसतो. या दृष्टीनें पाहतां आमच्या धर्मग्रंथकारांनीं आपल्या काळीं धर्मांत व्यवहाराचा अंतर्भाव केला होता, तो ठीकच होता. परंतु हल्लींच्या विचारयुगांतही हाच क्रम चालू ठेवणें मुळींच चांगलें नाहीं. यापासून समाजाच्या उत्कर्षास अनेक प्रकारें प्रत्यवाय येतो. आमचा समाज भिन्न असल्याकारणानें पूर्वींसारखें आतां अप्रयोजक व निरर्थक आचारांचें बंड कायम ठेवणें हिताचें नाहीं, असें विचारी लोकांस हल्लीं वाटत आहे. परंतु त्यांस धर्माधार असल्याकारणानें ते बंड पाडणें मुझ्किलचें झालें आहे. या नीतीच्या अंगाचें सामाजिक उत्क-

धर्माच्या विभागांत थोडेसे निरूपण केलेंच आहे. तेव्हां त्याची येथे पुनर्जात नको. येथे आणखी इतकेंच सांगण्यासारखें आहे कीं, आमच्या मनुस्मृत्यादि धर्मशास्त्रग्रंथांत सांगितलेले कायदे जसे आमच्या सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांस फारसे मान्य नसून, त्यांनीं ते युरोपियराष्ट्रांत उन्नति पावलेल्या या नीति-विभागाच्या धोरणावर रचले आहेत, आणि ते बहुतेक आमच्या खऱ्या हिताचे परिपोषक व वर्धक आहेत अशी आपली खात्री झाली आहे. त्याचप्रमाणें त्या धर्मशास्त्रांतील दुसरें अंग जें सामाजिक चालीरीतींचें तेंहीं धर्मापासून अलग होऊन त्याचे नियमन आधुनिककाळच्या शास्त्रीय शोधांच्या साहाय्यानें सर्वस्वीं करणें उचित होय. आतां या मुद्याच्या संबधानें फक्त एका गोष्टीविषयी सांगणें राहिलें. ती अर्थात् अशी कीं, नीतिनियमांचें अनुसरण केलें नाहीं तर त्याबद्दल योग्य शासन होण्याची भीति असावी. पुष्कळांच्या मतें हें शासन धर्माच्या साहाय्यानें जसें होण्यासारखें असतें, तसें तें इतर कशानेंही व्हावयाचें नाहीं. म्हणून धर्मावांचून नीति रहावयाची नाहीं. आतां या धर्मशिक्षेच्या संब-धानें पूर्वी थोडेसें सांगितलेंच आहे. येथे या प्रकरणीं इतकेंच सांगण्यासारखें आहे कीं, या धर्मसंबंधीं शासनाची दुर्बलता समाजनियंत्यांच्या लक्षांत अगदीं प्राचीन काळापासून येऊन त्यांनीं राजाचे कायदे म्हणून लोकांच्या आचरणासाठीं नियम केले, आणि जो कोणी त्या कायद्यांचें उल्लंघन करील त्याला राजशासन होईल असें विहित केलें. आतां या कायद्यांत समाजव्यवस्थाविघातक अशा सर्व दुर्वर्तनाचा व समाजव्यवस्थेस साहाय्यभूत होणाऱ्या अशा एकंदर सद्वर्तनाचा समावेश केला आहे. याप्रमाणें या अत्यंत महत्त्वाच्या नीतिशास्त्राच्या अंगाविषयी मनुष्यजातीची फार पुरातन काळापासून यथार्थ बुद्धि होऊन धर्मावर मुळींच आधार नाहीसा झाला आहे. आतां समाजव्यवस्थेस ज्या गोष्टींनीं प्रत्यक्षरीत्या अपाय किंवा हित होण्यासारखें नाहीं, त्यांचा अंतर्भाव नीतीच्या दुसऱ्या अंगांत होत असतो. या अंगांत बहुतेक चालीरीतींचा व सर्वेचा अंतर्भाव होतो. काय-द्यानें निर्बद्धित जी नीति ती शाश्वत होय; व इतर सामाजिकसंबंधांच्या नीतीचें स्वरूप अशाश्वत असून निरनिराळ्या जनसमूहांत ती निरनिराळ्या रूपांनीं आढळते; आणि तिच्यासंबंधाचें शासन केवळ लोकमतावरच अवलंबून असतें. लोकांत छीः थूः होऊं नये, लोकांनीं आपणास चांगलें म्हणावें, याच उद्देशाने

या सामाजिक नीतीचें अवलंबन होत असतें; लोकभीति हेंच या नीतीस योग्य शासन होय. धर्माचें शासन केवळ उपरी असून तें अज्ञान काळांत मानलें होतें. धर्माचरण व इतर आचारविचार यांचा अर्थाअर्थी कांहींएक संबंध नाही व नसावा, असाच अभिप्राय शोधक पुरुषांचा आहे. याप्रमाणें नीतीच्या दोन अंगांची व्यवस्था झाली. आतां तिचें तिसरें एक अंग आहे. त्याविषयी थोडेंसे सांगतो.

समाजांतील मनुष्यांनीं परस्परांस कोणत्याही बाबतींत उपद्रव न होईल असें वागावें, ही जशी नीति आहे, त्याप्रमाणें त्यांनीं परस्परांच्या हितासाठीं साधेल तेवढें झटावें, हीही नीति आहे. परंतु या नीत्यांगाचा कोणाकडून भंग झाला असतां त्यास राजशासन होत नाही, व लोकांकडूनही त्यांना शासन होत नाही. परंतु समाजामध्ये या नीतीचा उत्कर्ष तर अवश्य झाला पाहिजे; एरवीं समाजाची सुधारणा होणें नाही. यास्तव, तिचा पाया धर्मावरच असला पाहिजे असें पुष्कळांचे म्हणणें आहे. स्वतःच्या हिताची परवा न करितां आपल्या बांधवांस आपल्याकडून होईल तेवढी मदत करण्यास मनुष्य चार प्रकारांनीं प्रवृत्त होतो. एक, त्याला लोकांकडून पुढें कधीतरी लाभ होण्याची आशा असते; दुसरा, असें केल्यानें आपणाला लौकिक प्राप्त होऊन लोकांत आपली मान्यता वाढण्याची आशा असते; तिसरा, असें केल्यानें पुण्य-प्राप्ति होऊन मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति होईल अशी आशा असते. चवथा, या तिन्ही आशा त्यास नसून लोकांची विपत्ती किंवा संकट पाहून केवळ नैसर्गिक कळवळ्यामुळे मनुष्य लोकांच्या हितासाठीं झटतो. यांपैकी पहिले तीन प्रकार केवळ आपलपोटेपणाचे होत. तरी कित्येक उन्नत धर्मपंथांत मनुष्याच्या मनास उन्नति प्राप्त होऊन वसुधैव-कुटुंब अशी त्याची वृत्ति होते. जातिभेद, राष्ट्रभेद वगैरे कोणतीच कृत्रिम गोष्ट मनांत न आणितां, केवळ मनुष्य तेवढा आपला बांधव होय, अशी त्याची वृत्ति होते. त्याचें हित तें आपलें हित, त्याच्या हितासाठीं झटणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे, अशी त्याची समजूत होते. ही अशी ज्याच्या मनाची स्थिति होते त्याच्या हातून केवळ निरपेक्षबुद्धीनें जनहित होतें. अशा प्रकारचे परोपकारी जन उत्पन्न करण्याचें सर्वच धर्मास साधत नसते. बुद्धधर्म, स्टोईक लोकांचें धर्मरूप तत्वज्ञान, आमच्या गांतेत प्रतिपादन केलेला वेदांत-धर्म यासारख्या फारच थोड्या धर्मपंथांच्या योगानें ही वृत्ति प्राप्त होते.

आमच्या गीतेतील वेदांतमताचे अनुसरण करणारे ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम वगैरे संतमंडळींच्या चरित्र महिम्याचे ज्यांना अल्पमात्र तरी ज्ञान असेल, त्यांस माझ्या म्हणण्याचा प्रत्यय येईल. निरपेक्षपणे परोपकार करण्याची बुद्धी मानवास प्राप्त होण्यास त्यांच्या अंगी उदात्त अशा धर्माची तत्वे विवर्ली पाहिजेत. या शतकाच्या आरंभी फ्रान्सांत काम्प्ट नामक एका तत्वज्ञाने चालू ख्रिस्ती धर्मात अशी वृत्ति मनुष्याच्याठायी उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य नाही असे पाहून त्याने Religion of humanity असा नवाच धर्म स्थापिला, त्याचा हेतु इतकाच, मनुष्याने अदृष्ट, अज्ञेय अशा कोणातरी काल्पनिकशक्तीस प्रसन्न करून घेण्याच्या हेतूने जगांत खटपट करण्यापेक्षां या जगांतील मनुष्यजातीच्या हितासाठी झटणे हाच आपला धर्म आहे, असे मानून चालल्याने मनुष्याकडून उत्तमप्रकारचे नित्याचरण घडते. या मताचे अनुयायी पाश्चिमात्य देशांत आज पुष्कळ आहेत. या मताच्या अनुरोधाने चालले असतां आपल्याठायींचा नैसर्गिक कळवळा विकसित होऊन आपल्या ठायींच्या आत्मपरतेस पुष्कळप्रकारे आळा पडतो आणि तितक्यामानाने परार्थपरता व परोपकार-बुद्धि वाढून समाजसौख्याची वृद्धि होते. धर्माच्या योगाने ही आत्मपरता सहसा नष्ट होत नाही. ईश्वरीप्रसाद, पुण्यप्राप्ति, स्वर्गप्राप्ति इत्यादि उद्देशांनी जो परोपकार करितो, त्यापेक्षां इतर मानव आपले वांधव असून त्यांच्या हितासाठी झटणे हे आपले परमकर्तव्य आहे ; त्यांत मला स्वताला कांहीं लाभ असो वा नसो, त्याची मला परवा नाही, अशी ज्याच्या मनाची समजूत होते तोच मनुष्य अधिक मान्य व पूज्य समजावयाचा. असे आहे तरी, याप्रकरणी धर्माच्या साहाय्याने समाजाचे पुष्कळ हित होणारे आहे. आमच्या या समाजांत काम्प्टीच्या मताचे किंवा आधुनिक शास्त्रज्ञांच्या मताचे लोक फारच थोडे आहेत. बहुतेक समाज धर्मभोळाच आहे. तेव्हां परोपकाराच्या कृत्यासाठीं अम्हांस धर्मावरच अवलंबून राहिले पाहिजे.

उपसंहारः—धर्माची व इतर बहुतेक ऐहिक व्यवहाराची हळूहळू फारकत होत आहे ती हिताचीच आहे, असे आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून चांगले लक्षांत आलेच असेल. आजपर्यंत धर्माच्या योगाने समाजांतील निरनिराळ्या धर्मसमजुतींच्या लोकांत कलह माजून मनुष्यसुखास व राष्ट्रीय उत्कर्षास अनेक-

प्रकारी व्याघात झाला आहे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रराष्ट्रांमध्ये घनघोर संग्राम मानून आजपर्यंत कैक राष्ट्रांच्या उध्वतीस अपाय घडला आहे व कैक राष्ट्रे नाश पावून हल्ली केवळ नामशेष झाली आहेत. याचा जो कोणी शांतपणे विचार करील त्याला हा धर्माभिमान नकोसा वाटेल.

३५ चरित्रलेखनाविषयी अनास्था.

(१९०९ सालीं बडोदें येथें भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य-
संमेलनासाठीं लिहिलेला निबंध.)

वाङ्मयाचे मुख्य उद्देश तीन आहेत—करमणूक, उपयुक्त ज्ञानप्रसार व सदाचारप्रवृत्ति. ज्या भाषेतील ग्रंथसमुच्चयाच्या योगानें हे तीन्हीं उद्देश सिद्ध होण्याची योग्य सोय असते, तींतील वाङ्मय उत्कर्ष पावत आहे असें समजावयाचें. आमच्या भाषेतील ग्रंथसमुच्चयाला ही कसोटी लाविली तर असें कष्टानें म्हणावें लागेल कीं, आमच्या आधुनिक ग्रंथकारांचें पहिल्या उद्देशाकडे जितकें लक्ष आहे, तितकें दुसऱ्या दोन उद्देशांकडे नाहीं.

प्राचीनकाळच्या ग्रंथकारांनीं काव्यरचना करून पहिला व तिसरा हे उद्देश बरेच सिद्धीस नेले. आमच्या भाषेतील बहुतेक जुने कवि साधुवृत्ति असल्या-कारणानें दैवीविभूतीचा व साधु पुरुषांचा चरित्रमहिमा गाण्यांतच त्यांस स्व-जीवितसार्थक्य आहे असें वाटलें. म्हणूनच त्यांच्या हातून प्राचीन पुराणग्रंथांतील कथांचें सार महाराष्ट्रजनांस उत्तम प्रकारचें लाभलें आहे. ह्या धर्मशील पुरुषांनीं आपल्या कालाचा व शक्तीचा सद्व्यय करून ज्या पुराणकथा सुरसवाणीनें लिहून ठेविल्या, त्यांच्या योगानें आज कैक वर्षे महाराष्ट्रांतील प्राकृत जनांच्या मनाला करमणूक होऊन, त्यांच्याठायीं भक्ति व सदाचार ही थोडीबहुत विव-ण्याची सोय झाली आहे. ह्या ग्रंथसमृद्धीचें सारें यश प्राचीन संस्कृत वाङ्मय लिहून ठेवणारांसच दिलें पाहिजे. त्याचा नमुना आमच्या पूर्वकाळच्या कवि-वरांनीं उत्तम प्रकारें उतरला, याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत. करमणूक, धर्म-शीलता व सदाचारप्रवृत्ति ह्या तिहेरी उद्देशानें हे त्यांचे ग्रंथ लिहिलेले दिसतात.

प्राचीन पुराणकथांचा जसा त्यांनी अनुवाद केला आहे, तसाच प्राचीन आध्यात्मिकज्ञानाचा थोडासा अनुभव महाराष्ट्रजनांस करून देण्याचें श्रेय ह्या साधु कविवरांनीं संपादिलें आहे. त्यामुळे जनांच्याठायीं सद्भाव, धर्मतत्वज्ञानासा व सदाचारप्रवृत्ति यांचा विकास होण्याची सोय झाली आहे.

सदाचाराचा बोध सत्पुरुषांच्या सुचरित्रांच्या द्वारे उत्तम होतो, हें तत्त्व संस्कृत व प्राकृत ग्रंथकारांना चांगलें संमत होतें, असें त्यांच्या ग्रंथांवरून स्पष्ट होतें. त्या तत्वास अनुसरूनच महीपतीनें मागल्या काळीं महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या साधुपुरुषांचीं ओवीबद्ध चरित्रे लिहून ठेविलीं आहेत. ह्या चरित्ररूप ग्रंथांच्यायोगानें महाराष्ट्रांतील बऱ्याच साधुजनांचें स्मरण महाराष्ट्रीयीयांस चिरकाल राहण्याची सोय झाली आहे. स्वतंत्र चरित्रलेखनाचा आमच्या भाषेत हा पहिलाच उद्योग होय. पण त्याचें अनुकरण पुढल्या काळीं कोणी फारसें केलें नाहीं.

ह्या जुन्या काळच्या साधुवृत्ति कविवरांनीं स्वग्रंथद्वारे जें हें संबोधामृत सामान्य जनांस सुलभ व सुगम करून ठेविलें आहे, त्यांचें धोरण केवळ निवृत्तिपरतेचें पोषण करण्याकडे आहे. जनांनीं आध्यात्मिकज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन सद्भाव, सद्भक्ति व सद्वृत्ति यांच्या योगानें संसृतिजालांतून मुक्त होऊन, ब्रह्मानंदाचें अधिकारी व्हावें, असा त्यांच्या वाङ्मयाचा उद्देश दिसतो. हा संसार दुःखमय असून केवळ लटक्या आहे, ह्यांत गुंतून राहून शाश्वत सुखास अंतरणें विचारशील मानवांस सर्वथा उचित नव्हे; असा त्यांच्या एकंदर बोधाचा इत्यर्थ आहे. ह्याच कारणास्तव, त्यांनीं ऐहिक प्रपंचाची फारशी परवा केली नाहीं. गृहस्थाश्रमाचें अवलंबन मनुष्यानें मुळींच करूं नये, असें त्यांचें म्हणणें नाहीं. ह्या आश्रमांत राहून आमुष्मिक कल्याणसिद्धि जेणेंकरून होईल तेंच करण्यांत जीवितव्यय करावा; असा त्यांचा बोध आहे. प्रवृत्तिमार्ग, एवढ्याच-पूरता त्यांना संमत आहे. प्रवृत्तिमार्गाचा निवृत्तिमार्गाला जेवढा म्हणून वास्तविक आधार आहे, तेवढ्यापुरतेंच त्यांचें अनुसरण जनांनीं करावें, त्यांत सर्वदा रत होऊन रहाणें म्हणजे शाश्वत सुखास अंतरणें होय, असें त्यांचें म्हणणें आहे. ह्याप्रमाणें निवृत्तिपरताच खरी कैवल्यप्रद वाटल्यामुळे त्यांचें प्रपंचाकडे फारसें लक्ष न जाणें साहजिक आहे; आणि म्हणूनच निव्वळ प्रपंचसुखास साधनाभिस्त

होईल, असा बोध करण्याचें त्यांनीं फारसें मनावर घेतलें नाहीं, व प्रपंचांत राहून ज्यांनीं कांहीं बऱ्यावाईट गोष्टी केल्या, त्यांचें वर्णन करून त्यांपासून इतर जनांनीं कोणता बोध घ्यावा, तें दाखवून देण्याचा श्रम त्यांनीं स्वग्रंथांत केला नाहीं. ही त्यांची प्रवृत्तिपर जनांचीं चरित्रें लिहिण्याविषयींची अनास्था केवळ क्षम्य होय. तीबद्दल त्यांस नांवें ठेवण्याचा आपणांस अधिकार नाहीं. ही त्यांची वृत्ति त्या काळाला अनुरूप अशी होती.

आतां येथें असा प्रश्न आहे कीं, ही अशी निवृत्तिपरता सांप्रतकाळीं आमच्या अभ्युदयाला सहाय्यभूत होणारी आहे काय ? निवृत्तिपरतेमुळें आमच्या राष्ट्रांतील पुष्कळ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांच्या हातून आजपर्यंत प्रपंच-परिषोक अशा कांहींच गोष्टी घडल्या नाहींत; त्यामुळें आमच्या ऐहिक उन्नतीचा मार्ग बहुतेक खुंटल्यासारखा झाला आहे. संसारनिवृत्त व्हावें, असा बोध जनांस कितीही केला, तरी ते प्रपंचाला अजीवात फांटा देण्यास तयार होतील असें सहसा घडणें नाहीं, असा अनुभव सगळ्या जगाचा आहे. यास्तव, निवृत्ति व प्रवृत्ति यांची तडजोड करून 'सुखें संसार करावा, माजी विठ्ठल आठवावा' ह्या साधुक्तीप्रमाणें धर्मशील पुरुष आजपर्यंत वागत आले आहेत. परंतु ही तडजोड, जशी कांहीं राष्ट्रांत व जनसमाजांत चांगल्या प्रकारें झाली आहे, तशी ती आमच्या समाजांत अद्यापि म्हणण्यासारखी झालेली नाहीं.

पारलौकिक कल्याणाच्या सिद्धीसाठीं जसें मानवांनीं झटलें पाहिजे, तसें ऐहिक कल्याणासाठींही अवश्य झटलें पाहिजे; असा बुद्धीचा निश्चय करून ही जीवितयात्रा जे आक्रमितात त्यांनाच ती सुखकर होते. असा अनुभव आम्हांस सांप्रत काळीं जसा आला आहे, तसा तो पूर्वकाळीं आमच्या पूर्वजांस आला नव्हता. परकीयांच्या संघटनानें ह्या बाबतींत आमचे डोळे चांगलेच उघडले आहेत. आम्हांला इतःपर प्रापंचिक उत्कर्षाविषयीं उदासीन राहून कदापि चालावयाचें नाहीं. तसेंच, स्वतांच्या पारलौकिक किंवा ऐहिकसुखाचाच तेवढा विचार मनांत वागवून तत्सिद्धवर्थ प्रयत्नशील रहाण्यांतही फारसा पुरुषार्थ आहे, असें समजतां कामा नये.

सदरील निरूपणावरून हें सिद्ध झालें कीं, इहपरलोकाची सिद्धि व स्वपरहित वृद्धि करण्याविषयीं विचारी पुरुषांनीं सर्वदा तत्पर असलें पाहिजे; आणि जे

सत्पुरुष अशी तत्परता स्वचरित्रांत दर्शवितील त्यांची उदाहरणे तरुण जनांच्या पुढे सर्वकाळ ठेवण्याविषयी आधुनिक ग्रंथकारांनी मनःपूर्वक झटले पाहिजे. गतकालच्या सत्पुरुषांचो कीर्ति कायम राखणे हे ग्रंथकारांचे पवित्र कर्तव्य होय. पूर्वकालच्या कविवरांनी ते आपल्या समजुतीप्रमाणे उत्तम प्रकारे वजाविले आहे. ह्या त्यांच्या परिश्रमाबद्दल त्यांना द्रव्यरूप मोबदला मुळीच मिळाला नाही; व त्याची अपेक्षाही त्यांनी कधी केली नाही. एवढी निःसीम निरपेक्षता दर्शवून पुढील पिढ्यांस अक्षर्यांचे ऋणी करण्याचा आधुनिक ग्रंथकारांनी सत्संकल्प केलाच पाहिजे असे नाही. त्यांच्या श्रमाचा मोबदला द्रव्य रूपाने मिळण्याचा योग सांप्रत काळी बराच आहे. पण जो आपल्या पवित्र व्यवसायाचे माहात्म्य योग्य प्रकारे मनांत आणितो, तो अशा द्रव्यलाभाकडे फारशी दृष्टि न ठेविता आपल्या लेखनसामर्थ्याचा सदव्यय स्वजनांस सन्मार्गवर्ती करण्याकडे करितो. ही कर्तव्यबुद्धि सरस्वतीचे निःसीम भक्त जे साधुग्रंथकार त्यांच्याचठायी विकास पावत असते. अशा साधुग्रंथकारमालिकेत आपली गणना व्हावी असे कोणाला वाटणार नाही ?

केवल द्रव्यदृष्टीने आपला लेखनव्यवसाय चालविणारांना बाजारांत खपण्यासारखे माल पैदा करण्यासाठीच खपावेसे वाटणे साहजिक आहे. छापण्याची कला ह्या देशांत प्रवृत्त झाल्यापासून वाड्मयाचा क्रयविक्रय होऊ लागला, व नफ्या-तोड्याचा विचार ग्रंथकारांच्या मनांत घोळू लागला. त्यामुळे स्वभाषेतील वाड्मयाची सेवा निरपेक्षपणे करण्याची बुद्धि बहुतेक नष्ट झाल्यासारखी आहे. ह्या कारणास्तव ग्रंथकारांला व्यापारदृष्टी धरावी लागली आहे; आणि लोका-श्रयाची अपेक्षा करावीसे वाटत आहे. ह्याप्रमाणे ग्रंथरचनाप्रवृत्ति ग्रंथका-रांच्या नैसर्गिक कलाप्रमाणे न होता, सामान्य जनप्रवृत्त्यनुरूप होऊ लागली आहे. आतां सामान्य जनांला कल्पित-कथामय ग्रंथ जितके आवडतात, तितके दुसऱ्या प्रकारचे ग्रंथ मुळीच आवडत नाहीत. याचे कारण उघडच आहे का, अल्प समजुतीच्या माणसांला अद्भुत व आश्चर्यमय अशा गोष्टी वाचण्यांत आनंद व मौज वाटते, व त्या वाचतांना मनाला श्रमही फारसे होत नाहीत. सामान्य जनांच्या ह्या अभिरुचीस अनुसरून आमच्या मोठमोठ्या ग्रंथकारांला कल्पित कथाच लिहित बसावेसे वाटते. परंतु ह्या कादंबऱ्यांच्या

योगानें आमचें पोषण होण्याचें एकीकडेच राहून उलट त्यास अनेक प्रकारें दुर्बलता प्राप्त होते. कल्पनातरंगांत वाहवत जाण्याचा सारखा नाद लागल्यानें कोणत्याही उपयुक्त व गंभीर विषयाचें अध्ययन किंवा मनन करण्याचें सामर्थ्य नाहींसें होतें. हें सामर्थ्य अभ्यासानें वाढतें. पण कादंबऱ्याच्या नादापुढें गंभीर विषयांवरील ग्रंथ वाचवेसे वाटत नाहींत, व त्यामुळें हें सामर्थ्य वाढण्याचा सुळो मार्गच खुंटतो.

तरुण जनांस तर हा कादंबरी-वाचनाचा नाद फारच हानिकारक आहे. त्यांतून वीभत्स कादंबऱ्या त्यांच्या हातीं पडल्या, तर त्यांच्या सदाचारप्रवृत्तीचेंही साफ मातेरें होतें. यौवनकाळ बुद्धि व वृत्ति यांच्या विकासाचा आहे. मन तरतरीत असून कोंवळें असतें व प्रपंचाचा भार शिरीं आला नसतो, तों- ष्यंत बुद्धि व्यासंगाच्या योगानें उपयुक्त ज्ञानसंग्रह करण्यांत व सुवृत्तिविकास करण्यांत काल व शक्ति यांचा सद्व्यय झाला पाहिजे. ह्या अप्रौढ काळीं तरुण जनांच्या आचरणास ज्या प्रकारचें वळण लागेल, तदनुसार त्यांच्या हातून पुढील वयांत बरीं वाईट कामें होणारीं असतात. ह्यासाठीं, त्यांच्या हातीं सन्मार्गदर्शक अशीं पुस्तके आलीं पाहिजेत. कल्पित कथा त्यांस कितीही आवडत असल्या, तरी त्यांच्या वाचनापासून त्यांस साधेल तेवढें निवृत्त केले पाहिजे.

अप्रौढ तरुण जनांस प्रपंचांत कसें वागलें पाहिजे, याचा बोध होणें अत्यावश्यक आहे. हा उद्देश कादंबऱ्यांच्या सहाय्यानें कदापि सिद्ध व्हावयाचा नाहीं. कल्पित प्रसंगीं कल्पित स्त्रीपुरुषांनीं कसें वर्तन केलें, याविषयीं त्यांनीं कितीही वाचलें तरी त्याचा त्यांच्या मनावर दीर्घकाळ टिकणारा असा सुपरिणाम होणें शक्य नाहीं, हें अनुभवसिद्ध आहे. तेच खऱ्याखऱ्या प्रसंगीं खऱ्याखऱ्या माणसांनीं कोणत्या रीतीनें वर्तन केलें व त्यापासून त्यांना कोणता वाईट बरा परिणाम भोगावा लागला, याची साधार माहिती त्यांना अगाऊ मिळाली असतां 'पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा' ह्या ह्यणीप्रमाणें त्यांचें पाऊल सन्मार्गच्युत होण्याचा संभव बराच कमी असतो. सदाचारप्रवृत्तिरूप जो वाङ्मयाचा एक मुख्य उद्देश आहे, तो ह्या उपायानें बराच सिद्ध होतो. नुसता रुक्ष नीतिबोध करून किंवा नीत्याचरणाची सूक्ष्म मीमांसा करून इष्टकार्यसिद्धि होण्याचा संभव फारसा

नसतो. हा नीतिबोध उदाहरणद्वाराच जनचित्तांत ठसविणे आवश्यक होय. तो खोटीनाटी किंवा कल्पित उदाहरणे देऊन विंबविण्यापेक्षां प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टींच्या अनुवादानें विंबविण्याचा उद्योग केल्यास विशेष यशस्वी होईल असा अनुभव आहे.

यास्तव, ह्या प्रपंचांत जे कोणी थोर पुरुष होऊन गेले असतील, त्यांच्या चरित्रांची माहिती तरुण जनांस होणे अत्यंत इष्ट होय; आणि स्वकीयजनांस सन्मार्गवर्ती करावे असा ज्या ग्रंथकारांचा स्तुत्य निर्धार झाला असेल, त्यांनी चरित्रात्मक ग्रंथ लिहिण्याचें अवश्य मनावर घेतलें पाहिजे. आमच्या देशांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रे तरुण जनांस वाचावयास मिळाल्यानें त्यांची कल्पित कथा वाचण्याकडे जी सांप्रत प्रवृत्ति आहे, ती वरीच कमी होऊन ह्या संसारांत निर- निराळ्या प्रसंगीं कसें वागलें पाहिजे, तें त्यास थोडेंबहुत कळूं लागेल. सदाचा- राचें, प्रपंचपट्टारूप जें मुख्य अंग, तें सर्व संसारी जनांस आपल्याठायीं विकास पावावें असें मनापासून वाटत असतें. तें प्रपंचांत यशस्वी झालेल्या स्त्रीपुरुषांच्या चरित्रांच्या अवलोकनानें आयतेंच प्राप्त होण्याजोगें असतें. दुसरें असें कीं, आमच्या देशांत होऊन गेलेल्या थोर व यशस्वी स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रे लिहून ठेविल्यानें त्यांचें स्मरण चिरकाल रहातें व पूर्वतिहास जागृत रहातो. ज्या राष्ट्राला आपल्या मागील इतिहासाचें व थोर पुरुषांचें स्मरण राहत नाहीं, त्याचा उत्कर्ष सहसा व्हावयाचा नाहीं, असें अनुभवी पुरुषांचें म्हणणें आहे; त्यांत पुष्कळ तथ्य आहे.

वर स्वदेशांतील थोर पुरुषांचीं चरित्रे लिहून ठेवण्याची आवश्यकता दाख- विली. यवरून कोणीं असें समजू नये कीं, परदेशांतील थोर पुरुषांच्या चरि- त्रांशीं अपणांला कांहीं कर्तव्य नाहीं. मनुष्यस्वभाव येथून तेथून सारखाच आहे व सदाचाराचीं जीं शाश्वत तत्वे त्याला स्थल, काल व परिस्थिति यांच्या भिन्न- त्वास्तव कदापि बाध येत नसतो. यास्तव, त्यांविषयींचीं उदाहरणे कोठूनही मिळालीं, तरी तीं ग्राह्यच आहेत. तीं आपल्या देशांतलीं असलीं तर लोकांस ती विशेष मान्य होणे साहजिक आहे. परंतु तीं अन्य देशांतलीं असलीं, तरी स्वथा अमान्य नव्हत. आधुनिक काळीं आमच्या प्रपंचाला परकीयांच्या संघटनानें अंमळ निराळें वळण लागत चाललें आहे. यास्तव, ज्या लोकांचें

अनुकरण आम्हीं करीत आहों, त्यांच्यामध्ये जे सत्पुरुष होऊन गेले, त्यांची चरित्रे आम्हांस अवश्य वाचावयास मिळालीं पाहिजेत. आणखी असें कीं, परकी राष्ट्रांत प्रवृत्तिमार्गांस उचित अशीं कांहीं सदाचाराचीं अंगे विशेषरीतीनें विकास पावलीं आहेत. यास्तव, त्यांचा कित्ता आमच्यापुढें अवश्य असला पाहिजे. तो अर्थात तिकडील यशस्वी पुरुषांच्या चरित्रावरूनच घेतला पाहिजे. ह्यावरून पाहतां परदेशांतील थोर व योग्य पुरुषांचीं चरित्रे लिहिण्याविषयी आमच्या ग्रंथकारांनीं बिलकूल अनस्था करितां कामा नये. कांहीं वावर्तीत तर परकीयांच्या चरित्राध्ययनावांचून मुळींच चालण्यासारखें नाहीं, हे थोडासा विचार केला असतां कोणाच्याही ध्यानांत येण्यासारखें आहे. यास्तव, आपपरि-भाव व स्थलकालभेद यांचा कांहींच विचार मनांत न आणितां चरित्रलेखनाचें काम हातीं घेतलें पाहिजे.

येथें आणखी एक गोष्ट नीट लक्षांत वागविली पाहिजे. ती अर्थात् चरित्र विषयांच्या निवडी संबंधाची होय. थोर पुरुषांविषयी आमची कल्पना अमळ निराळी आहे, असें आजपर्यंत आपल्या भाषेत झालेल्या चरित्रग्रंथांवरून दिसून येतें. थोर पुरुषच चरित्र-लेखनाचे विषय होण्यास योग्य आहेत, या विषयी कोणाचा वादच नाहीं. परंतु हे थोर पुरुष कोणते, याविषयी मात्र पुष्कळ मत-भेद आहे. कित्येकांचें असें मत दिसतें कीं, कोणी मोठा पराक्रमी राजा, मुत्सद्दी सेनापति किंवा साधु पुरुष झाला, तरच त्याचें चरित्र लिहावें; इतर जनांची चरित्रे लिहिण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. ही त्यांची समजूत अगदीं कोटी आहे. ह्या प्रपंचांतले फारच थोडे पुरुष राजे, मुत्सद्दी, सेनापति किंवा साधु पुरुष निपजण्याजोगे असतात; इतर साऱ्या जनांस सामान्य व्यवसायांतच सुयश संपादावयाचें असतें, व अशा लोकांचाच सगळा जनसमाज बनलेला असतो. यास्तव, अशा सामान्य जनांला ज्यांच्या चरित्रबोधापासून फायदा होण्याचा संभव असतो, अशांचीं जीवनवृत्ते लिहिण्याचा विशेष परिपाठ पडला पाहिजे. त्यांतूनही आधुनिक परिस्थितीनुरूप प्रपंचाला जें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्यांत ज्यांनीं आपल्या अंगच्या सगुणांच्या व पराक्रमाच्या योगानें सरशी व मान्यता मिळविली असेल, त्यांची जेवढीं चरित्रे आमच्या तरुण पिढीला वाचण्याला मिळतील तेवढीं थोडींच आहेत. परंतु अशा पुरुषांचीं चरित्रे लिहिण्यासंबंधानें तर आमच्या ग्रंथकारांचो पूर्ण अनास्था दिसते. अर्वाचिनकाळीं आमच्या देशांत केवढे

तरी योग्य पुरुष होऊन गेले आहेत, परंतु त्यापैकीं एक दोन खरीज करून बाकीच्यांचीं चरित्रें मुळींच लिहिलेलीं नाहींत. युरोपांतल्या वाडमयाकडे पहाल तर, तिकडे अगदीं गरीब स्थितीतून वर आलेल्या कारागिरांचीं देखील चरित्रें मोठमोठे ग्रंथकार मोठ्या आवडीनें लिहितात. अशा प्रकारच्या चरित्रांच्या विपुलतेमुळे तिकडे थोर व पराक्रमी पुरुषांची जशी काय अखंड परंपरा लागून राहिली आहे. राष्ट्रांतील सद्गुण, सत्पराक्रम व सदाचार हीं उत्तरोत्तर वृद्धिंगत व्हावीं, असें मनःपूर्वक वाटत असेल, तर योग्य व यशस्वी माणसें कोणत्याही दर्जाचीं किंवा कोणत्याही जातीचीं किंवा धर्माचीं असलीं, तरी त्यांचीं चरित्रें लिहिण्याचें गुणग्राहक ग्रंथकारांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. अशी थोर बुद्धि व भेदविरहित वृत्ति धारण करावयास आपणाला महिपतीनें दोन शतकांच्या पूर्वी शिकवून ठेविलें आहे. तसेंच पाश्चात्य ग्रंथकार हा असला भेदाभेद कांहीं एक मनास न आणितां योग्य पुरुष कोणत्याही राष्ट्रांतला, कोणत्याही पंथाचा व कोणत्याही जातीचा किंवा दर्जाचा असला, तरी त्याचें चरित्र लिहून स्ववाङ्मयांत यथोचित भर घालून तरुण जनांस योग्य वळण लावण्यास झटतात. हा त्यांचा निःपक्षपातपणा व गुणग्राहकता अत्यंत स्तुत्य होय. या बाबतींत आमच्या ग्रंथकारांनीं त्यांचें निरभिमानपणें अनुकरण करणें इष्ट आहे.

आतां येथें कोणी असें म्हणतील कीं, अशा प्रकारचीं चरित्रें लिहिण्याला सामुग्री हवी आहे, ती मिळण्याची पंचाईत आहे; व तीं लिहिलीं तर तीं वाचणारे फार थोडे मिळून तीं छापणारास नुकसान सोसावें लागेल. ह्यांपैकीं पहिली हरेकत कांहीं अंशीं खरी आहे. आमच्या देशांतल्या लोकांत निवृत्तिपरोस्तव स्वाभिमान अंमळ कमी असल्याकारणानें, स्वतःच्या कर्तृत्वाची नोंद करून ठेवण्याकडे व आपल्या संबंधाचे कागदपत्र जुळवून ठेवण्याकडे मुळींच प्रवृत्ति नाहीं, असें म्हटलें असतां चालेल. ह्या प्रपंचांत आपणांस पदोपदीं घडलेले अनुभव व स्वाचरणपरीक्षण हीं रोजनिशींत नमूद करून ठेवण्याची मुळींच वहिवाट नाहीं. त्यामुळे चांगल्या पुरुषांचीं साद्यंत चरित्रें लिहिणें आज कठीण झालें आहे. तरी रा. राजवाडे व रा. पारसनीस ह्यांनीं आपल्या देशाचा मागेल इतिहास शोधून काढण्याचा जसा स्तुत्य प्रयत्न चालविला आहे, तसा थोडासा उद्योग केल्यास गेल्या शतकांत होऊन गेलेल्या कांहीं गृहस्थांची थोडीशी तरी

माहिती मिळण्यासारखी आहे. बहुतेकांची संतति आज हयात आहे, त्यांना आपल्या वडिलांची कांहींना कांहीं माहिती असण्याचा संभव असतो. त्यांच्या वेळचे कांहीं लोक अद्यपि हयात असण्याचाही संभव आहे. त्यांना कांहीं माहिती असल्यास ती मिळविली पाहिजे. ह्या अशा खटपटीने जी कांहीं माहिती मिळेल तेवढीच्याच आधाराने सध्यांच्या काळां चरित्रे लिहिणे भाग पडेल. पण त्यास कांहीं इलाज नाही. अशा रीतीने सामान्य स्थितींतल्या थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिण्याचा परिपाठ एकदां पडला, म्हणजे कांहीं जणांला आपल्या संबंधाची माहिती जमवून जुळवून पुढील पिढीसाठी ठेवावीशी वाटेल, व जे थोर पुरुष आज हयात आहेत, त्यांच्यासंबंधाची माहिती हळूहळू जमवून ठेवण्याची इच्छा त्यांच्या कोणातरी मित्रांस किंवा ग्रंथकारांस होण्याचा संभव आहे. सध्यां अशा माहितीच्या संबंधाने लोकांची उदासीनता असल्याकारणाने कोणाला तिची पर्वाच वाटेनाशी झाली आहे. परंतु आमचे बाळशास्त्री जांभेकर, डॉ. भाऊ दाजी, दादोबा पांडुरंग, भास्कर दामोदर पाळंदे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, नाना शंकरशेट, नाना मोरोजी, केरो लक्ष्मण छत्रे, कुंठे, मंडलीक, परमानंद, पांडित, आगरकर, देशमुख, नूलकर बद्रुद्दीन, शापूरजी, बंगाली, तेलंग, रानडे, डॉ. काणे इत्यादि जे थोर पुरुष नुकते होऊन गेले, त्यांची थोडीबहुत माहिती असून मिळण्याजोगी आहे. तसेच डॉ. भांडारकर, ना. दादाभाई नवरोजी, डॉ. कार्तिकर, न्या. मू. चंदावरकर, सर फेरोजशहा, डॉ. मालचंद्र, ना. गोखले, मि. वाच्छा, रा. सा. ओक इत्यादि थोर गृहस्थ जे हयात आहेत, त्यांच्या जीवनवृत्ताची माहिती हळूहळू गोळा करण्याचा उद्योग चालू ठेविल्यास त्यांची साद्यंत चरित्रे तयार होण्यास मुळीच अडचण पडणार नाही. ह्या इलाख्यांतल्या आधुनिक काळच्या ह्या थोर गृहस्थाप्रमाणे इतर इलाख्यांतले राममोहन राय, केशवचंद्र सेन, मुझुमदार, बानर्जी, दत्त, अय्यर, लाला लजपतराय इत्यादि पुष्कळ थोर व योग्य गृहस्थ आहेत; त्यांची चरित्रे लिहिण्याचा उद्योग केला पाहिजे. ह्या पुरुषांची चरित्रे लिहिण्याचे मनावर घेतले असता, त्यांच्या संबंधाची थोडीबहुत माहिती मिळण्यास फारशी अडचण पडणार नाही. हे “बालबोध” मासिकाचे सन्मान्य कर्ते रा. सा. विनायक कोंडदेव ओक यांनी उत्तम प्रकारे दाखवून दिले आहे. त्यांनी गेली २७ वर्षे प्रतिमासी एकएका

थोर माणसाचें त्रोटक चरित्र व छबी आपल्या मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध करण्याचा स्तुत्यक्रम अव्याहत चालू ठेविला आहे. ह्या चरित्रांची निवड करतांना त्यांनीं राष्ट्रभेद, धर्मभेद व जातिभेद असें कांहींच मनास आणले नाहींत. ह्या त्यांच्या उदार बुद्धीचें अनुकरण करून त्यांच्या निवडपिकां कांहीं पुरुषांचीं साद्यंत चरित्रें लिहिण्याचा निर्धार आमच्या ग्रंथकारांनीं अवश्य केला पाहिजे.

आतां सदरीं नमूद केलेली दुसरी हरकत जी चरित्रात्मक ग्रंथ खपण्यासंबंधाची, तीही विचार करण्यासारखी आहे खरी. सध्यां आमच्या लोकांना चरित्रें वाचण्याचा फारसा नाद नाहीं; त्यांना कादंबऱ्याच विशेष आवडतात, हें अनुभवसिद्ध आहे. तरी त्यांच्या ह्या रुचीला वळण लावण्याचें काम आमच्या ग्रंथकारांनीं मनावर घेतलें पाहिजे. कांहीं तरी चमत्कारिक व अद्भुत गोष्टी असल्या म्हणजे त्या लोकांना विशेष आवडतात. ह्या गोष्टी नवीन कल्पून लिहिण्याऐवजीं जगांतील ज्या खऱ्या खुऱ्या माणसांच्या आयुष्यक्रमांत त्या घडल्या असतात, त्यांचीं चरित्रें आमच्या करमणूककारांनीं व मनोरंजनकारांनीं आपल्या सुरसवाणीनें लिहिण्याचें मनावर घेतल्यास अद्भुत रसाची व कुतुहलोद्दीपनाची फारशी वाण पडणार नाहीं. ह्याप्रमाणें सुरस व चांगल्या चरित्रांचा भरणा स्वभाषेत होत गेला, म्हणजे तीं वाचण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति साहाजिकपणें होणार आहे. सत्यनिष्ठा, सत्वशीलता, अढळ निश्चय, श्रमसातत्य, सचोटी, मनो-धैर्य, आत्मनिग्रह, कल्पकता, विद्याव्यासंग, साहस, श्रमसहिष्णुता, औदार्य, विवेकसंपन्नता, आत्मयज्ञ, परोपकारबुद्धि, सदाचारप्रीति, धर्मशीलता, सार्वजनिक हितबुद्धि, निःपक्षपातीपणा, जगत्कुटुंबिता, देशभक्ति, उदारबुद्धि, शोधकृता, सत्यान्वेषणपरता, स्वातंत्र्यप्रीति इत्यादि उज्वल गुण ज्यांच्या जीवितक्रमांत, निरनिराळ्या रीतीनें प्रकट झाले आहेत, त्यांचीं चरित्रें लिहितांना खऱ्या गुण-ग्राहक व योग्य अशा ग्रंथकारांच्या वाणीचा ओघ जनांस चकित करून टाकण्यासारखा निघण्यास मुळींच हरकत नाहीं. कल्पित कथा लिहिण्यांत जर त्यांची एवढी करामत दिसून येते, तर ती खऱ्याखुऱ्या माणसांच्या कथा लिहिण्यांत कां प्रकट होऊं नये ? ह्या अशा रीतीनें लिहिलेल्या चरित्रात्मक ग्रंथांचा खप होण्यास फारशी अडचण पडेल असें वाटत नाहीं; आणि एकदां सुरस चरित्रें वाचण्याचा नाद लागला, म्हणजे साधारण प्रतीचींही चरित्रें वाचण्याकडे जनांची प्रवृत्ति

साहजिकपणें होणार आहे. आमच्या तरुण जनांला तर जेवढे चरित्रात्मक ग्रंथ वाचायाला मिळतील, तेवढे थोडेच आहेत. त्यांच्या बुद्धीचा विकास होणें जसें इष्ट आहे, तसेंच त्यांच्या सद्वृत्तीचाही विकास होणें अत्यावश्यक आहे. बुद्धी अंमळ कमी विकास पावली तरी चालेल, परंतु त्यांच्याठायीं सद्वृत्तिविकास अवश्य झाला पाहिजे. ह्या गोष्टीचें माहात्म्य लोकांच्या लक्षांत अद्यापि यावें तसें येत नाहीं. सदाचाराचें वळण आमच्या शाळांतून देण्याची व्यवस्था अद्यापि झालेली नाहीं, व आमच्या वडील माणसांला त्यांच्यासंबंधानें घरीतरी कांहीं तरतूद करावी असें वाटत नाहीं. असें वाटूं लागेल तर ते आपल्या मुलांस चरित्रात्मक ग्रंथ मिळतील तितके वाचावयास देण्यास चुकणार नाहींत. कांहीं झालें तरी माल बाजारांत पुष्कळसा व चांगलासा मांडून ठेविला असला, म्हणजे त्याची खरेदी करण्याकडे लोकांची साहजिक प्रवृत्ति होण्याचा दृढ संभव असतो; ह्या सामान्य तत्वास अनुसरून आमच्या ग्रंथकारांनीं चरित्र लेखनाविषयींची अनास्था सोडून देऊन सुंदर व सुरस चरित्रें लिहून तीं लोकांपुढें ठेवण्याचें अवश्य मनावर घ्यावें. असें ते करताील तर ज्या वाङ्मयाची सेवा त्यांनीं पत्करिली आहे, त्याचे तिन्ही उद्देश एकसमयावच्छेदेंकरून सिद्ध होतील. कारण सच्चरित्रांच्या योगानें सदाचारविषयींचा बोध जनांस प्राप्त होऊन आणखी चरित्रनायकांच्या आयुर्दायांत घडलेल्या अनेक चमत्कारावह प्रसंगांच्या चटकदार वर्णनानें त्यांचें मनोरंजन होईल, व चरित्रकथाप्रसंगानें पुष्कळ उपयुक्त ज्ञानही त्यांस आल्पायासानें साध्य होईल. ह्यासाठीं वाङ्मयाच्या तिन्ही उद्देशांची थोडी-बहुत सिद्धि ज्या ग्रंथांच्या आधारानें होण्यासारखी आहे, त्यांची स्ववाङ्मयांत भर घालण्यास आमच्या ग्रंथकारांनीं अवश्य झटावें.

३६ शीलमाहात्म्य.

(' सुधा ' १९१४)

ह्या प्रपंचांत मानवाच्या आवडीच्या अशा अनेक वस्तु आहेत. त्या प्राप्त करून घेण्यासाठीं त्याची सारखी धडपड चालू असते. त्यांच्या प्राप्तीसाठीं अनेक उपायांची योजना तो करीत असतो. आवडीचा विषय ज्या मानानें त्याला मह-

त्वाचा वाटतो, त्या मानानें त्याचे तत्प्राप्त्यर्थ प्रयत्न चालू असतात. एक उपाय निष्फळ झाला तर दुसरा योजावा, तो यशस्वी झाला नाही तर तिसरा योजावा, असा त्याचा प्रयत्न सारखा चालू असतो. श्रमसातत्य, व निग्रह हे गुण त्याच्याठायीं ज्या मानानें विकास पावलेले असतात, त्या मानानें तो आपली चिकाटी सोडीत नाही. विवक्षित विषयाची आवड अनावर असली, तर तत्प्राप्त्यर्थ योजावयाच्या उपायांच्या स्वरूपाची तो परवा करीत नाही; न्यायअन्याय तो पहात नाही; सदाचार दुराचार यांजकडे तो डोळे झांक करितो. त्याचें सगळें लक्ष त्या वांच्छित विषयाकडे असतें. ह्या विषयाच्या उत्कट प्रीतीस्तव तो केवळ अंध झालेला असतो. अशा मनुष्याला साधुसंत विषयांध म्हणतात. पण ह्या अधिक्षेपाची तो परवा करीत नाही. विषयप्राप्तीची आतुरता प्रबल होऊन विवेकादि सात्विक गुण त्याच्या ठायीं दुर्बल होतात. पापभय, लोकापवाद गर्हना, चित्तक्षोभ इत्यादिकांचें त्याला कांहीं वाटत नाही; आणि ह्याप्रमाणें तो सुजनांच्या अवहेलनेस व तिरस्कारास पात्र होतो; किंबहुना सामान्य जनही त्याची निंदा व तिरस्कार करितात.

मनुष्य असा विषयांध होऊन दुर्मार्गवर्ती होतो म्हणूनच साधुसंतांनीं विषयवासनेचा निखालस निषेध केला आहे. वासनाक्षय होऊन चित्त निर्लेप व शुद्ध करून शांतिसुख संपादावें असा त्यांनीं प्रपंची जनांस कंठरवानें बोध केला आहे. परंतु हा त्यांचा बोध नैसर्गिक प्रवृत्तीस सर्वथा विरुद्ध असल्याकारणानें त्याचे अनुसरण लाखांत एकाच्याही हातून होणें दुर्घट असतें. वासनाजय, इंद्रियभोग व निवृत्ति ह्या गोष्टी मानवास सामन्यतः असाध्य आहेत, असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. याचें कारण उघडच आहे कीं, मनुष्याच्या ठायीं आढळणाऱ्या वासनांची तृप्ति जीवितधारणास व जीवितरक्षणास अत्यावश्यक आहे. ह्या वासना त्याच्या ठायीं लक्षावधि वर्षांच्या आनुवंशिक संस्कारास्तव दृढ झालेल्या असतात, आणि मानवेतर प्राण्यांपासून मनुष्य उत्क्रांति पावला आहे हा जो नवीन शोध पाश्चात्य भौतिकशास्त्रज्ञांनीं लाविला आहे, त्याच्या अनुरोधानें पाहतां मानवी वासनांचे उत्क्रमण अत्यंत सूक्ष्म जीवनसृष्टीपासून होत आलें आहे; व त्यांचें मूळ कोट्यावधि वर्षांपूर्वीं वाढीस लागलेलें आहे. तेव्हां अशा सनातन वासनावृक्षाचें निर्मूलज कंठ पाहणें म्हणजे मानवप्राणघात किंवा मानवजातिविनाश करण्यास

उद्युक्त झाल्यासारखे होणार आहे. ह्याच कारणास्तव प्रपंची जनांस व प्रपंचाचा संन्यास करून निवृत्ति मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या जनांस, वासनाजय अत्यंत दुर्घट झाला आहे. विशेषतः निवृत्तिमार्गावलंबी जनांची ह्या बाबतीत कृती व कशी पदोपदी फजिती होते, याचे दाखले पुराणांतरीं भरपूर आहेत, व नित्याच्या व्यवहारांत तर ते प्रत्येकाच्या अनुभवांतले व पाहण्यांतले आहेत.

हा असा वासनांच्या दुर्जयत्वाचा अनुभव असूनही साधुसंतांनी त्यांचे निर्मूलन करण्याविषयीं जनांस पुनः पुनः बोध करावा हे सकृद्दर्शनीं अस्वाभाविक व अप्रयोजक दिसते. पण ह्या त्यांच्या बोधाची मीमांसा शांतपणे केली असतां, त्यांत पुष्कळ तथ्य आहे असे प्रत्ययास येते. मनुष्य वासनावश होऊन एकाद्या विषयाच्या नादीं लगला व त्याविषयींचे त्याचे प्रेम उत्तरोत्तर वृद्धिगत होत गेले म्हणजे त्याला त्या विषयावांचून कांहींच सुचेनासें होत. तत्प्राप्तीसाठीं तो हवे तें करण्यास उद्युक्त होतो. सूक्तासूक्ताचा विचार त्याच्या चित्तांतून विनष्ट होतो. तो केवळ विषयांध होऊन अनन्वित कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो. ही अनाचारप्रवृत्ति अन्य जनांस अनेक प्रकारीं घातक व अनिष्ट होते. आपल्या हातून परपीडा होत आहे, दुसऱ्यांचा घातपात होत आहे, दुसऱ्यांच्या विपत्तीला व क्लेशाला आपण नाहक कारणीभूत होत आहों, व त्यामुळे लोकांचे वैर आपण संपादीत आहों, असा कांहींच विचार विषयांध मनुष्याच्या मनांत येईनासा झाला म्हणजे समाजसुखविधातक असें आचरण त्याच्या हातून होऊन अनाचार व दुःख यांची चोहोंकडे वृद्धि होते, ती अर्थात् अत्यंत अनिष्ट होय; आणि ही अशी अनाचारप्रवृत्ति सार्वत्रिक झाली असतां मानवी समाजाचा विध्वंस होण्यास दिलंब लागणार नाही. ह्याच कारणास्तव व्यवस्थित स्वरूप पावलेल्या प्रत्येक समाजांत लोकनियमनासाठीं कांहीं निर्बंध ठरविण्यांत येत असतात. ह्यांपैकीं जे विशेष महत्वाचे असतात व ज्यांचा संबंध मनुष्याचे जीवित, वित्त व कीर्ति यांशीं असतो, त्यांस अनुसरून मनुष्याला वागण्यास भाग पाडावे व तदनुसार वागण्यास तयार नसला किंवा चुकला तर त्याला गुन्हेगार ठरवून शिक्षा देण्याचे काम लोकनायक आपल्या हातीं घेतो. ह्या लोकनायकाच्या हातीं असलेल्या सत्तेच्या मानाने त्याच्या शासनाचा दरारा असतो. ह्याला राजशासन म्हणतात. दुसरे जे कांहीं निर्बंध असतात ते लोकनियंत्याच्या शासनास उचित

नसतात. त्यांचें अनुसरण लोकाभिप्रायावर अवलंबून असतें. लोकांकडून होणारी निंदा, फजिती व बहिष्कार, यांची भीति दुर्मार्गवर्ती मनुष्याला थोडीबहुत असतेच. शिवाय ज्यांची आगळीक करावी ते तीबद्दल सूड उगविण्यास नेहमी तयार असतात. ह्या प्रकाराला लोकशासन म्हणतात. तिसरें आणखी धर्मशासन ह्मणून असतें. लोकनियंत्याच्या किंवा लोकसमाजाच्या निर्बंधांस न जुमानणारे माणूस प्रत्येक समाजांत असतात. अशा निर्गल लोकांला इहलोकीं पापाचरण केलें असतां परलोकीं शासन होईल, अशी दहशत बहुतेक धर्मांकडून घालण्यांत येत असते. नरक-स्वर्गादिकांच्या कल्पना ह्याच कारणास्तव रूढ झाल्या आहेत. परंतु ह्या धर्मशासनाला न जुमानणारीं दुर्मार्गवर्ती मनुष्ये प्रत्येक समाजांत आढळतात.

ह्या अशा त्रिविध शासनांचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही, व सगळ्या जनांची सन्मार्गाकडे प्रवृत्ति होत नाही, ती तशी होण्याला आणखी कोणते उपाय योजण्याजोगे आहेत याचा शोध तत्वज्ञांनी व विशेषतः पाश्चात्य तत्वज्ञांनी आजपर्यंत पुष्कळ केला आहे. हे शोध त्यांनी आपआपल्यापरी ग्रंथरूपानें प्रणीत केले आहेत. त्या सर्वांचा निष्कर्ष असा आहे कीं, मनुष्याच्या ठायी सुशीलता म्हणजे सन्मार्गप्रवृत्ति उत्पन्न करण्यास झटलें पाहिजे. त्यांचें शील सुधारल्या वांचून कोणत्याही कृत्रिम भीतीचा किंवा पारितोषिकाचा उपयोग जनांला सन्मार्गास लावण्याच्या कामी चांगलासा होणें शक्य नाही. राजनियमांचें व लोकनिर्बंधांचें उल्लंघन करून हवेंतसें वर्तन करण्यास पुष्कळ माणसें नेहमी प्रवृत्त होत असलेलीं आपण पाहतों. त्याप्रमाणेंच धर्मनियमांची परवा न करणारेही पुष्कळ आढळतात. अशा अनाचारी लोकांला पहिल्या दोन शासनांच्या कचाटींत न सांपडतां कुकर्म करण्याची सवड पुष्कळ असते; आणि धर्मनियमभंगाबद्दल प्रत्यक्ष शासन होण्याची तर सुळीच भीति नसून आणखी परलोकादिकांच्या केवळ कल्पना असून त्या खऱ्या असतीलच अशी खात्री होण्याला त्याला धर्मग्रंथाहून अन्य कोणताही पुरावा नसतो. ही अशी लोकांची साशंक वृत्ति असली ह्मणजे धर्मशासनाची भीति कोठून वाटणार ? नास्तव नीतिशास्त्रज्ञांचें असें ह्मणणें आहे कीं, मनुष्याला सन्मार्गवर्ती करावयाचा असल्यास त्याला कृत्रिम दहशत घालूनच केवळ कार्य होणार नाही; आणि तें होतं आहेसें वाटलं,

तरी त्याचा कांहीं एक भरंवसा नसतो. ह्मणून मनुष्याची मनःप्रवृत्ति सन्मार्गाकडे होईल असें करण्यास झटले पाहिजे; ह्मणजे अर्थात् असें कीं, त्यांचें शील सुधारलें पाहिजे. अगदीं लहानवयापासून अंगीं सुशीलता वाढेल असें शिक्षण देण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. आतां आनुवंशिक संस्कारास्तव मनुष्याच्या अंगीं कित्येक प्रवृत्ति प्रबळ असतात. त्यांचें यथोचित दमन करण्याचें काम मोठें विकट असतें, तरी पूर्वसंस्काराच्या उलट योग्य संस्काराची योजना एकसारखी कित्येक पिढ्यांपर्यंत चालू राहिल्यास कुशीलतेचें निर्मूलन होऊन, सुशीलता अंगीं हळूहळू वाणत जाते. ही अशी शीलसंपन्नता कित्येक लोकांत बरीच विकास पावलेली दृग्गोचर होते; आणि ज्यांना आपण सर्वस्वी कुशील समजतो, त्यांच्या ठायीं ही सन्मार्ग महात्म्याची जाणीव असतें. सन्मार्गाचें अवलंबन करण्यास लागणारें इंद्रियदमनसामर्थ्य व वासनाजयास आवश्यक असा मानोनिग्रह त्यांच्या ठायीं हवा तितका विकास पावलेला नसातो. तो विकास पावेल असें करण्यास योग्य उपायांचा अवलंब बहुत काळपर्यंत एकसारखा करित राहिलें पाहिजे. आतां हें खरें कीं, सदरीं सांगितलेलीं त्रिविध शासनं अशा इष्ट संस्काराला बरीच साहाय्यभूत होतात; तरी तेवढ्यांवरच भिस्त ठेवून समाजाची नैतिक सुधारणा होण्याची आशा करणें बरोबर नाहीं. कारण सगळ्या बऱ्यावाईट आचारांच्या मुळाशीं नैसर्गिक मनःप्रवृत्ति म्हणजे शील आहे. हें शील यथायोग्यरीतीनें विकास पावून दृढ झाल्यावाचून मनुष्य सदाचारसंपन्न होणें शक्य नाहीं; आणि मानवजातीचें वास्तविक कल्याण व इहपरलोकीं शांतिसुखाचा अनुभव, हीं सदाचारावांचून प्राप्त होणारीं नव्हत. वित्त, विद्वत्ता, सत्ता व कीर्ति हीं सुखसिद्धीचीं साधनें आहेत, पण तीं केवळ गौण होत व तीं सर्वास साध्य होणारीं तरी मुळांच नव्हत. सर्वांला साध्य होणारी अशी एक शीलसंपन्नता होय. शीलसंपन्नतेच्या योगानें मनुष्य सन्मार्गवर्ती होतो, आणि इतर सुखसाधनें त्याला अनुकूल नसलीं, तरी खऱ्या शांतिसुखाच्या अनुभवास तो पात्र होतो. असें हें शलिमाहात्म्य आहे. साधुसंतांनीं व तत्वज्ञांनीं त्याचा माहिती अनेकशः गाइला आहे.

३७ मातृवात्सल्य आणि पुत्रधर्म.

मुंबईतील मातृदिन-मंडळासाठी लिहिलेला निबंध.

(इंदुप्रकाश २४-१२-१९२०)

निसर्गाचे क्षणमात्र सुक्ष्मतः अवलोकन केलें असतां आपणांस असें दिसून येईल कीं, प्राणिमात्रांचे जनन आणि परिपालन मातृवात्सल्यरूप महाशक्तीच्या योगानें होत असतें. प्राणी जातीचा प्रादूर्भाव ह्या पृथ्वीतलावर झाल्यापासून मातृशक्ती क्रमाक्रमानें उत्क्रमण पावत आली आहे. जनक आणि जननी हें द्वय उत्क्रमण झाल्यापासून ही दिव्य शक्ती जननीच्या ठायीं स्थित होऊन तिचे उत्क्रमण इतर हृदयवृत्तींबरोबर होत आलें आहे. हें उत्क्रमण मानवेतर प्राणी जातीच्या मानसिक उन्नत्यनुरूप न्युनाधिक प्रमाणानें असतें. स्वदेहापासून निर्माण झालेल्या स्वरूपधारी प्राण्यांविषयींचे ममत्व पशूपक्षादि प्राणि जातींतील जननींच्या ठायीं केवळ निसर्गतः प्रादुर्भूत होऊन, आनुवंशिक संस्कारास्तव तें उत्तरोत्तर विकास पावणें हा एक निसर्गसिद्ध नियम असून, प्राणि जातींचें रक्षण आणि शाश्वतता यास त्यांची अत्यंत आवश्यकता आहे. ह्या नियमानुसार जननींच्या ठायीं वात्सल्य विकसित झालें नसतें तर या जगांत सर्वत्र माजून राहिलेल्या जिवनार्थ कलहामध्ये स्वसंरक्षणास सर्वथा असमर्थ अशा नूतन प्राण्यांचा अनेक प्रकारें संहार होऊन, प्राणि जातीचा विस्तार ह्या भूतलावर झाला नसता. ह्याच एका कारणास्तव ह्या मातृवात्सल्यरूप हृदयवृत्तीस वर महाशक्ती म्हटलें आहे. कित्येक तत्ववेत्ते व धर्मशील कवि यांनीं असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, हें विश्वप्रेम—पाशांत सर्वतो बद्ध आहे. किंबहुना, सर्व विश्वास ह्या प्रेमाचाच मूळ आधार आहे. ह्या त्यांच्या प्रतिपादनाचा गूढार्थ कांहींही असला तरी एवढें मात्र निर्विवाद सिद्ध आहे कीं, जननीचें स्ववत्सावर प्रेम असतें तें या विश्वांतर्गत प्रेमाचें अत्युत्कृष्ट असून विश्वांतील प्राणिकोटीच्या उत्पत्तीस व संरक्षणास अत्यंत आवश्यक आहे.

आतां हें वात्सल्य किंवा ममत्व मानवेतर प्राण्यांच्या ठायीं केवळ अल्पकाल टिकतें. वत्स स्वतःचें रक्षण व पोषण करण्यास समर्थ झालें म्हणजे त्याच्या

जननीच्या ठायींचें हें वात्सल्य नाहीसें होतें. हा वात्सल्याचा काळ प्राणिजातीच्या उन्नत्यनुरूप न्युनाधिक असतो. कारण हें स्वरक्षणाचें सामर्थ्य वत्सांच्या अंगी आवयास प्राणिजातीच्या उन्नतीच्या मानानें न्युनाधिक काळ लागतो. परंतु मानवी जननीची गोष्ट अशी नाही. तिची मानसिक उन्नति इतर प्राणिजातींहून विशेष झाली असल्याकारणानें, तिच्या ठायींची वात्सल्यरूप हृदयवृत्ति कदापि विनष्ट होत नाही. स्मृत्यादि उन्नत मानसिक शक्तींच्या विकासास्तव ही ममत्वबुद्धि तिच्या ठायीं आमरण जागृत राहते, किंबहुना प्रबळ राहते, आणि ही हृदयवृत्ति कित्येक मानवी जननीच्या ठायीं दुर्बल झालीच तर ती तिच्या अपत्यांच्या दुर्वर्तनामुळे हा एवढा मानवेतर जननीत व मानव जननीत वात्सल्यवृत्तिसंबंधानें भेद आहे, असें आहे तरी मानवेतर जननीच्या ठायीं वात्सल्य असतें तें अतिशयित असतें. पशुपक्ष्यादिकांच्या माता स्ववत्सांच्या रक्षणासाठीं प्रसंगी स्वप्राणाची पर्वा करीत नाहींत हें सर्व विश्रुतच आहे. या संबधाची उदाहरणें देऊन प्रस्तुत त्रोटक निबंधाचें स्थळ व्यापण्यांत अर्थ नाही.

सदरील संक्षिप्त विवेचनाचा हेतु एवढाच कीं, प्रकृत निबंधाचा विषय जो मातृ-वात्सल्य त्याचा उगम केवळ प्राणीसृष्टीच्या आरंभापासून असून त्याचें महत्त्व व आवश्यकता हीं ध्यानांत यावीं. दुसरें असें कीं, ही मातृवात्सल्यरूप हृदयवृत्ति मानवजातीच्या प्रादुर्भावापूर्वीं कोट्यावधी वर्षे प्राणिजातीच्या ठायीं उत्तरोत्तर विकास पावत आली असून, मानवजातीच्या ठायीं ती केवळ अत्यन्त उन्नत व उज्वल स्वरूपानें स्थित आहे, आणि तिचा असा प्रचंड आनुवंशिक संस्कार वर्धमान प्रमाणानें मानवजातीच्या ठायीं स्थित असल्यामुळे तिचें प्राबल्य व निसर्ग-सिद्धत्व केवढें आहे, त्याची थोडीशी कल्पना मनांत यावी.

ह्या अशा परम उज्वल हृदयवृत्तीचें वर्णन करण्यास प्रवृत्त होणाराला ग्रंथांतरीचीं प्रमाणें पाहावयाची किंवा नवीन अनुभव घेण्याची मुळींच आवश्यकता नाही. ह्या वृत्तीचें प्रदर्शन नित्याच्या व्यवहारांत अगणितप्रसंगीं होत असतें, आणि तिच्या प्रत्यक्ष अनुभवाची अत्यंत हृदयंगम स्मृति यत्किंचित्ही लोप पावलेली नसते. परंतु तिचें यथोचित वर्णन करण्याची शक्ति मात्र सर्वांच्या ठायीं सारखी असण्याचा संभव नाही. हें वर्णन अत्यंत सहृदय कवींच्या प्रसादपरिपूर्ण व श्रुतिमनोहर वाणीनें जेवढें मनोहर होईल तेवढें इतरांच्या हातून वठावयाचें

नाहीं. अनेक रसपरिपूरीत काव्याच्या वाचनानें सहृदय मनुष्याचें चित्त रंजन पावतें हें ठिकच आहे. परंतु मातृवात्सल्यवर्णनपर काव्याच्या वाचनानें सामान्य जनांसही आल्हाद वाढून त्यांचें चित्त तल्लीन व प्रेमपूरित झाल्याचांचून राहाणोर नाहीं. त्यास काव्यहृदय किंवा रसज्ञान याची मुळींच आवश्यकता नाहीं. एवढी ह्या विषयांची सार्वत्रिक व्याप्ति आहे. हें जाणूनच प्रकृत लेखकानें ह्या दिव्य-वृत्तीचें स्वसामर्थ्यांनुरूप वर्णन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो केवळ स्वानु-भवेतक असून ज्या मातेच्या वात्सल्यामुळें तो ह्या भूतलावर अद्यापि जिवंत राहिला आहे, तिच्या अत्यंत प्रेमळ स्मरणानें केवळ अत्यल्प प्रतीक आहे.

मातृवात्सल्य हें सदरीं दिग्दर्शन केल्याप्रमाणें केवळ निसर्गसिद्ध असून अनुवंशिक संस्कारास्तव अत्यंत प्रबळ असतें. म्हणूनच गर्भधारणेचे कष्ट सोसूनच प्रसववेदना सहन करून जन्म दिलेल्या अर्भकावर मातेचें प्रेम एकसारखें अढळ असतें. त्याच्या संगोपनाप्रीत्यर्थ कितीही त्रास किंवा गैरसोय सोसावी लागली, तरी ती केवळ परम आवडीनें सोसण्यास माता सर्वदा तयार असते. अहोरात्र जागृत राहून तान्ह्या बाळाची कोणत्याही प्रकारची आवाळ न व्हावी याविषयी ती एकसारखी जपत असते. स्वनिद्राभंग, स्वस्वास्थ्यनाश इत्यादिकांनीं तिची प्रकृती बिघडून ती अगदीं क्षीण झाली तरी, त्याची तिला यत्कि-ंचित्ही परवा वाटत नाहीं. आपल्या बाळांढून तिला सर्व विश्वांत कांहीं एक थोर वाटत नाहीं. आपल्या मुलावर जो कोणी प्रेम करील त्याजवर तिचा लोभ जडतो. आणि जें कोणी त्याला त्रास देईल किंवा म्हणेल त्याजपाशीं तिचा विरोध असतो. संसारांत तिजवर कोणत्याही प्रकारचीं संकटे आलीं तरी त्यांस ती आपल्या चाळास्तव मुळींच जुमानित नाहीं. तिच्या चित्ताचा कितीही क्षोभ झाला असला तरी आपल्या तान्ह्या बाळस तिनें मांडीवर घेऊन त्याचें चुंबन घेतलें कीं, तिच्या चित्ताचा क्षोभ नष्ट होऊन ती समाधान पावते. आपल्या परमप्रिय बाळाचें खेळणें बागडणें पाहून व बोंबडे बोल ऐकून मातेला जसें कौतुक व आल्हाद हीं वाटतात, तशीं दुसऱ्या कोणासही वाटत नाहींत. एखादेसमयीं तिच्या बाळस कांहीं दूखणें बाणें झालें असतां तिच्या चित्तेस व विवंचनेस पारावार नसता. तिला कोठेंच चैन पडेनासें होतें. सर्व कामाकाजाकडे दुर्लक्ष करून, स्वतःच्या खाण्यापिण्याची परवा न करून, व अहोरात्र जाग्रणें करून मुलाच्या प्रकृतीस आराम पड्यावा म्हणून

कोणी जे कांहीं सांगतील ते औषधोपचार करण्यास ती तत्परतेनें झटते. त्याच्या प्रकृतीत अंमळ चलबिचल झाली कीं तिचा जीव कासावीत होतो, आणि ती कावरीबावरी होऊन एकाद्या पिशाप्रमाणें इकडून तिकडे धांवपळ करीत सुटते; मुलाच्या प्रकृतीत जसा बरावाईट फरक होत जातो, तशी तिची स्वतःची प्रकृति बदलत जाते. मूल फार दिवस आजारी होऊन तें लवकर सुधारण्याचा संभव दिसत नाहींसा झाला म्हणजे ती एकसारखी झुरणीस लागते. ती अगदीं रोडे होऊन तिच्या मुखचर्थेवर प्रेतकळा येते; आणि औषधोपचार करून व कोणी कांहीं सांगतील ते उपाय करूनही निर्घृण काळानें तिच्या बाळास हिरावून नेलें, म्हणजे तिचा शोक अगदीं अनावर होतो. तो इतका कीं, कांहीं माता त्या शोकातिशयानें झुरून जाऊन मरण पावल्याची उदाहरणें आपल्या नित्याच्या व्यवहारांत नेहमीं दृष्टोत्पत्तीस येतात. ज्या मातेस हा दुर्वह. स्वबालक वियोग घडतो, तिला हें सर्व जग शून्यवत् वाटतें. तिचें चित्त कोणत्याही गोष्टींत रमेनासें होतें. तिला रात्रंदिवस आपल्या परमाप्रिय बाळाची आठवण होऊन ती ढळढळीं रडते. इतर कोणत्याही कारणास्तव तिला शोक झाला तरी तिचें समाधान केव्हांना केव्हां तरी होतें. परंतु तिच्या बालक वियोगजन्य शोकाचें शमन कदापि होत नाहीं. हें येथवर वार्णिल्लें मातृवात्सल्य केवळ निरपेक्ष असतें. आपलें मूल पुढें मोठें होऊन आपणांस नानाप्रकारें साहाय्य करील, असा विचार करून माता त्याच्यावर प्रेम करीत नसते. वर निर्देश केल्याप्रमाणें हें मातृवात्सल्य पशुपक्ष्यांमध्येही आढळतें; आणि त्यांच्या मनांत हा विचार मुळींच येत नाहीं, हें उघड आहे. अशा रीतीनें जी ही हृदयवृत्ति उद्भूत होऊन क्रमाक्रमानें विकास पावत आली आहे, तिला मानवजातीच्या ठायींच तेवढें निराळें स्वरूप प्राप्त व्हावें हें शक्य नव्हे; आणि असा अनुभव व्यवहारांतही मुळींच येत नाहीं. खरें म्हटलें असतां, मातृवात्सल्य अगदीं निरपेक्ष नसेल तर स्वबालकरक्षणार्थ मातेकडून जो आत्मयज्ञ होत असतो तो कदापि होतानां. हें मातृवात्सल्याचें निरपेक्षत्व मूल लहान असतें तोंपर्यंतच दिसून येतें असें नाहीं; तर तें आमरण निरपेक्ष असतें. स्वबालकाकडून प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखानें त्यांत अणुमात्रही कमीपणा येत नाहीं. एकादें मूल मोठें झाल्यावर कृतघ्न ठहून मातेला अनेक प्रकारीं त्रास व दुःख देण्यास प्रवृत्त झालें तरी मातेच्या ठायींच हें वात्सल्य

यत्किंचित्ही कमी होत नाही. अशा कृतघ्न मुलाला कांहीं आपाय झाला असतां मातेचें हृदय जसें कळवळून जाईल, तसें इतर कोणाचें कळवळणार नाही. मूल संकटांत किंवा दुःखांत पाहिल्याबरोबर त्यानें केलेला अपकार सर्व विसरून त्या संकटांतून किंवा दुःखांतून त्याला मुक्त करण्यास ती मनापासून पूर्ण कळवळ्यानें झटते. आपल्या लेंकराकडून कसलाही ऐहिक लाभ होईल हा विचार जसा मातेच्या प्रेमास कारण नसतो, त्याप्रमाणेंच तिचें मूल कुरूप, दुराचारी आणि निर्बुद्ध निघालें तरी तिच्या ठायींच्या वात्सल्यांत लवमात्रही फरक पडत नाही. इतर लोकांस तें मूल अगदीं आवडलें नाही, किंवा अत्यंत द्वेष्य वाटलें तरी मातेला तें परमप्रिय असतें. इतकेंच नव्हें तर, इतर जन त्याचा ज्या मानानें स्तुतिकारा करतात त्या मानानें तिचें त्याच्यावरचें प्रेम विशेषच दृढ होतें, आणि लोकांनीं दिलेला दोष तिला सहन न होऊन ती त्याचा पक्ष घेऊन त्यांच्याशीं विरोध करिते. स्रैणत्वास्तव किंवा इतर कोणत्याही कारणास्तव मुलगा मातेला सोडून गेला व तिला त्यानें वृद्धापकाळीं कांहीं एक साहाय्य केलें नाही तरी तिच्या ठायींचें वात्सल्य फारसें कमी होत नाही. त्याचा उत्कर्ष झालेला ऐकून ती संतोष पावते. आणि त्याला विपत्ती प्राप्त झाल्याचें तिला कळलें म्हणजे ती दुःखविव्हाळ होते. मानसशास्त्रवेत्ते कृपणाच्या ठायीं धनलोभ कसा प्रकर्ष पावतो याची मिमांसा अशी करितात कीं, सुखविषयाची प्राप्ती सुलभ व्हावी म्हणून आरंभीं कृपण धनाचे संपादन व संचय ही वस्तु लागतात, आणि ह्या गोष्टींचा त्याला निदिध्यास एकसारखा लागला म्हणजे कालेकरून धनप्रीति त्यांच्या ठायीं अशी कांहीं अनावर होते कीं, धनाविषयी त्यांच्या ठायीं निरपेक्ष प्रेम उद्भवतें. तें इतकें कीं, धनक्षय होईल या भीतीनें ते स्वतः त्याचा उपयोग मुळांच घेईनासे होतात, अहर्निश धनप्राप्त्यर्थे जिवापाड श्रम करितात व बऱ्यावाईट मार्गानें धनसंचय एकसारखा करीत रहातात. मातृवात्सल्य कृपणाच्या वृत्तिशीं बहुतांशी सदृश आहे. भेद इतकाच कीं, धनप्राप्तीस कृपण जो आरंभीं उद्युक्त होतो तो केवळ सुखविषयीच्या प्राप्तीसाठीं; परंतु माता स्वपुत्रावर जें प्रेम करिते तें कांहीं अशा कोणत्यातरी बाह्य उद्देशानें नव्हे. तिच्या ठायीं तें निसर्गसिद्ध असतें, आणि म्हणूनच तें निरपेक्ष असतें.

मातृवात्सल्याची अढळता.

मातृवात्सल्य निरपेक्ष असतें, त्याप्रमाणेंच अढळही असतें. पशुपक्ष्यादिकांच्या ठायींचें वात्सल्य जसें कालेंकरून नष्टप्राय होतें तसें तें मनुष्याचें होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, त्यास प्रतिकूल अशा कोणत्याही गोष्टी घडून आल्या तरी तें ढळत नाहीं. एकाद्या कृतघ्न मुलानें मातेला कितीही त्रास दिला, किंवा तिची विटंबना केली तरी, ती सर्व सहन करून आपल्या त्या मुलाचें अहित किंवा अप्रिय ती मनापासून कदापि चिंतीत नाहीं, किंवा करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं. दुसरें कोणी त्याला अपाय करण्यास प्रवृत्त झालें असतां तिला तें सहन होत नाहीं. हें अप्रतिम वात्सल्य मातेच्या ठायीं आमरण वास करीत असतें. तिचीं मुलें केवढींही मोठी झाली व जमाच्या कोणत्याही भागावर संचार करीत असलीं, तरी तिचें त्याजवरचें प्रेम अढळ रहातें. आपला मुलगा आतां प्रौढवयांत आला असून स्वतःचें रक्षण करण्यास समर्थ झाला आहे असें जरी मातेस पूर्णपणें कळत असतें, तरी ती असें समजत असले कीं, तो मुलगा आपल्या मांडीवर खेळणाऱ्या मुलासारखा असून त्याची सर्वप्रकारची काळजी आपण जातीनें वाहिली पाहिजे. मुलाचा विवाह झाला असून त्याच्या प्रकृतीस जपणारी स्त्री त्याला प्राप्त झाली असली किंवा त्याला चाकरमाणसांची वगैरे पूर्ण अनुकूलता असली तरी त्याच्या खाण्यापिण्याची वगैरे नाट तरतूद ठेवून त्याच्या प्रकृतीस हरएक प्रकारीं जपण्याच्या कामीं माता कशी अगदीं मनापासून झटत असते, याचा अनुभव प्रत्येकास आहेच. त्याला एकादें जड दुखणें लागून व परस्वाधीन होऊन विछान्यास खिळला असतां त्याच्याजवळ अहोरात्र जागत बसून त्याची शुश्रूषा पूर्ण कळवल्यानें व तत्परतेनें करण्यास माता कितीप्रकारें झटते हें कोणालाही सांगावयास नको. अशा समयीं तिच्या इतकी काळजी व चित्ताची अस्वस्थता अन्य कोणांसही वाटत नाहीं. पिता, पुत्र, कलत्र व मित्र हीं सारीं कितीही सार्द्रप्रेमानें आपल्या शुश्रूषेस प्रवृत्त झालीं तरी त्यांची ती प्रेमवृत्ति केवळ स्वार्थमूलक असते. आपल्याकडून कांहीं स्वार्थ साधण्यासारखा असला तरच त्यांच्या त्या प्रेमास उक्त येतो. परंतु मातेची गोष्ट तशी नाहीं. तिची ही हृदयवृत्ति अढळ व निरपेक्ष असते. हा जगला तर लौकिक वाढवून कुळाचा उद्धार करील, आपली सुस्थिति राहून आपणांस वैभवादि वस्तुंचा लाभ मुबलक होऊन

आपलें तेज जनांत वृद्धिंगत होईल, आपणांस याचें साहचर्य दीर्घकाळ घडून सुखा-समाधानाची व सुखविषयांची प्राप्ती होईल, असा कांहींच विचार मातेच्या चित्तांत वसत नाही. परंतु त्या तिच्या मुलाकडून प्राप्त होण्याचा संभव मुळींच नसला तरी तिच्या निसर्गसिद्ध प्रेमवृत्तींत अल्पांशानेहि फरक पडत नाही. म्हणूनच मुलाच्या कठीण प्रसंगी तिच्या कडून जसें पूर्ण कळवळ्याचें व निरपेक्षतेचें सहाय्य मिळतें, तसें दुसऱ्या कोणाकडूनही मिळत नाही, तिचा मुलगा मोठा होऊन तिच्याजवळ रहात असो किंवा रोजगार धंद्यानिमित्त कोठेंतरी दूरदेशीं गेलेला असो, त्याच्या कुशलपणाविषयी काळजी तिला अहर्निश लागलेली असते. मुलगा वेळेवर घरीं आला नाही, किंवा परागंदा असलेल्या मुलाचें कुशलवृत्त फार दिवस कळलें नाही, म्हणजे तिचें चित्त अगदीं अस्वस्थ होऊन जातें. तिलां कोठेंच चैन पडेनासें होतें. क्षुधातृषादि नैसर्गिक गोष्टींचाही तिला विसर पडतो. तिचे डोळे त्याच्या वाटेकडे किंवा टपालवाल्याकडे सारखे लागलेले असतात. एवढी काळजी तिला आपल्या मोठ्या पोक्त, किंबहुना वयातीत झालेल्या मुलाविषयी कां बरें असावी ! आपल्यावाचून त्यांचें नीट चालावयाचें नाही, आपल्या सहाय्याची त्याला अजून आवश्यकता आहे, असें तिला वाटतें ह्मणून काय ? अर्थात् नाही. तर आपल्या मुलावर आपण असें सार्द्र व अढळ प्रेम केल्यानें त्याची आपणावरील प्रीति अढळ राहून तो आपणास कांहींएक उणें पडूं देणार नाही या अपेक्षेनें काय ? मुळींच नाही. या संबधानें वर उल्लेख केलाच आहे कीं, मातृवात्सल्य नैसर्गिक, यास्तव तें केवळ निरपेक्ष असतें. या प्रश्नाचें उत्तर एवढेंच कीं ह्या विश्वांतील प्राणिमात्रांच्या जननास व परिपालनास अत्यंत आवश्यक अशी जी मातृवात्सल्यरूप महाशक्ति, तिचा प्रादुर्भाव व विकास हीं अशा बाह्य कारणांनीं होत नसून तिचीं पाळेंमुळें अत्यंत खोल गेलेलीं असतात. तेव्हां आशा ह्या परमसनातन हृदयवृत्तीचा लोप मातेच्या चित्तांतून कसा व्हावा बरें ! तिची मानसिक उन्नति मानवेतर प्राण्यांहून विशेष झाली असल्याकारणानें स्मृत्यादि इतर मानसिक शक्तीचें ह्या वृत्तींत विशेष साह्य मिळून ती चिर-काल टिकते.

मातृवात्सल्याच्या योगानें मनुष्याची सदाचाराकडे प्रवृत्ति होते.

मनुष्याचें हृदय कठोर व कोमल अशा उभय प्रकारच्या वृत्तीचें बनलें आहे. त्यापैकी कोमल वृत्ति ज्या आहेत त्यांचे प्रारंभी उद्बोधन व विकसित मातृसाहचर्य व मातृबोध यांच्या योगानेंच केवळ होतें. आणि ज्या सद्वृत्तींच्या समुदायास आपण सद्गुण अशी संज्ञा देतो, त्यापैकी बहुतेक साऱ्या वृत्ति कोमल असतात. तेव्हां आमच्या ठायींच्या न्यूनाधिक सद्गुणांचा अर्थात् सदाचाराचा उगम मातृशिक्षेनेच मुख्यतः होतो. आतां हा अत्यंत इष्ट व आमच्या ठायीं खरें मनुष्यत्व आणणारा सदाचार आम्हांस मुख्यतः मातृवात्सल्यानेच प्राप्त होतो, यांत किमपि संदेह नाही. आपला मुलगा सदाचारी निपजावा असें ज्या सन्मातेस वाटतें, ती आपल्या प्रेमपुरःसर कोमल वाणीने व प्रेमळ आचरणानें त्याच्याठायीं सद्वृत्तीचा विकास करिते. तिचे अत्यंत कळवळ्याचे व प्रेमाचे शब्द कानीं पडल्यानें मुलाचें चित्त पालटण्यास विलंब लागत नाही. बोधप्रचुर अशीं दशसहस्र पुस्तके किंवा रसभरित व्याख्यानें ऐकून जो परिणाम मनावर होणार नाही तो मातेच्या एका कोमल व प्रेमाच्या शब्दानें होतो. असा मातृवात्सल्याचा अप्रतिम प्रभाव आहे. तिचें आपल्या लेकरांशीं पूर्ण वात्सल्याचें वर्तन होत असल्यामुळे त्याच्या अंगच्या कोणत्याही वृत्तीस तिला हवें तसें वळण देतां येतें. आतां हें खरें कीं, मातृवात्सल्याच्या ह्या सुपरिणामाचा लाभ सर्वास सारखाच घडतो, असें म्हणतां येत नाही. मातेच्या अंगीं जशी योग्यता असेल त्या मानानें हा परिणाम व्हावयाचा. परंतु एवढें मात्र विसरतां कामा नये कीं, माता स्वसामर्थ्यानुसार आपल्या मुलास जी शिक्षा लाविते ती केवळ त्याच्या हिताची आहे असा तिचा पूर्ण विश्वास असतो. म्हणून आपल्या लेकरांचें कल्याण व्हावें या अनन्य हेतूस वश होऊन ती त्यांचें वर्तन सुधारण्यास झटते; आणि त्या कामीं तिला वात्सल्यास्तव चांगलें यश येतें, या गोष्टीचें वर दिग्दर्शन केलेंच आहे. ह्या भूतलावर जे सत्पुरुष आजपर्यंत निर्माण झाले आहेत, त्यापैकी बहुतेकांच्या सदाचरणास त्यांच्या वत्सल मातांकडूनच वळण मिळालें आहे, आणि मातेचा हा परमश्रेष्ठ उपकार साधुपुरुषांपैकीं पुष्कळांनीं प्रसंगोपात कबुलहि केला आहे. तेव्हां तात्पर्य

काय कीं, मातृवात्सल्य मनुष्यांचे जनन व परिपालन ह्या दोन गोष्टींतच अत्यावश्यक आहे असे समजतां कामा नये, तर तें नित्याचरणासही अत्यंत अगत्याचें आहे असे सिद्ध होतें.

आतां ह्या वृत्तीचे विषय, जे आम्हीं मानव त्यांचा ह्या संबधानें काय धर्म असावा हें संक्षेपतः लिहूं.

पुत्रधर्म.

ज्या मातेच्या अपरिमित वात्सल्यामुळे आम्हीं निर्माण होऊन ह्या लोकीं नांदत आहों, जिनें केवळ निसर्गसिद्ध प्रेमास गुंतून आपल्या सुखाकडे किंवा सोईकडे न पाहतां आमचें लालनपालन केलें, जिनें कसल्याही मोबदल्याची अपेक्षा न करितां आमच्यावर सर्वदा सारखी ममता केली व आमच्या सुखाची व उत्कर्षाची नित्य काळजी वाहिली, जिनें न त्रासतां व न थकतां सर्वदा आमच्या गोपनार्थ परिश्रम घेतले म्हणून आम्हीं आज निरोगी, सुदृढ, बुद्धिमान व नीतिमान झालों आहों, त्या मातेच्या ऋणांतून आपण कांहीं केलें तरी कदापि उतराई होणार नाही. तिचे उपकार केवळ अपरिमित व अप्रतीम होत तेव्हां अशा प्रेमळ व वत्सलपूर्ण मातेच्यासंबंधाचीं आपलीं कर्तव्ये करण्यांत आपण सर्वदा किती तत्पर असलें पाहिजे हें काय सांगावें ?

मानवी संसारांत कांहीं परमपवित्र कर्तव्यधरंपरा असेल तर ती मातेसंबंधाची होय.

इतर कर्तव्ये जीं करावयाची तीं कोणत्याना कोणत्या ऐहिक किंवा पारलौकीक हिताच्या प्राप्तीसाठीं करण्यास आपण प्रवृत्त होतो. परंतु माते संबंधाचीं जीं कर्तव्ये करावयाची तीं तिनें केलेल्या महदुपकाराचें ऋण आपल्या शिरीं असतें, म्हणूनच आपल्या ठायीं अमर्याद प्रेम सांठविलेलें असतें म्हणून होय. तिनें वात्सल्याच्या योगानें जो प्रेमरज्जु उत्पन्न केलेला असतो त्यानें आपण सर्वथा बद्ध होऊन गेलेलों असतो. हा प्रेमरज्जु असा कांहीं प्रबल असतो कीं, त्याचें बंधन सत्पुत्राच्या ठायीं अलौलीक असतें. तिच्यासाठीं तो पाहिजे तें करण्यास प्रवृत्त होतो, पडतील ते श्रम घेण्यास उद्युक्त होतो, कोणत्याही प्रकारची गैरसोय सोसण्यास तयार होतो, आणि यश, किर्ती, अधिकार, सुखोप-

भोग इत्यादिकांचा मोह कितीही प्रबल असला तरी मातेपित्यर्थ तो समयी त्याचा अन्हेर करण्यास सिद्ध होतो. मोठमोठी शौर्याची पराक्रमाची किंवा बुद्धिवैभवाची महत्कृत्ये करून लोकांत मोठा मान व किर्ती ही प्राप्त झाल्याने त्याच्या चित्तास कितीही आल्हाद वाटला तरी तो घरी येऊन मातेच्या चरणीं नमन करून तिच्या-पुढें बसल्यावर तिने सुरकुत्या पडलेल्या हातांनी त्याचें मुख कुरवाळून त्याचें निस्समिप्रेमानें एकवार चुंबन घेतलें म्हणजे, त्याला जो आनंद होतो व जें प्रेमाचें भरतें येतें, त्याला ह्या जगांत दुसऱ्या कशाचीही साम्यता येत नाही. आपला जगांत लौकिक व मान वाढून आपणास धनादिकांची प्राप्ती झाल्यामुळें अगदीं दिलापासून आनंद पावणारी अशी ह्या भूतलावर एक माताच होय. कारण उघड आहे कीं, तिला जो आनंद होतो तो केवळ निरपेक्ष असून पूर्ण अकृत्रिम असतो. आपल्या सत्पुत्राबद्दल तिला जसा पूर्ण अभिमान असतो व जसें तिचे हृदय प्रेमरसानें उचंबळत असतें तसें दुसरें कोणाचें उचंबळण्यासारखें आहे बरें. तेव्हां अशा प्रेमळ व स्नेहाळ मातेला परमपूज्य व परमप्रिय मानून तिच्याशीं केवळ पुत्रधर्मानें वर्तन ठेवण्यास सर्वदा तत्पर असावें हें सत्पुत्राचें परमकर्तव्य होय. हें कर्तव्य तो ज्या मानानें करील त्या मानानें तो जगांत आदरणीय होणार आहे, व त्या मानानें त्याच्या चित्तासही समाधान प्राप्त होणार आहे. अशा ह्या अत्यावश्यक व परमपूज्य पुत्रधर्माचें यथे थोडक्यांत दिग्दर्शन करूं.

आज्ञांकितपणा.

सत्पुत्राचें हें आद्य लक्षण आहे. आपल्या मातापितरांच्या आज्ञेत सर्वदा राहून त्यांचे प्रिय करण्यास जो पुत्र तयार असतो तो केवळ धन्य आहे. त्यांतूनही मातृभाक्ती ही अत्यंत स्पृहणीय व आदरणीय होय. मातेच्या इच्छेप्रमाणें सर्वदा वागून तिला सुख प्राप्त होईल असें करण्यास तनमनघनें करून झटण्यांत सत्पुत्रांस जें समाधान प्राप्त होतें, तें दुसऱ्या कशानेही लाभत नाही. आज्ञाभंगासारखें दुःख देणारें मातेस दुसरें कांहींही नाही, हें आपण सर्वदा लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. कारण तिला वाटत असतें कीं, आपण आज्ञा करावी आणि आपल्या पुत्रानें ती ऐकावी, हा आपला निसर्गसिद्ध हक्कच आहे. ह्या हक्काची परवा न करणारा ह्कादा कुपुत्र निपजला असतां, तिला दुःख होणें साहाजिक आहे. आणि तिच्या उपकाराचें ऋण आपल्या शिरीं एवढें मोठें असतां तिची उद्दामपणानें किंवा

अनर्गलपणानें अवज्ञा करून तिला दुःख द्यावें हें अत्यंत अनुचित होय. तिला ज्या गोष्टींनीं दुःख होण्याजोगें असतें, त्या करण्यास पुत्रानें कदापि प्रवृत्त होऊं नये. आतां हें खरें कीं, कित्येक गोष्टींचें वास्तविक महत्व एकाद्या मातेला तिच्या अज्ञानास्तव एकादे समयीं चांगलेसें कळत नसतें. म्हणून त्या गोष्टी आपल्या पुत्रानें करूं नयेत असें तिला वाटणें साहाजिक आहे. परंतु सत्पुत्र असतात, ते तिच्या अज्ञानाबद्दल तिची अवमानना न करितां त्या गोष्टी-बद्दल तिची साधेल तेवढी आधीं समजूत घालण्याचा प्रयत्न करितात, आणि तिची मनोवृत्ति आपल्या उद्दिष्ट कार्यास अनुकूल करून घेतात. कारण मातेला स्वपुत्रहित इष्ट असल्याकारणानें ती स्वज्ञानमुलक हट्टाग्रह धरून त्याच्या कर्तृत्वास आड येत नसते. आपल्या अभिप्रायास त्यांनीं मान दिला व आपल्याशीं त्यांनीं बुद्धिवाद केला एवढीच गोष्ट तिला पुरे असते. परंतु इतकेही करून तिची मनोवृत्ति बदलेनाच तर निरुपाय होऊन ते त्या कार्यापासून परावृत्त होतात आणि तिची हयात आहे तोंपर्यंत तिला अप्रिय वाटणाऱ्या गोष्टी-मध्ये सहसा मन घालीत नाहीत. हें त्याचे वर्तन पुत्रधर्मास पूर्ण साजेसें असून परम प्रशंसनीय होय. दुसरें असें कीं, एकादी अनीतीची गोष्ट आपल्या पुत्रानें करावी असें मातेच्या मनांत कित्येक प्रसंगीं येतें, आणि पुत्र सदाचारसंपन्न असल्यास ती करूं नये असें त्याला वाटतें; अशासमयीं मातेचें मन फिरविण्याचा प्रयत्न तो सदाचार प्रिय पुत्र करितो. परंतु तिचें मन नच वळलें तर तिची अवज्ञा तो मोठ्या दुःखानें करितो. यांत त्याच्या मातेस दुःख होण्याचा संभव असतो हें खरें. परंतु सदाचाराविषयचें तिचें अज्ञान किंवा अप्रेम याचें तें फळ होय. तेथें सदगुणी पुत्राचा इलाज नाही. परंतु अशा थरास गोष्ट फार करून जात नाही. बहुशः पुत्रानें प्रेमपुरःसर व सन्मान्य बुद्धीपूर्वक केलेल्या बुद्धी-वादाचा सुपरिणाम मातृहृदयावर होऊन मात्राज्ञाभंगाचा प्रसंग सुपुत्रास येतच नाही. कित्येकवेळां असें घडलें आहे कीं, सत्पुत्र असतो, तो अशा प्रसंगीं मातेच्या मनास खेद न वाटेल अशी कांहींतरी युक्ति योजितो. यासंबंधाचें एक इतिहास प्रसिद्ध उदाहरण आहे तें येथें देतो.

महापराक्रमी अलेक्झॅण्डर.

अलेक्झॅण्डर बादशाहानें त्याच्याकाळीं ज्ञात असलेल्या बहुतेक भूभागावर आपल्या अंगच्या अलौकिक शौर्यानें व युक्तित्वानें सत्ता स्थापित करून, आपल्या नांवाचा दरारा सर्वास वाटेल असें केलें होतें, हें सर्व विश्रुतच आहे. हा प्रतापी बादशहा स्वारींत असतां त्याच्यासाठीं राज्याची व्यवस्था पहाणाऱ्या एक अधिकार्यानें, त्याच्या मातेनें राज्यकारभारांत घोटाळा माजविल्याबद्दल कागाळ्यांचीं पत्रें त्याला वेळोवेळां पाठविलीं. त्यांचे त्या मातृभक्तानें एकच उत्तर पाठविलें, तें हें कीं, ' माझ्या प्रिय मातेसंबंधाच्या कागाळ्यांची तुजकडून शंभर पत्रें आलीं तरीं तीं माझ्या मातेच्या एका आसवानें साफ धुऊन जातील. ' अहाहा ! केवढी ही त्या बादशहाची मातृभक्ति ! सर्वथा युद्धकर्मांत गुंतून सहस्रावधि मनुष्यांच्या प्राणांचा व वित्ताचा ज्यानें अपहार केला, त्या सकृत्दर्शनीं निर्घृण दिसणाऱ्या शौर्यशाली पुरुषाच्या हृदयांतील मातृविषयक प्रेम कधीं यत्किंचितही नष्ट झालें नाहीं. परंतु हे असे कडेलोट्याचे असंग फार करून घेतच नाहींत. मात्राज्ञा म्हटली म्हणजे ती प्रायः पुत्रहिताची असते. तिच्या अर्ध्या वचनांत राहाणें यांतच सत्पुत्रास खरें सौख्य आहे. मातेला अप्रिय असें कांहींएक करावयाचें नाहीं; कोणत्याही गोष्टीविषयीं आपला केवढाही निर्धार झाला असला तरी तो मातेच्या आज्ञेस्तव एकीकडे ठेवून, तिचें प्रिय करण्यास झटवें, हा पुत्राचा परमपवित्र धर्म होय. आपणास लोकांत मोठा मान, लौकिक, अधिकार किंवा पदवी प्राप्त झाली असली तरी मातेनें एकेरी नांवानें झांक मारून कोणतीही गोष्ट करण्यास सांगितली असतां ती करण्यास तो सर्वदा तयार होतो, ह्या महातारीचें मी काय ऐकूं असें ज्याच्या मनांत क्षणभरही येत नाहीं, तोच खरा मातृभक्त. ह्या अशा मातृभक्तीचें आणखी एक उकृष्ट उदाहरण द्यावें असें वाटतें. स्वजनांस स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठीं केवळ आत्मनिरपेक्ष बुद्धीनें ज्यानें सप्तवार्षिक घनघोर संग्राम करून आपल्या अंगच्या शौर्यबलादिकांचा, निःसीम स्वातंत्र्यप्रीतीचा व अद्वितीय निरपेक्षत्वाचा झेंडा सर्व दुनियांत अक्षर्यां रोंवून ठेविला आहे, त्या जॉर्ज वॉशिंग्टनच्या ठायीं मातृभक्ति किती उज्वल होती याचें एक उदाहरण त्याच्या परम आदरणीय चरित्रांत

आढळते. तें असें:-ब्रिटिश लोकांकडून स्वातंत्र्य मिळविल्यावर अमेरिकन लोकांनी वॉशिंग्टनास आपल्या प्रजासत्ताक राज्याचा अध्यक्ष नेमिलें. हा अप्रतिम अधिकार त्याला प्राप्त झाल्यावर स्वतंत्र झालेल्या संस्थानांतील सर्व प्रमुख जनांनी त्याच्या बहुमानार्थ एक जंगी मजलस केली. ही मजलस अर्थात् रात्रीची झाली. ह्या मजलशीला वॉशिंग्टन, प्रिय मातेसहवर्तमान आल्जिकडे तिकडे आनंदोस्तव व गायन वादनादि मनोहर प्रकार चालेले आसतां दहा वाजले, त्याबरोबर वॉशिंग्टनची आई म्हणाली, जॉर्ज, आपली घरी जाण्याची वेळ झाली. हे मातेचे शब्द कानी पडतांच वॉशिंग्टन आपली टोपी घेऊन सर्वास नमून तिच्या मागून चालता झाला. मजलस आणखी पुष्कळ वेळ चालावयाची असून ती केवळ त्याच्या प्रतियर्थ होती. असें असतां त्यानें तिची परवा केली नाहीं. आपण असा मध्येच निघून गेल्यानें आपल्या पुष्कळ मित्रांच्या आनंदोस्तवाचा विरस होऊन त्यांस वाईट वाटेल, हा विचार मनांत येऊन मात्राज्ञेचा भंग करण्यास तो प्रवृत्त झाला नाहीं. एकाद्या लहान मुलाप्रमाणें नाहीं होय म्हणतां तिच्याबरोबर सुकाळ्यानें घरीं गेला. ह्या एक गोष्टीनें किती बोध घेण्यासारखा आहे बरें? एवढ्या मोठ्या राष्ट्रच्या अधिपतित्वाचा मान ज्याला केवळ स्वकर्तृत्व बळानें प्राप्त झाला होता, तो जर असा आपल्या मातेच्या अर्ध्या वचनांत असे तर आमच्यासारख्या सामान्य जनांचा काय पाड ! तेव्हां तात्पर्य काय कीं, केवळ लहान वयांतच मातेची आज्ञा मुलांनीं पाळावी, मोठ्या वयांत पाळली नाहीं तरी चालेल असें कोणीही समजतां कामा नये. आज्ञाभंगानें मातेला दुःख होतें हें जर खरें आहे, तर तिची अवज्ञा करून तिला दुखविणाऱ्या पुत्रास कोण सुपुत्र म्हणेल ! खरें पाहतां ज्या गोष्टी मातेला प्रिय असतात किंवा ज्या आम्ही कराव्या असा तिचा मनोदय भासतो. त्या करण्याविषयीं तिनें आज्ञा किंवा इच्छा प्रगट करण्याची वाट पाहूं नये, तर त्या आपण होऊन कराव्या हाच खरा पुत्रधर्म होय.

योग्य मान ठेवणें

पुत्रधर्माचें दुसरें अंग म्हटलें म्हणजे माता पितरांचा योग्य मान ठेवणें हें होय. जिनें आपणांस जन्म देऊन हा काळपर्यंत सुरक्षित ठेविलें, त्यांच्या विषयीं परम पुत्रत्वाची बुद्धी सत्पुत्राच्या चित्तांत वास करिते, आणि तिला अनुरूप

असें त्यांच्या हातून सर्वदा वर्तन होत असतें. माता व पिता यांस देवासारखा मान द्यावा असें प्राचीन वैदिक धर्मात सांगितले आहे.

‘मातृ देवो भव ! पितृ देवो भव !’

वरील वचनांतला अर्थ एवढाच कीं, त्यांच्या अनुग्रहावांचून आपली ह्या जगांत सुस्थिती असणें संभवत नाही. मातापितरांच्या आश्रयानें व साहाय्यानें बहुतेक पूर्ववय जाणें, आणि संसारांत चोहोंकडे चालू असलेल्या जीवनार्थ-कलहामध्ये झगडण्याचें सामर्थ्य व योग्यता हीं त्यांच्या प्रसादानें प्राप्त होतात, आणि ही जीवितयात्रा सुखानें पार पडण्यास आवश्यक अशा सद्गुणांचें बाळकडू त्यांच्या वात्सल्यानें प्राप्त होतें. असा मातापितरांचा महिमा आहे. त्यांच्या विषयीं परम आदराची बुद्धि आमच्या चित्तांत बसावी व त्यांस आर्हो देवा-समान मान द्यावा हें साहाजिक आहे. त्यांतूनही मातेच्या संबधानें ही पुज्यत्व बुद्धि पुत्रचित्तांत विशेषच बसली पाहिजे. कारण, तिचे उपकार व निरपेक्ष प्रेम हीं केवळ अमूल्य होत. मातेला संसारांत योग्य मान देऊन तिची सेवा करण्यास सर्वदा तत्पर असावें, यांतच सत्पुत्रास परमभूषण आहे. संसारांतील प्रत्येक कर्तव्यांत तिची सल्लामसलत घेतल्यावांचून कोणत्याहि उद्योगास लागूं नये. ती आतां जरूठ झाली, तिची सल्ला ती काय घ्यावयाची, असा तिजविषयीं उत्तरस्कार कदापि दाखवूं नये. व्यवहारांत ज्या ज्या धडामोडी आपल्या हातून होत असतील, त्यांजविषयीं तिच्याकडे नेहमीं बोलत असून तिचा अभिप्राय घेत जावें. एकाद्या गोष्टींत आपणास यश किंवा अपयश आलें तर त्याविषयीं आपल्या मातेस कळविल्यानें आपल्या आनंदाची किंवा विषादाची ती वाटेकरी होऊन आपलें अभिनंदन किंवा समाधान करण्यास मनापासून झटते. अशा स्त्रिया कळवळ्याचें माणूस संसारांत आपणास कोणीही लाभणें नाही. कित्येक कुपुत्र असतात, ते स्त्रैणत्वास्तव किंवा दुसऱ्या एकाद्या कारणास्तव स्वमातेचा उपमर्द व अवमानना करण्यास उद्युक्त होतात, हें त्यांस अत्यंत अनुचित होय. मातेनें समर्थी कठोर शब्दांनीं ताडण कडून आपणांस नसता दोष लाविला तरी तीस अपशब्दांनीं दुखवूं नये; तिचें बोलणें मुकाट्यानें ऐकून घ्यावें आणि तिचा कोणत्याही गोष्टीसंबंधानें गैरसमज झाला असल्यास तिची समजूत पोळ्या अदबीच्या शब्दांनीं करण्यास झटावें, तिनें आपणास शिवीगाळी

केली तरी संताप पावूं नये. कारण तो तिचा पूर्ण अधिकार आहे. लौकिकांत एकाद्या मनुष्याचा मोठा सन्मान झाला किंवा त्यास अत्युच्च पदवी प्राप्त झाली, तरी त्याची मातेपुढे थोरवी कांहींच नाही. तिने त्याला एकेरी जांवाने हांक मारून एकाद्या गोष्टी संबंधाने कठोर शब्दांनी ताडन करणे हा तिचा अधिकार केवळ निसर्गसिद्ध आहे. हा तिचा त्याजवर जन्मसिद्ध हक्क आहे हे जाणून सुपुत्र मातेस कधीहि उलट जबाब करून दुखवित्त नाही. ह्या अशा त्याच्या परम आदराच्या वर्तमाने मातेस मोठे समाधान वाटणे साहजिक आहे; आणि सत्पुत्रासही मातेचा आमरण योग्य मान ठेविल्याने मोठे समाधान वाटत असते. स्वकर्तव्य योग्य प्रकारे वजाविल्याने चित्तास प्राप्त होणारी शांति अत्यन्त स्पृहणीय होय. आजपर्यंत जे महापुरुष ह्या भूतलावर स्वकीर्ति ठेवून गेले आहेत, त्यांच्या ठायी ही मातृभक्ति अप्रतिम होती, अशी साक्ष इतिहास देत आहे. तेव्हां तात्पर्य काय की, मातापितरांचा मान मुलांनी लहान वयांत तेवढा ठेवावा, तीं प्रौढ वयांत आलीं म्हणजे त्यांचा मान त्यांनी ठेविला नाही तरी चालेल असे कोणीही समजतां कामा नये. तीं ज्ञानास व आदरास आमरण पात्र आहेत. आणखी असें की, आपण आपल्या आईबापांचा योग्य मान ठेवितां, व त्यांची आज्ञा शिरसाबंध मानितां असें आपल्या लेकरांच्या नजरेस आल्याने तीं आमचे अनुकरण करून आम्हांस आमच्या वृद्धापकाळीं तसाच मान देतील व आम्हीं सांगितलेले ऐकतील हाही स्वार्थ लक्षांत वागाविण्यासारखा आहे.

मातृसुखास जपणे

पुत्रधर्माचे तिसरे अंग म्हटले म्हणजे पुत्राने मातापितरांचे उपकार स्मरून आपणांकडून होईल तेवढे त्यांस साहाय्य करावे, आणि कोणत्याही गोष्टीची वाण पडू देऊं नये. त्यांचे उत्तर वयांतले दिवस सुखासमाधाने जाऊन त्यांचा अंत पूर्ण शांतीने होईल असें वर्तन ठेवण्यास सुपुत्राने अहर्निश झटवे, हे त्याचे परमपूज्य कर्तव्य होय. कारण असे पाहा की, आम्ही अगदीं परस्वाधीनस्थितीत असल्यापासून तीं प्रौढ वयाचे होईतोपर्यंत आमचे लालनपालन करून आम्हांस योग्य प्रकारचे शिक्षण देण्यासाठीं ज्यांनी जिवापाड श्रम केले, नानासंकटे, गैरसोई सोसल्या, आपल्या

सुखाची पर्वा मुळीच केली नाही, त्यांच्या ह्या ऋणांतून अत्यल्प तरी उत्तराई होण्याची संधि प्राप्त झाली असतां जो स्वकर्तव्यास पराङ्मुख होत नाही तर स्वशक्त्यनुसार तें करण्यास मनापासून झटतो, तोच खरा पुत्र होय. आपली माता जरेनें व्याप्त होऊन किंवा रोगग्रस्त होऊन तिचीं गात्रे विकल झालीं असतां तिची शुश्रूषा करण्यास व तिला प्राप्त झालेली विपत्ति साधेल तेवढी दूर करण्यास झटणें हें पुत्राचें परमपूज्य कर्तव्य होय. माता अगदीं परस्वाधीन होऊन विछान्यावर पडली असतां तिच्यापाशीं बसून तिचे हातपाय चेपणें, तिला धरणें, सांवरणें, उठविणें, बसविणें, अन्नपाणी आग्रह करकहन चारणें व तिला औषधोपचार वगैरे करणें यांत ज्याला मोठें समाधान वाटतें आणि अंतकाळपर्यंत त्याप्रमाणें तिची एकंदर तरतूद राखण्याचें काम वायको, चाकर माणसें वगैरे कोणावर न सोपवितां स्वतः तें मोठ्या प्रमाणें व कळवळ्यानें जो करितो, तो सत्पुत्र खरा भाग्यशाली होय. हें भाग्य फारच थोड्यांला अनुकूल असतें. जिनें आपणास कडेखांद्यावर वागविलें, मलमूत्रादिकांचा यत्किचीतही वीट न मानितां जिनें आपली निगा उत्तम प्रकारें राखिली; रोगराईच्या वेळीं जिचा जीव आपणासाठीं तीळ तीळ तुटला, तिला तिच्या घृद्धापकाळीं अशाच प्रकारची अल्पस्वल्प मदत करण्याची संधि प्राप्त झाली हें आपलें मोठेंच भाग्य होय असें आपण मानिलें पाहिजे. माता हयात आहे तोंपर्यंत तिच्या आज्ञेत राहून, तिचा योग्यमान राखून व तिला कोणत्याही प्रकारची वाण पडूं न देऊन तिला सुख देणें हा जसा पुत्राचा परमपवित्र धर्म आहे त्याप्रमाणेंच तिच्या अंतसमयीं तिच्या सन्निध राहून तिची परिचर्या स्वहस्तानें करून तिचा शेवट सुखानें होईल असें करणें हाही पुत्राचा धर्म आहे. स्वमाता आजारी होऊन अत्यवस्थ झाल्याची वार्ता कानीं पडतांच हृदयप्रवृत्ति कळवळून जाऊन, मातृदर्शनाची इच्छा अनावर होऊन भूगोलाच्या अत्यंत दूरच्या प्रदेशावरूनही सर्व व्यवसायांस व हितसंबंधांस लाय मारून जो पुत्र मातेकडे धांव घेतो आणि तिची शुश्रूषा अंतकाळपर्यंत करण्यांत समाधान मानितो, त्याच्याठायीं मातेनें केलेल्या उपकारांची स्मृति दृढ राहिली असून मातृवात्सल्याच्या योगानें पुत्रहृदयांत निःसीम व निरपेक्ष मातृविषयक प्रेम उद्भवणें अत्यंत साहाजिक आहे असें म्हणावयाचें. सत्पुत्राच्या ठायींचें हें स्वमातृविषयक प्रेम माता हयात असते तोंपर्यंतच टिकतें काय ?

नाहीं; तर ते त्याच्या हृदयांत आमरण वास करीत असते. मातेच्या देहावसानाने आपणास खरा पोरकेरणा आला असे तो समजतो. ह्या दुनियेतले अत्यंत मायेचे माणूस गमावले ह्याणून त्याचे चित्त उद्वगयुक्त होते. तिच्या अनंत उपकारांचे व अप्रतिम वात्सल्यांचे स्मरण त्याला पदोपदी होऊन त्याचे हृदय गर्हिवरून जाते. त्याच्या गेत्रांतून अश्रुधारा वाहातात. तिने ज्या इच्छा अंतसमयीं प्रगट केल्या असतील तदनुसार वर्तन करण्यास किंवा त्या पूर्ण करण्यास तो कायावाचामने करून झटतो. तिची स्मृति चिरकाल राहिल असे कांहींतरी लोकोपयोगी सत्कृत्य करून ठेवण्याचे सामर्थ्य अंगी असल्यास ते करण्यास तो कदापि चुकत नाही. ज्या जनावरांवर व वस्तूंवर स्वमातेचे प्रेम विशेष होते, त्यांजवर त्यांचे प्रेम कायम होऊन ती त्यास मातृप्रेमास्तव आदरणीय होतात. ह्या व अशाच दुसऱ्या मातृविषयक प्रेमाच्या सूचक कृति करून तो लोकादरास व स्तुतीस पात्र होतो. येथवर पुत्र धर्माचे जें त्रोटक निरूपण केले आहे. त्यावरून ही गोष्ट ध्यानांत येण्यासारखी आहे की, मातृवात्सल्य जसे निसर्गसिद्ध, अतएव निरपेक्ष व अखंड असते, तद्वत्च पुत्रधर्मही निसर्गसिद्ध, व निरपेक्ष असणे योग्य होय. परंतु ह्या पुत्रधर्मामध्ये वयपरत्वे व इतर कारणांनी थोडेबहुत अस्वाभाविक रूपांतर होऊन पुष्कळ पुत्रांच्या हातून अनन्वित व निंद्य असे वर्तन घडते. कित्येकांच्या ठायींचे तर मातृविषयक प्रेम अगदीच आटते असा खेदजनक व लज्जास्पद फेरवदल ज्यांच्या चित्तांत होत असेल, त्याला काय म्हणावे ते समजत नाही. अशा जनांच्या कृतीस अमानुष हेंच विशेषण योग्य होय मनुष्य स्वभावास अनुरूप असा प्रकार म्हटला म्हणजे माता व पुत्र ह्यांच्या हृदयांत परस्परविषयक प्रेमरज्जु जो निसर्गतः उद्भूत होऊन विकसित होतो, तो उभयतांच्या हृदयांत आमरण अखंड राहून परस्परांच्या सुखास व समाधानास कारण व्हावा व लोकादरास व स्तुतीस पात्र व्हावा. जो सत्पुत्र आहे त्यास यासंबंधाने बोध करण्याचे प्रयोजनच नाही. त्याच्या सात्विक वृत्तीचा नैसर्गिक ओढाच असा प्रबल असतो की, त्याला कसेही विकृत प्रसंग प्राप्त झाले किंवा केवढेही अंतराय आले, तरी तो पुत्रधर्मापासून कदापि पराडमुख होत नाही. त्याचे यथोचित स्वशक्त्यनुसार अनुवर्तन करण्यांतच त्याच्या चित्तास समाधान वाटते.

३८ ज्ञान-विनिमय

(विल्सन हायस्कूल, मासिक १९२०)

मानवजातीने आजपावेतो संपादिलेला ज्ञाननिधि अति प्रचंड आहे. प्राचीन काळीं आर्यांच्या चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला होत्या असें पुराणांतरीं उल्लेख आहेत, व त्यांचीं नांवांही दिलीं आहेत. एवढा सगळा ज्ञानविधि संपादन करणारे कुशाग्रबुद्धि पुरुष पूर्वकाळीं होऊन गेले असा प्रवाद आहे. परंतु तो केवळ अत्युक्तिरूप आहे असें पूर्वकालीन विद्यादिकांच्या प्रचंड ग्रंथसमुदायावरून म्हणावें लागतें. विशिष्ट विद्येंतच पारंगत होईन असा कोणी संकल्प केला, तर तो त्याच्या साऱ्या आयुर्दायांत सिद्धीस जाईल कीं नाहीं, याची वानवा आहे. ही झाली आमच्या देशांतील पूर्वकाळच्या ज्ञाननिधीची गेष्ट. पण ह्या भरतखंडा-बाहेरील दूरदूरच्या देशांतले असेच ज्ञाननिधी संग्रहित झाले आहेत; आणि आधुनिक काळीं पाश्चिमात्यांच्या दीर्घपारेश्रमानें पूर्वकाळच्या ज्ञाननिधींत अगणित नवी भर पडून ज्ञानाच्या बहुतेक शाखांना व्यवस्थित व निश्चित स्वरूप प्राप्त झालें आहे; आणि त्यांची वाढ एकसारखी होत राहण्याचा योग आला आहे. त्या बहुतेकांचा मानवी प्रपंचास अनेक प्रकारीं मोठा उपयोग असल्याकारणानें त्यांचें महत्त्व जनांस विशेष वाटत आहे, आणि त्यांत उत्तरोत्तर भर पडत चालली आहे. नेहमीं नवे शोध, नव्या कल्पना व नव्या युक्ति प्रवृत्त होत आहेत. एक एका शास्त्रीय विषयावर व एक एका शास्त्रीयकलेवर सहस्रावधि ग्रंथ निरनिराळ्या देशांतले तज्ज्ञ पुरुष लिहून प्रसिद्ध करीत आहेत. ह्यावरून पाहतां पाश्चात्यांचा ज्ञाननिधि केवळ अपरिमित झाला आहे; आणि ज्यांना इंग्लिश, फ्रेंच किंवा जर्मन भाषा चांगली येत असेल, त्यांना हा ज्ञाननिधि प्राप्त होण्यासारखा आहे.

पाश्चात्यांच्या ह्या निधीचा जनांस ऐहिक प्रपंचामध्ये अतिशयित उपयोग असल्याकारणानें त्यांचें संपादन करण्याचे जे कांहीं उपाय आहेत, त्यांचा अवलंब स्वोत्कर्ष इच्छिणाऱ्या प्रत्येक जनसमूहानें अवश्य केला पाहिजे. सगळा निधि एका व्यक्तीच्या आटोक्यांतला नसल्याकारणानें विवक्षित जनसमूहांतील निर-

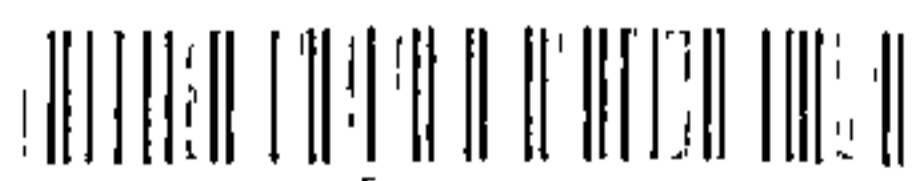
निराळ्या व्यक्तींनी आपआपल्या रुचीप्रमाणें व परिस्थित्यनुरूप ज्ञानाच्या निर-
निराळ्या शाखांचें व उपाशाखांचें आणि निरनिराळ्या कलांचें व उपकलांचें
परिशीलन केलें पाहिजे. अशा रीतीनें श्रमविभागाच्या तत्वास अनुसरून संपा-
दिलेल्या ज्ञानाचा विनिमय त्यांनीं परस्परांमध्ये केला पाहिजे. हा विनिमय
जितका अधिक होईल, तितका ज्ञानप्रसार विशेष होऊन सगळ्या जनसमूहाचा
एकवटीनें उत्कर्ष होण्याचा दृढ संभव असतो. देशांत चालू असलेला प्रत्येक
उद्योग व व्यवसाय नीट चालून त्याचा उत्कर्ष व्हावयासाठीं निरनिराळ्या
व्यक्तींनीं निरनिराळ्या उद्योगास व निरनिराळ्या व्यवसायास लागणारी माहिती
मिळविली पाहिजे; शिवाय एकाच उद्योगांतील निरनिराळ्या अंगांची व उपां-
गांची माहिती निरनिराळ्या व्यक्तींनीं मिळवून तेवढींच अंगें व उपांगें त्यांनीं
संभाळलीं पाहिजेत. अशा रीतीनें परस्पर सहकारितेच्या व ज्ञानविनिमयाच्या
योगानें देशांतील उद्योगधंदे व इतर व्यवसाय व्यवस्थितपणें व यशस्वी रीतीनें
चालून त्यांचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत जातो.

आतां विवक्षित राष्ट्रांतील व्यक्तींनीं जसा हा ज्ञानविनिमय परस्पर साहा-
य्याच्या तत्वास अनुसरून केला पाहिजे, तसाच निरनिराळ्या राष्ट्रांनीं आप-
आपल्या ज्ञाननिधीचा विनिमय अवश्य केला पाहिजे; आणि तो सांप्रत परस्पर
दळणवळणाचीं साधनें चांगलीं अनुकूल झाल्याकारणानें हा विनिमय जारीनें
चालू आहे. निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या परस्पर ज्ञानविनिमयाला मोठी अडचण जी
भाषाभेदांची, ती पाश्चात्य पंडितांच्या परिश्रमानें बहुतेक दूर झाली आहे. सांप्रत
कोणत्याही प्राचीन किंवा अर्वाचीन राष्ट्रांत संग्रहित झालेल्या ज्ञाननिधीचा अनु-
गम प्राप्त व्हावयास मुळीं अडचण उरली नाही. इंग्लिश, फ्रेंच, किंवा जर्मन
भाषा ज्यांस येईल त्यांस हा अखिल मानवजातीनें संग्रहित केलेला ज्ञाननिधि
प्राप्त होण्याजोगा आहे. हा असा निरनिराळ्या राष्ट्रांतल्या ज्ञाननिधीचा परस्पर
विनिमय झाल्याकारणानें, सदरील एकादी भाषा ज्यास अवगत होईल, त्याच्या
दृष्टीचा व बुद्धीचा संकुचितपणा जाऊन त्याला इहपरलोकसिद्धि सुकर
होणार आहे.

आणखी असें कीं, मानवी प्रपंचाची अनेक बाबतींत पुष्कळ वाढ होऊन
त्याचा विकटपणाही फारच वाढला आहे; आणि निरनिराळ्या कमीजास्त विद्या-

चारसंपन्न राष्ट्रांचें परस्पर संघटन झाल्याकारणानें त्यांचे आचारविचार व व्यवसाय यांत हळूहळू फेरफार होत आहेत. यास्तव प्रत्येक जनसमाजांत नवेनवे प्रश्न व भानगडी उत्पन्न होऊन त्यांवर सारखी चर्चा सुरू झाली आहे. ज्या गोष्टीचा निश्चय मिश्रित शास्त्रीयज्ञानाच्या साहाय्यानें होणें शक्य नसतें, त्यासंबंधानें मतभेद होऊन वादविवाद उपस्थित होत असतो. अशा विषयांवर प्रत्येकानें आपआपलीं मते सत्य निर्णयाच्या अनन्य हेतूनें प्रदर्शित करून ज्ञानविनिमय सुसाध्य करणें उचित होय. आपणांस एकाद्या उपयुक्त विषयासंबंधानें जी माहिती असेल, ती इतरांस प्रांजल बुद्धीनें कळविणें हा प्रत्येक व्यक्तीचा धर्म होय; आणि जी माहिती आपणांस नाही, ती दुसऱ्यांनीं सांगितली असतां मनःपूर्वक ऐकून घेणें हाही त्याचा धर्म होय. अशा रीतीनें केलेल्या ज्ञानविनिमयाच्या योगानें पुष्कळ विषयांचें व बिकट प्रश्नांचें ज्ञान फारसा आयास न करितां मनुष्यांस प्राप्त होण्यासारखें असतें. सर्व विद्या, सर्व शास्त्रें व सर्व कला, अशा ज्ञानविनिमयाच्या प्रवृत्तीमुळेच आजपर्यंत उत्कर्ष पावल्या आहेत.

आषां ह्या ज्ञानविनिमयाचीं साधनें मुख्यतः दोन आहेत. एक बोलणें व दुसरें लिहिणें. ह्या दोन्ही कला मनुष्याला जितक्या चांगल्या साध्य होतील तितक्या त्याच्या संपादित ज्ञानाचा अन्य जनांस विशेष उपयोग होणार आहे. यास्तव, स्पष्ट, शुद्ध व मनावर ठसेल, अशी भाषा बोलण्यास व लिहिण्यास शिकणें हें आपलें कर्तव्य आहे. कारण दुसऱ्याकडून जसें आपणांस अनेक विषयांचें आयतें ज्ञान प्राप्त होतें, तसें आपणाकडूनही त्यांस एकाद्या दुसऱ्या विषयावर ज्ञान मिळेल असा अधिकार व सामर्थ्य आपल्या ठायीं वाढविण्यास आपण अवश्य झटलें पाहिजे. आपल्या आवडीच्या अशा एकदोन विषयांचें किंवा विद्याकलादिकांचें ज्ञान, साधेल तेवढें पुरें मिळवून त्याचा लाभ इतरांस करून देण्याची आपली तयारी ठेवण्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. दुसऱ्यांकडून मिळेल तेवढें ज्ञान मात्र घ्यावयाचें, पण आपल्याकडून दुसऱ्यांस कांहीं एक ज्ञान मिळण्याची मुळीं शक्यता नसावी, हें कांहीं चांगलें नाही. तर ज्ञानविनिमयाचा पुरस्कार आपल्या सामर्थ्यानुरूप होईल तेवढा करण्यास सर्वांनीं सर्व काळ उद्युक्त असलें पाहिजे. सगळ्या मासिकांची, त्रैमासिकांची व वर्तमानपत्रांची प्रवृत्ती मुख्यतः ह्या ज्ञानविनिमयाच्या पुरस्कारासाठीं आहे; आणि त्यांच्या संख्येच्या व चांगुलपणाच्या मानानें विद्याचारसंपन्नता साध्य होणारी आहे.

REFBK-005043